

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
a Nyelvtudományi Kutatóközpont folyóirata

117. kötet

Budapest
2021

Főszerkesztő

GUGÁN KATALIN

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő

LIGETI-NAGY NOÉMI

Készült a Nyelvtudományi Kutatóközpontban,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Honti László: Némely uráli nyelvek állítólagos tárgyragjairól [On putative object markers in some Uralic languages]	7
Németh Szilvia: Az északi manyisi <i>ünli</i> 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai [The semantic structure of the Northern Mansi posture verb <i>ünli</i> 'sit' and its directions of grammaticalization in a synchronic perspective]	29
Sipos Mária: Nominális állítmányú mondatok az északi hantiban [Sentences with nominal predicates in Northern Khanty]	69
Várnai Zsuzsa: Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszanban [The grammaticalization of the verb 'stand' in Nganasan]	101
Mus Nikolett – Metzger Réka: A tundrai nyenyec (egynyelvű) korpusz munkálatai: kihívások, módszerek, eredmények [Work on the Tundra Nenets (monolingual) corpus: challenges, methods, and results]	123
Matcsák Sándor: Johann Peter Falck 18. századi udmurt nyelvi anyaga [Johann Peter Falck's 18th-century Udmurt linguistic data]	145
É. Kiss Katalin – Gugán Katalin: A <i>hogy</i> kötőszó kialakulása [The emergence of the Hungarian complementizer <i>hogy</i>]	199
Varga Mónika: A határozói igeneves tagmondatok alanyának történetéről: használat, variáció, változás [On the history of the subjects of Hungarian adverbial participle constructions: usage, variation, and change]	227
Bácsi Enikő: Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasdy- levelezésben [What is the subjunctive mood subjoined to? The use of the subjunctive mood in the Nádasdy correspondence]	281
Bába Barbara: Az <i>ě ~ ö</i> szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban [Geographical and chronological aspects of the opposition <i>ě ~ ö</i> in early Old Hungarian]	301
Vargha Fruzsina Sára: Különböző nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek találkozása: a <i>meg</i> igeikötő esete Moldvában [Interactions of vowel systems of diverse dialects: the case of the verbal particle <i>meg</i> in Moldavia]	325

Balogné Bérces Katalin – Shanti Ulfsbjorninn: <i>Olts, oltódj, oltass, oltakozz:</i> A felszólító módú alakok palatalizációjának templatikus elemzése autoszegmentális elem és elrendezés típusú modellben [A templatic analysis of Hungarian imperative palatalisation in an autosegmental item-and-arrangement model]	351
Puzder Zsófia: Az alaphékvencia hallgatói megítélése női beszélők esetében [The evaluation of fundamental frequency in the case of female speakers] ...	379
Rosenberg Mátyás: A nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia magánhangzó-jelölése [Vowel symbols in the international morphophonemic orthography of Romany]	409

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Honti László: Fodor István (1943–2021) [An obituary of István Fodor]	429
Csúcs Sándor: Maticsák Sándor, A magyar nyelv eredete és rokonsága [The origin and relatives of the Hungarian language]	438
Csepregi Márta: О. Э. Балалаева – Е. П. Сурломкина – Э. О. Уигет, Голоса Югана. Сборник фольклора Йавэн-Йах [Voices of the Yugan. A folklore collection of <i>jăwən jay</i>]	449
Csepregi Márta: Hans-Hermann Bartens – Lars-Gunnar Larsson – Katja Matisson – Judit Molnár – Tiina Savolainen (Hrsg.), <i>Kīel joug om šīld.</i> Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler [A Festschrift for Eberhard Winkler on the occasion of his 65th birthday]	455
Fejes László: Н. Г. Зайцева, Очерки вепской диалектологии (лингвостатистический аспект) [An outline of Veps dialectology]	463
Sófalvi Krisztina: Péntek János – Benő Attila, A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) [The Hungarian language in Romania (in Transylvania)]	473
P. Lakatos Ilona: Borbély Anna (szerk.), Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon [A linguistic landscape of Hungary – from the point of view of the minorities]	485

СОДЕРЖАНИЕ

Хонти, Ласло: О предполагаемых признаках объекта в уральских языках	7
Немет, Сильвия: Семантическая структура глагола позиции <i>ūnli</i> 'сидеть' и его направления грамматикализации в синхронической перспективе в диалектах северного манси	29
Шипош, Мария: Предложения с именными сказуемыми в северных диалектах хантыйского языка	69
Варнаи, Жужа: Грамматикализация глагола 'стоять' в нганасанском языке.....	101
Муш, Николетт – Метзгер, Река: Работа над (одноязычным) корпусом тундрового ненецкого языка: проблемы, методы и результаты	123
Матичак, Шандор: Лингвистические данные Йохана Петера Фалька по удмуртскому языку в XVIII веке	145
Э. Киш, Каталин – Гуган, Каталин: Возникновение венгерского союза <i>hogy</i> ..	199
Варга, Моника: Об истории субъектов венгерских деепричастных конструкций: употребление, вариативность и изменение	227
Бачи, Эникё: К чему относится сослагательное наклонение? Использование сослагательного наклонения в переписке Надашди	281
Баба, Барбара: Географические и хронологические аспекты оппозиции звуков <i>ĕ ~ ő</i> в раннем старовенгерском языке	301
Варга, Фружина Шара: Взаимодействия систем гласных в различных диалектах: на примере глагольной частицы <i>teg</i> в Молдавии	325
Балогне Берцеш, Каталин – Шанти Улфсбйорнинн: Шаблонный анализ венгерской палатализации в повелительном наклонении, наблюдаемого в автосегментной элементарно-комбинаторной модели	351
Пуздер, Жофия: Оценка основной частоты в случае говорящих женского пола	379
Рошенберг, Матьяш: Гласные символы международной морфофонемической орфографии цыганского языка	409

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Хонти, Ласло: Иштван Фодор (1943–2021).....	429
Чуч, Шандор: Матичак, Шандор, Происхождение венгерского языка и родственные языки	438
Чепреги, Марта: О. Э. Балалаева – Е. П. Сурломкина – Э. О. Уигет, Голоса Югана. Сборник фольклора Йавэн-Йах	449
Чепреги, Марта: Ханс-Херманн Бартенс – Ларс-Гуннар Ларссон – Катя Матиссон – Юдит Молнар – Тиина Саволайнен (ред.), K̄iel joug om šild. Фестиваль в честь Эберхард Винклера по случаю 65-летия со дня рождения	455
Фейеш, Ласло: Н. Г. Зайцева, Очерки вепсской диалектологии (лингвогеографический аспект).....	463
Шофалви, Кристина: Пентек, Янош – Бенё, Аттила, Венгерский язык в Румынии (регион Трансильвания)	473
П. Лакатош, Илона: Борбей, Анна (ред.), Лингвистический ландшафт Венгрии с точки зрения национальных меньшинств	485

Némely uráli nyelvek állítólagos tárgyragjairól

Honti László

Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

The ancient suffixes of the accusative in the Uralic family of languages were **-m* and **-t*, but the literature says that, in some Uralic languages, other case markers can also signal the direct object of the sentence. Two of these are widely known:

- the separative–ablative suffix **-ta/*-tä* of a Uralic/Finno-Ugric origin that assumed a partitive function in Early Proto-Finnic and that still survives as such in Finnic and Saami, marking (partial or full) direct object, too; and
- Hungarian inessive *-ban/-ben* and elative *-ból/-ből*, also able to mark partial direct object.

These two cases are amply discussed in the literature, so it is not worth going into details about them here. I only describe cases that are hardly known and more or less lack a historical explanation or an account of their emergence. The following three instances will be discussed:

1. Mordvinic inessive “object”: Nominals with an inessive suffix (E *-so*, *-se*, M *-sa*) or with a postposition of inessive function (E *ejsē*, M *es*) only have an “object” function, especially in Erzya, if it is to be emphasised that the action denoted by the verb does not involve the whole of the object affected by that action.

2. Zyryan dative “object”: In Northern Zyryan dialects, along with the accusative suffixes *-es* and *-se*, another ending is also used to identify objects in a restricted sense and as a surviving archaism: *-le/-le/-li/-li*. Researchers usually claim that this *-li* etc. is the dative marker. The origin of this suffix is a complex issue, partly due to the fact that it can also be attached to a noun or pronoun having a subject role. The key to its emergence and function is Permic **-i/*-i*, also known in Permic languages as a suffix with an identifying function: Proto-Permic illative **-lik/*-lik* > **-li* > Zyryan dative *-li*, with a double role: the **l* had a locative function, while the **k*, more specifically, had a lative one; after the **-k* was lost, the identifying function got fixed as a reminiscence of the vocalic element, and reference to the local relationship survived as a functional trace of the lost lative suffix. In other words, a polysemous Zyryan *-li* morpheme emerged:

Proto-Permic illative **-lik/*-lik* > **-li* ↗ Zyryan *-li* dative suffix
↘ Zyryan *-li* particle

3. Ob-Ugric instrumental “object”: The undergoer of an action can be signalled by the instrumental suffix in both active and passive sentences. The beneficiary of the action, for the sake of whom/what the action takes place, is the direct object of the sentence (with an accusative or a nominative ending). The function of this construction is to express a situation in which an instrument, signalled by the instrumental, is alienated from the agent to the benefit of the patient.

The Mordvinic inessive-marked, the Zyryan dative-marked, and the Ob-Ugric instrumental-marked nouns do not represent the direct object of the sentence: rather, they stand for the undergoer of the action, that is, an adverbial modifier in the sentence.

Keywords: Uralic, Mordvinic, Zyryan, Khanty, Mansi, morphology, accusative, local cases, instrumental, syntax

Kulcsszavak: uráli, mordvin, zürjén, osztják, vogul, morfológia, akkuzatívusz, lokáliszi esetek, insztrumentális, szintaxis

0. Bevezetés¹

Jelen írásom része egy nagyobb vállalkozásnak, amelyben monográfiaszerűen kívánom tárgyalni nyelvcsaládunk ősi akkuzatívuszragjait, vagyis az **-m-et* és a **-t-t*. Következésképpen e tanulmányom – ha úgy tetszik – csak holmi melléktermék. Ez alkalommal jobbára csak kevésbé ismert problémákat boncolgatok.

Az ebbe a körbe tartozó, tárgyjelölésre is szolgáló jól ismert jelenségek közül tudtommal kettő van:

- az uráli–finnugor eredetű **-ta/*-tä* szeparatívusz–ablatívusz ragja, amely a korai ősfinnben partitívuszi funkcióra is szert tett, és amely ekként ma a finnségiben és a lappban létezik (ld. erről pl. E. Itkonen 1972, 1973), és a (részleges vagy teljes) tárgyat is jelölheti,

- a magyar inesszívuszi *-ban/-ben* és az elatívuszi *-ból/-ből* rag (erről ld. pl. Berrár 1967a: 436, Horváth 2003/2005: 440, vö. még Korompay 1992: 388), ez a részleges tárgyat is jelölheti.

¹ Az uráli nyelvek nyelvjárási rövidítéseit az UEW meghonosította eljárás szerint közlöm. Az általam felhasznált szakirodalmi tételek eléggé eltérő módon közlik az egyes nyelvek hangállományának betűjeleit, ezért – ahol lehetséges volt – igyekeztem egységesíteni a hagyományos finnugrisztikai írásmódnak megfelelően az esetleges zavarokat elkerülendő. A cirillbetűs példamondákat változatlan formában közlöm, legtöbbször az egyes példaszókat is.

Ezt a kettőt bőségesen tárgyalja a szakirodalom, ezért ezekről itt nem érdemes szólnom. Csak azokkal foglalkozom, amelyek alig ismertek és többé-kevésbé (kialakulás-)történeti magyarázat híján vannak. A következőkben ennek értelmében az alábbi három jelölésmódot tárgyalom:

1. mordvin inesszívuszi,
2. zürjén datívuszi,
3. obi-ugor insztrumentáliszi „tárgy”.

1. A mordvin inesszívushtag állítólagos tárgyi funkciójáról

Az uráli alapnyelvi eredetű *-m akkuzatívushtag és az ugyanilyen korú *-n genitívushtag a mordvinban (is) egybeesett, mai hangalakja -*n*, de a mai grammatikai leírások a mondat tárgyát genitívushtagosnak állítják. Elsődleges információs forrásom a mondat és a cselekvés tárgyának morfológiáját és jelentését illetően Koljaděnkov grammatikája (1954) és Ermuškin részletes tanulmánya (1978).

A mordvin inesszívuszt funkciójánál fogva többféleképpen is megnevezték, vö. pl. „Der in Frage stehende Kasus wird in den einzelnen Abhandlungen in diesem Zusammenhang verschieden benannt: ausser Inessiv heisst er Lokativ (местный падеж), Instrumental-Lokativ (творительно-местный падеж) und Instrumental (орудийный падеж)” (Itkonen 1972: 172). Nem meglepő, hogy helyhatározóraggal a cselekvés eszköze is megjelölhető, ez három finnugor nyelvben is létezik, vö. pl. finn *hän kirjoittaa kynällä* ’ő tollal ír’ (*kynällä* ’tollon; tollal’) (Honti 2013: 180), észt *loeb prillil* ’szemüveggel olvas’ (*prillid* ’szemüveg’), *vitsul kasvatama* ’pálcával nevelni’ (*vits* ’pálca’), oszjtj. *Ni mottə sīr kartəna pītə senkta meŋk-wəj* ’valamifélekarddal kezdi ütni az óriást’ (*kartəna* ’kardon; karddal’), Šer *ma nāŋət wōχna mätəm* ’én pénzt adok neked (tkp. én pénzzel adlak téged)’ (*wōχna* ’vason, pénzen; vassal, pénzzel’) (Honti 1984/1986: 63). Az idézett három finnugor nyelv mindegyikében az U *-na/*-nä lokatívushtaggal számolunk, miként a mordvin inesszívushtagban is, így teljességgel érthető ennek insztrumentáliszi funkciója (vö. Evsev’ev 1963: 54–55; Cygankin 1980: 166).

Šahmatov (1910: 778) nem szólt az inesszívusz (вместительный падеж) tárgyjelölő funkciójáról, akkuzatívuszt pedig egyáltalán nem emlegetett. Evsev’ev (1962: 61–62) sem szólt az inesszívusz tárgyi funkciójáról. Az akkuzatívusz kapcsán arról ír, hogy az indeterminált ragozásban

a nominatívusz látja el ezt a funkciót, a determináltban pedig a genitívusz (i. m. 59).

A cselekvés határozott tárgyát is jelölő helyhatározó és az eszközhatározó ragja azonos, de a grammatikákban összefoglaló néven egyszerűen csak helyhatározói ragnak (местный падеж) nevezik (Koljaděnkov 1954: 204, * lábjegyzet).

A mordvinban előfordul, hogy vagy a helyhatározóragos (az inesszívuszragos) főnév, vagy a genitívuszragos főnév + névutó szerkezet a cselekvés tárgyát jelöli. Ennek a ragnak és névutónak a hangalakja: E *-so*, *-se*, M *-sa*, ill. E *ejse*, M *esa* (ld. pl. Bočkaeva 1952: 4–5; Koljaděnkov 1954: 196–197), E *-so*, *-se*, M *-sa*, *-ca* (Cygankin 1980: 156, vö. még 386).² Eredetét tekintve raghalmozásról van szó, amelyben az ősi **-s* latívuszraghoz járult az ugyancsak ősi **-na/*-nä* lokatívuszrag, ezek együttese aztán leegyszerűsödött: **-sna/*-snä* > **-sne* > **-sse* > *-se*; némely erza nyelvjárásokban megmaradt ennek a korábbi *-sne* változata is (Ermuškin 1978: 160–161, 169, 180; ld. még Serebrennikov 1963: 20–22). Az inesszívusz ragját történetileg Wiedemann (1865: 90) is hasonlóan ítélte meg.

Ma már viszonylag ritka az erzában a cselekvés határozott tárgyának (azaz határozói bővítményének) inesszívuszraggal eszközhatározóként való jelölése; ilyen pl. az *авам сёвны Ма ш а с о... 'мать бранит Ма ш у'*, szó szerint: 'мать бранит Машей', *пиземесь м о д а - с о н т ь начты...* 'дождь-то мочит з е м л ю - т о', szó szerint: 'дождь мочит з е м л ё й - т о'; ezzel szemben az ugyancsak eszközhatározói funkcióval is rendelkező E *ejse* és M *esa* névutós főnév ugyanilyen szerepben ma meglehetősen gyakori, pl. E *чоп течи учинь Сем а н ь э й с э 'целый день сегодня ждала (я) Сем ё н а'*, szó szerint: 'ждала Семёном', M *пан ч ф н е н ь э с а в а н ы, в а н ы* (Koljaděnkov 1954: 204–205, 1959: 142, 285–286; vö. még Ermuškin 1978: 194; Jakubinskaja-Lemberg 1962: 78, 2000: 51) 'стережет (охраняет) ц в е т ы, охраняет' (Alvre 1999: 37). Az inesszívuszragos

² Ennek a névutónak az alapja, az *-es*, *-ez* olyan névmástő, amely sokféle helyviszonyt kifejező esetraggal szerepel, és ez egyúttal insztrumentáliszi funkciójú is: E *bukašt' ejše, esne* 'in (mit) dem Ochsen' (Paasonen 1903/1953: 64, vö. még Keresztes 1990: 70, 136a), vö. „*ejše* (< *ezse*) ~ *esne* 'в / in'” (Paasonen 1906: 116, MdWb 1: 392a). E névutó névmási eredetű forrása uráli kori mutató névmás, vö. finn *e*-névmástő (> *ellä* 'jos, vaikka; ha, noha', *että* 'hogy (kö-tőszó)' ~ ma. *e*, *ez* (MSzFE 1: 167–169; UEW 1: 67–68; SSA 1: 98b).

és a névutós szerkezet jelentése azonos. Koljaděnkov (1954: 205) a cselekvés így megformált tárgyát a *m o n d a t t á r g y á n a k* („прямое дополнение”) nevezte.

Különösen fontos kérdés, miért és mikor használatos a mordvinban a helyhatározóragos főnevet és helyhatározói funkciójú névutós szerkezetet tartalmazó mondat a *c s e l e k v é s t á r g y á n a k* jelölésére. Ezzel a kérdéssel többen is foglalkoztak.

Elsőként talán Lewy írt erről. Nem tudta okát adni, mikor használatos ez a szerkezet, csak annyit sikerült megállapítania, hogy néhány igének nincsen inesszívusz-insztrumentálisragos vagy névutós „tárgya”: „Etwa bei *sajems* 'nehmen', *kundams* 'fassen', *noldams* 'lassen', *kadoms* 'zurücklassen' habe ich das Objekt nie im Iness.-Instr. gefunden; und auch bei den o[ben] aufgeführten Verben ist diese Fügung entschieden niemals die Regel. W a n n sie eintritt, vermag ich aber nicht bestimmt zu sagen” (Lewy 1933: 244–245; kiemelve az eredetiben, H. L.), az általa megvizsgált anyagban szereplő többi igének alternative lehet nominatívuszi és genitívuszi tárgy is (i. m. 240–241).

Jakubinskaja-Lemberg kiderítette, miért nem állhat a Lewy felsorolta négy igével ilyen „insztrumentálisragos tárgy”, és úgy vélte, hogy az alternatív lehetőségek vezették Lewyt zsákutcába (Jakubinskaja-Lemberg 1962: 78, 2000: 51), majd így adta okát ennek: „Перечисленные глаголы по своему лексическому значению выражают действия, которые не могут мыслиться как длящиеся, неограниченные и, следовательно, не могут выражать тех отношений, которые обычно заключаются в глаголах несовершенного вида” (Jakubinskaja-Lemberg 1962: 83, 2000: 55).

Egy sor erza dialektusban a helyhatározói esetrag, vagyis az inesszívuszrag jelöli a mondat „tárgyát” (amely az irodalmi nyelvben a határozott ragozásbeli akkuzatívusz- vagy genitívuszragos főnévvel fejeződhet ki), pl. *ki o l k n e s e uski?* 'кто с о л о м у везет?'. Ez a szerkezet korábban tehát gyakoribb volt, mint manapság, és a mordvin irodalmi nyelvekben a „genitívuszragos főnév + E *ejse*, M *esa* névutó” szerkezet vált általánossá. Ez szemantikailag egyenértékű az inesszívuszragos kifejezésmóddal, amely ugyancsak képes kifejezni a mondat „tárgyát” (Alvre 1999: 36–37).

Amikor Ermuškin ezt a sajátos erza szerkezetet tárgyalta, az inesszívuszragos főnevet gyakran a mondat tárgyaként („прямое дополнение”) említette, ragját pedig akkuzatívuszragként, ami dolgozatában többször is

előfordul (ilyen „lapszus” más szerzőnél is van). Ez nagyon zavarba ejtő, mert a mordvin grammatikák nem tudnak akkuzatívusz-, azaz tárgyragról (de vö. Cygankin 1980: 161–163). Mivel az egyébként tanulságos és érdekesítő írásra szívesen támaszkodom, és igyekszem a benne foglaltakat hitelesen ismertetni, megtartottam a szerző minősítéseit, de azokat mindig idézőjelben közlöm, azt érzékeltetendő, hogy nem kívánom megzavarni az esetleges olvasót a grammatikákban meghonosodott szemlélettel ellentétes felfogás deklarálásával. Ezt annak ellenére teszem, hogy a hagyományos eljárással ellentétben rugalmasabb nézetet vallok, aminek éppen ebből a tanulmányból is ki kell derülnie. Ehhez vö. „В ряде диалектов эрзянского языка местный падеж иногда имеет функцию прямого дополнения, который в литературном языке может быть выражен или существительным в а к к у з а т и в е основного склонения, или родительным падежом указательного склонения” (Ermuškin 1978: 194; én emeltem ki, H. L.).

Az egyik erza dialektusban a köznevek leginkább a határozott és a birtokos személyjeles paradigmában használatos inesszívuszraggal ellátva szerepelnek „tárgyként”, de a tulajdonnevek a határozatlan paradigmában használatos inesszívuszraggal ellátva is megjelenhetnek „tárgyként”, mivel az ilyen főnevek eleve határozottak. Az abszolút ragozásbeli inesszívusz csak akkor használatos a „tárgy” kifejezésére, ha az igei állítmány alanyi ragozású, pl. *ono, O l' o n a s o šovniže* 'вон, она О л ѐ н у pyaer', ha viszont tárgyas ragozású az igei állítmány, akkor az inesszívuszragos főnév eszköz-funkcióra tesz szert, vagyis az *Olëna* eszközzé lesz, amelynek révén megvalósul a cselekvés: *ono, O l' o - n a s o šovniže* 'вон, она еѣ обругала О л ѐ н о й' (Ermuškin 1978: 196). Ehhez vö. „Творительный [падеж] по форме всегда сходен с местным: *ви р ь с э эрян* 'живу в л е с у (местный падеж)', *ви р ь с э торгуван* 'л е с о м торгую (твор. пад.)’” (Evsev'ev 1963: 54–55; én emeltem ki, H. L.). Az északnyugati erza nyelvjárások a mondat „tárgyaként” analitikus szerkezetet használnak, amely a határozott vagy a birtokos személyjeles paradigma szerinti genitívuszragos főnév + *esne* 'в, внутри' névutó elemekből álló együttes, de a birtokos személyjeles paradigmabéli „tárgyesetben” is megjelenhet, és az *esne* névutós szerkezet határozatlan paradigmabéli főtagja csak tulajdonnév lehet. Az *esne* névutós kifejezésmód azonos jelentésű a „tárgyragos” formával, és ez az utóbbi a gyakoribb az északnyugati erza nyelvjárásokban. Az egyik dialektusban az *esne* névutó helyett a régebbi hangala-

kú *-sne* inesszívusrag használatos köznevekkel, tulajdonnevekkel azonban csak a *-so* és a *-se* (Ermuškin 1978: 195–197).

A (genitívusz ragjával azonos hangalakú) akkuzatívusrag funkcionális megfelelőjeként alkalmazható az inesszívusrag vagy az ugyancsak inesszívuszi Е *эцэ* névutó, amikor az igei állítmány befejezetlen cselekvést fejez ki, pl. *сон чавсь, чавсь алаш а т н е с э* [inesszívusrag] 'он бил, бил лош а д е й-т е х' ~ *сон чавсь, чавсь алаш а т н е н ь э й с э* [akkuzatívusz-genitívuszrag + névutó] 'он бил, бил лош а д е й-т е х' (Bubrih 1953: 44).

Ermuškinnak a most következő, meglehetősen körülményes fejtegetéseit talán nem sikerült teljesen helyesen értelmezni: míg az északnyugati nyelvjárásokban a határozott paradigmabeli genitívuszragos főnév vagy az *esne* névutós szerkezet jeleníti meg a határozott tárgyat, addig másokban az inesszívuszragos főnév tölti be a „tárgy” jelölésének funkcióját (Ermuškin 1978: 198). Megjegyzendő, hogy azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a „tárgy” inesszívuszragos főnévvel fejeződik ki, a főnevek nem alkotnak határozott deklinációbeli névutós szerkezetet a „tárgy” jelölése végett (ez különösen az *esne* névutó esetében igaz), ehelyett az inesszívuszragos forma használatos. Más nyelvjárásokban azonban a „tárgyat” jelölő szerkezetek kétféleképpen valósulnak meg: (a) a „tárgy” a határozott deklinációbeli genitívuszi végződésű, (b) a „tárgyat” névutós (genitívuszragos főnév + *esne* névutó) szerkezet fejezi ki (Ermuškin 1978: 199).

Ami a névmások használatát illeti, a „tárgy” kifejezhető vagy (a) inesszívuszragos birtokos névmással: *čavi mońceń* 'он бьет меня', vagy (b) „akkuzatívuszragos” (= genitívuszragos?, H. L.) személyes névmást és inesszívuszragos *-es* névutót tartalmazó szerkezettel: *čavi moń esne* 'id.', (c) vagy ezen névutó birtokos személyjeles alakjával: *čavi esneń* 'id.'. Ha a birtokos személyjeles *ejse* névutó használatos, akkor ezt a főnévnek vagy a névmásnak a szerkezet főtagjaként meg kell előznie, de előfordulhat, hogy a szerkezet főtagja mégis csak később említettik meg (Ermuškin 1978: 201).

Az eddigiekből ki kellett derülnie annak, hogy az inesszívuszragos „tárgy” csak akkor jelenik meg, ha ki kell emelni, hogy az ige kifejezte cselekvés nem terjed ki a cselekvés tárgyának egészére. Az ige ilyenkor alanyi ragozása, a „tárgy” pedig a határozott vagy a birtokos személyjeles ragozásbeli inesszívuszragos főnév. Az abszolút deklinációbeli meg-

formáltságú főnév csak akkor lehet a „tárgy”, ha az tulajdonnév (de egy sor nyelvjárásban az inesszívuszragos köznév is lehet ilyen szerepű).

Úgy tűnik, hogy az inesszívuszragos főnévi „tárgy” úgy keletkezhetett, hogy a határozatlan ragozás „tárgyragos” főneve és az *esne* névutós szerkezet kontaminálódott, ezért határozott a főnév, ennek mintájául a *Mauaco* 'Машу' típusú főnévi „tárgyat” tartalmazó mondatok szolgáltak (Ermuškin 1978: 198).

Serebrennikov Ermuškinnek a könyvében (1984) foglaltakra hivatkozva feszegette, mivel magyarázható, hogy egyes erza nyelvjárásokban inesszívuszragos névszó vagy inesszívuszi funkciójú névutós névszó jeleníti meg a „tárgyat”, pl. *вазоц ц э п е с н е пори* 'теленек це п ь жуе' (Ermuškin 1984: 113). A következőkben vélte megtalálni a megoldást: „На первый взгляд, такое явление необъяснимо, однако ему можно найти объяснение. Винительный падеж должен показывать, что действие распространяется на объект. Винительный падеж в индоевропейских языках когда-то был направительным падежом, ср. латин. *Romam ire* 'Идти в Рим'. Здесь местный падеж также показывает, что действие распространяется на объект. Оно происходит в сфере предмета” (Serebrennikov 1984: 171–172). Ilyen még a lat. *Rhodum navigare* 'Rhodosba utazni' (Hus 2005: 240). A latin azonban semmiképpen sem kínálhat megoldást, hanem csak látszólagos párhuzamról van szó, hiszen az erzában a határozóragos főnév a tranzitív igei állítmány kifejezte *c s e l e k v é s n e k a t á r g y a*, míg a latinban az intranszitiv mozgásigének az akkuzatívuszragos főnév a határozói bővítménye, amely a *m o z g á s i r á n y á t* közli. Tehát Serebrennikov elképzelésével ellentétben a latin szerkezet nem a cselekvés tárgyát fejezi ki, hanem csak a mozgás irányát, miként pl. a ma. *egy napot dolgoztam, egy keveset mentem* sem a cselekvés tárgyát közli...

A mordvinéhoz hasonló szerkezet előfordul a svédben is: a *han äter på en smörgås* mondat értelme: 'he is eating a sandwich', de szó szerint: 'he eats on a sandwich'. Ennek kapcsán írta Larsson (1983: 121–129), hogy még svéd nyelvészek is nehéz eldöntenie, hogy a *på en smörgås* kifejezés tárgyat közöl-e vagy sem. Ezzel azonban Wickman nem értett egyet: „In my opinion this decision is not difficult at all, because I do not think that a prepositional phrase can be regarded as an object. It can thus be said that in a case of this kind I attach more importance to the formal than to the semantic point of view. I am rather inclined to take the same stand in the Mordvin question and to call the ablative and inessive constructions in question adverbials rather than objects, although I am

quite aware that the opposite opinion is quite reasonable from some points of view” (Wickman 1990: 242); én azonban nem fedeztem fel racionális okokat annak igazolására, hogy a svédben ez esetben ténylegesen a mondat tárgyát fejezné ki a Larsson idézte szerkezet. Szerintem nyilvánvaló, hogy a mordvin *šiman vétte* ‘I drink water’ határozói, és nem tárgyas bővítményt tartalmaz, ugyanez vonatkozik a hasonló lapp mondatokra, és persze a magyarokra is, vö. pl. *eszem a kenyérből* ~ *R eszem a kenyérben*...

Az eddigiekből leszűrhető következtetés: az inesszívuszragos „tárgy” sajátos kifejezési formája annak, hogy (a) a cselekvés befejezetlen, (b) a cselekvés nem terjed ki a „tárgy” egészére (Ermuškin 1978: 202; vö. még Jakubinskaja-Lemberg 1962: 83, 2000: 55; Itkonen 1972: 170; Bartens 1999: 96; Rueter 2001: 101, 2010: 85; Balásné 2011: 30).

Úgy vélem, hogy ennek az eszmefuttatásnak a legalkalmasabb befejezése, ha föllevenítem Wickmannak egy több évtizeden át következetesen vallott nézetét. Wickman (1990: 241) nem fogadta el, hogy az ablatívuszi és az inesszívuszi főnév tárgy lehetne, tette ezt Itkonen (1972: 169) ellenében, aki mordvin anyanyelvű kutatók érvei alapján ezeket is a tárgy jelölőiként kategorizálta. Wickman az uráli tárgy kutatásával foglalkozó könyvében arra az álláspontra helyezkedett, hogy „In the Uralic languages, I would say that the grammatical object is the part of the sentence which denotes the immediate object of an action (the latter notion taken in a wide sense) expressed by a verb form and which appears in syntactical case. By a syntactical case I mean a case which is used chiefly to express the mutual relationship of the different parts of the sentence and which has not a more specialized and concrete function. The syntactical cases mostly used in the Uralic languages are the nominative, the genitive, and the accusative” (Wickman 1955: 5). Most idézett nézetével voltaképpen Kontnak az alábbi, Wickman könyvének megjelenése után publikált nézetét (Kont 1963: 7) is elhárította, amelyet Wickman a Nyelvtudományi Közlemények 91. évfolyamában közölt írásában angol fordításban adott közre: „To give an exact and exhaustive definition of the object has been a task beyond the power of all linguistic schools because of the complicated nature of this part of the sentence. Students of many different languages have repeatedly been forced to conclude that the borderline between the object and other complements of the verb is vague” (Wickman 1990: 291).

2. A zürjén datívuszrag állítólagos tárgyjelölési funkciójáról

A permi nyelvek *-li* datívuszrát Wichmann ősspermi korinak tekintette, amelynek szerkezete: „**-l* + kötőhangzó + **-k* latívuszrag” volt, ennek **-k* ragja már az ősspermiben lekopott, és funkcióját a véghangzó vette át (Csúcs 2005: 180; vö. még Serebrennikov 1963: 47–53; Rédei 1988a: 383). A *-li* eredetileg illatípuszi funkciójú lehetett, mostanra olyan absztrakttá jelentésűvé lett, mint amilyen az orosz datívusz (Serebrennikov 1963: 50). Itt annyit szükséges módosítanom, hogy a két mássalhangzó közti magánhangzóban nem valamiféle tövégi vokálissal, hanem kiemelő funkciójú elemmel számolok (ld. alább).

Az északi zürjén nyelvjárásokban az *-es* és a *-se* tárgyragok mellett korlátozottan használatos a tárgy jelölésére a *-le/-le/-li/-li* datívuszrag is megőrzött archaizmusként, de nem sikerült megállapítani annak feltételét, mikor melyik tárgyjelölőt használják; ennek az – állítólagos – akkuzatívuszragként is funkcionáló datívuszragnak a permjék hangalakja *-ö*, amelynek mássalhangzója intervokális helyzetben kieshet, pl. *өöp* 'лес', *ва* 'вода': dat. *өöp-вө*, *ва-вө* ~ *ва-ө* (így Batalova 1975: 141, 142, 147, 1982: 102; ld. még Lytkin 1962: 44–47). A *-le/-li* datívuszrag korábban a cselekvésnek csak a – legtöbbnyire élő – „tárgyát”, azaz határozóját jelölte, pl. *Р м ө с л ы с е т т у р у н 'к о р о в е дай с е н а !'*, de manapság néhány nyelvjárásban már – úgymond – akkuzatívuszi funkciója is van, pl. *м е т а л у н м о р т л ө а д д з ы 'я с е г о д н я ч е л о - в е к а в и д е л'* (Lytkin 1955a: 141). A datívuszi tárgyjelölés talán viszonylag későn született sajátossága, hiszen őzürjén leírásában Lytkin (1952: 104) nem szól ilyesmiről, és az általa (1962) szerkesztett permjék grammatikában sem esik szó erről.

A votjékban, úgy látszik, nincsen ilyen *-li* datívuszragos „tárgy”, ennek a ragnak kiemelő funkciója sincs (vö. Perevoščikov 1962: 98–100; Serebrennikov 1963: 43–46; Alatyrev 1970; Csúcs 1988: 135–136, 1990: 35).

A zürjén jelölésmódról azt írta Serebrennikov, hogy meglehetősen rejtélyes jelenséggel van dolgunk. A kutatók általában azzal számolnak, hogy a *-li* a datívusz végződése. Ennek a tárgyrégi funkciót betöltő elemnek az eredete attól is bonyolultnak tekinthető, hogy némely zürjén nyelvjárásokban, pl. a felső-vimiben alanyi funkciójú főnévhez és névmáshoz is hozzájárulhat, pl. *бōрті кыытім*, *В е с л я н а л ы к о л и* 'потом поплыли [мы], село В е с л я н а осталось позади' (Serebrennikov 1963: 43). Frolova igyekezett okát adni ennek a jelenségnek:

„»Это явление, – замечает Т. И. Фролова, – можно объяснить как реликт того состояния коми языка, когда субъект и объект представляли единство, а поэтому неразличались друг от друга и в падежном оформлении«. ³ Нетрудно заметить, что такое объяснение вряд ли поможет решить эту загадочную проблему” (Serebrennikov 1963: 43–44; én emeltem ki, H. L.).

Ugyancsak Frolovától származik az a megállapítás is, hogy a felső-vimi nyelvjárásban némely személyes és mutató névmás tárgyragos alakja – a zürjén irodalmi nyelvtől eltérően – a datívuszi *-lĭ* végződéssel bővülhet, amely így nem esetragi, hanem partikulai funkciójú, pl. *менӧлы* ’меня’, *тенӧлы* ’тебя’, *сийӧлы* ’его; то, того, ту’, *найӧлы* ’их’, *тайӧлы* ’этого’, ’вот это, вот эту’, *эсийӧлы* ’вот того, вот то, вот ту’. Az így megformált 1. és 2. személyű személyes névmások a mondat tárgyául szolgálnak, míg a 3. személyűek lehetnek alanyi és tárgyi funkciójúak is, pl. *на йӧлы дзӧлялӧсь да оз кужны вӧрас ветлӧдыныас* ’они маленькие и не умеют ходить по лесу’.⁴ Ebből Serebrennikov arra következtetett, hogy a *-lĭ* hangalakú elem casus emphaticus (partikula), amely akkor használatos, amikor a beszélő ki akarja emelni az alanyt vagy a tárgyat. Ezt megerősíteni látszik, hogy mind a főnév, mind a névmás előfordul ezzel az elemmel bővülve és nélküle is, és ugyanúgy kiemelő funkciója is van, mint a *-sĕ* tárgyragnak, pl. *Но сэсца ош и й-ас лы ку́лим. Йа й с ӧ сэсца чинталӧмӧн йу бэрдӧ́зис, а сэс бӧрти пижӧн нуим* ’Ну, затем с медведей содрали шкуры (букв. медведей ободрали), потом мясо, разделив на части, перетасили к реке’.⁵ A másik bizonyítéka annak, hogy a *-lĭ* eredete szerint emfatikus partikula, hogy a felső-vimi nyelvjárásban a *-lĭ* elemű főnév a *moz* ’подобно’ névutóval társul, pl. *вӧӧлы босы́тис, баляли моз вӧдӧмӧ* ’взял коня, как с ягненком обращается’, míg a zürjén irodalmi nyelvben az ugyancsak kiemelő fukcióval is ren-

³ Frolova 1951: 7. E szerző később Žilina néven publikált ugyanerről a problémáról.

⁴ Vö. *dʒĕlʼa* ’klein’, *da* ’und, auch’, *oz* ’nein, nicht’, *kužni* ’können, wissen’, *ver(as)* ’Wald’, *vetlĭni* ’gehen’ (SWb 1: 116ab, 177a, 694b–696a, SWb 2: 1178a, 1195a), *moz* < *med oz* ’möge nicht’ (SWb 2: 629a), *med* „1. zur Bezeichnung des Superlativs, 2. zur Bildung (besonders der 3. P.) des Imperativs und als Partikel bzw. Konjunktion im Aufforderungssatzze”.

⁵ A példa eredeti lelőhelye: Lytkin 1955b: 67.

delkező *-ōc* tárgyragos főnévvel együtt szerepel a *moz* névutó, pl. *чай-тōммō, в у д ж ѳ р ѳ с м о з, он босът куад да он видлав* 'свои мысли-то, п о д о б н о т е н и, в руки не возьмешь'; tehát az ilyen környezetben fellépő *-lĭ* végződésnek egyértelműen kiemelő funkciója van. A permi nyelvek adatai világosan igazolják, hogy egykor a nominatívuszi és az akkuzatívuszi alakok is társulhattak kiemelő vagy emfatikus funkciójú partikulákkal, amelyek aztán összeolvadtak a szótóvel és szuffixummá váltak; ilyenből három is volt e nyelvekben: *-e* (*-ē*), *-s* és *-lĭ*. Így lett a *-lĭ* partikula némely zürjén nyelvjárásban a nominatívusz és az akkuzatívusz kiemelő funkciójú végződésévé (Serebrennikov 1963: 44–46), vagyis partikulává. „Die syrjänische Postposition *moz* wird auch bei Wörtern gebraucht, die im Satz als Akkusativobjekte oder Umstandsbestimmungen (Lokalbestimmungen) stehen...”, pl. *b a t' s g m a m s g m o z-žē pēlat'-seregas šĭbitas* 'er wirft sowohl seinen Vater als auch seine Mutter in die Ecke des Schlafgerüsts', *Семō mā ūлысь в ѳ т ѳ н м о з помнитō* 'Seme erinnert sich daran wie an einen Traum' (Rédei 1962: 168); *-lĭ* datívuszragos és *moz* névutós adatot itt nem közölt Rédei, de *-ōn* (*-ēn*) insztrumentálisragos és *moz* névutósat igen. Egyéb példák a zürjén nyomatékosító névutó használatára: *ēš-moz gorze* 'er brüllt wie ein Ochs', *mēs-moz bakse* 'er brüllt wie eine Kuh', *me-moz* 'wie ich, nach meiner Art', *menam moz* 'id.' (SWb 1: 628ab).⁶

A keletkezés és a funkció problémájának kulcsa alighanem a permi **-i/*-ĭ* elembe keresendő, amely kiemelő funkciójú elemként is ismert a permi nyelvekben (Honti 2020: 14). Miután a fentebb leírt módon kialakult a (permi **-lik/*-lĭk* > **-lĭ* illatívuszrag >) zürj. *-lĭ* végződés, volta-képpen kettős funkciója lett: az **l* a helyhatározói funkció hordozója volt, a **k* pedig az ezt szűkítő latívuszié, a **-k* eltűnését követően (a) egyrészt az eltűnt latívuszrag funkcionális örökségeként a lokáliszi (> datívuszi) viszony jelölése maradt meg, (b) másrészt a magánhangzó-elem funkciójának reminiscenciájaként a kiemelő szerep rögzült, vagyis voltaképpen itt polyszém zürj. *-lĭ* morféma született:

zürj. *-lĭ* datívuszrag

őspani **-lik/*-lĭk* > **-lĭ* illatívuszrag ↗

zürj. *-lĭ* partikula

⁶ Vö. *ēš* 'Ochs', *gorziņi* 'brüllen', *mēs* 'Kuh', *baksiņi* 'brüllen' (SWb 1: 54a, 212b, 257a, 601a).

3. Az obi-ugor insztrumentálisrag állítólagos tárgyi funkciójáról

Az obi-ugor nyelvek egyes kutatói azzal számoltak – legutoljára talán Alvre (1999: 37–38) –, hogy a mondat tárgya határozóragos főnévvel is kifejezhető: V Vj *-tə/-tə, -ə/-ə*, Trj J *-at/-ät*, Tra P *-at*, Sal Irt *-at* (insztruktívusz-fínálisz, avagy insztrumentálisz), Ni Šer *-na*, Kaz Ber *-n, -nə*, O *-na* (lokatívusz $\Rightarrow$ insztrumentálisz) (Honti 1984/1986: 60). A vogulban az *-(ə)l, -təl, -t* insztrumentáliszraggal is jelölhető a cselekvés tárgya (Liimola 1963: 104–105, 108–109, 113). Az utóbbi kb. fél évszázadban Rombandeeva írt erről a vogul szerkezetről a legtöbbet.

Ilyen szerkezetűek a következő osztják példamondatok: V *мәнт и'оуытə тус* 'мне мяса принес (досл. меня мясом принес)' (Terëškin 1961: 53), Trj. *л ä j ə т ä т мән(t) мөје!* 'gib mir eine [= die] Axt!' (~ *läjəт мәнтөм мөје!* 'gib mir eine/die Axt!'; Honti 1984/1986: 64, 1988b: 193), Irt *mant ē v e j a t ent mejōt, p a g a t ent mejōt* 'er gab mir (akk.) keine Tochter (insztr.), er gab mir (akk.) keinen Sohn (insztr.)' ('er beschenkte mich mit keiner Tochter, mich mit keinem Sohne') (Patkanow – Fuchs 1911: 59), Šer *ma nəŋəт w ö χ n a mätəт* 'ich gebe dir Geld (ich gebe dich mit Geld)' (Steinitz 1942: 25, 1950: 51–52); ez a szerkezet passzív mondatokban is általános, pl. P *āŋkemnə j ä r n a s a t wäroјəт* 'anyám inget csinált nekem' (Honti 1984/1986: 64, 1988b: 193), Šer *imet pöχ täјəс, āŋketna... ə n t ə p n a jəntsa... pöχəт* 'die Frau gebar einen Sohn, seine Mutter nähte ihm [= *pöχəт* 'ihrem Sohn'] eine... Wiege', *ašetna ə n t ə p n a wersa* 'sein Vater machte ihm eine... Wiege' (Steinitz 1939/1975: 247, 248). Ennek a szerkezetnek a voltaképpeni funkciója tehát azt kifejezni, hogy az insztrumentálisz jelölte eszköz, vagyis a cselekvés tárgya a cselekvés eredményeképpen elidegenítődik az agensztől a patiens javára (Honti 1984/1986: 64, 1988a: 166, 1988b: 193; vö. még Dolovai 2003).⁷

⁷ Ismereteim szerint legutoljára Balásné (2011: 30) tért ki erre a mondattípusra, és tölem idézte az alábbi osztják mondatot, amely egyrészt hibásan írva szerepel nála, másrészt szerinte „az osztják nyelv északi nyelvjárásaiban a tárgy jelölésére a lokatívusz szolgál”: O-P *imi-χili jöχəlna masa* [= *imi-χili jöχəlna meša*] 'az Asszony unokájának íjat adott' (Honti 1984/1986: 96). Ez képtelenség, hiszen (a) az igei állítmány passzívumban van, tehát eleve nem lehet tárgya, (b) a *jöχəlna* 'íjat' persze nem nominatívusz–akkuzatívuszi, hanem insztrumentálisz–insztruktívuszi funkciójú lokatívuszragos főnév, amely így a mondat határozója, és eképpen persze morfológiailag sem lehet a mondatnak a tárgya.

Rombandeeva 1962-es tanulmányában olyan típusú mondatokat tárgyal, amelyekben (a) a cselekvés tárgya („объект действия”) insztrumentálisban áll, (b) akinek a javára megvalósul az állítmányban leírt cselekvés, az a mondat tárgya (amely főnévként $\emptyset$ ragos, személyes névmásként pedig akkuzatívuszi végződésű vagy ragozási tőalakban lévő, akkuzatívuszi funkciójú szóalak), pl. N *āyim s up ə l jūntəslum* 'я для своей дочери сшила п л а т ь е' (Rombandeeva 1995: 82), szó szerint: 'a lányomat r u h á v a l varrtam'.

Ha a cselekvés tárgya insztrumentálisragos főnév, akkor az, vagyis a mondat határozója maximálisan hangsúlyozva van. Ilyenkor mind a cselekvés végrehajtásának ösztönzője, mind pedig a cselekvés végrehajtója nominatívuszban van, pl. N *Ира āgum su-nyl jūntyltas* 'Ира девушка попросила шить п л а т ь е' (Rombandeeva 1962: 238); az alany természetesen $\emptyset$ ragos, a mondat tárgya ugyancsak, hiszen a mai északi vogulban a főnévi tárgy $\emptyset$ ragos. Amikor a cselekvés tárgya első ízben említettik meg, és insztrumentálisban van, az a határozottá tételt szolgálja, vagyis azt emeli ki, hogy éppen az általa megjelölt tárgyra irányul a cselekvés, nem pedig a cselekvésnek valamilyen más tárgyára (Rombandeeva 1962: 243–244, 1975: 670–671).

Más a grammatikai megformáltsága és az értelme a mondatnak akkor, ha megneveztetik az is, akinek vagy aminek a javára történik a cselekvés, pl. N *Pēta āpsite nāləl joryite* 'Петр для своего младшего брата делает (именно) стрелу', *ātam tolje pārtəl wārite* 'отец для невода делает (именно) поплавки'. Mind a kedvezményezettként szereplő határozó, mind az alany nominatívuszban van, a cselekvés tárgya, azaz a mondat másik határozója pedig insztrumentálisban szerepel, ilyenkor mind a cselekvés tárgya, mind a kedvezményezett határozott, és az állítmány tárgyas ragozású ige, az intonáció pedig a határozót (vagyis a cselekvés tárgyat) emeli ki. Ha viszont a cselekvés tárgya határozatlan, akkor az ragtalan (vagyis nominatívuszban van), miként a mondat alanya és a névutós szerkezettel (*māyəs* 'számára, részére') kifejezett kedvezményezett (vagyis a határozók egyike) is, az állítmány pedig alanyi ragozású ige, vö. *Pēta āpsite māyəs nāl joryi* 'Петр для своего младшего брата делает стрелу', *ātam tolje māyəs pārt wāri* 'отец для своего невода делает поплавки'; az intonáció ilyenkor kiegyensúlyozott, vagyis csupán a cselekvés ténye konstatáltatik (Rombandeeva 1975: 671). Ha a cselekvés tárgya ragtalan, a cselekvés ösztönzője és végrehajtója latívuszragot kap,

pl. *Иран суным āгин ѳнтылтавсым* 'Ирa попросила дeвyшкy шить платьѧ' (*Иран* 'Ире', a cselekvés ösztönzője; az *āгин* 'девушка' pedig a cselekvés végrehajtója; a *суным* 'платьѧ', a cselekvés tárgya; az *-лм-* a kauzatív formáns), akkor a mondat bármely tagjára eshet a logikai hangsúly, a kiemelés (Rombandeeva 1962: 252, 255).

Az ilyen szerkezet passzív mondatban is gyakori. A cselekvés tárgyát kifejező insztrumentálisragos főnévnek ugyanaz a funkciója a passzív mondatban, mint a tárgyas ragozású állítmányt tartalmazó aktív mondatban, vagyis kiemeli a cselekvés tárgyát annak első említésekor (Rombandeeva 1962: 249). Példák a passzív mondatra: T *ñoχór èl mājúsèn?* 'm i t adtak neked?' (VNGy 4: 361), tkp. 'm i v e l adattál?', *ñoχór e š è l mōwún* 'ami m u n k á t neked ad' (VNGy 4: 361), tkp. 'ami m u n k á v a l adatsz'. Tehát a passzív mondat is azt mutatja, hogy az insztrumentálisragos főnév nem lehet a mondat tárgya! Ezt világosan szemléltetik azok a vogul nyelvjárások, amelyek megőrizték az *m* elemű tárgyragot, pl. TJ *лò•мє p i t' š ä• n ə l мєβлə•m* 'ich gebe dem Pferde H e u (eigtl. ich begeben das Pferd m i t H e u)', *лòт•мє p i t' š ä• n ə l мєβлənə•m* 'ich gebe den Pferden H e u' (Liimola 1963: 25); továbbá az összes nyelvjárás is ezt tanúsítja, ha személyes névmás a mondat tárgya, mert az mindig akkuzatívuszi megformáltságú vagy akkuzatívuszként funkcionáló ragozási névmástő, pl. LO *am nàŋŋ p ū (ŋ l š ŷ n ə l šōpitil'm* 'ich verschaffe dir R e i c h t u m (und) Ü b e r f l u s s' (WV 3: 42), T *ām nenānmi ti e š è l mōülänēm* 'én nektek ezt a d o l g o t adom' (VNGy 4: 365). További sok vogul példát közölt Lavotha (1952: 208–210).

Figyelemre méltó, hogy Munkácsi nem tárgynak, hanem ún. tárgyhatározónak tekintette (Munkácsi 1887–1890: 329, 1893: 365–366, VNyj 9, 194), ill. „tárgyi viszony” megjelenítőjeként látta az insztrumentálisragos főnevet (i. m. 263). Rombandeeva (1973: 52–53, 1975: 670–671, 1979: 93, 105, 1995: 82) világosan közölte, hogy az insztrumentálisragos mondatrész a cselekvés tárgya, és így a mondat határozója („косвенное дополнение”).

A napnál világosabb, „hogy az *-l* ragos névszói alakok nem mint tárgy, hanem mint határozó szerepelnek a mondatban, ugyanis az ilyen típusú mondatoknak determinált, sőt ragos tárgyuk van, valamint az állítmányként álló ige is determinált tárgyra mutat. A *лò•мє...*, *лòт•мє...* mondatok állítmánya a tárgyhoz igazodik: az elsőben egyes számú a tárgy, a tárgyas ragozású ige is egyes számú tárgyra utal; a másodikban többes számú tárgy van, az ige is többes számú tárgyra vonatkozik. Tehát

sem az első, sem a második mondat tárgya nem lehet a *pi:tšä•nəl*” (Honti 1969: 118, vö. még 1975: 150–151), amely adat megformáltsága és jelentése szerint: ’szénával’. Ez a szerkezet főleg az obi-ugorban ismert, az insztrumentálisragos főnevet némelyek a mondat tárgyának minősítették, de Liimola is (1953–1954: 47) egyértelművé tette, hogy az ilyen mondatrész nem tárgy.⁸

Amikor aktív mondatban a cselekvés tárgya jelzős insztrumentálisragos főnévként tárgyas igei állítmánnyal szerepel együtt, akkor a cselekvés határozott tárgya fejeztetik ki általa, pl. *N ōjka piyrišatēte m ā ŋ t ū p k w e l wārast* ’мужчина для своего сынишки маленъкое в е с л о с д е л а л’, szó szerint: ’az öreg a fiacskáját kis evezővel csinálta’; néha azonban olyankor is határozott a cselekvés tárgya, amikor az jelzős insztrumentálisragos főnév, és az állítmány nem tárgyas ige, pl. *w ō j a η s ā l i t a t a l p ū m s a l a x t ē w* ’мы л ю б у е м с я (д а н н ы м и) ж и р н ы м и о л е н я м и’ (Rombandeeva 1973: 52–53), szó szerint kb. ’a kövérrénekekkel élvezzünk’.

Amikor az insztrumentálisragos főnév a cselekvés tárgya, azaz a mondat határozója, pl. *āyim s ū p a l j ū n t a s l u m* ’я для своей дочери сшила п л а т ь е’ (Rombandeeva 1995: 82), akkor az insztrumentálisszal kifejezett eszköz a cselekvés eredményeképpen „elidegenítődik” az agensztől a patiens javára (Honti 1982/1984: 64).

A mai északi vogulban mind a határozott, mind a határozatlan tárgy ugyanúgy nominatívuszi főnévvel fejeződik ki, mint az alany. Ha a mondat tárgya a beszélő szempontjából határozottnak számít, akkor tárgyas ragozása az igei állítmány, ha pedig határozatlan, akkor alanyi (Rombandeeva 1975: 670–671).

⁸ Alvre nyilván nem ismerte Liimolának ezt az itt hivatkozott közlését, amikor így írt: „В мансийском и в некоторых северных диалектах хантыйского языка объект может иметь форму инструментального (творительного) падежа... (Ромбандеева 1979: 105). Использование подобной формы зависит, естественно, от семантики глагола и объектного слова. Творительный падеж мансийского языка выражает только определенный объект, в отличие от второго объектного падежа, номинатива, который в мансийском языке может выражать как определенный, так и неопределенный объект” (Alvre 1987: 11). Rombandeeva (1979: 105, 74. jegyzet) közlését pedig Alvre alighanem félreértette, hiszen Rombandeeva másokról írta, hogy „Исследователи мансийского языка отмечали, что логически прямой объект действия может быть выражен именем в форме основного или творительного падежа”...

Amikor ezzel az obi-ugor szerkezettel foglalkoztam, funkcióját illetően a következő eredményre jutottam: „Diejenigen Nomina im Instrumental der obugrischen Sprachen, die in ungarischer, deutscher oder russischer Übersetzung als Objekt wiedergegeben werden, sind nicht als Ergänzung im Sinne eines Objekts, sondern als adverbiale Ergänzungen des Satzes einzustufen, und zwar aus folgenden Gründen: [Bekezdés] 1. Die adverbiale Ergänzung dieser Art mit Instrumentalsuffix ist in den Passivsätzen auch ganz allgemein. [Bekezdés] 2. In den Aktivsätzen dieses Typs ist immer ein determiniertes Objekt vorhanden. [Bekezdés] 3. Wenn das verbale Prädikat (des aktiven Satzes) auf ein nichtsingulares Objekt hinweist, kongruiert es hinsichtlich des Numerus des Objekts mit der Ergänzung als Objekt im Akkusativ oder Nominativ und nicht mit der im Instrumental” (Honti 1986: 159).

4. Zárszó

A fentebb tárgyalt mordvin inesszívuszragos, zürjén datívuszragos és obi-ugor insztrumentáliszragos főnevek tehát nem a mondat, hanem a cselekvés tárgyának, vagyis a mondat egyik határozójának megjelenítői.

Irodalom

- Alatyrev, V. I. [Алатырев, В. И.] (1970), Выделительно-указательная категория в удмуртском языке (Расширенный доклад на III Международном конгрессе финно-угроведов в г. Таллине). Ижевск.
- Alvre, Paul (1987), О падежах объекта (прямого дополнения) в финно-угорских языках. In: XVII всесоюзная финно-угорская конференция. Языкознание I. (Тезисы докладов.) НИИ УАССР, Устинов. 3–14.
- Alvre, Paul (1999), О новых объектных падежах в уральских языках. In: Hasselblatt, Cornelius – Jääsalmi-Krüger, Paula (Hrsg.), Europa et Sibiria. Beiträge zur Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samoje-dischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 35–39.
- Balásné Szalai Edit (2011), A tárgyas szószerkezetek a magyar és a mordvin nyelvben. Pandora Könyvek 25. Líceum Kiadó, Eger.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 232.
- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] (1975), Коми-пермяцкая диалектология. Наука, Москва.

- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] (1982), *Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (коми языки)*. Наука, Москва. Freuter
- Berrár Jolán (1967a), *Mondattörténet*. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 389–485.
- Bočkaeva, A. I. [Бочкаева, А. И.] (1952), *Местные падежи в мордовском языке*. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Москва.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1953), *Историческая грамматика эрзянского языка*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Cygangin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (1980), *Грамматика мордовских языков*. Фонетика, графика, орфография, морфология. Мордовский государственный университет, Саранск.
- Csúcs, Sándor (1988), *Die wotjakische Sprache*. In: Sinor 1988: 131–146.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dolovai Dorottya (2003), *Tárgyas mondatszerkezetek*. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely III. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–75.
- Ermuškin, G. I. [Ермушкин, Г. И.] (1978), *Типологическая эволюция системы местных падежей в истории мордовских языков*. In: Serebrennikov, B. A. (szerk.) [Серебренников, Б. А. (ред.)], *Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам*. Наука, Москва. 155–265.
- Ermuškin, G. I. [Ермушкин, Г. И.] (1984), *Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык)*. Наука, Москва.
- Evsev'ev, M. E. [Евсеев, М. Е.] (1963), *Основы мордовской грамматики*. Избранные труды в пяти томах. Том четвертый. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1959a), *Syrjänisches Wörterbuch*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 1.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1959b), *Syrjänisches Wörterbuch*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 2.
- Frolova, T. P. [Фролова, Т. П.] (1951), *Именные категории верхневымских говоров северного диалекта коми языка*. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сыктывкар. – Idézte Serebrennikov 1963 alapján.
- Honti László (1969), *A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában*. Nyelvtudományi Közlemények 71: 113–121.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. Janua Linguarum. Series Practica 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.

- Honti László (1984/1986), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1986), 'Er soll mit Begrüßung geschrieben werden!'. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 10: 155–163.
- Honti, László (1988a), *Die wogulische Sprache*. In: Sinor 1988: 147–171.
- Honti, László (1988b), *Die ostjakische Sprache*. In: Sinor 1988: 172–196.
- Honti László (2013), A „birtokos szerkezet > névutós szerkezet > esetragos névszó” metamorfózis végállomása. (Nyelvspecifikusak-e az egyes stációk és az esetrag kategóriája az uráli nyelvekben?) In: Honti László, *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 173–186.
- Honti László (2020), *Névszói -ik végződéseink egyikének valószínű keletkezéstörténete*. *Magyar Nyelvjárások* 58: 5–28.
- Horváth László (2003/2005), *Szószerkezet-történet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 430–482.
- Hus, W. J. B. (2005), *Grammatica Latijn. De regels van het Latijn*. Prisma, Utrecht.
- Itkonen, Erkki (1972), *Über das Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 39: 153–213.
- Itkonen, Erkki (1973), *Zur Geschichte des Partitivs*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40: 278–339.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), *Suomen sanojen alkuperä 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisu 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus*, Helsinki. = SSA 1.
- Jakubinskaja-Lemberg, É. A. [Якубинская-Лемберг, Э. А.] (1962), *К вопросу о выражении прямого дополнения в эрзя-мордовском языке*. In: *Финно-угорская филология. Ученые записки. Издательство Ленинградского университета, Ленинград*. 75–84.
- Jakubinskaja-Lemberg, É. A. [Якубинская-Лемберг, Э. А.] (2000), *К вопросу о выражении прямого дополнения в эрзя-мордовском языке*. In: *Suviženko, L. I. (szerk.) [Сувиженко, Л. И. (отв. ред.)], Кафедра финно-угорской филологии 75 лет. Избранные труды. Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург*. 48–56.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), *Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 111. = WV 3*.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koljaděnkov, M. N. [Колядёнков, М. Н.] (1954), *Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II. Синтаксис. Мордовское книжное издательство, Саранск*.

- Koljaděnkov, M. N. [Колядѣнков, М. Н.] (1959), Структура простого предложения в мордовских языках. Предложение и его главные члены. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Kont, Karl (1963), Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused IX. Eesti NSV Teaduste Akademia, Tallinn.
- Korompay Klára (1992), A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Larsson, Lars-Gunnar (1983), Studien zum Partitivgebrauch in den ostsee-finnischen Sprachen. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 15. Uppsala.
- Lavotha Ödön (1952), A tárgy jelölése a manysiban. Nyelvtudományi Közlemények 54: 200–218.
- Lewy, Ernst (1933), Zur Bezeichnung des Objektes im Mordwinischen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 67: 238–245.
- Liimola, Matti (1953–1954), Zur wogulischen Etymologie und Formenlehre. Journal de la Société Finno-Ougrienne 57/1: 1–47.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), Древнепермский язык. АН СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1955a), Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. АН СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. (Hrsg.) [Лыткин, В. И. (отв. ред.)] (1955b), Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Фонетика, лексика, морфология. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (отв. ред.)] (1962), Коми-пермяцкий язык. Учебник для высших учебных заведений. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар.
- MdWb 1 = Paasonen 1990.
- MSzFE 1 = Lakó 1967.
- Munkácsi Bernát (1887–1894), A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 21 (1887–1890): 321–400, 435–455, 22 (1890–1891): 1–80, 23 (1893): 353–402, 24 (1894a): 6–30, 152–167, 306–333.
- Munkácsi Bernát (1894b), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNyj.
- Munkácsi Bernát (1896), Vogul népköltési gyűjtemény. IV. kötet. Életképek. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNGy 4.

- Paasonen, Heikki (1903/1953), Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß. Zweite Auflage. Apuneuvoja suomalais-ugri-laisten kielten opintoja varten IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Paasonen, Heikki (1906), Die finnischen Pronominalstämme *jo-* und *e-*. Finnisch-Ugrische Forschungen 6: 114–117.
- Paasonen, H. (1990), Mordwinisches Wörterbuch I. A–J. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 1.
- Patkanow, S. – Fuchs, D. R. (1911), Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. P. Bearbeitet von D. R. F. Sonderabdruck aus der Zeitschrift „Keleti Szemle“. Jahrgang VII., X–XII. Budapest.
- Perevoščikov, P. N. (szerk.) [Перевощиков, П. Н. (отв. ред.)] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Rédei, Károly (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1988a), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988b), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1962), Каузативные глаголы в активных и пассивных синтаксических конструкциях мансийского языка. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Serebrennikov, B. A. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Серебренников, Б. А. (ред.)], Вопросы финно-угорского языкознания. К 71-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. В. Бубриха. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград. 236–256.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1975), Грамматические средства выражения определенности-неопределенности субъекта и объекта в мансийском языке. In: Hallap, Valmen (red.), Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII 1970. Pars I. Valgus, Tallinn. 670–673.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), Синтаксис мансийского (вогульского) языка. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1995), Сыгвинский диалект мансийского (вогульского) языка. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 14. Societas Uralo-Altaica, Hamburg.

- Rueter, Jack (2001), The inessive in Erzian Mordvinian. In: Seilenthal, Tõnu (red.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III.* Tartu. 101–104.
- Rueter, Jack (2010), Adnominal person in the morphological system of Erzya. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 261.
- Serebrennikov, B. A. [Серебрянников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии наук СССР. Москва.
- Serebrennikov, B. A. [Серебрянников, Б. А.] (1984), Исторические загадки. *Советское финно-угроведение* 20: 169–172.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences.* Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- SSA 1 = Itkonen – Kulonen 1992.
- Steinitz, Wolfgang (1939/1975), *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Ostjakologische Arbeiten. Band I. Õpetatud Eesti Selts / Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Tartu / Budapest – Berlin – Den Haag.*
- Steinitz, Wolfgang (1942), *Ostjakische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis.* Ungarisches Institut an der Universität Stockholm – Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität Uppsala, Stockholm – Uppsala.
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. 2. verbesserte Auflage.* Otto Harrassowitz, Leipzig.
- SWb 1 = Fokos-Fuchs 1959a.
- SWb 2 = Fokos-Fuchs 1959b.
- Šahmatov, A. A. [Шахматов, А. А.] (1910), *Мордовский этнографический сборник. Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург.*
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект.* Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- UEW 1 = Rédei 1988b.
- VNGy 4 = Munkácsi 1896.
- VNyj = Munkácsi 1894b.
- Wickman, Bo (1955), *The form of the object in the Uralic languages.* Almqvist & Wiksells, Uppsala.
- Wickman, Bo (1990), *Object cases in Mordvin, Finnish and Lappish.* *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 241–243.
- Wiedemann, F. J. (1865), *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch.* *Mémoires de l'Académie des sciences de St.-Petersbourg*, VIIe série. Tome IX, No 5. St. Petersburg.
- WV 3 = Kannisto – Liimola 1956.

Az északi manyisi *ūnli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai

Németh Szilvia

Nyelvtudományi Kutatóközpont

In this paper, the Northern Mansi posture verb *ūnli* 'sit' is examined in terms of a complex system of criteria. The aim was twofold: on the one hand, to describe the different meanings of the verb, and on the other, to explore the connections between the meanings and the grammaticalization paths recognizable from these connections. Based on a corpus comprising approximately 580,800 tokens taken from the texts of newspaper articles, tales, poems, and spontaneous speech, five different meanings of the posture verb *ūnli* were identified: 'sit', 'live', 'be inactive / passive', 'be somewhere / exist', 'be arranged somehow'. It can be argued that the verb has also begun to be used as a modifier encoding continuous aspect and durative action. In addition to the independent meanings of the posture verb, three idioms could be discerned in the corpus with the meaning of 'declare', 'rule', and 'be in prison / serve a prison sentence'.

Keywords: grammaticalization, posture verbs, Mansi language, difference between styles

Kulcsszavak: grammatikalizáció, testtartásigék, manyisi nyelv, stílusok különbsége

1. Bevezetés

Az északi manyisi szövegekben az 'ül' jelentésű igék nagy gyakorisággal jelennek meg, és a testtartás kifejezésén kívül egyéb funkcióban is használatosak. Annak ellenére, hogy ez a manyisi egyik feltűnő vonása, a testtartásigék jelentéseinek, ezek összefüggéseinek és használati feltételeinek leírása egyelőre nem történt meg. Pedig a testtartásigék kérdése nem csupán lexikológiai szempontból figyelemre méltó, több nyelv esetében is megfigyelhető, hogy ezek az igék a grammatikai rendszerben is helyet foglalnak (pl. kvázisegédigévé, aspektusjelölökké válnak). A tanulmányban ismertetett kutatás során komplex szempontrendszer alapján vizsgáltam az egyik 'ül' jelentésű testtartásigét. Célom kettős volt: egyrészt az

ige különböző jelentéseinek leírása, másrészt a jelentések közti kapcsolatok és az ezek alapján felismerhető grammatikalizációs ösvények feltárása.

A tanulmány első szakaszában ismertetem a testtartásigéknek a világ nyelveiben megfigyelhető grammatikalizációs irányait (2.1), bemutatom a manysi nyelvi rendszer azon sajátosságait, melyek szükségesek a vizsgálat eredményeinek értelmezéséhez, valamint áttekintem a manysi 'ül' jelentésű igéket és az *ünli* szótárakban található jelentéseit (2.2). A hipotéziseim megfogalmazása után ismertetem az általam végzett korpuszvizsgálatot (3), majd az eredményeimet: először a teljes anyagra vonatkozó adatokat (4.1), majd a különböző jelentések sajátosságait (4.2). Végezetül (5) összesítem az ige jelentéseiben megfigyelt metaforizációs és grammatikalizációs irányokat.

2. Az 'ül' testtartásige jelentései és grammatikalizációs irányai

2.1. Az 'ül' jelentésű testtartásige grammatikalizációs irányai a világ nyelveiben

A grammatikalizáció során egy lexikális jelentésű elem egy grammatikai jelentésű elemmé alakul át, illetve egy grammatikai elem további grammatikai funkciót vesz fel (ld. pl. Himmelmann 2004: 31). E folyamat hosszadalmas és több, gyakran nehezen kijelölhető, illetve elhatárolható lépés során megy végbe (Bybee 2003: 157). Először az ún. kontextuális kiterjesztés következik be, vagyis az eredeti értelemben használt lexikai elem újabb kontextusban jelenik meg. Az új kontextusban való gyakori használat hatására a lexéma eredeti jelentése kiüresedik (vagyis veszít információértékéből), emellett azonban felvesz új, absztraktabb jelentést is. Ezzel együtt az elem szintaktikailag ugyan kötöttebb lesz, kontextuálisan azonban függetlenebbé válik. A lexéma szemantikai ártértékelődése után alaki redukció is bekövetkezhet (pl. Tanos 2008: 554–556).

A testtartásigék, de ezek közül is elsősorban az 'ül', 'áll', 'fekszik' jelentésű igék gyakran metaforizálódnak a világ nyelveiben, és jellegzetes grammatikalizációs irányok figyelhetők meg velük kapcsolatban (Bybee 2003: 152; Heine – Kuteva 2004; Newman 2004). Ezen igék viselkedését többnyire pápua, afrikai és ausztráliai (Austin 1998) nyelvekben írták le, de megjelent már tanulmány például a hollandról (Lemmens 2004), a németről, az angolról, a horvátról (Vidaković-Erdeljić 2013), valamint a manysi közeli nyelvrokonáról, a hanti színjai változatáról is (Sipos 2018, 2019).

Különböző nyelvek vizsgálata alapján a testtartásigék egyik fontos grammatikalizációs iránya az ún. kvázikopulává válás (ld. Heine – Kuteva 2004: 278). A kopula olyan nyelvi elem, mely egyéb lexémákkal együtt állítmányként funkcionál, szemantikailag azonban nem ad hozzá a predikátumhoz. A kvázikopula ezzel szemben olyan lexéma, mely kopulaként funkcionál, de szemantikailag nem üresedett ki, így hozzátesz valamelyest az állítmány jelentéséhez (Pustet 2005).

A testtartásigék kvázikopulás használatát általában a Hol? kérdésre válaszoló lokatív mondatokban vizsgálták, a nyelvek mintegy 2/3-ában azonban a lokatív mondatokban megfigyelhető igék az egzisztenciális konstrukciókban (vagyis ahol egy entitás létét állítja a mondat) is megjelennek (Clark 1978, idézi Ameka – Levinson 2007: 854). E két szerkezetben többek közt eltérő az alany információszerkezeti státusza is: míg az egzisztenciális mondatokban többnyire határozatlan, addig a lokatív mondatokban az alanyként fellépő referencia határozott, már korábban bevezetett, folytonos a szövegvilágban (Stassen 2009: 49).

A korábbi kutatások alapján tudjuk, hogy a nyelvekben eltérő, hogy a testtartásigék milyen feltételek mellett metaforizálódnak, lehet-e őket élettelen (vagy nem emberi, de élő) alanyok esetében is használni. Amennyiben egy nyelvben előfordul az élettelen alanyokkal való megjelenés, általában az objektum geometriai tulajdonságai határozzák meg, hogy a lokatív mondatban a kopula vagy a testtartásige jelenik-e meg, illetve, ha több testtartásige is használatos kvázikopulaként, akkor az ezek közti választást is a térbeli tulajdonságok dominálják (Levinson 2006: 8–9). Például egyes nyelvekben a vertikálisan kiterjedtebb, de horizontálisan kisebb tárgyak az 'áll' igével, az inkább szélesebb, mint magasabb objektumok viszont a 'fekszik' igével fordulnak elő. Levinson és Wilkins (2006) megállapításai szerint a könnyen mozgatható tárgyak esetében, a ruházat és a díszítőelemek kapcsán, valamint a rész/egész viszony kifejezésekor nagyobb eséllyel találni testtartásigés kvázikopulát, mint kopulát. Tagadáskor, az objektum és a talaj erősebb kapcsolódása esetén, valamint a felületet átszűrő pozícióban álló tárgyaknál azonban inkább a kopula jelenik meg (Levinson – Wilkins 2006: 15–17, 514–519).

A lokatív mondatokban használatos igék jellegzetességei alapján Ameka és Levinson három nyelvtipológiai csoportot különböztetett meg: 1. a lokatív szerkezetben nem szerepel ige, vagy csupán egyetlen ige használatos, mely a) a kopula, b) nem a kopula, de minden esetben ugyanaz a lexéma. 2. A nyelvben nagy számú (9–200 db) lokatív ige használatos, illetve 3. kisszámú (3–5) lokatív ige ismert (Ameka – Le-

vinson 2007: 855–860). Ameka és Levinson azzal magyarázza a különböző nyelvekben egyaránt tapasztalható testtartásige > lokatív kvázikopula irányú grammatikalizációt, hogy a lokatív mondatokban az elhelyezkedésen kívül az objektum bizonyos geometriai tulajdonságainak kódolása megkönnyíti, segíti az azonosítást (Ameka – Levinson 2007: 854).

Az egyes nyelvek különbözőek abból a szempontból, hogy a lokatív mondat igéje a Figura, a Háttér, esetleg mindkettő tulajdonságait kódolja-e (pl. a Figura horizontális és vertikális kiterjedését, illetve a Háttér felületi vagy tartályszerű jellegét; Ameka – Levinson 2007: 851). Az angolban például – a magyarhoz hasonlóan – az épületekkel kapcsolatosan elsősorban az 'áll' jelentésű ige használatos (pl. *the Pizza Hut stands on a corner*; Newman 2004: 8), ebben az esetben az ige az objektum horizontális kiterjedését jelöli. Más esetekben azonban az 'ül' jelentésű ige jelenik meg azt kifejezve, hogy az objektum megfelelően illeszkedik a térbe (pl. *our house sits (snugly) between two adjoining ones*; Newman 2004: 19). Emellett a testtartásigék kvázikopula-használata egyes nyelvekben stílusfüggő lehet, az angolban például a lokatív mondatokban általában a létige szerepel, de bizonyos stílusokban az 'áll' is megjelenhet (Ameka – Levinson 2007: 852).

A kvázikopulává válás azonban nem az egyetlen, több nyelv esetében is megfigyelhető grammatikalizációs irány, a testtartásigék a világ nyelveiben gyakran válnak aspektust, illetve akcióminőséget kódoló elemmé, vagy vesznek fel ilyen jelentést is. Nyelvek sorában figyelhető meg, hogy az 'ül' részt vesz a folyamatos és progresszív aspektus, illetve a habituális akcióminőség jelölésében (Heine – Kuteva 2004: 276–279; Newman 2004: 12–17). Ilyen irányú grammatikalizációra a finnugor nyelvekben is találni példát: a mariban és az udmurtban a 'fekszik' és az 'áll' ige mellett az 'ül' is előfordul a páros igék modifikátoraként (az udmurtban pl. *žugiškisa kıl'linj* 'verekszik', tkp. 'verekedve fekszik'; *veraškisa sıljinj* 'beszélget (állva)', tkp. 'beszélgetve áll'; *vijasa pukijnj* 'folyik', tkp. 'folyva ül'; Horváth 2012: 96). A páros igék olyan ige párok, melyek a cselekvés aspektusát és/vagy akcióminőségét oly módon kódolják, hogy „a cselekvést jelölő ige határozói igenévi alakba kerül, s egy olyan ige követi, mely általában részben vagy teljesen elveszítette eredeti jelentését. Az ige pár második tagja a ragozott igealak: ez veszi fel az idő- és módjeleket, emellett kifejezi a határozói igenév által jelölt cselekvés aspektusát, tehát tulajdonképpen segédigei (modifikátori) szerepet tölt be” (Horváth 2012: 91). Az udmurtban és a mariban elsősorban a 'fekszik'

és az 'áll' jelentésű ige használatos modifikátori szerepben, azonban előfordulnak az 'ül' testtartásigével képzett páros igék is, melyek az imperfektív aspektust kódolják (Horváth 2012: 96).

Annak megállapítása, hogy egy adott konstrukció páros ige-e vagy konverbumszerkezet (vagyis az alárendelés speciális formája, mely határozói igenévvel történik), nem minden esetben egyértelmű (ld. Horváth 2012: 92), ugyanis a páros igék tulajdonképpen a határozói igeneves szerkezetben beindult grammatikalizációs folyamat révén jönnek létre. A folyamat során a finit ige fokozatosan segédigévé válik, de egyes nyelvekben, például a manysi távoli rokonában, a kamasszban a grammatikalizáció nem állt meg a páros igék fokán, több segédige (köztük az 'ül', az 'áll' és a 'fekszik' alapjelentésű ige is) imperfektív aspektust jelölő affixummá vált (Klumpp 2005: 406). A grammatikalizáció jellege miatt a konverbumszerkezetek és a páros igék egy kontinuumon helyezkednek el, és az egyes segédigék a grammatikalizáció különböző fokain is állhatnak (ld. az udmurtban Horváth 2012: 10).

A világ nyelveiben megfigyelhető további grammatikalizációs irány, hogy a testtartásigék osztályozószavakká válnak, vagyis a nyelvekben a különböző testtartásigék is részt vesznek a főnevek csoportosításában, például az alapján, hogy az adott testnek milyen a formája (Newman 2004: 11). Emellett az 'ül' jelentésű ige az intranszitivitás kódolásában is részt vesz egyes nyelvekben, pl. az ausztráliai wardamanban az 'ül' igéből jött létre az intranszitivitást jelölő igei partikula (Newman 2004: 20).

Az eddigiekben bemutatott grammatikalizációs folyamatokon kívül az 'ül' testtartásigével kapcsolatban több, különböző nyelvben egyaránt megfigyelhető jelentésbővüléssel is számolhatunk. Ezek egyike, hogy az ige egyfajta inaktivitásra utaló jelentést vesz fel. Ez megtalálható az angolban (Newman 2004: 18–19) és a színjai hantiban is, ahol például az 'ül' jelentésű igével fejezik ki a csapda felállított, kifeszített állapotát, mintha az eszköz passzívan várná, hogy belesétáljon a zsákmány (Sipos 2018: 222–223). A magyarban is előfordul ilyen használat, pl. az *akkoriban állandóan otthon ültem, nem is találkoztam senkivel* mondatban az *ül* nem elsősorban a testtartást írja le, hanem a találkozással mint programmal szembeállítva 'inaktívan időt tölt, passzív' értelemben jelenik meg. Az 'ül' igének több nyelvben is kialakult 'él, marad' jelentése (Newman 2004: 12), mely részben folyamatosságot is kódol, valamint több nyelvben adatható a 'valamilyen állapotban van' jelentés is. Newman (2004: 19) ezt a szemantikai tartalmat az angolra vonatkozóan úgy írja le, hogy az adott tárgy/tárgyak 'megfelelő állapotban van(nak)' (pl.

the lipstick sits (nicely) inside the long tube made for it), Sipos ezt a színjai hantiban 'áll valahogyan, elrendeződik valahogyan' jelentésként határozta meg (Sipos 2018: 224–225).

Mivel a hanti közeli rokonságban van és areálisan is kapcsolatban áll a manysival, érdemes alaposabban áttekinteni e nyelv 'ül' jelentésű igéjének helyzetét is. Sipos (2009, 2018) a hanti színjai nyelvjárásában kutatta az 'ül' és 'áll' jelentésű testtartásigék viselkedését az élettelen alanyú lokatív mondatokban. Bár nem volt célja annak meghatározása, hogy a színjai melyik Ameka – Levinson-féle nyelvtipológiai csoportba tartozik, legalább négy olyan jelenséget sorolt fel, mely arra utal, hogy a színjai a kisszámú (három-öt) lokatív igét alkalmazó nyelvek közé sorolható. A színjai 1) alkalmaz olyan kopulát, melynek használatát nem befolyásolják az alanyként szereplő objektum térbeli tulajdonságai, 2) a nyelvben kvázikopulaként funkcionál többek között az 'ül', 'áll', 'fekszik', valamint a 'függ, lóg' jelentésű testtartásige is, illetve 3) a kvázikopulák közti választást az alany geometriai tulajdonságai befolyásolják (Sipos 2019: 302–303). Ezen felül megfigyelhető, hogy 4) a testtartásigéknek van kauzatív párjuk, melyeket a nyelvközösség meghatározott tulajdonsággal rendelkező 'tárgyak valahova helyezése' értelemben használ. Utóbbi feltétel ugyan csupán félig teljesül a színjaira, mivel Ameka és Levinson szerint gyakori, hogy e csoport nyelveiben a kauzatív igepáron kívül egy olyan 'ül' alapú ige is kialakul, mely ellentétes irányú, ablatívuszi mozgatóást kódol, ilyen azonban nem került adatolásra a színjaiban (Sipos 2019: 303).

Sipos (2018) korpuszvizsgálata során a színjai hanti 'ül' testtartásige hét jelentését adatolta (1. táblázat).

A Sipos által vizsgált korpusz anyagát közlő színjai beszélő azt is megjegyezte, hogy a talppal, lábakkal rendelkező tárgyak esetében is az 'ül' ige használatos (Sipos 2018: 227).

A színjai hantiban tehát az 'ül' testtartásigének több jelentése is ismert, ezek közül négy élettelen alanyok esetén használatos. Az ige kvázikopulás funkciója mutatja, hogy már megindult egy grammatikalizációs folyamat. Az 'ül' igével alkotott lokatív mondatokban az alanyok speciális térbeli tulajdonsággal rendelkeznek: nem csupán a magasságuk és a szélességük közti arány, hanem az egyensúlyi pont, illetve az alul szélesebb, felül keskenyebb forma is meghatározó lehet az igeválasztáskor. Ezt Sipos azzal hozta összefüggésbe, hogy a tradicionális hanti kultúrában ismeretlen volt a szék, az emberek a földön ültek, és így az ülő pozícióban lévő személyek a talaj közelében szélesebbnek tűnnek (Sipos

2018: 228). Az erős nyelvi és kulturális kapcsolatok miatt feltehetően a manysi testtartásigék használata hasonlóságot mutat a színjai hantival.

1. táblázat: A színjai hanti 'ül' testtartásige jelentései és az ezekkel előforduló alanyok tulajdonságai (Sipos 2018: 229 nyomán)

szójelentés	élőség	az alany egyéb speciális tulajdonságai
ül	ember	
van	élőlény	
lakik, él	élőlény	
vmilyen helyre tesz	élettelen	
		stabilan álló, kompakt, alapjához képest nem magas, terjedelmes alappal rendelkező tárgy vagy nagyobb objektum
vhol van	élettelen	
mozdulatlanul van	élettelen	élőlények testrésze is
elrendeződik	(növény) /	
vhogyan	élettelen	

2.2. A manysi nyelv jellemzői és az 'ül' testtartásige

A manysi a finnugor nyelvcsalád ugor ágába tartozik, legközelebbi rokona a magyar és a hanti. Veszélyeztetett nyelv, beszélőinek száma mindössze 938 fő volt a 2010-es népszámlás szerint (Perepis 2010: 1), hajdani négy nagy nyelvjárása közül ma már csupán az északi tekinthető élőnek. A manysi igeragozás igen gazdag, az igealak kódolja az alany számát és személyét, valamint a cselekvés/történés idejét és módját. Az igéknek van alanyi és tárgyfüggő ragozási paradigmájuk, valamint ismert az aktív és passzív megkülönböztetés is. Az ige felvehet igekötőket, azonban ezek elhatárolása a határozóktól, határozószóktól és esetenként a partikuláktól nehézkes (Zsirai 1933: 48). Az igekötőrendszer legtöbb eleme jellegzetesen latívuszi formájú és jelentéstartalmú (Zsirai 1933: 51), nem, vagy kevésbé aspektuális (Kiefer 1997: 332). Hangsúlyozandó, hogy a manysi aspektus- és akcióminőség-rendszerről átfogó tanulmány még nem született, így például nincs tisztázva, hogy léteznek-e a nyelvben páros igék.¹ Azt tudjuk azonban, hogy az igeképzők sora kódol akciómi-

¹ A páros igék egyes nyelvek rendszerében jelentős szerepet játszanak (pl. az udmurtban az aspektus kifejezésének elsődleges eszközei), más nyelvekben azonban marginális szerepűek. Utóbbira példa a magyar, melyben van ugyan

nőséget (ld. pl. *-nt*: *mini* 'megy' > *minanti* 'mendegél', *-ltaxt*: *rōŋxi* 'kiált' > *rōŋxəltaxti*² 'kiáltásban tör ki, felkiált'), a folytonos aspektus kifejezése pedig gyakran az *akway* 'egyre, folyton, teljesen' partikulával történik. Az állítmányt leggyakrabban ige kódolja, de a manysiban minden személyben elterjedt a tisztán nominális állítmány, illetve a névszó + kopula szerkezet is (Riese 2001: 61). A kopula megjelenése jelöletlen esetben (jelen idő, kijelentő mód) opcionális, ez alól csupán a határozói állítmány jelent kivételt, ekkor használata kötelező minden személyben (Németh 2015). Kopulaként az *ōli* 'van, él, lakik' és az *ōsi* 'van' ige szolgál. Utóbbi ugyan ritkán fordul elő, de egyéb jelentése nem ismert, kizárólag kopulaként funkcionál (Klemm 1933: 390; Riese 2001: 61). Emellett a manysi pro-drop nyelv is, azaz az alanyt kódoló személyes névmási összetevő elhagyható (Riese 2001: 61). A szórendre szisztematikus kutatás még nem irányult, azonban elmondható, hogy a manysi mondatok többségénél igevégeződést tapasztalunk. Ez a sorrend azonban (a határozók, az alany és a tárgy sorrendjéhez hasonlóan) nem kizárólagos, bizonyos információszerkezeti esetben előfordul egyéb szórend is (ld. Rombangyejeva 1979: 69; B. Székely 1994: 39–41).

A manysiban három 'ül' jelentésű testtartásige ismeretes. A finnugor alapnyelvi *ūni* 'ül' ige ritkán használatos, ehelyett inkább két képzett formája jelenik meg: a legáltalánosabb 'ül' jelentésű testtartásige az *ūnli*, melynek *-l* eleme egy elhomályosult jelentésű gyakorító képző (Szabó 1904: 63). A szövegekben gyakran találkozni az *ūni* formailag kauzatív párjával, az *ūnti* 'leül' igével is. A tanulmányban ismertetett kutatás kizárólag az *ūnli* igére irányult.

A szótárak általában az *ūnli* testtartásigének három jelentését tüntetik fel: 1) 'ül', 2) 'áll', 3) 'lakik' (ld. pl. Balangyin – Vahruseva 1958: 129; Munkácsi – Kálmán 1986: 695; Kannisto et al. 1982: 30; Rombangyeje-

néhány páros ige (pl. *sírva fakad*, Horváth 2012: 9), de ezek nem alkotnak rendszert, és képzésük nem produktív. Az bizonyos, hogy a páros igék, amennyiben léteznek a manysiban, a nyelvi rendszerben nem töltenek be olyan központi szerepet, mint az udmurtban.

² A tanulmányban Kálmán Béla latin betűs átírásának egyszerűsített formáját alkalmaztam: nem jelöltem külön karakterrel a manysiban csupán az [i] allofónjaként ismert veláris *i*-t, azonban ugyanezt a hangot *y* betűvel jelöltem az orosz szavakban (hiszen ott jelentésmegkülönböztető). Az egybe- és különírás tekintetében azonban nem Kálmán Bélát, hanem a cirill betűs eredeti szövegek gyakorlatát követtem.

va – Kuzakova 1982: 135; Szilasi Móric szójegyzékében további jelentéseket is felsorol: 4) 'él', 5) 'uralkodik', 6) 'úgy van (érintetlenül)' (Szilasi 1962: 149), az Artturi Kannisto gyűjtésén alapuló szótárban pedig felbukkan a 7) 'fekszik' jelentés is (Kannisto et al. 1982: 30). Látható tehát, hogy a manysi 'ül' ige jelentése a színjai hantiban található 'ül' igéhez hasonlóan nem korlátozódik a testtartás kifejezésére, a manysi szótárak alapján a színjaihoz képest csupán az ige 'valamilyen helyre tesz', illetve az 'elrendeződik' jelentése nem ismert. A szótárak egyetértenek abban, hogy az ige 'áll' értelemben élettelen tárgyakkal kapcsolatban használatos, azt azonban eltérően definiálják, hogy mely tulajdonságokkal rendelkező tárgyak estében alkalmazható. A szerzők döntően a tárgy geometriai tulajdonságait jelölik meg: „ha a tárgy szélessége, ill. hossza nagyjából azonos a magasságával” (Munkácsi – Kálmán 1986: 695), vagy ha nagy kiterjedésű, széles (Balangyin – Vahruseva 1958: 129), lapos objektum, illetve ha több ponton érinti a földet (vagyis lábakon áll, pl. asztal; Rombangejeva – Kuzakova 1982: 135).

Az 'ül' jelentésű ige szócsaládja számos elemet tartalmaz, jelen kutatás során csupán az *ūnli* alapigével foglalkoztam. Kiemelendő, hogy a világ nyelveiben (Ameka – Levinson 2007: 858–859), valamint a színjai hantiban (Sipos 2019: 303) tett megfigyelésekkel összhangban a manysiban is találni az 'ül' jelentésű igével kapcsolatos származékokat, melyek 'valahova tesz' értelműek. Az *ūnli* igének több kauzatív képzővel (-*t*) ellátott származéka létezik, ezek közül az *ūnti* 'leül, lenyugszik (nap), ellik, keletkezik, leüledik' jelentésében legfeljebb átvitt értelemben jelenik meg 'valahova helyez' mozzanat. Legalább két másik származék azonban kifejezetten hordozza ezt a jelentésmozzanatot: *ūntti* 'helyez, ültet, épít, alapít, ellik, állít', illetve az *ūnləpti* 'tart, ültet, kifeszít'. A színjai hantihoz hasonlóan azonban a manysiban sem találni olyan 'ül' igével összefüggő képzős alakot, melynek jelentése 'ülő helyzetből kimozdít' lenne (Sipos 2019: 303).

Mivel a manysiban sem általánosságban a testtartásigéket, sem speciálisan az 'ül' jelentésű igét nem vizsgálták még, a tanulmányban ismertetett kutatás csupán az *ūnli* ige jelentéseinek feltárására irányult. A célom az volt, hogy a vizsgálat eredményei alapján olyan hipotéziseket alkothassunk az ige használatával kapcsolatban, melyeket a későbbiekben adatközlők bevonásával készült elicitációs kutatáskor kiindulópontként lehet használni. Ennek érdekében egy korpuszvizsgálat során kerestem az ige jelenleg használatos jelentéseit, valamint azokat a formai és sze-

mantikai jegyeket, melyek esetén az ige egy adott jelentésben felbukkan. Három hipotézisem volt:

1. Az északi manysi *ūnli* ige megindult a grammatikalizáció útján, az ige a szótárakban szereplő 'áll' és 'fekszik' jelentésben tulajdonképpen kvázikopula funkciót tölt be.³

2. Az ige különböző jelentései különböző tulajdonságú alanytípusokkal jelennek meg.

3. A stílus hatással van az ige kvázikopula funkciót betöltő megjelenéseire: az újságcikkekben nagyobb szerepet kap a valódi kopula használatának elkerülése, mint a mesékben, így a kopula helyett a szerzők nagyobb arányban választják a kvázikopulás konstrukciót, mint a létigészet. Ezt arra alapoztam, hogy például a magyarban is megfigyelhető, hogy a lokatív mondatokban megjelenő testtartásigék kifejezetten jellemzőek a formálisabb stílusokra (vö. pl. *Fajsz a Duna bal partján fekszik* vs. *Fajsz a Duna bal partján van*).

3. A kutatás ismertetése

Mivel az elérhető szótárak és nyelvtanok példái többnyire a klasszikus, 19. századi gyűjtéseken alapulnak (és így a jelenlegi nyelvállapot vizsgálatára csak korlátozottan alkalmasak), az ige jelentéseinek azonosításához nem ezeket használtam, hanem korpuszvizsgálatot végeztem. A komplexebb kép érdekében három különböző írásbeli stílusrétegből, illetve szóban elhangzott közlések szövegeiből is összeállítottam alkorpuszokat, ezek mérete azonban nagyságrendileg eltérő volt. A manysit csupán a 20. század első évtizedeitől tarthatjuk írásbeliséggel rendelkező nyelvnek, de az első írásrendszer (és a nagyjából sztenderdizált nyelvi norma) megalkotása után is több jelentős változtatás, kiegészítés (pl. mellékjeles cirill betűk bevezetése stb.) történt a helyesírásban, ami időnként még a szinkrón vizsgálatokat is megnehezíti. Ráadásul annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben sok szöveget publikáltak manysiul, még most sem áll rendelkezésre nagy mennyiségű nyelvi anyag. A vizsgálatban szereplő stílusrétegek kiválasztásában ezért elsődleges szempont volt, hogy lehessen vizsgálni belőle legalább 4000 tokennyi szöveget. Az alkorpu-

³ Vagyis hipotézisem szerint a szótárakban feltüntetett 'áll' és 'fekszik' jelentés félrevezető, és felvételükre azért került sor, mert az *ūnli* kvázikopula szerepében mind a magyarra, mind a németre és az oroszra testtartásigével fordítható le.

szok méretének eltérései miatt csupán kettő nyelvezete vethető össze érdemben, a másik két stílusrétegből származó anyag csupán arra elegendő, hogy bizonyos jelentések előfordulását adatoljuk bennük.

3.1. Az anyag és az adatközlők

A vizsgált szövegek két nyelvi formából származtak: írott anyagokból és beszédből. Bár a beszélt és az írott szövegek között nem csupán stílusbeli különbségek állnak fenn, a kutatás során a beszélt szövegeket egyetlen, külön stílusként kezeltem annak ellenére is, hogy monológokból és dialógusokból származtak közel fele-fele arányban. Ezen szövegek többségét 2014-ben gyűjtöttem Anasztaszia Szajpasevával közösen Hanti-Manszijszkban és manysik által is lakott falvakban (ld. Németh 2018). Ezen kívül felhasználtam Szalkai Zoltán két eddig publikálatlan, 2010-ben a szibériai Anyajeva faluban rögzített felvételének részleteit is. A vizsgált monológokban az adatközlők oroszul elhangzott kérdésekre válaszoltak manysiuul (legalább kétperces terjedelemben), míg a dialógusok során két-három manysi anyanyelvű beszélgetett (8-30 perc terjedelemben). Összességében 13 adatközlő körülbelül 150 percnyi felvételét (14 093 token) vizsgáltam. A szövegek témája többnyire az adatközlők élettörténete, hétköznapi tevékenységei, a közös ismerősök hogyléte volt. A hanganyagokat a manysi anyanyelvű Szvetlana Gyinyiszlamova és Valentyina Ivanova jegyezte le 2016-ban, a vizsgálat során a lejegyzések általam pontosított változatát használtam.

Az írott szövegek három stílusrétegből származtak: újságcikkekből, népmesékből és versekből. Az újságcikkekből álló alkorpusz volt a legnagyobb, a teljes korpusz tokenjeinek mintegy 89,6%-át tette ki (520 220 token). A szövegek forrásul a Lūima Sēripos (az egyetlen manysi nyelvű újság) 2014–2016 közt megjelent számai szolgáltak. A cikkek témái többnyire közéleti és manysispecifikus kulturális hírek, manysi emberek élettörténetei és velük készült riportok voltak (az újságban megjelenő verseket és meséket a megfelelő stílusréteghez számoltam). Az újságban nevesített szerzők száma 47 volt.

A kutatás során használt mesékből álló alkorpusz volt a második legterjedelmesebb, azonban így is nagyságrendileg kisebb volt, mint a publicisztikai szövegeké, a teljes vizsgált nyelvi anyag kb. 7%-át tette ki (40 799 token). A szövegek öt kiadványból, valamint a Lūima Sēriposból származtak (ld. 2. táblázat).

2. táblázat: A vizsgálat korpuszának főbb jellemzői⁴

stílus	forrás	szövegek keletkezése	adatközlők száma (fő)	szövegek száma (db)	tokenek száma (db)
beszéd	Szalkai (2010)	2010	2	5	3 033
	Németh – Szajpaseva (2014)	2014	11	16	11 060
újság	Lūima Sēripos (2014–16)	2014–2016	47	1080	520 220
mese	Popova (2001)	1994	1	9	4 929
	Ivanova (2004)	1999–2002	5	20	3 436
	Geraszimova – Gyinyiszlamova (2012)	1994–2002	4	9	6 400
	Geraszimova – Gyinyiszlamova (2015)	1994–2002	6	13	11 863
	Hromova (2004)	~2000	11	14	4 609
	Lūima Sēripos (2014–16)	2014–2016	8	19	9 562
	Akbas (2006)		3	21	650
vers	Gyinyiszlamova (2008)	~2004	1	17	3 282
	Lūima Sēripos (2014–16)	2014–2016	10	19	1 818
	beszéd	2010–2014	13	21	14 093
	újságcikk	2014–2016	47	1080	520 220
	mese	1994–2016	22	84	40 799
	vers	~2004–2016	14	57	5 750
teljes korpusz:		1994–2016	71	1242	580 862

A források összes prózai formájú meséjét vizsgáltam. A meséket közlő informánsok száma 22 volt.

A legkisebb alkorpuszt versek alkották. Mivel eddig igen kevés manysi irodalmi alkotás került publikálásra, ebből a stílusrétegből mind-

⁴ Mivel egyes adatközlőktől több, különböző stílusrétegekbe tartozó szöveget is vizsgáltam, a kutatásban résztvevő beszélők összesített száma kisebb, mint a stílusoknál megadott számok összessége.

össze kb. 5750 tokennyi szöveget vizsgálhattam. A költemények 14 szerzőtől származtak.

A nyelvi anyagok 1994 és 2016 között születtek.

3.2. A kutatás menete

Az anyaggyűjtés során két forrás kivételével (Hromova 2004; Gyinyiszlamova 2008) a kiadványok .pdf vagy .docx kiterjesztésű verziójában automatikus keresést hajtottam végre. A forrás írásrendszerétől függően az ige tövégi magánhangzó nélküli alakja (*γнл* vagy *γнл*) szolgált keresőszóként. A fennmaradó kiadványokat manuálisan néztem végig, ezeknek ugyanis nem állt rendelkezésemre szoftveresen kereshető verziója. Az *ūnli* előfordulásai közül kigyűjtöttem minden olyan példamondatot, ahol az ige vagy annak képzővel ellátott változata finit formában és nem tagadó mondatban szerepelt. A kigyűjtött példákat öt szempont szerint címkéztem.

1) Annotáltam **az ige formáját** (alanyi vagy tárgyfüggő ragozás; aktív vagy passzív igenem; képzők).

2) Címkéztem **az alany tulajdonságait**: a jelentését, az [+/- élő] attribútumát (ember, egyéb élőlény, élettelen), illetve a szófaját. Ennek során megkülönböztettem a névmással, illetve a zéró anaforával kifejezett alanyokat a minden egyéb névszóval (vagy NP-vel) kódoltaktól. Elsősorban a szófaj alapján alkottam hipotézist arról, hogy egy jelentés megjelenhet-e olyan alannal, mely folytatódólagos a diskurzusban (vagyis kódolható-e zéró vagy névmási anaforával). E szempont azonban további vizsgálatokat igényel, a jelen kutatás eredményei csupán annak adatolására elegendőek, ha bizonyos jelentések esetén megjelenhet diskurzusfolytonos alany.

3) Meghatároztam az *ūnli* **önálló állítmányi, modifikátori, illetve kvázikopula típusú** előfordulását. Az önálló állítmányi szerepben megkülönböztettem a konverbumszerkezeteket, a halmozott állítmányban való megjelenést (ld. 1. példa: 'beszélgetnek, üldögélnek'), valamint az egyéb önálló állítmányi szerepet.⁵

⁵ Mivel a tanulmány szempontjából a szóalakok szegmentálása szükségtelen, ezért a példamondatok glosszázása során a kötött morfémák jelentését ponttal elválasztva jelöltem.

- (1) *Taw ań Sveta āyitə jut ōli,*
 pro(3SG) most Szveta lány.POS(SG.3SG) -vAl van.PRS.3SG
mān moś potramasuw, ūnlaχōlsuw.
 pro(1PL) kissé beszélget.PST.1PL üldögél.PST.1PL
 'Ő most Szveta lányával él, kicsit beszélgettünk, üldögéltünk.'
 (R.S., LS 2015 no. 12: 13)

A konverbumszerkezet külön jelölésére azért volt szükség, mert vizsgáltam, hogy a példákban előfordul-e a határozói igeneves szerkezetek párosígeszerű használata, vagyis ahol az ige jelentésén felül vagy e helyett egyéb jelentéstartalmat is kódol: valamilyen aspektust és/vagy akcióminőséget. Konverbumszerkezetnek címkéztem az előfordulást, ha a kontextus figyelembevételével sem azonosítottam pluszjelentést (ld. 2. példa), ellenkező esetben modifikátornak jelöltem. A 3. példában egy háromnapos program leírásakor a szerző azt fejezte ki, hogy a résztvevők az egész első napot arra használták, hogy beszélgessenek, elmondják egymásnak a tapasztalataikat, vagyis a testtartásige nem elsősorban a beszélgetés körülményeit (ülve zajlott), hanem annak hosszan tartó, folyamatos voltát kódolta, így modifikátornak értelmeztem. Ahogyan az egyéb nyelvek páros igéinél is megfigyelhető (ld. Horváth 2012: 92), egyes példák esetében gyakran nem állapítható meg egyértelműen, hogy a két típusú használat közül melyik valósul meg, illetve mennyire vesz részt a testtartásige alapjelentése a konstrukció jelentésében.

- (2) *Sayla jorɣaʃlim ta ūnlaχōli.*
 karó farag.CVB PTC üldögél.PRS.3SG
 'Karót farigcsálva üldögél.'
 (H.P., Popova 2001: 28)
- (3) *Ōwəl χōtalt tān nas potrərtim ūnlaχōlsət,*
 első nap.LOC pro(3PL) csak beszélget.CVB üldögél.PST.3PL
 'Első nap csak hosszasán beszélgettek, [...]'
 (V.V., LS 2016 no. 20: 10)

A kvázikopulaként való előfordulásokat is több csoportba osztottam. Külön jelöltem az egzisztenciális és a lokatív mondatokat, valamint az egyéb kopulás előfordulásokat. Akkor tekintettem lokatív mondatnak egy előfordulást, ha az egy olyan alany helyét jelölte ki, mely határozott, specifikus, topikális volt abban az értelemben, hogy az adott referencia már korábban bevezetett, folytonos volt a szövegvilágban. Ha a mondat

egy határozatlan alany létét állította, egzisztenciális szerkezetnek címkéztem, minden más esetben további kategorizáció nélkül kvázikopolának jelöltem.

4) Annotáltam az *ūnli* adott **mondatban megjelenő jelentését** is. A címkézés során a világ nyelveiben és kifejezetten a színjai hantiban megfigyelhető, valamint a manysi szótárakban fellelhető jelentésekből indultam ki, azonban az eljárás során szükség volt a lista bővítésére. Emiatt a teljes anyag annotálása után ismételten ellenőriztem a megítéléseimet. Az élő alanyok esetében gyakran fordult elő, hogy még a kontextus segítségével sem tudtam egyértelműen megállapítani, hogy az ige az adott mondatban 'ül' vagy egyéb jelentésben szerepel, illetve, hogy melyik jelentéstartalom az elsődleges: a 4. példában a testtartásige kifejezheti az ülő pozíciót is, de valószínűbbnek tartottam, hogy a mondat elsősorban a lány otthon tartózkodását jelenti, esetleg azzal együtt, hogy éppen inaktív volt az időt.

- (4) *Akwmatērt joxtiste, āyite*
 egyszerre érkezik.PST.OBJ(SG).3SG lány.POS(SG.3SG)
ūnli, šowalt takem ti pūte pājtaxti.
 ül.PRS.3SG csuval.LOC úgy PTC fazék.POS(SG.3SG) fő.PRS.3SG
 'Egyszer csak hazaér, a lánya [otthon] van/ül, a csuvalon [a sátor közelében lévő nyitott tűzhelyen] már fő a fazék.'

(A.A., LS 2014 no. 21: 15)

Az ilyen esetekben anyanyelvi kompetencia nélkül nem hozható egyértelmű döntés, azonban úgy véltem, hogy ezek a nehezen kategorizálható esetek nagyon is informálhatnak az *ūnli* metaforizációjának irányairól. Emiatt az ilyen előfordulásokat a két potenciális jelentés együttesével kódoltam oly módon, hogy az általam elsődlegesnek vélt jelentést tüntettem fel először, a 4. példa így [van/ül] kódot kapott.

5) Annotáltam azt is, hogy az *ūnli* előtti és utáni három-három, finit igealakot tartalmazó mondaton belül **előfordult-e a létige** vagy az abból képzett bármilyen igenév. Az adatgyűjtés során ugyanis felmerült, hogy az újságcikkek esetében a szóismétlés elkerülésére irányuló törekvés befolyásolhatja az *ūnli* alkalmazását. Amennyiben ez a kérdés nem volt értelmezhető, mert az adott előfordulás a szöveg első vagy utolsó mondata volt, illetve ha egy képhez tartozó, egymondatos szövegben szerepelt, külön jelöltem.

Az annotálást Excelben végeztem, az adatokat Python3 programnyelven írt szkriptekkel összesítettem. A tanulmányban szereplő ábrák Excel-lel készültek.

4. Eredmények

4.1. A korpusz jellemzői és az *ünli* előfordulása a teljes anyagban

A korpuszban 324 darab finit alakú, nem tagadó mondatban szereplő *ünli* ige fordult elő. A beszédben tizenhárom darab (az összes előfordulás 4%-a), a versekben hét darab (2,2%) előfordulást adatoltam. Az összes példa 60,2%-a (195 db) az újságcikkekben, 33,6%-a (109 db) a mesékben jelent meg, vagyis az ige előfordulása gyakoribb volt a mesékben, mint az újságcikkekben, hiszen annak ellenére, hogy a mesék csupán a teljes korpusz tokenjeinek kb. 7%-át tették ki (szemben az újságcikkekben megfigyelhető 89,6%-kal), az *ünli* összes előfordulásának harmada ezekből származott.

A példamondatok 39 beszélőtől származtak, közülük tizenegyen produkáltak tíznél több előfordulást (a legtöbbet R. S. alkalmazta, tőle 41 példát adatoltam), 12-en pedig csupán egy-egy példával szolgáltak. A példák 50%-a hat adatközlőtől származott, valamint nyolc olyan személy is volt, aki különböző stílusokban is használt *ünli* igét.

A manysiban rendkívül elterjedt a passzív szerkezet, illetve az intranszitiv igét is lehet tárgyfüggően ragozni (ld. Skribnik 2001: 226), mivel ezek a szerkezetek elsősorban az összetevők információszerkezeti státuszával (topik funkciójával) állnak összefüggésben (Kulonen 1989: 287; Skribnik 2001: 235; a keleti manysiban Virtanen 2015: 37–40). Ennek ellenére a korpuszban szereplő összes példamondat igealakja aktív ige-nemű és alanyi ragozású volt, valamint nem jelent meg igekötős igealak sem. Azokban az esetekben, ahol az alany tokenszerűen realizálódott, két kivétellel SV szórendet adatoltam.

Az *ünli* előfordulásainak 19,4%-a (63 db) igeképzős alak volt. Két képző jelent meg: a *-χōl* (47 db) és az *-nt* (16 db). Az *-nt* egy gyakorító képző (Kálmán 1976: 116), mely a cselekvés ismétlődése mellett jelentheti a cselekvés huzamosabb voltát, illetve kezdetét is (Szabó 1904: 68). Emellett a többi manysi gyakorító képzőhöz hasonlóan akkor is használható, ha az igenek több alanya van, akik mind külön-külön részt vesznek a cselekvésben (Szabó 1904: 63), a korpuszban is gyakrabban bukkant fel kettes vagy többes számú alanyok esetében (11 db), mint egyes számú mellett (öt db). Az *-nt* duratív jelentése a manysi mára kihalt nyelvjá-

rásában, a tavdaiban olyan erős volt, hogy a képző a jelen idő egyik jelölőjévé vált (Szabó 1904: 62). A *-χōl* egy az *-nt*-nél ritkábban megjelenő és kisebb produktivitású igeképző (a jelen kutatás során vizsgált újságnyelvi korpuszban például kizárólag az *ūnli* és a *l'ūli* 'áll' igével szerepelt) és a példák alapján szintén duratív-deminutív akcióminőséget kódol (*ūnlaχōli* 'üldögél', *l'ūlaχōli* 'álldogál'), illetve gyakori volt nem egyes számú alanyok mellett (du/pl: 33 db, sg: 14 db). A korpuszban mennyiségileg is több *-χōl* képzős igealak fordult elő, mint *-nt*-vel ellátott, de több beszélő is használta. Annak ellenére, hogy az *ūnlaχōli* összes előfordulásának alig kevesebb mint felét egyetlen beszélő produkálta (R. S.: 20 db), összesen 15 beszélőnél adatoltam, míg az *ūnlanti* alakot öt adatközlőnél találtam meg, vagyis egyik képző sem köthető egyetlen beszélő idiolektusához (bár az megmutatkozik, hogy R. S. nyelvhasználatára jellemzőbb, mint a többiekére, egyéni különbségek tehát kimutathatók). A képzős alakok döntő többsége (89%-a, 56 db) az újságcikkekben realizálódott. Mindkét képző leggyakrabban az újságcikkekben volt adatolható, az *-nt* ezen felül csupán a mesékben (két db), a *-χōl* pedig a mesékben (négy db) és a beszédben (egy db) jelent meg.

Az *ūnli* alanya legtöbbször ember (55,3%, 179 db) volt, de mintegy 39,2%-ban (127 esetben) élettelen objektumok is előfordultak. Egyéb élőlényt kódoló alany mindössze 18 alkalommal (5,5%) jelent meg. A leggyakrabban NP kódolta az alanyt (199 db), de gyakori volt a zéró anafora (83 db), illetve névmási anaforák (42 db) is adatolhatóak voltak. Összesen 29 különböző élettelen objektum szolgált alanyként a példákban, ezek közül kifejezetten gyakori volt a HÁZ (49 előfordulás) és a FALU (42 db), a többi tárgy csupán egy-négy alkalommal jelent meg a példákban. Az *ūnli* alanyaként felbukkanó objektumokat a 3. táblázatban összesített szemantikai csoportokba soroltam.

3. táblázat: Az *ūnli* testtartásige élettelen alanyai és ezek előfordulása a stílusrétegekben

jelentéscsoport	előfordulás	újságcikk	mese	beszéd	vers
településtípus	FALU, VÁROS	x			
épülettípus	HÁZ, ERDEI HÁZ, SZÁLLODA, ISTÁLLÓ, BÁLVÁNYHÁZ, LAKHELY/FÉSZEK	x	x	x	x
természeti képződmény	HEGY, VÍZÁLLÁS	x			
lábbal, talppal rendelkező objektum	ASZTAL, AUTÓ, SÍTALP	x	x		
tartályszerű forma	CSÉSZE, CSÉSZE- DOBOZ, EDÉNY, NYÍRHÉJ EDÉNY, ZSÁK, BÖLCŐ, RUHANEMŰ, HÁLÓ + ÉPÜLETTÍPUSOK, CSÓNAK, AUTÓ ⁶	x	x	x	
közlekedési eszköz	CSÓNAK + AUTÓ, SÍTALP	x	x		
testrész	FEJ, (KACSA)TOLL, (KACSA)CSONT		x		
megszámálható atlan tömegű objektum	HALOM, ZSÍR + VÍZÁLLÁS	csak [+élő] NÉP	x		
intézmény	ISKOLA	x			
egyéb	FADARAB, GYEREKIÁTÉK		x		

4.2. Az ige jelentései

A korpuszban realizálódott *ūnli* testtartásigét tartalmazó mondatokban hat jelentést adatoltam (4. táblázat). Ahogy a korábbiakban bemutattam, az annotálás során külön jelöltem az egyes jelentések „határterületeit”, vagyis amikor nem tudtam egyértelműen eldönteni, hogy két potenciális

⁶ Mivel a táblázatban felsorolt jelentéscsoportok nem zárják ki egymást, dőlt betűvel szerepelnek azok az előfordulások, melyeket más jelentéscsoportnál is szerepeltettem.

jelentés közül melyik jelent meg. Ezekben az esetekben tulajdonképpen nem két jelentés közti döntéshelyzet állt fenn, hanem a kontextusban két jelentéskomponens is jelen volt. Ezeknél az előfordulásoknál mindkét jelentést annotáltam, azonban elsőként a kontextus alapján általam dominánsabbnak tartott jelentést adtam meg (pl. van/ül, ül/van, ül+inaktív, inaktív+ül).

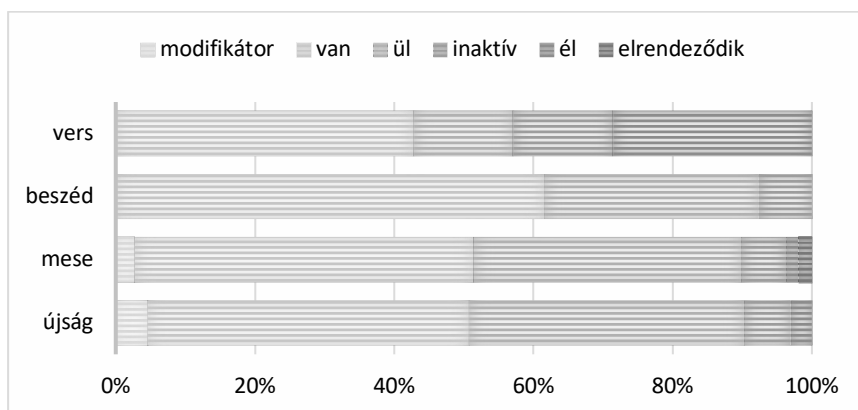
4. táblázat: Az *ünli* ige jelentései és előfordulási arányuk a korpusz összes példája alapján

állítmány típusa	jelentés	külön jelölt alcsoport	előfordulás alcsoportonként (db)	alcsoportok előfordulása az összes példában (%)	előfordulás (db)	jelentés előfordulása az összes példában (%)
modifikátor	modifikátor		12	3,7	12	3,7
kvázikopula	van	van	132	40,7	154	47,5
		van/ül	22	6,8		
önálló állítmány	ül	ül/van	14	4,3	124	38,3
		ül	60	18,5		
		ül+időt tölt	37	11,4		
		ül+inaktív	13	4,0		
	inaktívan, passzívan van	inaktív+ül	6	1,9	22	6,8
		inaktív	16	4,9		
	él		10	3,1	10	3,1
	elrendeződik		2	0,6	2	0,6
összesen			324			

Ahogy a 4. táblázatban látható, külön jelöltem azokat az eseteket is, amikor a példában egyértelmű volt az 'ül' jelentés, emellett viszont megjelent egy plusz jelentéstartalom is: 'valakivel/valamivel eltölt valamennyi időt' (ld. 5. példa).

Az alkorpuszok közül pusztán az újságcikkek és a mesék voltak összevethetőek, ezekben a vizsgált ige különböző jelentései körülbelül azonos arányban bukkantak fel (a ritkább jelentések kivételével, ezek arányainak megállapításához azonban nem volt elegendő adat, ld. 1. ábra).

- (5) ...*tot māñsi χōtpat jot wāšintaxtəylēyam, akwjot*
 ott manysi valaki.PL -vAl egymást látja.PRS.1PL együtt
ūnlaxōlēw, potramēw, pēs pora ōlupsa
 üldögél.PRS.1PL beszélget.PRS.1PL régi idő élet
kāstalilūw.
 megemlékezik.PRS.3PL
 '...ott a manysikkal találkozunk, együtt üldögélünk, beszélgetünk,
 emlékezünk a régi idők életére.' (R.S. LS 2016 no. 20: 13)

1. ábra: Az *ūnli* ige különböző jelentéseinek aránya az egyes alkorpuszokban⁷

Kiemelendő, hogy amellet, hogy a korpusz példáiban a leggyakrabban a 'van' jelentést adatoltam, az előfordulások többségében (51,2%-ában) az *ūnli* segédigei funkcióban jelent meg

4.2.1. Az 'ül' jelentés

A vizsgált ige testtartásra utaló használata volt a második leggyakoribb a korpusz példái között, ezen előfordulások közel fele (48,4%) csupán testtartást fejezett ki. Ezen felül nagyjából ugyanakkora arányban olyan mondat is megjelent, melyben az *ūnli* a 'van' (14 db) vagy az 'inaktív,

⁷ A számításakor a „vegyes” jelentésű példákat (pl. 'ül/van', 'van/ül') ahhoz a jelentéshez számoltam, amelyik jelenlétét erősebbnek ítélt meg (vagyis az 'ül/van' példákat az 'ül' jelentéshez, a 'van/ül' példáit a 'van' jelentéshez).

passzív' (13 db) jelentéstartalmat is kódolta, ezek a példák minden esetben a tág kontextus segítségével voltak értelmezhetőek. Az előfordulások 29,8%-a emellett a korábban említett 'időt tölt valakivel/valamivel' kontextusban jelent meg. Ezekben az esetekben a vizsgált ige többnyire halmozott állítmány tagjaként volt megfigyelhető, de előfordult egyszerű állítmányi funkcióban is (6. példa). Az 6. példában a beszélő arról számol be, hogy az egyetemre kerülve frusztrálta, hogy nem elég magas az orosz nyelvi kompetenciája, ezért a könyvtárban olvasott és tanult, hogy behozza a lemaradását. Az ige a könyvtárban felvett testtartást fejezi ki, de a mondatban határozóval és gyakorító igeképzővel is kifejeződik a cselekvés huzamosabb volta.

- (6) *Tot saka sāw tam'e nēpak lowiŋtan kolt*
 ott nagyon sok ilyen könyv olvas.PTCP(PRS) ház.LOC
ūnlaχōlsum.
 üldögél.PST.1SG

'Ott [az egyetemi évek alatt] nagyon sokat voltam a könyvtárban.'
 (M.T., Németh – Szajpaseva 2014)

Az 'időt tölt' jelentéssel kiegészült esetek azon részében, melyben halmozott állítmány szerepelt, gyakran ugyanaz a frazeológiai egység volt megtalálható: az 'ül/üldögél' mellett a 'beszélget' is állandó elem volt (ld. 5. példa). Az ezekben a mondatban megkonstruált jelenetek folyamatosak és relatíve hosszan tartóak voltak. Volt olyan adatközlő (R.S.), aki igen gyakran használta, a példáinak 42%-a (mintegy 17 előfordulás) ilyen értelmű volt, de mellette 14 egyéb adatközlőnél is adatoltam, vagyis nem csupán egy idiolektusra volt jellemző.

A testtartást jelentő ige alanyai többnyire emberek voltak, kilenc esetben azonban állatok vagy mitikus lények is megjelentek. Az alanyok között megfigyelhető volt diskurzusfolytonos (zéró vagy személyes névmási anaforával kódolt), valamint újonnan a szövegvilágba bevezetett entitás is.

Az *ūnli* testtartást kifejező példáiban adatoltam a korpuszban megfigyelhető igeképzős alakok mintegy 73%-át (46 db), vagyis erre a jelentésre volt a legjellemzőbb a képzők megjelenése. Kifejezetten gyakori volt az 'ül+időt tölt' alcsoport előfordulásaiban, ahol 27 képzős és tíz képző nélküli példát találtam. Ahogy a 4.2. fejezetben ismertettem, mind a *-χōl*, mind az *-nt* képző általában duratív-deminutív akcióminőséget kódol, azonban több alany esetében jelentheti azt is, hogy mindannyian egyenként kiveszik a részüket a cselekvésből. Az 'ül+időt tölt' jelentésű

példákra jellemző volt a többes számú alany, így a képzők megjelenésében ez is szerepet játszhatott.

4.2.2. Az 'él' jelentés

A létigéhez hasonlóan az *ūnli* igének is van 'él, lakik' jelentése, ezt a korpuszban tíz alkalommal adatoltam. Ebben az értelemben emberi (7. példa) és állati alanyokkal (8. példa) is előfordult. A 7. példa egy mese utolsó mondataként szolgált, és a magyar *boldogan élt, míg meg nem halt* frazeológiai egységhez hasonlóan a karakter további definiálatlan, de alapvetően sikeres boldogulását jelentette. A 8. példamondat egyben arra is példa, hogy bár az ige az 'él' jelentésben elsősorban diskurzusfolytonos alanyokkal szerepelt, időnként újonnan bevezetett alannyal is megjelent.

- (7) *Taw ōs ākwaśirəl liləŋəy aŋmus ta ūnli.*
 PRO(3SG) még ugyanúgy élő.TRL mostanáig PTC ül.prs.3sg
 'Még ma is ugyanúgy éldegél.' (K. P., Ivanova 2004: 29)

- (8) *Jāniy tūr kot'əlt sāt sort ūnləyət.*
 nagy tó közép.LOC száz csuka ül.PRS.3PL
 'A nagy tó közepén száz csuka él.'

(S. D., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 70)

Az ige 'él' jelentésben három stílusrétegben is megjelent (újságcikk: hat db, mese: két db, vers: két db). Az újságcikkies előfordulások mindegyikének közeli kontextusában legalább egy, de inkább több létige is felbukkant, a mesékben és versekben azonban egy ilyen alkalom sem volt, ezen előfordulások közelében nem volt adatolható létige.

Ebben a jelentésben nem találtam igeképzős alakot.

4.2.3. Az 'inaktív, passzív állapotban van' jelentés

Az *ūnli* harmadik legtöbbször adatolt jelentése az alany valamilyen szempontból inaktív, passzív voltát fejezte ki. Ezt a jelentést 22 esetben azonosítottam, mind a négy stílusban találtam rá példát mintegy 13 különböző beszélőnél. Fontos hangsúlyozni, hogy ilyenkor az ige nem azt kódolta, hogy az alany nem csinál semmit, csak azt, hogy például kereső tevékenységet nem végez, mivel munkanélküli (ld. 9. példa) vagy otthon van a gyerekekkel. Tipikus volt az alkoholizmus miatt kialakult passzivitás kifejezése is (10. példa).

- (9) *Xūl ališlan brigada ōs sāw ōlās, tup*
 hal ōl.PTCP(PRS) csapat is sok van.PST.3SG csak
sawəŋ χōtpa rūpatatāl ūnlās.
 szegény valaki munka.PRV ūl.PST.3SG
 'Halászó csapat is sok volt, de szegényeknek [télen] nem volt munkájuk.'
 (M. N., LS 2014 no. 22: 11)

- (10) *Akw āyiriškwe šāhaye- āšaye wina*
 egy lány.DIM anya.POS(DU.3SG)- apa.POS(DU.3SG) alkohol
ajim jun ūnləsət,
 iszik.CVB otthon ūl.PST.3PL
 'Egy szegény kislánykának a szülei folyton alkoholizálva otthon voltak.'
 (H.V., LS 2016 no. 13: 3)

A 22 előfordulásból hat olyan volt, ahol a 'inaktív/ül' címkét használtam. Ezekben az esetekben az inaktivitás ülő testhelyzetben történt, de úgy ítélt meg, hogy az inaktivitás dominánsabban megjelenő elem volt. A 11. példában a főszereplő karakter egy híd alatt rejtőzve kihallgatta, ahogy egy menkw (emberevő mitikus alak) két társának (egy hollónak és egy kutyának) arról büszkélkedik, hogy nála erősebb ember még nem született. Erre feldühödött, kibújt a rejtekhelyéről, és megszólította a menkwet. Vagyis a fiú kezdetben ahelyett, hogy felfedte volna magát, inaktív maradt, tovább rejtőzött (ezt fejezte ki az *ūnli*), csak aztán cselekedett, miután dühbe gurult. Ezt az értelmezést alátámasztja a szöveghez tartozó, az azonos kiadványban megjelent orosz fordítás is, amelyben nem szerepelt testtartásige, helyette 'hallgat' állt (*А он слушал*, Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 9).

- (11) *Taw taj ta ūnli, tox ań*
 PRO(3SG) csakugyan PTR ūl.PRS.3SG így most
akwite lāwəs, akwmat nōχ ta
 egyik.POS(SG.3SG) mond.PST.3SG egyszer fel PTC
nēylapas, lāwi:
 megjelenik.PST.3SG mond.PRS.3SG
 'Ő (a fiú) csak ül, hallgatózik, de amikor az egyik (a menkw) ezt mondja, előbújik és azt mondja.'
 (A.V., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 8)

Az *ūnli* 'inaktívan van' jelentésben négy esetben élettelen alannal is megjelent (12. példa), azonban az emberi alanyok jóval gyakoribbak voltak (18 db).

- (12) *Bizñescentræt ań sāwsir kompañijat rūpitan*
üzletközpont.LOC most sokféle vállalat.PL dolgozik.PTCP(PRS)
kolanəl ōlēγət, gost'īnica taj tātłəγ ta
ház.POS(PL.3PL) van.PRS.3PL szálloda az üres.TRL PTC
ūnli.
ül.PRS.3SG

'Az üzletközpontban most sok vállalatnak lett irodája, ezért a szálloda bizony üresen áll.'
(M.T., LS 2016 no. 2: 3)

Az 'inaktívan van' jelentés megjelent folytonos és frissen bevezetett alanyok mellett is, illetve öt esetben igeképzővel is előfordult (13. példa). Az, hogy miben különböznek a képzővel ellátott és a képző nélküli példák (vö. 10. példa), további vizsgálatokat igényel, jelen kutatás során nem sikerült azonosítanom a jelentéskülönbséget.

- (13) *Tān ḡalanəlt sāwənpāle pussəŋ*
PRO(3PL) köz.POS(PL.3PL).LOC többség.POS(SG.3SG) mindenki
rūpata at ōńśēγət, wina əjim
munka NEG birtokol.PRS.3PL alkohol iszik.CVB
nas jun ūnlantēγət.
csak otthon üldögel.PRS.3PL

'A többségüknek nincs munkája, alkoholizálva otthon vannak.'
(H.V., LS 2015 no. 22: 13)

4.2.4. A 'van' jelentés

Az *ūnli* korpuszban adatolt leggyakoribb jelentése a 'van' volt: 132 esetben kizárólag [van] címkével, 22 további esetben [van/ül] címkével láttam el az előfordulást. Az 14. mondat például egy népmeséből származott, ahol a főszereplő időről időre egy hollóhoz fordult a kérdéseivel. A holló ebben a mondatban került bevezetésre a szövegvilágba, korábban nem volt szó se az állatról, se a jelenlétéről, a mondatot egzisztenciális konstrukcióként értelmeztem. Azonban a holló azon túl, hogy létezett, a főszereplő vállán minden bizonnyal ülő pozícióban foglalt helyet.

- (14) *Wāḡnət* *χulaχ* *ūnli*.
váll.LOC holló ül.PRS.3SG

'A vállán egy holló van/ül.'

(A.V., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015:8)

Minden stílusban találtam példát a 'van' jelentésre (újságcikk: 90 db, mese: 53 db, beszéd: nyolc db, vers: három db), ráadásul közel azonos arányban jelent meg a két legnagyobb alkorpuszban (az újságcikkekben 46,2%, a mesékben 48,6%). A 'van' jelentést összesen 26 beszélőnél adatoltam, közülük négyen tíznél is többször használták.

Az *ūnli* elsősorban egzisztenciális (71 db, ld. 15. példa), illetve lokatív (58 db, ld. 16. példa) mondatokban szerepelt az állítmány igei részeként, vagyis egyértelműen (kvázi)kopula funkciót töltött be.

- (15) *Ta-porat*, 1985 *tālitt* *Lōpmust* *pēs* *klub* *kol*
akkor.LOC 1985 év.LOC Lopmusz.LOC régi klub ház

ūnləs.

ül.PST.3SG

'Akkoriban, az 1985. évben Lopmuszban volt egy régi klubház.'

(R.S., LS 2014 no. 7: 11)

- (16) *Ta pāwəl* *māñ* *Ās* *jā* *wātat* *ūnləs*.
az falu kis Ob folyó part.LOC ül.PST.3SG

'Az a falu a Kis-Ob folyó partján volt.' (M.N., LS 2014 no. 6: 6)

Az egyszerűen csak kopulának jelölt példák többsége szintén egzisztenciális vagy lokatív mondat volt, azonban definícióim szerint az egzisztenciális mondat alanya határozatlan, a lokatív szerkezeté pedig határozott volt. A kopulával jelölt esetekből tizenkilencben határozott alany létét, négyben pedig határozatlan alany térbeli helyzetét jelölte a mondat.

Mindkét mondat típusban gyakoribbak voltak az élettelen alanyok, mint az élők, de míg a lokatív mondatok esetében több olyat is adatoltam, ahol egyértelműen lokatív szerkezetről volt szó (nem pedig 'van/ül' jelentésről) és az alany élőlény volt (17. példa), az egzisztenciális mondatok példáinál minden esetben 'van/ül' jelentésnek annotáltam az előfordulást (18. példa). A 17. példában a szerző leírja, hogy a halak télen valahol a folyóban voltak (vagyis inaktívan, hibernálva meghúzták magukat), de a tavaszi olvadást követően el lehetett kezdeni a rekesztékes halászatot. A 18. példában a főhős találkozott egy korábban a diskurzus-

ban nem szereplő nővel: meglátta, ahogy a parton szárított halat készített. A halszáritás egyes munkafolyamatai ülve is végezhetőek, tehát a nő ülő pozícióban is lehetett, megítélésem szerint azonban a mondat első sorban azt fejezte ki, hogy a főszereplő meglátott egy ott levő (és dolgozó) nőt.

- (17) *Ja, tāl palit tot χōt ūnləsət.*
 na tél hosszúság ott valahol ül.PST.3SG

‘Na, [a halak] télen meghúzódtak ott valahol.’

(S.D., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 44)

- (18) *akwta mātēn joxtəs, sunsi: nē ūnli,*
 egyszerre érkezik.PST.3SG néz.PRS.3SG nő ül.PRS.3SG
joχəl wāri.
 szárított_hal csinál.PRS.3SG

‘... mikor megérkezett, nézi: egy nő van [ott], szárított halat csinál.’

(A.A., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 122)

Az *ūnli* két esetben alárendelés során, a mellékmondatban is megjelent. A 19. példában a mellékmondat azonosító funkciót töltött be, a 20. példában minősítést fejezett ki.

- (19) *Ti ēli-pālt toχ ōləs, χotʃut māh_poratət*
 az előtt így van.PST.3SG aki fiatal_korban.LOC
tuman kolt ūnləs, taw nāwramət jot
 sötét ház.LOC ül.PST.3SG PRO(3SG) gyerek.PL -vAl

rūpitaŋkw šar at tārtwes.
 dolgozik.INF teljesen NEG enged.PASS.PST.3SG

‘Azelőtt úgy volt, hogy aki fiatalkorában börtönben volt, azt egyáltalán nem engedték gyerekekkel dolgozni.’

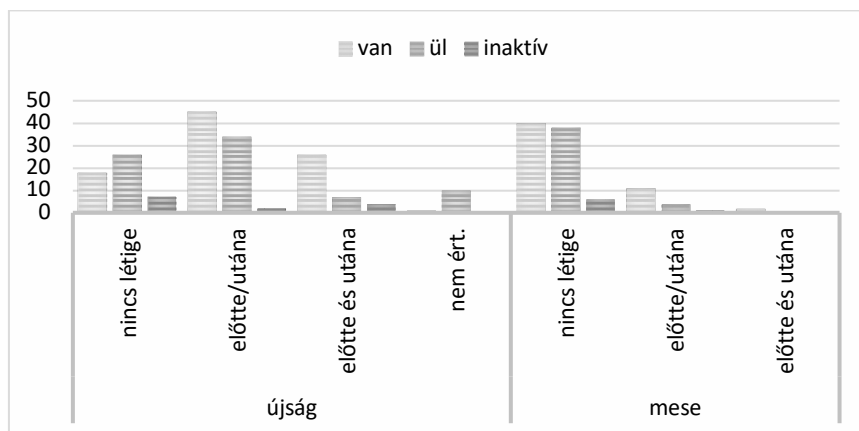
(H.V., LS 2015 no. 12: 3)

- (20) *Janiy wit χosa ke ūnli, wōr ūjχulət*
 nagy víz hosszan ha ül.PRS.3SG erdő állat.PL
sawalēγət.
 szenved.PRS.3PL

‘Ha hosszan magas a víz(állás), az erdei állatok szenvednek.’

(M.T., LS 2016 no. 10: 7)

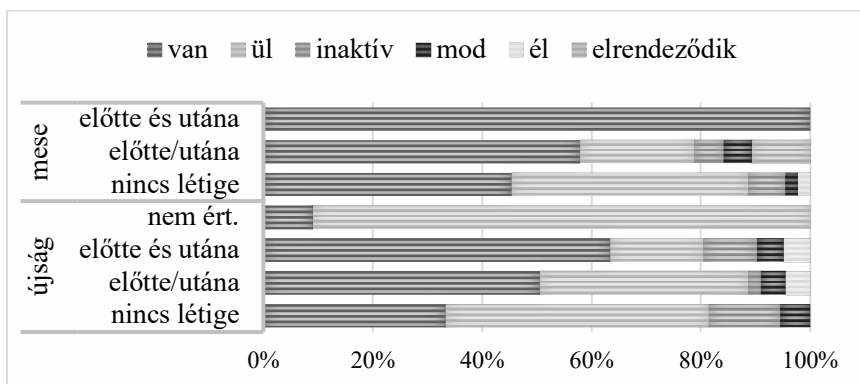
A mesékben általában is kevés esetben (mindössze az összes előfordulás 19,3%-ában, 21 db) adatoltam az *ünli* igét megelőző és követő 3-3 mondatban létigét, míg az újságcikkek ugyanez az arány 70,7% (130 előfordulás) volt (ld. 2. ábra).

2. ábra: Az *ünli* három jelentésének létige melletti megjelenése az újságcikkekben és a mesékben⁸

Emellett azonban az *ünli* kvázikopulaként való használata összefüggést mutatott a környezetében megjelenő létige felbukkanásával. Mindkét stílusban megfigyelhető volt, hogy minél többször fordult elő az ige környezetében létige, annál inkább kvázikopulás használatáról volt szó. Vagyis az adott alkorpusz összes előfordulását véve, látható, hogy fokozatosan növekedik az ige kvázikopulaként történő használatának aránya a többi jelentéshez képest – még a mesékben is, ahol egyébként igen ritka volt a létigés kontextus (ld. 3. ábra).

⁸ Az újságcikkekben gyakori volt a testtartásige felbukkanása létige környezetében, a 'van' jelentésben gyakoribb is volt, mint létige nélküli kontextusban. A nem értelmezhető (nem ért.) azt jelöli, hogy az *ünli* a cikk első vagy utolsó mondatában szerepelt.

3. ábra: Az egyes jelentések aránya és a létige megjelenése

4.2.5. A modifikátori szerep

A korpuszban megjelenő 22 határozói igenevet tartalmazó eset közül tizenkettőben véltem úgy, hogy az *ūnli* speciális aspektust és akciómínőséget kódolt. Ezek a példák nyolc beszélőtől származtak, közülük senkitől nem adatoltam kettőnél több példát. Az *ūnli* igének ezekben az esetekben jellemzően megvolt a testtartásra utaló jelentése is (21. példa), azonban olyan is előfordult, amikor kevésbé volt érezhető (22. példa). A 21. példánál a szerző leírja, hogy a cikk alanya, Anna maga is vadászik, egy nap alatt sok mókust is elejt. Ezt követi a példamondat: a családi tevékenysége után Anna még hosszasan, órákig dolgozza föl az elejtett mókusokat.

- (21) *Nāwramanə* *pussəŋ* *χujēγət*, *taw*
gyerek.POS(PL.3SG) mind fekszik.PRS.3PL PRO(3SG)
ētkoʼilmus *lēɣnət* *nuim* *ta* *ūnlanti*.
éjfélíg mókus.PL nyúz.CVB PTC üldögél.PRS.3SG
'A gyerekei mind alszanak, ő [viszont] éjfélíg mókusokat nyúzva üldögél.'
(H.V., LS 2015 no. 10: 10)

A 22. példa esetében a főszereplő elmondja a vele vadászó nyenyecnek, hogy szeretne hazamenni, hiszen a nővére vár rá otthon. A nyenyec azonban megfenyegetik, hogy ha elindul, megölik, így soha nem juthat haza. A dialógust követi a példamondat, mely a kontextus ismertetében egy hosszantartó, véget még nem érő cselekvést kódol.

- (22) *Jayāyite jun ta ūrḡati, l'ōnsim ta*
 nővér.POS(SG.3SG) otthon PRT vár.PRS.3SG sír.CVB PRT
ūnli.
 ül.PRS.3SG

'Nővére otthon vár, csak sír és sír.'

(S.D., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 42)

A 12 példa mindegyikében folyamatos és hosszan tartó cselekvés jelent meg. Bár a tíz konverbumszerkezettel kódolt cselekvés is folyamatos volt, de hosszan tartó voltukra nem utalt a szövegkörnyezet, illetve a kontextus alapján sem lehetett erre következtetni. A példák többségében (nyolc db) igeképzős ige szerepelt. A képzős és képző nélküli példákat összehasonlítva előbbi esetekben a cselekvés kifejezetten intenzív volt, míg a képző nélkülieknél ez nem volt elmondható, vagyis a képzők folyamatos aspektust kódoló értelme jelent meg.

4.2.6. A korpuszban ritkán előforduló egyéb jelentések

A korpuszban több olyan jelentés is megfigyelhető volt, melyek a korpuszban ritkán szerepeltek, így alaposabb vizsgálatukra nem volt mód.

4.2.6.1. 'elrendeződik valahogyan'

A színjai hantiban azonosított 'elrendeződik valahogyan' jelentés mindössze két esetben (különböző beszélőknél) jelent meg. Mindkét előfordulás meséből származott és mindkettőben ugyanaz a 'halom, kupac' jelentésű lexéma volt megfigyelhető, azonban a 23. példában módhatározói bővítményként, a 24. példában viszont alanyként szerepelt.

- (23) *Sōl', tuw-joḡtsət, sōl' wās aliślālme:*
 tényleg oda-érkezik.PST.3PL tényleg kacsá vadászik.CVB
ja-ti wās punt, wās luwt aňat ūnlēḡat.
 lám kacsá toll.PL kacsá csont.PL halom.LOC ül.PRS.3SG

'Odaérték, hát a kacsák tényleg le vannak vadászva, lám, a tollak és a csontok egy kupacban hevernek.'

(S.D., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 42)

- (24) *Akw ēkwate taj kole tup šar*
 egy asszony.POS(SG.3SG) az ház.POS(SG.3SG) csak egészen
ańate ūnli os kirpiš kũre,
 halom.POS(SG.3SG) űl.PRS.3SG is téglá kemence.POS(SG.3SG)
wossiŋ nē-matər ātĩ.
 többé semmi NEG

‘Az egyik asszony háza teljesen romokban hever [tkp. a házának csak a romja van], még a téglakemencéből sem maradt semmi.’

(D.M., Geraszimova – Gyinyiszlamova 2015: 96)

A fenti példákban a mondatban szereplő állapot valamilyen különleges, a normától eltérő esemény hatására állt elő, de a kisszámú példa miatt ennek általánosítása nem lehetséges. Ez a szempont egyébként akár releváns is lehet, hiszen egyéb nyelvekben megfigyelték, hogy bizonyos testtartásigék közti választással a normától való eltérés is kódolható (Ameka – Levinson 2007: 859). A magyarban például a *hever* ige nemcsak az *áll*, hanem a *fekszik* testtartásával is szembeállítható. *Az olvasólámpák az asztalokon álltak* a kanonikus, rendezett, megszokott állapotot kódolja, *az olvasólámpák a földön feküdtek* már valamilyen normától való eltérő helyzetet jelöl, *az olvasólámpák a földön heverték* pedig egy normától eltérő, rendezetlen állapotot kódol, melyhez negatív konnotációk is kapcsolódnak.

4.2.6.2. Idiómák és frazeológiai egységek

Az *űnli* idiomatikus használatára is találtam példát az anyagban.⁹ Az egyik, hasonlóan a magyar *kamera/mikrofon elé űl* kifejezéshez, ‘nyilatkozik’ értelmű volt (25. példa). Ez a jelentés három esetben jelent meg, mindegyik előfordulás újságcikkből származott.

⁹ A kollokációk, frazémák és idiómák jelenleg a manysi nyelv feltáratlan területéhez tartoznak, ezért az alfejezetben tárgyalt szókapcsolatok esetében nem mondhatok biztosat a rögzültségi fokról. Az azonban megfigyelhető, hogy ezen kifejezések jelentése nem adódik közvetlenül az őket alkotó szavak jelentéséből, emiatt használom az *idióma* és *frazéma* terminusokat.

- (25) *kāsəŋ māt jāniy kūšajt tīnan*
 minden föld.LOC nagy gazda.PL mozi
pōslən kamera ēli-pālt ūnlsət,
 fényképez.PTCP(PRS) kamera elé ül.PST.3PL
 'A vezetők [tkp. nagy gazdák] mindenhol kamera [tkp. film fényképező kamera] elé ültek,' (V.V., LS 2016 no. 1: 3)

Két alkalommal jelent meg az *ünli* 'börtönbüntetést tölt' jelentésben (ld. 26. példa), két különböző szerzőtől. Ezt azért nem soroltam fel külön jelentésként, mert mindkét esetben az ige előtt megjelent a 'börtön' is, ezért nem zárhattam ki azt, hogy nem az ige önálló jelentése (ahogyan a magyarban, vö. *ugyan, csak hat hónapot ült*), hanem idiomatikus kifejezés.

- (26) *sāw χōtpa tuman koln ūnttuwēsət, tōwat*
 sok valaki sötét ház.LAT ültet.PASS.PST.3PL egyik
sāw tāl ūnlsət, jotəl kon-tārtiylawēsət, tōwat
 sok év ül.PST.3PL aztán ki-ereszt.PASS.PST.3SG másik
os tot i porsəsət.
 is ott PTC meghal.PST.3PL
 'Sokakat börtönbe zártak, néhányan sok évet ültek, aztán kiengedték őket, mások ott is maradtak.' (H.S. LS 2014 no. 5: 12)

Egy alkalommal adatoltam a 'királyként ül' kapcsolatot (27. példa), mely – hasonlóan a magyarban is ismert *akkoriban Zsigmond ült a trónon* idiómához – tulajdonképpen 'uralkodik' jelentésű. Ezt a jelentést Szilasi Móric (1962) külön jelentésnek tartotta.

- (27) *akw tōnt ti Ruś janitəl Fedor Ivanovič, Ivan*
 egy után pedig Oroszország nagy.INS Fjodor Ivanovics Iván
Groznyj piye, χōniy ūnls.
 Groznij fia.POS(SG.3SG) cár.TRL ül.PST.3SG
 'Azután pedig az egész Oroszország területén Fjodor Ivanovics, Rettegett Iván fia uralkodott.' (V.A., LS 2014 no. 13: 13)

Végezetül két olyan előfordulást is adatoltam, amelyek valószínűleg frazeológiai egységnek tekinthetők, és amelyekben azonos alannal jelent meg az 'ül' jelentésű ige és valamilyen egyéb testtartásige ('áll') vagy

mozgást jelentő ige ('megy') (28. példa). Ez a szerkezet párhuzamba állítható a manysiban gyakori gondolatpárhuzamot tartalmazó kifejezésekkel, melyben szintén két, többnyire valamilyen szempontból egymás antonimáinak számító cselekményt kifejező ige szerepel, és jelentése 'megvan, él, így áll fenn' (29. példa). A 28. példában a szerző egy gyerektáborról számolt be, ahol a gyerekek hagyományos manysi környezetben laktak. A tábor területén épített hagyományos gerendaházat, a téli sátrat és a könnyű nyírhéjsátrat is használták a foglalkozások, illetve a játék során. A gyerekek nem csupán ültek az egyikben és álltak a másikban, a mondat értelme sokkal inkább az volt, hogy a gyerekek mindegyik lakóépületben tartózkodtak, játszottak.

(28) *fit norkolat os palatkat ūnlēyat,*
itt gerendaház.LOC és sátor.LOC ül.PRS.3PL

jörnolt l'ülēyat,
nyírhéjsátor.LOC áll.PRS.3PL

'...ebben a gerendaházban és a sátorban üldögélnek, a nyírhéjsátorban álldogálnak...'
(D.S., LS 2014 no. 15: 9)

(29) *añ taw at korpus ōñsi (māχum tot*
most PRO(3SG) 5 épület birtokol.PRS.3SG nép ott

ōlēyat- χūlēyat)...
él.PRS.3PL hal.PRS.3PL

'Most [az intézetnek] öt épülete van (ott laknak az emberek)...'
(H.S., LS 2014 no.3:14)

Véleményem szerint ezekben az idiómaszerű és frazémaszerű előfordulásokban közösen megjelenő elem volt a folytonosság, az 'uralkodik', a 'börtönbüntetést tölt' és a 'van valahogyan' jelentéseknél pedig a duratív akcióminőség is.

5. Összefoglalás

Az 1994 és 2016 között keletkezett szövegekből álló, körülbelül 580 800 tokent tartalmazó korpuszban összesen 324 esetben jelent meg az *ūnli* testtartásige finit igealakban és nem tagadó mondatban. A példák 39 beszélőtől származtak, közülük tizenegyen produkáltak tíznél több előfordulást. Ezek az adatközlők három-öt (átlagban négy) különböző jelentésben is használták a vizsgált igét, és bár kettőjükénél megfigyelhető volt,

hogy egy-egy jelentésben gyakrabban alkalmazta az igét, mint másokban, az általuk gyakran használt jelentéseket is adatoltam más beszélőknél. Emiatt annak ellenére, hogy a példák 50%-a hat beszélőtől származott, elmondható, hogy az anyag nem csupán egy-egy adatközlő idiolektusát írta le.

A korpusz alapján az *ünli* testtartásigének hat különböző jelentését adatoltam: az 'ül', az 'él/lakik', az 'inaktív, passzív állapotban van', a 'van valahol/létezik' és az 'elrendeződik valahogyan' mellett véleményem szerint az ige elkezdett folyamatos aspektust és duratív akcióminőséget kódoló modifikátorként is viselkedni. A testtartásige önálló jelentéssein kívül a korpuszban három idióma is felfedezhető volt 'nyilatkozik', 'uralkodik', és 'börtönben van/börtönbüntetést tölt' értelemmel. A szintjai hantiban található jelentések közül csupán a 'valahova tesz' értelemre nem volt példa a korpuszban. Az *ünli* szótárakban megadott 'áll' jelentése valójában 'fennáll/van', és az ige ebben az értelemben a korpuszban megjelenő előfordulások többségében egzisztenciális és lokatív mondatok állítmányának igei részét alkotta, vagyis az *ünli* kvázikopolának tekinthető. Ezáltal az 1. hipotézisem teljesült.

A korpuszban 64 különböző főnévvel kifejezett alany jelent meg, ezek többsége embert vagy egyéb élőlényt kódolt. Élőlényként a vizsgált anyagban állatok, illetve mitikus alakok jelentek meg. A korpusz alapján a jelentések egy része élő és élettelen alanyokkal is megjelenhet ('van', 'inaktív', illetve modifikatori szerepben), mások csupán élő alanyok esetén használatosak ('ül', 'él, lakik'). Az 'elrendeződik valahogyan' jelentésre csupán két példát adatoltam, ezek alanyai élettelenek voltak.

A 127 élettelen alanyt tartalmazó példában 29 különböző objektum jelent meg, és ezek közül csupán kettő fordult elő tíznél többször a korpuszban, de ezek nagyon gyakoriak voltak (HÁZ: 49 db, FALU: 42 db). Az objektumok csoportosítását több, a szakirodalomban felsorolt tényező szempontjából is megkíséréltem. A példákban többnyire megszámmlálható alanyok fordultak elő, de felbukkantak megszámmlálhatatlanok is (VÍZ, ZSÍR, illetve embert kódoló alany esetében a NÉP/TÖMEG). Az alanyok az előfordulások nagy részében határozottak, a szövegvilágban folytonosak voltak, azonban megjelentek a diskurzusba újonnan, frissen bevezetett referenciák is, bár ez a szempont mindenképpen további, komplex vizsgálatot igényel. Az objektumok geometriai tulajdonságait vizsgálva nem találtam általánosnak a szótárakban szereplő attribútumokat. Méretüket tekintve éppúgy előfordultak hatalmas (pl. HEGY), kiterjedt (pl. VÁROS), illetve egészen kis méretű (pl. CSÉSZE) tárgyak is. Az

alanyok súlypontja szintén nem tűnt meghatározónak: gyakoriak voltak az inkább szélesebb, mint magasabb objektumok (pl. HEGY, FALU, HÁZ, SÍTALP, AUTÓ stb.), de megjelentek körülbelül azonos szélességű és magasságú tárgyak (pl. CSÉSZE, DOBOZ), mozgó vagy összenyomható alanyok (pl. FÉSZEK, RUHANEMŰ, ZSÁK, HÁLÓ), illetve olyanok is, ahol ez a szempont egyáltalán nem volt értelmezhető (pl. ZSÍR, VÍZ stb.). Az objektumok többségénél azt találtam ugyanakkor, hogy tartályszerűek, üreges belsejűek voltak (pl. az épülettípusok, AUTÓ, CSÓNAK, EDÉNY, DOBOZ, ZSÁK, RUHANEMŰ, BÖLCŐ stb.). Esetenként ez a forma átvitt értelemben jelent meg (pl. ISKOLA (mint intézmény), településtípusok). Érdekes volt a (REKESZTÉKES HALÁSZ)HÁLÓ megjelenése, mivel Levinson és Wilkins több nyelvet vizsgálva megfigyelte, hogy a felületet átszűrő, valahova beékelődő alanyok esetében nem jellemző a testtartásigét tartalmazó lokatív mondat szerkezet, helyette inkább a létige jelenik meg (Levinson – Wilkins 2006: 15–17, 514–519). Úgy vélem azonban, hogy a halászhálót a manysi gondolkodás tartályszerű objektumként értelmezheti, és ezért nem az őt tartó/viselő felület és az ezzel való kapcsolat kerül előtérbe. Mindazonáltal a tartályszerű alak sem volt igaz az összes megjelenő objektumra, pl. a talppal, lábbal rendelkező tárgyak (SÍTALP, ASZTAL), a testrészek (FEJ, CSONT, TOLL), a tömegszerű entitások (ZSÍR, VÍZÁLLÁS).

Úgy vélem, hogy ennek az az oka, hogy az *ünli* megjelenésekor nem elsősorban a térbeli forma, hanem az alany állapotának hosszan tartó, változatlan helyzete vagy fennállása domináns. A jellegüknél fogva állandóbbra, hosszabb távra készített objektumok (pl. épület- és településtípusok) mellett gyakran kisebb tárgyaknál is előfordult az ige, és ezekben az esetekben könnyebb volt felfedezni az állandóságot mint szempontot. Egy esetben például egy fénykép leírásában bukkant fel a testtartásige. A kép egy múzeumi tárgyként kiállított nyírhéjedényt ábrázolt, az alany egy kis méretű, könnyen elhasználódó objektum volt tehát. Ennek ellenére – kiállítási tárgy lévén – folyamatosan, változatlanul ugyanott foglalt helyet. Ahhoz azonban, hogy biztonsággal kijelenthessük, hogy a manysiban a cselekmény hossza és aspektusa meghatározóbb, mint az alany geometriai tulajdonságai, szükséges a nyelvben kvázikopulaként szereplő egyéb testtartásigék vizsgálata, valamint anyanyelvi adatközlőkkel végzett elicitáción alapuló kutatás is. A korábbi, egyéb nyelvekben történt vizsgálatok alapján ismert, hogy a lokatív mondatokban szereplő potenciális testtartásigék közti választást befolyásolja a tárgyak térbeli formája. Lehetségesnek tartom, hogy az *ünli* kezdetben tartályszerű objektumok esetében kezdett kvázikopulaként megjelenni, majd a gramma-

tikalizációs folyamat előrehaladtával, a folyamatos és duratív jelentés hangsúlyosabbá válásával kezdődött meg egyéb tárgyak esetében is a használata. Összességében az alany tulajdonságaira vonatkozó 2. hipotézisem csupán részben teljesült: vannak olyan jelentések, amelyekre jellemző volt egy bizonyos alanytípus (az 'ül' és az 'él' jelentés csakis élő, az 'elrendeződik valahogyan' csakis élettelen,¹⁰ míg a modifikátori szerepű ige csakis emberi alannyal jelent meg), a kvázikopula szerepű, illetve az 'inaktívan van' jelentésű *ūnli* azonban élő és élettelen alannyal is előfordult, bár mindkét esetben megfigyelhető volt valamelyik típus magasabb gyakorisága. Úgy vélem, hogy az élő és az élettelen alanyok együttes megjelenése arra utal, hogy ezen jelentéseknél a grammatikalizációs folyamat előrehaladott állapotba jutott: az ige jelentése oly mértékben elkezdett kiüresedni, hogy használatát már nem elsősorban az alany élő vagy élettelen volta, hanem a történet speciális jellege határozza meg.

Az *ūnli* testtartásige különböző jelentéseiben több-kevesebb mértékben, de állandóan jelen volt a folyamatosság és az esetek többségében a duratív jelentésmozzanat is. Már az ige 'ül' jelentésben szereplő példának 29,8%-a relatíve hosszán tartó, folyamatos cselekvést kódolt ('ül+időt tölt'). Az 'ül' jelentésben volt a leggyakoribb a duratív-deminutív akcióminőséget kódoló igeképzős alak, az összes 'ül' példamondat 37,1%-ában lehetett képzőt találni. Mivel a testtartásige eredeti jelentésében csupán magát az üllő pozíciót jelöli, az igeképzővel hangsúlyozódhat a durativitás, azonban az is lehetséges, hogy a képzők többnyire a nem egyes számú alanyok együttes hozzájárulását jelentette csupán. Az 'él, lakik' jelentés szintén egy hosszabban tartó, folyamatos cselekvést kódol. Magát a létezést, fennállást az *ūnli* és egy valamilyen szempontból antonim jelentésű igéből álló frazeológiai egységgel is ki lehet fejezni manysiul. A 'börtönben van' és az 'uralkodik' jelentésű idiómák esetében a folyamatosság mindenképpen jelen van, a durativitás kérdése a kisszámú példa miatt nem volt tisztázható. Az ige 'van' és 'inaktívan, passzívan van' jelentései is vég- és kezdőpont nélküli, folyamatos állapotot jelölnek. Végezetül azokban az esetekben, amelyekben az *ūnli* modifikátorként jelent meg, az ige jelentése a folyamatosság mellett durativitást fejezett ki, a cselekvés ezen vonását hangsúlyozta. A modifikátoron megjelenő ige-képzők a kevés példa alapján a deminutív akcióminőséget kódolják első-

¹⁰ Kiemelendő, hogy ez a jelentés igen ritkán jelent meg a korpuszban, így besorolása nem tekinthető biztosnak.

sorban. Az 'elrendeződik valahogyan' jelentésben előforduló példák ugyancsak folyamatos aspektusú állapotokat írtak le.

Az *ünli* grammatikálizációjának három irányát azonosítottam a példák alapján (ld. 4. ábra). Mindhárom irány esetében megfigyelhetők voltak „vegyes” jelentésű példák, köztük olyanok, melyekben az ige elsősorban még a testtartást fejezte ki, de olyanok is, amelyekben már az új, általánosabb jelentés volt domináns. Bár az annotálás során kvázi lépéscsöfököket jelöltem ki az egyes jelentések elkülönítése céljából (pl. 'ül/van' vs. 'van/ül'), ennek csupán technikai okai voltak, a valóságban egy-egy kontinuum volt megfigyelhető.

'ül'	> 'ül/van'	> 'van/ül'	> 'van'	(97 db > 14 db > 22 db > 132 db)
> 'ül/inaktív'	> 'inaktív/ül'	> 'inaktív'	(	> 13 db > 6 db > 16 db)
> konverbumszerkezet	> modifikátor	(	> 10 db > 12 db)	

4. ábra: Az *ünli* grammatikálizációjának három irányá¹¹

Úgy találtam, hogy a stílusnak és a szöveggörnyezetnek hatása volt az *ünli* megjelenésére. A vizsgált stílusok közül a mesék és újságcikkek összevetéséhez volt elegendő példa, azonban ezekben az esetekben is jelentősen eltért a vizsgált szövegek mennyisége (mese: 40 799 token, újságcikk: 520 220 token). Először is, a mesékben gyakoribb volt az *ünli*, mint az újságcikkekben, emellett azonban az egyes jelentések gyakoriságában nem volt megfigyelhető jelentős eltérés. Másodszor, a testtartásige környezetében megjelenő létige mintázatában is megfigyelhető volt eltérés: bár az újságcikkekben általában is gyakrabban bukkant fel létige az *ünli* környezetében, mint a mesékben, ez a kvázikopulai funkció példái-ban is élesen megfigyelhető volt (az újságcikkekben az előfordulások 70,7%-ában, a mesékben viszont csupán 19,3%-ban jelent meg az *ünli* létige környezetében). Harmadszor, mindkét stílusban megállapítható volt (bár a mesékben kisszámú példa állt rendelkezésre), hogy amennyiben a létige környezetében található előfordulásokat nézzük, az összes jelentés közül a kvázikopula fordul elő leggyakrabban. Negyedszer, az igeképzős alakok elsősorban az újságcikkekre jellemzők. Nem zárható ki, hogy a mesékben talált magasabb arányú *ünli* előfordulás a mesékre jellemző ismétlések eredménye volt (pl. egy adott esemény a mesében három alkalommal játszódott le), illetve az sem, hogy az újságcikkekben gyakrabban fordult elő létige, mint a mesékben, és ezért szerepelt az új-

¹¹ A zárójelben az adott jelentéstartalmú példák darabszáma látható.

ságcikkekben az ige gyakrabban létigés környezetben. Azonban az, hogy a létigei környezet ennyire meghatározó az újságcikkekben, arra utal, hogy ha a kvázikopulás szerkezet nem is alternál teljesen a létigéssel, a szóismétlés elkerülésére bizonyos feltételek teljesülése esetén alkalmas. Vagyis a 3. hipotézisem részben teljesült: bár megfigyelhető különbség a két stílusréteg között az *ūnli* előfordulásában és szövegkörnyezetében, az nem jelenthető ki, hogy az újságcikkek szerzői magasabb arányban használták volna a kvázikopulát tartalmazó mondat szerkezetet pusztán a szóismétlés elkerülése érdekében.

A tanulmányban ismertetett kutatás több ponton is kiegészítésre szorult. Először is, csupán az 'ül' jelentésű testtartásigét (ráadásul ennek is csupán egyik lexémáját) vizsgáltam, holott az egész szócsalád komplex elemzése hozzáadhatna az ige grammatikalizációjának leírásához. Fontos lenne legalább az 'áll' és 'fekszik' testtartásigék vizsgálata is, hogy az ezek alkotta rendszerről képet kaphassunk. Ugyancsak szükséges a manysi aspektus és akcióminőség kódolásának alaposabb feltárása is, hogy lássuk, hogyan illeszkednek e rendszerbe a testtartásigék. Csupán érintőlegesen vizsgáltam az információszerkezeti kérdéseket is (például nem érintettem a kvázikopula szerepű *ūnli* alanyainak előfeltevés vs. állítás szerepét), pedig mivel a manysi topik-prominens nyelv, ez a szempont valószínűleg nem elhanyagolható. Úgy vélem azonban, hogy a kapott eredmények alkalmasak arra, hogy segítségükkel elicitációs anyaggyűjtést tervezhessünk, és közelebb kerülhessünk a manysi testtartásigék gazdag jelentésszerkezetének megismeréséhez.

Rövidítések

1	első személy	PASS	passzív
2	második személy	PL	többes szám
3	harmadik személy	POS	birtokos személyrag
CVB	határozói igenév	PRO	személyes névmás
DAT	datívusz	PRS	jelen idő
DIM	kicsinyítőképző	PRV	fosztóképző
DU	kettes szám	PST	múlt idő
INF	főnévi igenév	PTC	partikula
INS	instrumentálisz	PTCP(PRS)	folyamatos melléknévi igenév
LOC	lokatívusz	PTCP(PST)	befejezett melléknévi igenév
NEG	tagadószó	SG	egyes szám
OBJ	tárgyfüggő ragozás	TRL	transzlatívusz
ORD	sorszámnévképző		

Források

- Akbas, Je. U. [Акбаш Е. У.] (2006), Потрыт ӧс мӧйтыт. Ханты-Мансийск.
- Geraszimova, Gy. V. – Gyinyiszlama, Sz. Sz. [Герасимова, Д. В. – Динисламова, С. С. (2012), Сказки, предания и былички верхнесосьвинских манси. Ханты-Мансийск.
- Geraszimova, D. V. – Gyinyiszlama, Sz. Sz. [Герасимова, Д. В. – Динисламова, С. С. (2015), Сказки, песни, загадки народа манси (фольклорный сборник). Ханты-Мансийск.
- Gyinyiszlama, Szvetlana (2008), Vízcepp. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Hromova, A. M. [Хромова, А. М.] (2004), Фольклор манси Северной Сосьвы. Томск.
- Ivanova, V. Sz. [Иванова, В. С.] (2004), Тӓгт махум мӧйтыт – потрыт. Томск.
- Lūima Sēripos [Лӯимӓ сӓрипос] (2014–2016), <https://khanty-yasang.ru/luima-seripos/archive> [utolsó megtekintés: 2021.01.23.]
- Németh Szilvia – Szajpaseva, A. (2014), nem publikált gyűjtés.
- Popova, Sz. A. [Попова, С. А.] (2001), Тӓгт ӧс Сакв махум потраныл мӧйтаныл. Томск.
- Szalkai Zoltán (2010), nem publikált gyűjtés.

Irodalom

- Ameka, Felix – Levinson, Stephen (2007), Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals, and other beasts. *Linguistics* 45–5/6: 847–871.
- Austin, Peter (1998), „Crow is sitting chasing them”: Grammaticization and the verb ‘to sit’ in the Mantharta languages, Western Australia. In: Siewierska, Anna – Song, Jae Jung (eds), *Case, typology and grammar*. John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia. 19–36.
- Balangyin, A. Ny. – Vahruseva, M. P. [Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П.] (1958), Мансийско-русский словарь. Ленинград.
- Bybee, Joan (2003), Mechanism of change in grammaticalization. In: Tomasello, Michael (ed.), *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure, Volume II*. Routledge, New Jersey – London.
- Clark, Eve (1978), Locationals: existential, locative and possessive constructions. In: Greenberg, Joseph (ed.), *Universals of Human Language. Volume 4: Syntax*. Stanford University Press, Stanford. 85–126.

- Dér Csilla (2008), Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2004), *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Himmelmann, Nikolaus (2004), Lexicalization or grammaticalization? Opposite or orthogonal? In: Bisang, Walter – Himmelmann, Nikolaus – Wiemer, Björn (eds), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 21–42.
- Horváth Laura (2012), Az úgynevezett páros igék aspektuális szerepe, grammatikalizációja az udmurt (és a mari) nyelvben. In: Parapatics Andrea (szerk.), *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A hatodik Félúton konferencia, ELTE BTK 2010. október 7–8. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest*. 91–109.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki*.
- Kálmán Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc (1997), Verbal prefixation in the Ugric languages from a typological-areal perspective. In: Eliasson, Stig (ed.), *Language and its ecology*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 323–342.
- Klemm, Antal (1933), A létige szerepe az osztjákban és a vogulban. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 386–401.
- Klump, Gerson (2005), Aspect markers grammaticalized from verbs in Kamas. *Acta Linguistica Hungarica* 52/4: 397–409.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The passive in Ob-Ugric. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 203. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Levinson, Stephen – Wilkins, David (2006), *Grammars of space*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lemmens, Maarten (2004), The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing and lying*. John Benjamins, Amsterdam. 103–140.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Szilvia (2015), Kopulahasználat határozói állítmány mellett. Északi manysi. In: Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia (szerk.), *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest*. (<https://bit.ly/2XXI9Oz>) (Utolsó megtekintés: 2021.01.23.)
- Németh Szilvia (2018), A manysi kódváltások osztályozása. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.), *A többnyelvűség dinamikája: a többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben. BTK Finnugor Tanszék – Nemi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest*. 81–113.

- Newman, John (2004), A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing and lying*. John Benjamins, Amsterdam. 1–24.
- Perepis (2010), https://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-05.pdf [utolsó megtekintés: 2021.09.10.]
- Pustet, Regina (2005), *Copulas. Universals in the categorization of the lexicon*. Oxford University Press, New York.
- Riese, Timothy (2001), *Vogul. Languages of the world/Materials 158*. München – NewCastle.
- Rombangyejeva, Je. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*. Наука, Москва.
- Rombangyejeva, Je. I. – Kuzakova, Je. A. [Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А.] (1982), *Словарь мансийско-русский и русско-мансийский*. Просвещение, Ленинград.
- Sipos Mária (2018), „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázi-kopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 215–232.
- Sipos Mária (2019), 2 in 1 – A színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopulájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics, Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 299–310.
- Skribnik, Jelena (2001), Pragmatic structuring in Northern Mansi. In: Seilenthal, Tõnu (Hrsg.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.-13.8. 2000 Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionem: Linguistica III*. Tartu. 222–239.
- Stassen, Leon (2009), *Predicative possession*. Oxford University Press, New York.
- Szabó Dezső (1904), A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 55–74, 217–234, 417–457.
- B. Székely Gábor (1994), *Az obi-ugor összehasonlító szintaxis kérdései*. (Kandidátusi értekezés.) Pécs.
- Szilasi Móricz (1962), *Vogul szójegyzék*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tanos Bálint (2008), Joan Bybee nyelvelmélete. In: Tolcsvai-Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–66.
- Vidaković-Erdeljić, Dubravka (2013), The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezikoslovlje* 14/2–3: 263–279.
- Virtanen, Susanna (2015), *Transitivity in Eastern Mansi – An information structural approach*. University of Helsinki, Espoo.
- Zsirai Miklós (1933), Az obi-ugor igekötők. (Székfoglaló.) In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből* 26/3. Budapest.

Nominális állítmányú mondatok az északi hantiban¹

Sipos Mária

Nyelvtudományi Kutatóközpont

The present paper discusses some features of the Kazym Khanty sentences having nominal predicates. Primarily, the form of predicative, specificational, and equative sentences are examined and described. Besides the mere juxtaposing of subject and predicate, it is the predicative sentences that appear in the most numerous forms, while the equative sentences show the least diversity in this respect. The present-day Kazym Khanty proves to use the eventive – non-eventive distinction in the predicative subtype, however, the choice of lative or nominative cases for the nominal part of the predicate does not always coincide with it. Various linking elements are attested, including a copula going back to the Khanty *be*-verb, as well as further elements with pronominal background appearing in certain clause-types, which latter primarily play a part in information structuring. Of them, it is the neutral demonstrative pronoun that in present day texts functions as a marker of generic sentences, as well as definitions. In present tense, there can be a zero copula in all the three subtypes. The corpus material covers more than six decades. Examples are collected from school books, the journal published in Kazym Khanty, as well as several recent publications.

Keywords: Northern Khanty, nominal predicate, copula, pronominal copula, eventive / non-eventive reading

Kulcsszavak: északi hanti, nominális állítmány, kopula, pronominális kopula, eseményszerű / nem eseményszerű értelmezés

1. Bevezetés

Az alábbiakban a hanti nyelv északi nyelvjáráscsoportjának egyik dialektusában, a kazimi hantiban mutatom be a nonverbális állítmányú mondatok közül a predikatív, a specifikációs és az ekvatív mondatok megformálásának néhány jellemzőjét.² Ezek a következők: a kopula fajtái, a kopula kitételének vagy elhagyhatóságának szabályai, az alannal való

¹ Az írás *Az uráli nyelvek névszói szerkezetei* című, 125206 számú NKFIH projektum keretében készült.

² Köszönet illeti a cikk két anonim lektorát hasznos tanácsaikért, amelyek nyomán a szöveg pontosabb és következetesebb lett. A fennmaradó hibákért természetesen a szerző vállalja a felelősséget.

egyeztetés, illetve az esetraggal ellátott névszói állítmány használati szabályai. Szőrendi kérdéseket nem érint az írás.

1.1. Az északi hanti nyelvről

A hanti az uráli nyelvcsalád finnugor, ezen belül ugor ágába tartozó agglutináló nyelv, amelyet Oroszország északnyugat-szibériai részén, az Ob és mellékfolyói mentén beszélnek. Noha több mint 30 000-en vallották magukat hantinak a legutóbbi népszámlálási adatok szerint,³ a nyelvet valóban beszélők száma ennél jóval alacsonyabb: kb. 10 000. A hanti veszélyeztetett nyelv, mert a nemzedékek közötti nyelvtadás egyre kevésbé jellemző, és a fiatalok a magasabb presztízsű, illetve a munkavállalásban előnyt jelentő oroszát választják. A hanti értelmiségnek ugyanakkor van egy olyan rétege, amely a nyelv kultiválását és oktatását, kiadványok, újságok megjelentetését fontosnak tartja és igyekszik fenntartani.

A hanti nyelvjárásoknak három nagy csoportját szokás megkülönböztetni, a keletit, a délit és az északit. Közülük azonban a déli már kb. egy évszázada kihalt, és gyakorlatilag ilyen sorsra jutott már néhány, délebbi területeken beszélt, dialektológiai szempontból átmeneti helyzetű (nyizjami) vagy az északi csoporthoz sorolt (serkáli) változat is.

Az északi hanti nominális mondatokat a kazimi nyelvjárás alapján mutatom be, nagyrészt azért, mert ma ez az egyik legvitálisabb dialektus, és írásbelisége megalkotása óta folyamatosan jelennek meg kiadványok ebben a nyelvjárásban. Az alábbiakban a kazimi hantinak csak azokat a jellemzőit foglalom össze, amelyek a névszói állítmányú mondatok tárgyalásához fontosak.

A hanti megkülönböztet egyes, kettes és többes számot, és ez a nyelvtan legtöbb részében következetesen meg is jelenik.⁴ A névszói esetrendszer három tagú, a nominatívuson kívül az *-n* raggal jelölt lokatívusból és az *-a* raggal jelölt latívusból áll.⁵

³ Perepis 2010 = Всероссийской переписи населения 2010 года.
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm
 (Hozzáférés: 2021. 06. 30.)

⁴ Az északi nyelvjárások többségében (a legészakibb dialektus, az obdorszki kivételével) a tárgyas igeragozásban csak egyes és többes számú tárgyat különböztetnek meg, kettes számút nem.

⁵ A személyes névmások esetrendszere ettől két ponton eltér: lokatívuszi alakjuk nincs, akkuzatívuszi azonban van.

A kazimi hantiban névelők nincsenek, a főnevek és főnévi szerkezetek határozottságát általában második vagy harmadik személyű birtokos személyjelekkel jelölik. Különösen a modernebb szövegekben gyakran bukkann fel determináló szerepben az eredetileg 'most' jelentésű *in* elem.⁶ Komoly szerepet kapnak a határozottság jelzésében a mutató névmások is, amelyek az 1. táblázatban láthatók:

1. táblázat: A kazimi hanti névmások (Rédei 1968: 22 alapján)

		PROX	DIST	NEUTR
N	ADJ	<i>tām</i>	<i>tōm</i>	<i>ši</i>
	SG	<i>tāmi</i>	<i>tōmi</i>	<i>šit</i>
	DU	<i>tāmeḡan</i>	<i>tōmeḡan</i>	<i>šitḡan</i>
	PL	<i>tāmet</i>	<i>tōmet</i>	<i>šitət</i>

Morfológiai szempontból két igeidő van: az *-a-* jelű jelen (ez jövő időt is kifejezhet), valamint az *-s-* jeles múlt. Ezek az időjelek megjeleni látszanak a létigén is, azonban nyelvtörténeti okoknál fogva a kazimi nyelvjárásban két egymástól független létigetövet szokás megkülönböztetni: egy *-s-* (*wos-*) és egy *-a-* tövűt (*wa-*), amelyekben az időjelekkel rendre egyező mássalhangzók a látszat ellenére a tőhöz tartoznak.⁷

1.2. A példák forrása

Az uráli nyelvek dokumentálása a folklór gyűjtésével kezdődött, és ahogy ez a többi nyelvre is igaz, az északi hanti esetében is nagy mennyiségű folklórszöveg áll rendelkezésre. A nem igei állítmányú mondatokra azon-

⁶ A szónak ez a jelentése, illetve funkciója nem nagyon szokott hangsúlyt kapni a determináló elemek ismertetésekor, pedig a hanti nyelvjárási és etimológiai szótár is kitér erre (Steinitz 1966–1993: 3), és a hanti–oroszc szótár is két címszót vesz fel: 'most' és 'ez' jelentésűt (Szolovarov 2014: 74).

⁷ A tő végi konzonánsok ugyan rendre egyezni látszanak az időjelekkel, azonban morfológiai érvek vannak arra, hogy szinkrón szempontból a tőhöz tartoznak: a jelen időben használatos *wa-* konverbium alakja *wa-man*, az időjelnek tűnő *a-* elem a felszólító módban is jelen van (2SG): *wa-a*. A múlt időben használatos *wos-*, amely tőnek kopula eredetet sejt a szakirodalom (Honti 1984: 97), a folklórban *-man*, *-nan* képzőkkel fordul elő (Steinitz 1966–1993). A fentiek elsősorban a kazimi nyelvjárássra igazak, a két kopula használata, megoszlása, időjelezése stb. még a közeli északi dialektusokban is kisebb-nagyobb mértékben eltér (Steinitz 1966–1993: 1577, 1630).

ban – itt most természetesen csak a prózai műfajokra gondolva⁸ – gyakorlatilag nincs példa, mivel ezek a szövegek szinte kivétel nélkül epikus jellegűek. A tankönyvek tartalmazznak leíró jellegű olvasmányokat is, ezek a legkorábbi iskoláskönyveket kivéve (1930-as, 1940-es évek)⁹ nyelviileg megbízhatók – igaz, hogy nagyon egyszerű és didaktikus mondatokat tartalmazznak. Másrészt az újságnyelv is vizsgálható (Hanti Jaszang),¹⁰ viszont a zszurnalisztika stílusa a hosszabb, összetettebb, igeneves szerkezetekkel megoldott mondatokat preferálja, ebben ezért nem gyakoriak a keresett mondatok. A fentiekén kívül néhány egyéb, újabb kiadású művet is átvizsgáltam (pl. Danyilo 2011; Resetnyikova 2012; Resetnyikova – Vah 2016), valamint felhasználtam a nem közoktatási célokra készült nyelvtanok példamondatait is (Russzkaja 1961; Liszkova 1988; Szolovar 2009; Kakszin 2010).

2. A dolgozatban használt fogalmak

2.1.1. A nominális állítmányú mondatok csoportjai

A nominális állítmányú mondatok fajtáiról és osztályozásáról tetemes mennyiségű irodalom olvasható.¹¹ A ma elterjedt felfogás kiindulópontjaként Higgins munkáját szokták megjelölni, aki négy csoportba sorolta az ide tartozó mondatokat: predikációs, specifikációs, identifikációs és ekvatív csoportba (Higgins 1979: 204–293).

A predikációs mondatokban az alanyt kifejező főnévi szerkezet referenciális, azaz pontosan meghatározható, kiről vagy miről van szó. A második főnévi szerkezet ezzel szemben nem-referenciális, és az első főnévi szerkezet valamilyen tulajdonságát, jegyét fejezi ki (1–2):

- (1) *Su is clever.*
 'Su okos.'¹²

(Heycock 2012: 209)

⁸ A folklór szövegek és a hétköznapi nyelv szintaxisa is különbözhet az előbbi archaikus vagy más egyedi jellemzői miatt, és a folklórön belül is lehetnek további mondatnani specifikumai a verses műfajoknak.

⁹ Mint bizonytalan nyelvi kompetenciát sejtető olvasókönyvet kell említeni Zsuljev (1934) munkáját (Zsuljev és két további kollégája vélhetőleg a kötet összeállítói, hantira Karger és Pritkova fordították).

¹⁰ <https://khanty-yasang.ru/khanty-yasang> (Hozzáférés: 2021. június 10.)

¹¹ Összefoglalja mások között Mikkelsen 2011; Kádár 2011.

¹² Az idegen nyelvű példák fordítása az eredetiben nem szerepelt; a jelen írás számára készítettem el.

- (2) *Su is a clever woman.*
'Su (egy) okos nő.' (Heycock 2012: 209)

A specifikációs mondatokban a fentivel éppen ellentétben az első névszói szerkezet nem-referenciális, és a második referenciális. Az első főnévi szerkezetet a második részletezi, pontosan meghatározza¹³ (3–4):

- (3) *The winner is Laura.*
'A győztes Laura.' (Heycock 2012: 209)
- (4) *The cleverest woman in the room is Su.*
'A szobában a legokosabb nő Su.' (Heycock 2012: 209)

Az azonosító (identifikáló) mondat jellemzően arra használatos, hogy valaminek vagy valakinek a nevét megtanítsa (Higgins 1979: 237). Az alany névmás vagy névmási szerkezet, a predikátum pedig ennek a tényleges tartalmát adja meg (5):

- (5) *That (stuff) is DDT.*
'Az (az anyag) DDT.' (Higgins 1979: 237)

Az ekvativként számontartott¹⁴ típus két főnévi kifejezés azonosságát fejezi ki. Mindkét főnévi kifejezés referenciális, vagyis azonos személyre, tárgyra, objektumra, dologra stb. utalnak (6–7). Ide tartoznak a tautologikus kifejezések is (8):

- (6) *Fernando Pessoa is Alberto Caeiro.*
'Fernando Pessoa (nem más mint) Alberto Caeiro.' (Heycock 2012: 209)
- (7) *Peace is War.*
'A béke – háború.' (Heycock 2012: 209)
- (8) *Gold is gold.*
'Az arany az arany.' (Heycock 2012: 209)

Később ezt a rendszert egyszerűsítették, és két-, illetve háromtagú csoportosításokat javasoltak. Az alábbi vizsgálatban azt a három típust (predikációs, specifikációs, ekvativ) számontartó csoportosítást alkalmazom,

¹³ A mondattípust legkönnyebb az úrlaphasonlat alapján megérteni (Mikkelsen 2004: 1): az első főnévi szerkezet megad egy tágabb kategóriát, a második pedig pontosítja az ahhoz tartozó elemet.

¹⁴ Másutt azonosságot kifejező mondatként fogták fel.

amelyet Mikkelsen javasolt (Mikkelsen 2005: 118–130).¹⁵ A hanti non-verbális állítmányú mondatok megformálásában ugyanis nem látszott olyan különbség, amely a részletesebb felosztást indokolná.

2.1.2. A permanens és a temporális érvényű állítások

A nyelvek egy része másképpen fejezi ki azt, ha ugyanazon alanyról szóló állítás időbeli megszorítás nélkül, általában véve, mint azt, ha csak időlegesen érvényes. A különbségtétel módozatait Carlson (1977) óta igen sokan és sokféle mondatípusban tárgyalták. A *permanens* – *temporális* szembenállás kifejezésére a szakirodalomban az *individual level* – *stage level* (individuumszintű – helyzetképszintű)¹⁶ terminuspár állandósult. Emellett a nominális predikátumot tartalmazó mondatok értelmezésének és szintaktikai felépítésük összefüggéseinek vizsgálatakor az *eventive* (eseményszerű) – *non-eventive* (nem eseményszerű) szakkifejezés pár is használatos.

Vannak kutatók, akik ezt a szembenállást elsősorban szemantikai tényezőkre vezetik vissza, és vannak olyan tanulmányok, amelyek ezt a kétértelműséget szintaktikai szerkezetekhez igyekeznek hozzárendelni (Krasovitzky et al. 2008: 100–101). A mondat jelentését az alany megformáltsága is befolyásolja (*subject effects*).¹⁷

Azt is megállapították, hogy a mondat permanens vagy temporális jelentésével összefügg a hely- és időhatározók szereplésének el-fogadhatósága. A következő két mondat közül csak a helyzetképszintű (temporális érvényű) állítással használható időhatározó (9), az individuumszintű (permanens érvényű) állítással nem (10):

- (9) *Peter spoke English today / several times.*
'Péter ma / párszor beszélt angolul.' (Jäger 1999: 67)
- (10) **Peter knew English today / several times.*
'?? Péter ma / párszor tud angolul.' (Jäger 1999: 67)

¹⁵ Higgins és Mikkelsen rendszere között a különbség abban áll, hogy az azonosító mondatípus kategóriáját Mikkelsen megszüntette: azokat a mondatokat, amelyekben az alany névmás (*That is Sylvia*), a specifikációs típusba sorolta, míg ha az alany mutató névmási szerkezet (*That woman is Sylvia*), akkor pedig az ekvatív csoportba.

¹⁶ Köszönöm egyik anonim lektoromnak, hogy e terminusoknak a magyarban használatos megfelelőire (Maleczki 2002) felhívta a figyelmemet.

¹⁷ Carlson 1977; Diesing 1988; Jäger 1999.

A névszói állítmányú mondatok körében a magyar nem él ezzel a lehetőséggel, de például a finn megkülönbözteti a kétféle predikátumot, ami a következő példákban figyelhető meg. A (11)-ben Anna végzett, képesített tanár (tehát az állítás az alanyt jellemzi), a (12)-ben pedig most éppen tanárként dolgozik (vagyis az állítás egy időszakot vagy állapotot illetően mond valamit az alanyról); és a predikátumban található névszó esszívuszban szerepel:

- (11) *Anna on opettaja.*
 Anna van.PRS.3SG tanár.NOM
 'Anna tanár.'
 (Hynönen 2017: 36)

- (12) *Anna on opettaja-na.*
 Anna van.PRS.3SG tanár-ESS
 'Anna tanár. / Anna tanárként dolgozik. / Anna tanít.'
 (Hynönen 2017: 36)

Az oroszban a kopulás mondat megformálása szintén különbözik permanens vagy temporális érvényű állítások kifejezésében. Az alanyt magát jellemző predikátum névszói része nominatívuszban áll (13), az alany ideiglenes, valamilyen időhöz vagy helyhez kapcsolódó állapotát pedig insztrumentáliszi alakokkal fejezik ki (14):

- (13) *Saša byl muzykant.*
 Szása van.PST.SG.M zenész.NOM
 'Szása zenész volt.'
 (Bailyn – Rubin 1991, idézi Roy 2005: 225)

- (14) *Saša byl muzykant-om.*
 Szása van.PST.SG.M zenész-INSTR
 'Szása zenészként dolgozott. / Szása volt zenész.'
 (Bailyn – Rubin 1991, idézi Roy 2005: 225)

A (13) példa tehát inherens tulajdonságot fejez ki, azaz a kopula múlt ideje csak arra utalhat, hogy Szása már nem él. A (14) ezzel szemben átmenetiséget implikál, tehát a múlt idő az állapotra utal: Szása zenész volt egy időben, de már nem az. Ezt azzal magyarázzák, hogy a nominatívuszos főnévvel megformált állítmány kiváltja az úgynevezett élettartam effektust (*lifetime effect*; vagyis azt, hogy az állítás az alany egész életére legyen értelmezve), míg az insztrumentálisragos főnévvel megformált állítmány nem.

2.1.3. A generikus és a definiáló mondatok

A predikációs mondatok altípusai közül a generikus és a definiáló mondatok megformálásáról is szó esik majd a kazimi hanti leírásában. A generikus mondatok általánosságban igaz kijelentéseket fogalmaznak meg élőlényekről, tárgyakról vagy eseményekről¹⁸ (15–16):

- (15) *Lions are mammals.*
'Az oroszlán emlős állat.' (Reiter – Frank 2010: 41)
- (16) *Mammals give birth to live young.*
'Az emlősök elevenesülők.' (Reiter – Frank 2010: 41)

Az, hogy a generikus értelmezést mi váltja ki a mondatban, nem mindig köthető grammatikai elemhez, és nyelvenként különböző, hogy a topik megformálása milyen, például kapcsolódik-e a főnévi szerkezethez határozott vagy határozatlan névelő. A generikus mondatok alanyát nem azért tekintjük topiknak, mert már szerepelt az előzményekben, hanem azért, mert része a feltételezett közös tudásnak. Ezzel függ össze, hogy a jól bejáratott, ismert kategóriák, csoportok hajlamosak kiváltani a generikus olvasatot. A következő példák illusztrálják a különbséget: amíg a kólásüvegről szóló mondatot általános kijelentésnek, a zöld színűről szólót egyedi érvényűnek értelmezzük (17–18):

- (17) *The Coke bottle has a narrow neck.*
'A kólásüvegnek vékony nyaka van.' (Reiter – Frank 2010: 43)
- (18) *The green bottle has a narrow neck.*
'A zöld üvegnek vékony nyaka van.' (Reiter – Frank 2010: 43)

A definiáló mondatok szintén generikus főnévi szerkezetet tartalmaznak alanyként, de fő funkciójuk nem egy prototipikus állítás közlése, hanem hogy nagyobb kategóriába való besorolással (*jármű*) vagy a legfontosabb tulajdonságok megadásával (*négy kereke van, belső égésű motor hajtja*) kijelölje a típus vagy csoport határait (19):¹⁹

¹⁸ Az összefoglalás az alábbi művek alapján készült: Carlson 1982; Rimmel 2004; Reiter – Frank 2010; Pelletier 2010.

¹⁹ Az összefoglalás Declerck 1988, valamint Keizer 1990 és 1991 alapján készült. Declerck a Higgins által javasolt négy mondat típuson túlmenően önálló mondatfajtának tartotta a definiáló mondatokat is. Ezzel a véleményével azon-

- (19) *A motorcar is a vehicle that has four wheels and is propelled by an internal combustion engine.*
 'Az autó olyan jármű, amelynek négy kereke van és belső égésű motor hajtja.'
 (Declerck 1988: 113)

2.1.4. Kopula

Pustet (2002) meghatározása szerint a kopula olyan nyelvi elem, amely bizonyos nyelvekben bizonyos lexémákkal együtt fordul elő, amikor azok a predikátum magját alkotják. A kopula szemantikai tartalmat nem ad hozzá a mondathoz, amelyben szerepel.²⁰

A kissé szokatlan megfogalmazású definíció háttérében egy sor már tisztázott kérdés áll: kopulát egyáltalán nem alkalmaz minden nyelv. Nyelvenként különböző az is, hogy a kopulák milyen szófajokkal használatosak. A kopula funkcióját többen abban látták, hogy hordozni tudja az ígéhez tartozó kötelező grammatikai információkat, amikor az állítmány nem igei része ezt a szerepet nem tudja betölteni – erre azonban ismerünk ellenpéldákat. Amint a fenti definícióban is olvasható volt, abban is egyetért a legtöbb kutató, hogy a kopula szemantikailag üres. Mindez együtt azonban azt eredményezi, hogy a kopula létét sem jelentéstani irányból, sem pedig a funkció oldaláról nem lehet megnyugtatóan magyarázni.

Kopula többféle szófajból jöhet létre. A magyarban a nem igei állítmányú mondatokban használatos kopula (*van*) a létigére vezethető visza, és ugyanez a helyzet például az angolban (*be*). Vannak azonban névmásból és partikulából létrejött kopulák is (Pustet 2002: 45). A grammatikalizációs folyamatokat rendszerező mű szerint emellett még állapotváltozást kifejező igeiből, valamint testtartásigékből is kialakulhat kopula (Heine – Kuteva 2004: 330).

ban egyedül maradt, a definiáló mondatokat a predikációs mondatok altípusának tekintik.

²⁰ „A copula is a linguistic element which co-occurs with certain lexemes in certain languages when they function as predicate nucleus. A copula does not add any semantic content to the predicate phrase it is contained in” (Pustet 2002: 5). – A kopuláról szóló további összefoglalás is az említett monográfia első fejezete alapján készült.

3. Előzmények az északi hanti nominális mondatok leírásában

A korai osztjakológiai leírásokban a mondatannak általában nem szenteltek nagy figyelmet (pl. Steinitz 1950; Rédei 1968). Schmidt Éva a serkáli nyelvjárás steinitzi alapokon létrejött, bár mondattani fejezettel rendelkező leírásában (Schmidt 1978) az egyszerű mondatokról vagy a nominális állítmányú mondatokról nem ejt szót. A névszói esetek tárgyalásában viszont a latívuszrag kapcsán megemlíti, hogy az ilyen ragot viselő névszó állapothatározói szerepet tölthet be a mondatban (20):

- (20) *tüw untltə-tə uj-a us.*
 3SG tanít-PTCP.PRS férfi-LAT van.PST.3SG²¹

‘Ő tanító volt (tkp. ő tanító emberként volt).’

(Schmidt 1978: 15)

Kresztomátiájában Honti László (1984) szól a kopulás mondatokról, de a mű céljaiból adódóan a nagy nyelvjárás csoportokat összefoglalóan jellemzi, az alnyelvjárások csak a példákban jelennek meg. Az északi hantiról az alábbiak derülnek ki: (a) a vélhetőleg kopulaháttérű *wps*- a létige múlt idejű alakjainak szerepét tölti be a legtöbb északi változatban; (b) a nominális mondatoknak az [alanyesetű névszó + fakultatív kopula / predikatív partikula²²] felépítésű névszói állítmányát helyettesítheti a [(transz)-latívuszragos névszó + a **wol*- / **wos*- ige finit alakja] szerkezet; (c) az állítmány névszói része felveszi az alany számának megfelelő számjeleket (Honti 1984: 97–99).

Az orosz nyelvű szakirodalomban általában az állapotváltozást leíró igéket is tárgyalják a nonverbális állítmányú mondatok jellemzése kapcsán. Mivel a jelen írás tárgyához ez nem tartozik hozzá, e részek összefoglalásától minden esetben eltekintek.

Russzkaja (1961) nem érinti a nonverbális predikátumok témáját. Nyomiszova 1988-ban szerkesztett műve pedagógiai főiskolák számára írt tankönyv, ezért rövid nyelvtani leírásokat, valamint gyakorlatokat és olvasmányokat is tartalmaz. A szintaxis rész szerzője, Liszkova a névszói állítmányok bemutatásakor megkülönböztet egyszerű, pusztán névszói, valamint összetett állítmányt, amelyet névszói elem és igei kopula alkot. Az igei kopulák között felsorolja a létigét (*wɣɑ-*), továbbá a félig

²¹ Az eredetiben glosszázás nem szerepelt, a példamondat és a jelentések azonban szó szerinti idézetek.

²² Ilyen a keleti hanti nyelvjárásokban van.

jelentéssel bíró elemeket: *wɔʌɪjəʌ-* 'szokott lenni', *kaʌ-* 'tűnik', *pít-* 'lesz, válik valamivé'; valamint a jelentéssel bíró igéket: *ɔpít-* 'dolgozik', *enəm-* 'nő'. Az állítmányok névszói részéről kimondja, hogy nominatívuszban van, ha állandó tulajdonságról van szó, és latívuszragot vesz fel, ha ideiglenes állapotot vagy sajátságot fejez ki a mondat.²³ Névmási eredetű kopulákról nem szól, de a példák között előfordul ilyen is (Nyomiszova 1988: 157–160).

Kakszin 2010-ben megjelent műve igen rövid leíró nyelvtan, gyakorlatok nélkül. A vonatkozó fejezetben leírja, hogy a névszói predikátumos mondatok igei kopulát tartalmaznak; de az igei rész jelen időben általában elmarad, a névszói rész pedig rendszerint nominatívuszban áll. Múlt időben az igei rész mindig megjelenik, a névszói rész pedig vagy nominatívuszi, vagy latívuszi alakban áll. Nem határozza meg azonban a használati szabályokat, és a példák alapján sem lehet ezekre következtetni (Kakszin 2010: 142–143).

Szolovar monográfiája (2009), amellet, hogy szerzője kazimi hanti, azért is kiemelten fontos, mert az egyszerű mondatokat, köztük a nem igei állítmányúakat is részletesen tárgyalja. A mű taxonómiája nem könnyen feleltethető meg a Higgins – Mikkelsen-félének, és összességében a tárgyalásnak szemantikai fókusza van. Tárgyalja a kopulás mondatokat, elsősorban a létigéből létrejött kopulát, de említ névmási háttérű kapcsolóelemet is. A jelen idejű nominális állítmányú mondatokban nincsenek kopulák, múlt időben kötelezőek (Szolovar 2009: 172–200). Szolovar megállapításai az egyes mondattípusok leírásánál lesznek részletesebben tárgyalva.

A szurguti²⁴ hanti nem igei állítmányi mondatokat feldolgozó írás (Gugán et al. 2018) fontos tanulságokkal szolgál az északi hanti nyelvjárások szempontjából is. E tanulmány, valamint a szurguti kresztomátia (Csepregi 1998) alapján ezt a nyelvjárást a téma szempontjából a következőképpen lehet jellemezni. (a) A szurguti hantiban van egy *wõs-* kopula,²⁵ amely határozói vagy névszói állítmány esetén használatos. Ennek a kopulának csak 1. és 2. személyű alakjai vannak, 3. személyű alakja

²³ A példákban azonban több a folyamatot kifejező ige, pl. *ji-* 'jön, válik vmivé'.

²⁴ A szurguti a keleti hanti nyelvjárások egyike.

²⁵ Ez az a kopula, amelyről fentebb, Honti 1984 összefoglalása során már volt szó, és az északi nyelvjárásokban a létige paradigmájában a múlt idejű alakokban bukkan fel.

nincs. (b) A kopulaelhagyás miatt a jelen idő egyébként kötelező morfológiai jelölése így 3. személyben soha nem valósul meg, de a tárgyalt művekben számos példa arra vall, hogy 1. és 2. személyben sem mindig. (c) A translatívuszragos²⁶ névszói állítmány használati szabályai nem világosak. (d) Tisztázandó, hogy a szurguti hanti gyakorlat mennyiben követi az orosz mintát (Csepregi 1998: 41; Gugán et al. 2018: 145–146).

4. A nominális állítmányú mondatok a kazimi hantiban

A kazimi hantiban a tárgyalt mondatokban általában a létigéből létrejött kopula szerepel – ténylegesen vagy zéró kopula formájában (4.1). Emellett léteznek hasonló funkciót betölteni látszó névmási eredetű elemek is (4.2). Mivel ez utóbbi funkciójának és disztribúciójának tisztázását nem lehet összevonni a másik kopula tárgyalásával, ezért a predikációs, specifikációs és ekvatív mondatokat mindkettő esetében külön-külön célszerű sorra venni. Ezt követi majd az állítmányként melléknevet tartalmazó mondatok leírása (4.3).

4.1. A létigére visszavezethető kopulát tartalmazó mondatok

4.1.1. A predikációs mondatok

A predikációs mondatokban a jelen idejű mondatok általában zéró kopulások, és ezzel összefüggésben a predikátumban szereplő névszó számban egyezik az alannal (21–23):

- (21) *aše-mən* – *wɔj* *weapəsəə-ti* *χɔ*.
apa-1DU állat öl-PTCP.PRS férfi
'Apánk vadász.' (Obatyina – Prokina 1995: 12)
- (22) *roza* *sizarova* *pa* *aljoša* *zikov* *pjoñer-ŋən*.
R. Sz. és A. Z. úttörő-DU
'Roza Szizarova és Aljosa Zikov úttörők.'
(Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyina 1973: 72)
- (23) *dora* *doroñina*, *duña* *duškina* *pa* *daña* *d'imov* *λɔχs-ət*.
D. D. D. D. és D. D. barát-PL
'Dora Doronyina, Dunya Duskina és Danya Gyimov barátok.'
(Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyina 1958: 95)

²⁶A szurguti névszói állítmányú mondatokban a translatívuszragos névszó funkcionálisan az ugyanilyen típusú kazimi mondatok latívuszragos névszóinak feltethető meg.

Ami a múlt időt illeti, a kopula kongruál a mondat alanyával, az állítmány részeként megjelenő névszó pedig vagy nominatívuszban áll (24) vagy latívuszragos (25). Az állítmány nominatívuszban álló névszói része számban egyezik az alannal (26); ha pedig latívuszragos, akkor kettes (27) vagy többes számú (28) alany esetén is egyes számban áll:

- (24) *aše-λ wūλi λawəλ-ti χq wqs.*
 apa-3SG. rén őriz-PTCP.PRS. férfi van.PST.3SG
 'Apja rénpásztor volt.' (Obatyina – Prokina 1995: 105)

- (25) *simbirsk ši pōraj-n gubernskoj wəš-a*
 Szimbirszk az idő-LOC kormányzósági város-LAT
wqs.
 van.PST.3SG
 'Szimbirszk abban az időben kormányzósági székhely volt.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 222)

- (26) *λūw aše-λ pa āŋke-λ wəj-χūλ weλpəsλə-ti*
 3SG apa-3SG és anya-3SG állat-hal öl-PTCP.PRS
karkam χōjat-ŋən wqs-ŋən.
 ügyes személy-DU van.PST-3DU
 'Apja és anyja ügyes halászok és vadászok voltak.'
 (Hanti Jaszang 2021/9: 10)

- (27) *āŋke-m aši pa tāťana t'imofejevna aši*
 anya-1SG apa és T. Ty. apa
λin jām λqχs-a wqs-ŋən pa, (...)
 3DU jó barát-LAT van.PST-3DU is
 'Anyám apja és Tatyjana Tyimofejevna apja, ők jó barátok is voltak...'
 (Homljak 2002: 72)

- (28) *λiw wōλaŋ soldat-a wqs-ət.*
 3PL nagy katona-LAT van.PST-3PL
 'Ők nagy katonák voltak.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 186)

A temporális vs. permanens állapot kifejeződése

A várakozások szerint a nominatívuszi névszóval alkotott állítmány az állandó tulajdonságok kifejezésére, a latívuszival kifejezett pedig átmeneti helyzet vagy tulajdonság leírására szolgál.

A nominatívusz-latívusz kérdést Szolovar is tárgyalja. Taxonómiájában a predikációs mondatoknak a klasszifikációs, illetve osztályba soroló mondattípus feleltethető meg. Leírása szerint jelen időben hiányzik a kopula, múlt időben pedig szerepel a mondatban, és ilyenkor az állítmány névszói része latívuszban áll, valamint latívuszragos minden más, jelen idejű, kijelentő módtól különböző esetben. Hozzáteszi, hogy a nemzetiség és a nem kifejezésekor azonban nem latívuszi, hanem mindig nominatívuszi alak használatos – ezzel nyilvánvalóan olyan állításokra utalva, amelyek nem változó tulajdonságokat fogalmaznak meg (Szolovar 2009: 196–199).

A leíró monográfia állásfoglalásaival és a „papírformával” szemben a kazimi hantiban a kép ennél bonyolultabb: mind jelen, mind múlt időben vannak a várakozásnak ellentmondó esetek. Egyrészt a jelen idejű, nominatívuszban álló névszóval alkotott állítmány nemcsak permanens (29), hanem temporális (30) tulajdonságot is kifejezhet:²⁷

- (29) *tiaś-en* – *iki*, *χᾱτᾱ-en* – *imi*.
hold-2SG férfi nap-2SG nő
'A Hold férfi, a Nap asszony.' (Resetnyikova 2012: 14)

- (30) [*frunze neməp kolχozn leonid jakovlevič fedotov rupitᾱ*.]
ᾱṽw χῡᾱ weᾱpəs brigad'ir.
3SG hal ölés brigádvezető
'[előzmény: A Frunze nevű kolhozban dolgozik Leonyid Jakovlevics Fedotov.] Ő a halászbrigád vezetője.'
(Russzkaja 1982: 19)

²⁷ Egyetlen példa akadt arra (i), hogy ilyen mondatban szerepelt kopula, de az az adat az 1930-as években kiadott tankönyvek egyikéből származik, amely több más szempontból sem bizonyult megbízható szöveganyagnak, ezért nem tulajdonítok neki jelentőséget.

- (i) *vasilij art'eᾱ-n met wəṇ χə wəᾱ*.
V. szövetkezet-LOC SUPL nagy férfi van.PRS.3SG
'Vaszilij a szövetkezet elnöke.' (Zsuljev 1934: 59)

Másrészt az állítmány névszói része jelen időben is lehet latívuszragos – ilyenkor azonban a kopula kötelezően része a mondatnak (31–32):

- (31) *intam promkombinat õχ χqj-a wqΛ.*
jelenleg ker.kombinát fej férfi-LAT. van.PRS.3SG
'Jelenleg a kereskedelmi kombinát vezetője.'
(Liszkova 1988: 131)
- (32) *Λŭw jām χŭΛ weΛ-ti χqj-a, wqnti-ti χqj-a wqΛ.*
3SG jó hal öl-PCTP.PRS férfi-LAT vadászik-PCTP.PRS férfi-LAT van.PRS.3SG
'Ő jó halász és vadász.'
(Danyilo 2011: 39)

Múlt idejű mondatok esetén az, hogy az állítmányban szereplő névszó nominatívuszban vagy latívuszban szerepel, az esetek nagy részében megfeleltethető az individuumszintű (33) vs. helyzetképszintű (34) állapotok megkülönböztetésének:

- (33) *aše-Λ weΛpəs χq wqs.*
apa-3SGvadászat férfi van.PST.3SG
'Apja vadász volt.'
(Koskarjova – Szolovar 2004: 30)
- (34) *mōΛχata pe'a d'ežurnoj-a wqs.*
tegnap P. hetes-LAT van.PST.3SG
'Tegnap Petya hetes volt.'
(Russzkaja 1961: 98)

Azonban ettől a megfeleléstől eltérő esetek is vannak. Egyrészt nem átmeneti állapotot leíró múlt idejű mondat is található latívuszban álló névszóval megformált állítmánnyal²⁸ (35):

²⁸ A latívuszhasználat itt esetleg összefügghet azzal, hogy noha a határozó az élethosszhoz képest ez esetben nem jelöl ki rövidebb szakaszt, mégis olyan mondatrész van jelen, amely általában a kijelentés időbeli érvényét korlátozza. Hasonlóan érdekes a latívusz alkalmazása akkor, ha valakiről azt állítjuk, hogy elsőszülött vagy hetedik volt a családban. Noha ez a sorrendiség az idők folyamán nem változik, az ilyen mondatokban általában latívuszos az állítmány névszói része (ii):

- (ii) *svetlana ewije Λapətmıt řawrem-a wqs, ...*
Sz. kislány hetedik gyerek-LAT van.PST.3SG
'A kis Svetlana hetedik gyerek volt.' (Resetnyikova – Vah 2016: 192)

- (35) *wɔʌ-m-aʌ* *mǎr* *ńíkita* *wɔnt* *ʌawəʌ-ti*
 él-PTCP.PRS-3SG idő Ny. erdő őriz-PTCP.PRS
χɔj-a *wɔs.*
 férfi-LAT van.PST.3SG
 'Nyíkita egész életében erdőőr volt.'
 (Resetnyikova – Vah 2016: 35)

Másrészt az ideiglenes helyzetet leíró mondatokban is találunk állítmányt a várakozásokkal szemben nominatívuszi névszóval kifejezve. Bennük időhatározó teszi egyértelművé, hogy – a predikátum részét képező főnév nominatívuszi volta ellenére – ideiglenes érvényű mondatról van szó (36²⁹–37):

- (36) [*leońid jakovlevič fedotov ...*]
ʌǎw wɔj-χǎʌ weʌ-ti *χɔ, ar ɔʌ sovjet*
 3SG állat-hal öl-PTCP.PRS férfi sok év szovjet
d'eputat wɔs, (...)
 küldött van.PST.3SG
 'Ő halász-vadász, (és) sok évig képviselő volt a tanácsban.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 110)
- (37) *ma śirn aj ńawrem wɔs-əm.*
 1SG akkor kicsi gyerek van.PST-1SG
 'Én akkor kisgyerek voltam.'
 (Kakszin 2010: 142)

Annai mindenképpen kijelenthető, hogy a nominatívuszi és latívuszi névszót tartalmazó predikátum szereplése nem feleltethető meg egyszerűen a permanens vs. temporális értelmezésnek. A fent vázolt helyzet alaposabb elemzést igényel, hogy az általánosságokon túlmenően lehessen nyilatkozni orosz hatásról, ezért erre a problémára egy későbbi írásban tervezek kitérni.

²⁹ A tárgyalás szempontjából a példa második tagmondata releváns.

4.1.2. A specifikációs mondatok

Jelen időben a specifikációs mondatok is kopula nélküliek,³⁰ és két nominatívuszban álló főnévi szerkezet egymáshoz rendelésével állnak elő (38–39):

- (38) *ńikolaj prokop'evič ime-λ – ol'ga leonidovna*
 Ny. P. feleség-3SG O. L.
 'Nyikolaj Prokopjevics felesége Olga Leonyidovna.'
 (Hanti Jaszang 2018/2: 11)

- (39) *śi tōχλ-əη wəj-λan nēm-λλλ:*
 az szárny-DER_{ADJ} állat-PL<2SG név-PL<3PL
nəχər λe-ti neη-ət.
 cirbolyafenyő.toboz eszik-PTCP.PRS nő-PL
 'Azoknak a madaraknak a neve fenyvesszajkó.'
 (Homljak 2002: 72)

Múlt idejű mondatra kevés példa akadt (40):³¹

³⁰ Jelen idejű mondat igei kopulával ebben a mondattípusban is kizárólag a vitatható nyelvhelyességű korai tankönyvben szerepel (iii–iv):

- (iii) *met wəŋ wəj rŭwəŋ mŭw-n – slon wəλ.*
 SUPL nagy állat forró vidék-LOC elefánt van.PRS.3SG
 'A forró égöv legnagyobb állata az elefánt.'
 (Zsuljev 1934: 32)
- (iv) *met pǎłap wəj rŭwəŋ mŭw-n – lev wəλ.*
 SUPL ijesztő állat forró vidék-LOC oroszlán van.PRS.3SG
 'A forró égöv legfélelmetesebb állata az oroszlán.'
 (Zsuljev 1934: 32)

³¹ Noha szórendi kérdéseket ez a cikk nem tárgyal, az orosz hatás különféle megnyilvánulásai elválaszthatatlanok a hanti mondatok jellemzésétől. Oroszos szórendű specifikációs mondatra – amelynek jellemzője, hogy a névszói elem a kopula után áll – is van példa (v); ebben azonban az első főnévi szerkezet nem latívuszragos:

- (v) *met wəŋ šepan χə wəŋ mōłtan.*
 SUPL nagy sámán férfi van.PST.3SG Moldanov
 'A legnagyobb sámán Moldanov volt.'
 (Rédei 1968: 32)

Olyan mondatokat is találhatunk, amelyek pontos megfelelői az orosz specifikációs mondatoknak mind latívuszhasználatban (amely az oroszban insztrumentális), mind pedig a szórend tekintetében (vi):

- (40) *jāma nəm-λ-em, šī pōraj-n pedučilišča*
jól emlékszik-PRS-1SG.O az idő-LOC tanárképző.főiskola
kőśaj-a georgij tarasovič veličko wqs.
vezető-LAT G. T. V. van.PST.3SG
'Jól emlékszem, hogy abban az időben a pedagógiai főiskola vezetője Georgij Taraszovics Velicsko volt.'
(Hanti Jaszang 2021/1: 7)

A névszói szerkezetek nominatívuszi vagy latívuszi esetének kérdése a specifikációs mondatokban is megjelenik. A következő, jelen idejű példában az alany latívuszragos névszóval van megformálva (és – nyilván ezzel összefüggésben – kopula is megjelenik). Ilyenre egyelőre csak az 1980-as évek utánról³² vannak példák, és mivel ez a szerkesztésmód az oroszban jól ismert, nem kizárt, hogy az orosz minta másolásával³³ állunk szemben (41). A rákövetkező, ugyancsak specifikációs mondatban a kifejezendő tartalom is ugyanaz, de a mondat első főnévi szerkezete is nominatívuszban áll (42):

- (41) *ħanti jasəŋ peɭi wan rɔt jasəŋ-a*
hanti nyelv felé közeli rokon nyelv-LAT
wɔλ maŋši jasəŋ.
van.PRS.3SG manysi nyelv
'A hanti nyelvhez közeli rokon nyelv a manysi nyelv.'
(Obatyina – Prokina 1995: 4)

- (vi) *kommuŋističeskoj part'ija őħ kőśaj-a wqs*
kommunista párt fő vezető-LAT van.PST.3SG
vlad'imir il'ič leŋin.
V. I. L.
'A Kommunista Párt főtitkára Vlagyimir Iljics Lenin volt.'
(Ledkova – Szeburova 1983: 118)

³² 1983, 1995, 2018, 2021.

³³ „Két, a *быть* létigével összekapcsolt főnév (illetve főnév vagy névmás) közül a specifikusabb áll nominatívuszban, az általánosabb pedig instrumentálisban:

- (vii) *Ключом κ уснеху была грамотность*
kulcs.INSTR -hOz siker.DAT van.PST.F írástudás
'A siker kulcsa az írástudás volt.'
(Wade 2011: 126; kiemelések az eredeti szerint, fordítás tőlem: SM)

- (42) *ħanti jasə-ew-a met pŭl'aŋ rət*
 hanti nyelv-1PL-LAT SUPL közeli.rokon rokon
jasəŋ – śit wōħaa' jasəŋ pa mǎd'ar mir jasəŋ.
 nyelv az manysi nyelv és magyar nép nyelv
 'Hanti nyelvünkhöz legközelebbi rokon nyelv a manysi nyelv és
 a magyar nép nyelve.' (Szolovar 2005: 3)

Valószínűleg nem véletlen, hogy a második példa (42) származik a latí-
 vuszhasználat tekintetében visszafogottnak mutató Szolovartól.

Továbbá nem lehet nem észrevenni, hogy – vélhetőleg a több főnévi
 szerkezetet tartalmazó állítmány miatt – van a mondatban értelmezést
 megkönnyítő elem, ez a névmási eredetű *śit*, amelynek funkciójáról a
 4.2. alfejezetben lesz szó bővebben.

4.1.3. Az ekvatív mondatok

Az ekvatív mondatokra kevés példa gyűlt össze az átnézett szövegekből.
 Jelen időben ebben a mondattípusban sem szerepel igei eredetű kopula,
 múlt idejű példa pedig nem akadt.

A példák majdnem mindegyike tankönyvi mondat, a (43) egy mesé-
 ből származik. Általában orosz szót kapcsolnak össze (tkp. magyaráz-
 nak) hanti megfelelőjükkel (44–45). Az ekvatív mondatok másik tipikus
 használata az ünnepnapok megismertetésekor a naptári nap azonosítása
 az ünnepel (46–47):

- (43) *kŭŋa-pəs imi – ma aŋke-m*
 k.-kesztyű asszony 1SG anya-1SG
 'Kunya-posz néne az anyám.' (Homljak 2002: 66)

- (44) *tŭtəŋ tŭjət – pojezd.*
 tüzes szán vonat(Ru)
 'A vonat [lit.: tüzes szán] (oroszul) pojezd.'
 (Szengepov 2008: 13)

- (45) *čital'naja – tǎmi³⁴ lŭjət-ti ħət.*
 olvasóterem ez olvas-PTCP.PRS ház
 'Az (orosz) csitalnaja olvasóterem.'
 (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 103)

³⁴ A nonverbális állítmányú mondatokban megjelenő névmási elemekről lásd
 alább.

- (46) *ɔləŋ maj – isa trudjašijša jɔχ jeməŋχãtɬ.*
 első május egész dolgozónép ünnep
 'Május elseje a(z egész) dolgozó nép ünnepe.'
 (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 103)
- (47) *l maj – isa müwteɬ mir revol'ucionnoj*
 első május egész földkerekség emberek forradalmi
jeməŋχãtɬ.
 ünnep.
 'Május elseje az egész világ forradalmi ünnepe'.
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 233)

Az ekvatív mondatok körében – a két másik mondatípustól eltérően – kizárólag olyan mondatokra van példa, amelyek nominatívuszban álló főnévi szerkezetek egymáshoz rendelésével állnak elő.

4.2. Névmasi eredetű elemek a nominális állítmányú mondatokban³⁵

Az igei eredetű kopulán kívül feltűnnek névmási eredetű elemek is. Van néhány példa arra is, hogy a többes szám harmadik személyű személyes névmás (*liw*) (48), és arra is, hogy a közelre mutató, főnévi értékű mutató névmás (*tãmi*) (49) jelenik meg ilyen szerepben,³⁶ általánosnak azonban a semleges mutató névmási eredetű, és azzal azonos alakú kopula (*šit*) mondható (50):

³⁵ Az alábbiakban egy korábban készített cikk legfontosabb tanulságait foglalom össze, amely a névmási elemek használatának összefüggését vizsgálja az orosz nyelv gyakorlatával (Sipos 2019). Itt most kizárólag a hanti mondatok bemutatására szorítkozom.

³⁶ A fent tárgyalt szerepben egyelőre kizárólag Zsuljev művében adatolt a közelre mutató névmás melléknévi alakja (*tãm*) (viii):

(viii) *würti armija – tãm müŋ ɬawəɬ-ti jɔχ-ɬəw.*
 vörös hadsereg ez.ADJ 1PL őriz-PTCP.PRS emberek-1PL
 'A Vörös Hadsereg a mi védelmezőnk.' (Zsuljev 1934: 57)

- (48) *lűk-ət, kűtar-et, pəjtek-ət – ɬiw χət-ɬi*
 siketfajd-PL nyírfajd-PL fogoly-PL 3PL ház-CAR
wəj-ət, (...)
 állat-PL
 'A siketfajd, a nyírfajd és a fogoly – ezek / ők ház nélküli állatok.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 178)
- (49) *χəŋra – təmi tōχləŋ wəj.*
 harkály ez szárnyas állat
 'A harkály (az) madár.'
 (Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyin 1973: 115)
- (50) *nōwi ɬow – šit met tinəŋ məjəpsa.*
 fehér ló az SUPL drága ajándék
 'A fehér ló (az) nagyon értékes ajándék.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 236)

Topikismétlő vagy topikkiemelő szerepük egyértelműen azonosítható, nem csupán nominális állítmányú mondatokban. A vizsgált mondatokban sem a személyes, sem a mutató névmási elem nem egyezik számban az alannal (51–52):

- (51) *wōχsar, pōrwoj, ɬaŋki, məjpər – təmi*
 róka farkas mókus medve ez.N
iši χar wəj-ət.
 is erdő állat-PL
 'A róka, a farkas, a mókus, a medve – azok szintén erdei állatok.'
 (Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyina 1973: 113)
- (52) *mis, ɬow, kaŋi, amp – šit χət wəj-ət.*
 tehén ló macska kutya az.N ház állat-PL
 'A tehén, a ló, a macska, a kutya (az) háziállat.'
 (Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyin 1973: 113)

A *šit* névmásról elmondható, hogy tisztán topikismétlő funkciót betöltve, azaz véges ígét tartalmazó mondatban sem kongruál (53). Anaforikus szerepben pedig csak nagy ritkán (54); általában véve egyes számban áll akkor is, ha az alany és az állítmány kettes vagy többes számú (55):

A specifikációs mondatok körében csak néhány példában fordul elő (57);³⁸ ez a mondatípus gyakoribb a névmási elem nélkül (58):

- (57) *őwəs mǝw-ew met wǝʌaŋ taś – śit wǝʌe-t.*
 északi föld-1PL SUPL fontos vagyon az rénszarvas-PL
 'Északi földünk legfontosabb kincse (az) a rénszarvas.'
 (Moldanova 2002: 29)

- (58) *tɔrəm-n met jǎm ɔt – rodʹina.*
 világ-LOC SUPL jó dolog haza
 'A legjobb dolog a világon a haza.'
 (Ledkova – Szeburova 1983: 135)

A predikációs mondatokban sokkal sűrűbben találkozhatunk vele (59). Gyakorivá az 1980-as évektől vált, azonban, ahogy a 4.1.1. alfejezet példái mutatták, ma sem kötelező.

- (59) *tim – śit as-a pit-ti jǝʃan.*
 T. az Ob-LAT ömlik-PTCP.PRS folyó
 'A Tim az egy Obba ömlő folyó'
 (Obatyina – Prokina 1995: 163)

Halmazott alanyokat tartalmazó mondatban tagoló, illetve az értelmezést megkönnyítő szerepe van (60–61):

- (60) *mis, ʌw, kaʹi, amp – śit ʃɔt wɔj-ət.*
 tehén ló macska kutya az ház állat-PL
 'A tehén, a ló, a macska, a kutya (az) háziállat.'
 (Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyin 1973: 113)

- (61) *kišik, kasəm, tek, wańśawət, paštar –*
 Kisik Kazim Tegi Vanzevat Pastari
śit ʃǎnti mir wɔʌ-ti kɔrt-ət.
 az hanti nép él-PTCP.PRS falu-PL
 'Kisik, Kazim, Tegi, Vanzevat, Pastari, (azok) hantik által lakott falvak.'
 (Szengepov 2007: 22)

Másrészt megtalálható a pronominális elem emblematikus megfogalmazásokban és megfellebezhetetlen bölcsességekben (62–63):

³⁸ Lásd továbbá a 4.1.2. alfejezet utolsó példamondatát (42).

- (62) *mir* *λρχəpsi* – *śit* *wqλəpse-w* *zakon.*
 nép barátság az élet-1PL törvény
 'A népek barátsága (az) életünk törvénye.'
 (Ledkova – Szeburova 1983: 141)

- (63) *məńś* – *śit* *mir* *nõməs.*
 mese az nép emlékezet
 'A mese (az) a nép emlékezete'. (Nyomiszova 2007: 88)

A generikus mondatoknak abban az altípusában, amelyben az alany egy csoport tipikus tagja, szintén gyakran található *śit* elem (64–65):

- (64) *amp* – *śit* *χănnexq* *λρχəs.*
 kutya az ember barát
 'A kutya (az) az ember barátja.' (Szengepov 2007: 18)

- (65) *arbõs* – *śit* *mũw* *qxtijən* *enəm-ti* *wqŋ*
 dinnye az föld -on nő-PTCP.PRS nagy
wəńś-əm-õt.
 gyűjt-PTCP.PST-dolog
 'A dinnye az (egy) földön nőző nagy bogyó [lit.: gyűjtött dolog].'
 (Szolovar 2009: 196)

Az újabb tankönyvekben nem ritkák a szabályos definíciók sem, ezekben rendszerint szerepel a *śit* (66–67):

- (66) *akań* – *śit* *χănti* *ewije* *jõnt-ti* *jõntət.*
 rongybaba az hanti kislány játszik-PTCP.PRS játék
 'A rongybaba (az) olyan játék, amivel a hanti kislányok játszanak [lit.: A rongybaba (az) hanti kislány játszó játék].'
 (Szolovar 2001: 42)

- (67) *poslelog-ət* *χănti* *jasəŋ-ən* – *śit* *sušestvitel'noj-ət*
 névutó-PL hanti nyelv-LOC az főnév-PL
jűpijn *λɔλ* '-ti *jasŋ-ət.*
 után áll-PTCP.PRS szó-PL
 'A hanti névutók (azok) főnevek után álló szavak.'
 (Moldanova 2002: 26)

A fenti mondatok közös tulajdonsága lehet még, hogy tömör, megtanulandó szöveggként funkcionálnak, és a pronominális elemet alkalmazó forma a mondandó véglegességét is hangsúlyozhatja.

Arra a kérdésre, hogy a tárgyalt *šit* elem kopulának tekintendő-e, nemleges a válasz. Egyik funkciója mindenképpen a tagolás, amikor a több elemből álló topik (halmozott alany) és a predikátum közötti határvonalat kijelöli. Másrészt viszont nyomatékot is ad két főnévi szerkezet egymáshoz rendelésének, illetve azt az értelmezést hívja elő, hogy *X nem más, mint Y*. Ez a szerkesztés jellemzi az elvont főnévvel kifejezett alanyt tartalmazó mondatokat, a generikus és a definiáló mondatokat, és mivel didaktikus jelleget is kölcsönöz a megfogalmazásoknak, nem meglepő, hogy a tankönyvekben nagy mennyiségben fordulnak elő. Összességében nem tudunk olyan tulajdonságáról, amely a topikkiemelőktől megkülönböztetné, vagy arra mutatna, hogy a szó a predikátum részét képezi.

Fontos továbbá leszögezni, hogy a *šit* elem az átvizsgált kb. hat évtizedből származó szöveganyag alapján nem tűnik kötelezőnek egyik mondattípusban sem. Valószínűnek látszik azonban, hogy az utóbbi egy-két évtized tankönyvi és újságnyelvi anyagának áttekintése bizonyítaná gyakoribbá válását.

Szolar megemlíti még a *pa* 'bizony, pedig' partikulát, amelynek nyomatékosító, a predikátum jelentését megerősítő funkciót tulajdonít (68). Erre több példát nem találtam.

- (68) *in* *tōχλῆη* *λοηχ* *pa* *tōχλῆη* *λοηχ*.
ez szárnyas bálvány biz szárnyas bálvány

'Ez a szárnyas bálvány bizony szárnyas bálvány.'

(Szolar 2009: 195)

4.3. Melléknévi predikátum

A melléknévi predikátumot tartalmazó mondatok nagyjából azokkal a vonásokkal jellemezhetők, amelyekkel az állítmányban főneveket tartalmazó predikatív mondatok. Jelen időben semmilyen számban és személyben nincs kopula (69–70), a melléknév ilyenkor számban egyezik az alannal (71–72):

- (69) *năŋ* *śax* *aj!*
2SG egészen kicsi
'Te egészen kicsi vagy!' (Russzkaja 1961: 218)
- (70) *ľŋ-ən* *ľaŋki* *wŭrti.*
nyár-LOC mókus vörös
'Nyáron a mókus vörös.' (Obatyina – Prokina 1995: 52)
- (71) *ňawrēm-ľľľ* *isa* *śǝrm-ət,* *isa* *jǎm-ət.*
gyerek-PL<3SG mind száraz-PL mind jó-PL
'[A sas] fiókái mind szárazak, mind jól vannak.'
(Homljak 2002: 70)
- (72) *kirjuša pa* *andrjuša* *χǝľna* *aj-ŋən.*
K. és A. még kicsi-DU
'Kirjusa és Andrjusa még kicsik.' (Resetnyikova 2012: 30)

Múlt időben a kopula kötelező. A számjelölés megjelenik a kopulán és a melléknéven egyaránt (73–74), de olyan példák is vannak, amelyekben a melléknév egyes számú, és csak a kopula egyezik – számban és személyben is (75–76):

- (73) *ľŋw* *pǎľ-ije-ŋǎľľľ* *tǝp* *wŭrkam-ŋən*
3SG fül-DIM-DU<3SG csak sárgásbarna-DU
wǝs-ŋən.
van.PST-3DU
'Csak a fülecskéi voltak sárgásbarnák.' (Danyilo 2011: 18)
- (74) *kǎľ'ē-m* *sem-ŋǎľ* *wǝste-ŋən* *wǝs-ŋən.*
macska-1SG szem-DU<3SG zöld-DU van.PST-3DU
'A macskám szeme zöld volt.' (Szolovar 2009: 179)
- (75) *mǝľtan* *jǝχ* *katra* *ľŋŋt-əs-ət* *śartǝŋ*
M. emberek régen számít-PST-3PL varázsos
jǝχ-a, *mēt* *taśǝŋ* *wǝs-ət.*
emberek-LAT nagyon gazdag van.PST-3PL
'A Moldanovok régen sámánnak számítottak, nagyon gazdagok voltak.' (Rédei 1968: 32)

- (76) *nűša jɔχ n̄awrem-ət nepek-ai wqs-ət.*
 szegény nép gyerek-PL könyv-CAR van.PST-3PL

‘A szegények gyerekei írástudatlanok voltak’.

(Kakszin 2010: 143)

Szintén a predikatív mondatokhoz teszi hasonlóvá a melléknévi predikátumot a nominatívuszi és latívuszi alak használati szabályainak homályossága. Gyakorlatilag ugyanolyan felépítésű és jelentésű mondatokban a melléknévi elem állhat nominatívuszban (77–78), és lehet latívuszragos is (79):

- (77) *aŋkaŋke-m ši p̄oraj-n wera aj wqs, (...)*
 nagymama-1SG az idő-LOC nagyon kicsi van.PST.3SG

‘A nagymamám abban az időben nagyon kicsi volt, (...)’

(Danyilo 2011: 52)

- (78) (...), *ma χ̣ōana aj wqs-əm*
 1SG még kicsi van.PST-1SG

‘...akkor még kicsi voltam.’

(Resetnyikova 2012: 49)

- (79) *ma aj-a wqs-əm, ...*
 1SG kicsi-LAT van.PST-1SG

‘Én kicsi voltam, (...)’

(Danyilo 2011: 26)

Szolovar az egyszerű mondatról szóló monográfiájában (2009) ezt a mondatípust egyértelműen nominatívuszban szereplő melléknévvel jellemzi, és a példák között sem bukkan fel latívuszragos melléknév³⁹ (Szolovar 2009: 178). Ennek az állásfoglalásnak, valamint a ma megfigyelhető vegyes használatnak alapján orosz hatásra lehet gyanakodni, de a sejtést csak egy részletes vizsgálat erősítheti meg.

5. Összefoglalás

A kazimi hanti nominális állítmányú mondatokról összegzősképpen elmondható, hogy megformálásukban mutatnak egyöntetűséget is, de több ponton fedezhetők fel különbségek.

³⁹ Pontosabban nem bukkan fel egyetlen, a kopula idő- és módbeli változatait bemutató, de nem könnyen értelmezhető táblázattól eltekintve (Szolovar 2009: 178), ahol imperatívuszban jelenik meg. Az állapotváltozást kifejező igékkel természetesen latívuszragos melléknév szerepel.

A közös jellemzők közé tartozik egyrészt, hogy jelen időben a kopula grammatikai számtól és személytől függetlenül általában nem jelenik meg. Múlt időben, illetve más grammatikai információk megléte esetén kötelező, és az alannal egyezik. Vagyis annak ellenére, hogy az északi hanti igeragozásban a jelen idő morfológiailag jelölt kategória, a nominális állítmányú mondatok grammatikusak a jelen idő jelölése nélkül is, ami végső soron ahhoz a kérdéskörhöz vezet el, hogy az ige alakjának megfigyelhető morfológiai jelöltségi minták miképpen viszonyulnak a nominális mondatokra jellemzőkhöz. Másrészt mindhárom mondatípus felépülhet pusztán két nominatívuszban álló névszói szerkezet egymáshoz rendelésével, még ha nem is mindig ebben a formában valósulnak meg.

A részletesebb jellemzéshez hozzátartoznak az alábbi különbségek is. (1) A jelen időben történő kopulaelhagyás alól kivételt a predikatív mondatok közül azok képeznek, amelyekben a névszói rész latívuszragos – ilyenkor ugyanis kötelező a kopula kitétele. Ezekben a mondatokban általában a predikátum nem megszorítás nélkül vonatkozik az alanyra (individuumszintű predikátum), hanem egy bizonyos időtartományban érvényes (helyzetképszintű predikátum). (2) A specifikációs mondatok között szintén elő-előfordul olyan, amelyben nem két nominatívuszban álló főnévi szerkezet szerepel, ezekben a mondatkezdő névszói szerkezet áll latívuszraggal. Ez a mondatfelépítés teljesen egyezik az orosz specifikációs mondatok egyik gyakori megformálásával. (3) Az ekvatív mondatokat alkotó főnévi kifejezések minden esetben nominatívusziak.

Ami a predikátum névszói részének alakjának illeti, a [latívuszragos névszó + kopula] felépítésű predikátum általában a mondat helyzetképszintű olvasatát eredményezi, míg a nominatívuszban álló névszóval felépített predikátum általában időbeli megszorítások nélkül vonatkozik az alanyra. Ettől eltérő esetek is vannak azonban, és elemzésük vélhetőleg arról is információkkal szolgál, hogy milyen szerepe van az orosz nyelvnek a mai helyzet kialakulásában.

A névszói állítmányú mondatokban felbukkanó névmási elem, a *šit* kizárólag jelen időben (kopula nélküli mondatokban) szerepel. A predikációs, specifikáló és ekvatív mondatok egyikében sem kötelező, de a predikációs mondatok meghatározható halmazában, a definíciószerű, a generikus és az elvont alanyt tartalmazó mondatokban nagyon gyakran előfordul. Ez a szerkesztésmód didaktikus jelleget kölcsönöz a szövegnek, a tankönyvekben különösen gyakori, de van rá példa az újságnyelv-

ből is. Noha közismert, hogy névmási eredete is lehet a kopuláknak, a szóban forgó elem esetében topikismétlő funkcióról beszélhetünk.

Azok a mondatok, amelyekben a predikátum névszói része melléknév, lényegében ugyanúgy jellemezhetők, mint a predikációs mondatok, beleértve a sűrűn megjelenő, ám nem mindig helyzetképszintű értelmezést kiváltó latívuszragos megformálást is.

A nonverbális állítmányú mondatok tehát több vonatkozásban is tarka képet mutatnak, de csak további kutatások dönthetik el, hogy ez mennyiben tulajdonítható folyamatban levő változásoknak, és mennyiben függ össze az orosz nyelv megfelelő mondatainak felépítésével.

Rövidítések

1	első személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	M	hímnem
3	harmadik személy	N	főnév(i)
ADJ	melléknév(i)	NEUTR	semleges
CAR	fosztóképző	O	tárgyas ragozás
DAT	részes eset	PL	többes szám
DIM	kicsinyítő képző	PL<	többes számú birtok
DIST	távolra mutató	PREP	előljárás eset
DER	képző	PROX	közelre mutató
DU	kettes szám	PRS	jelen idő
DU<	kettes szám birtok	PST	múlt idő
F	nőnemű	PTCP	participium
INSTR	eszközhatározós eset	SG	egyes szám
LAT	latívusz	SUPL	felsőfok

Irodalom

- Bailyn, J. F. – Rubin, E. J. (1991), The unification of instrumental case assignment in Russian. In: Taborio, A. – Harbert, W. (eds), *Cornell Working Papers in Linguistics* 9: 99–126.
- Carlson, Gregory N. (1977), *Reference to kinds in English*. PhD thesis. University of Massachusetts, Amherst.
- Csepregi Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. *Studia uralo-altaica*. Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Danyilo, U. A. (szerk.) [Данило, У. А. (ред.)] (2011), *Сохраним язык в семье. Детские творческие работы*. Принт-Класс, Ханты-Мансийск.

- Declerck, Renaat (1988), *Studies on copular sentences, clefts and pseudo-clefts*. Leuven University Press, Leuven.
- Diesing, Molly (1988), Bare plural subjects and the stage/individual contrast. In: Krifka, Manfred (ed.), *Genericity in natural language*. Proceedings of the 1988 Tübingen Conference, Tübingen.
- Gugán Katalin – Csepregi Márta – Hegedűs Veronika (2019), Nem igei állítmányú mondatok a szurguti hantiban. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX*: 133–155. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2004), *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heycock, Caroline (2012), Specification, equation, and agreement in copular sentences. *Canadian Journal of Linguistics / Revue canadienne de linguistique* 57/2: 209–240.
- Higgins, Roger Francis (1979), *The pseudo-cleft construction in English*. Garland, New York.
- Homljak, L. R. [Хомляк, Л. Р.] (2002), Арем-моньщэм ел ки манл... Если моя сказка-песня дальше идёт... Групп Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hvataj-Muha, K. F. – Obatyin, A. M. – Akszarina, N. M. [Хватай-Муха, К. Ф. – Обатин, А. М. – Аксарина, Н. М.] (1958), *Букварь*. Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, Ленинградское отделение, Ленинград.
- Hvataj-Muha, K. F. – Akszarina, N. M. – Obatyina, G. A. [Хватай-Муха, К. Ф. – Аксарина, Н. М. – Обатина, Г. А.] (1973), *Букварь*. Просвещение, Ленинград.
- Hynönen, Emmi (2017), The essive in Finnish. In: de Groot, Casper (ed.), *Uralic essive and the expression of impermanent state*. John Benjamins, Amsterdam. 29–56.
- Jäger, Gerhard (1999), Stage levels, states, and the semantics of the copula. *ZAS Papers in Linguistics* 14: 65–94.
- Kádár Edit (2011), A kopula és a nominális mondatok a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 161. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kakcsin, A. D. [Каксин, А. Д.] (2010), Казымский диалект хантыйского языка. Обско-угорский институт, Ханты-Мансийск.
- Keizer, Evelien M. (1990), A typology of copular sentences. *Linguistics* 28: 1047–1060.
- Keizer, Evelien M. (1991), A typology of copular sentences: response to Declerck. *Linguistics* 29: 537–542.
- Kolmakov, B. V. [Колмаков, Б. В.] (2011), Шустрий окуньок. Перевела на хантыйский язык Р. Г. Решетникова. Принт-Класс, Ханты-Мансийск.

- Koskarjova, N. B. – Szolovar, V. N. [Кошкарёва, Н. Б. – Соловар, В. Н.] (2004), Поговорым по хантыйски. Сибирский хронограф, Новосибирск.
- Krasovitsky, Alexander – Long, Alison – Baerman, Matthew – Brown, Dunstan – Corbett, Greville G. (2008), Predicate nouns in Russian. *Russian Linguistics* 32/2: 99–113.
- Liszkova N. A. [Лыскова, Н. А.] (1988), Синтаксис. In: Нёмысова, Е. А. (ред.), Хантыйский язык. Учебное пособие для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград. 143–197.
- Ledkova, T. G. – Szeburova, T. S. [Ледкова Т. Г. – Себурова Т. С.] (1983), Тутье (Огонёк). Просвещение, Ленинград.
- Maleczki Márta (2002), A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről. In: Maleczki Márta (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. SZTE BTK, Szeged. 389–404.
- Mikkelsen, Line (2004), What's special about specificational clauses? http://linguistics.berkeley.edu/~mikkelsen/talks/SLUGS_04_ho.pdf [letöltés: 2021. június 15.]
- Mikkelsen, Line (2005), Copular clauses. Specification, predication and equation. John Benjamins, Amsterdam.
- Mikkelsen, Line (2011), Copular clauses. In: Maienborn, Claudia – von Heusinger, Klaus – Portner, Paul (eds), *Semantics: an international handbook of natural language meaning*. Volume 2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1805–1829.
- Moldanova, Sz. P. [Молданова С. П.] (2002), Хантыйский язык 4. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Nyomiszova, Je. A. [Нёмысова, Е. А.] (1988), Хантыйский язык. Учебное пособие для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград.
- Obatyina, G. A. – Prokina, T. Ja. [Обатина, Г. А. – Прокина, Т. Я.] (1995), Ханты ясын 5. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Pelletier, Francis Jeffry (2010), Generics: a philosophical introduction. In: Pelletier, Francis Jeffry (eds), *Kinds, things, and stuff. Mass terms and generics*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Rédei, Károly (1968), Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze und Glossar. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Reiter, Nils – Frank, Anette (2010), Identifying generic noun phrases. In: Hajič, Jan – Carberry, Sandra – Clark, Stephen – Nivre, Joakim (eds), *Proceedings of the 48th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 11–16 July 2010. Association for Computational Linguistics, Uppsala. 40–49.
- Resetnyikova, R. G. [Решетникова, Р. Г.] (2012), Родной язык могуч и крепок. Принт Класс, Ханты-Мансийск.
- Resetnyikova, R. G. – Vah, N. I. [Решетникова, Р. Г. – Вах, Н. И.] (2016), На родной земле. Новости Югры, Ханты-Мансийск.

- Rimell, Laura (2004), Habitual sentences and generic quantification. In: Chand, Vineeta – Kelleher, Ann – Rodríguez, Angelo J. – Schmeiser, Benjamin (eds), *Proceedings of the 23rd West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadia Press, Somerville, MA. 663–676.
- Roy, Isabelle (2005), Predicate nominals in eventive copular sentence. *International Journal of Basque Linguistics and Philology* 39/2: 213–235.
- Russzkaja, Ju. N. [Русская, Ю. Н.] (1961), Самоучитель хантыйского языка. Учпедгиз, Ленинград.
- Schmidt Éva (1978), *Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Sipos Mária (2019), Belső fejlemény vagy orosz hatás? A kazimi hanti *šit* névmás. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba*.
- Szengepov, A. M. – Nyomiszova, Je. A. [Сенгепов, А. М. – Нёмысова, Е. А.] (1989), Учебник и книга для чтения 3-го класса (казымский диалект). Просвещение, Санкт-Петербург.
- Szengepov, A. M. [Сенгепов, А. М.] (2008), Хантыйский язык (казымский диалект). Филиал издательства «Просвещение», Санкт-Петербург.
- Szolovar, V. Ny. [Соловар, В. Н.] (2001), Ханты ясаң 6. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Szolovar, V. Ny. [Соловар, В. Н.] (2005), Хантыйский язык (казымский диалект). Филиал издательства «Просвещение», Санкт-Петербург.
- Szolovar, V. Ny. [Соловар, В. Н.] (2006), Хантыйско-русский словарь. ООО «Миралл», Санкт-Петербург.
- Szolovar, V. Ny. [Соловар, В. Н.] (2009), Парадигма простого предложения в хантыйском языке. Любава, Новосибирск.
- Szolovar, V. Ny. [Соловар, В. Н.] (2014), Хантыйско-русский словарь. ООО «Формат», Ханты-Мансийск.
- Stassen, Leon (1997), *Intransitive predication*. Oxford University Press, Oxford.
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie*. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Steinitz, Wolfgang (1975), *Ostjakologische Arbeiten. Band I: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (red.) (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Zsuljev, P. Ny. [Жулев, П. Н.] (1934), Книга для чтения. Часть первая. Государственное Учебно-Педагогическое Издательство, Москва – Ленинград.

Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszanban

Várnai Zsuzsa

Nyelvtudományi Kutatóközpont

In locative and existential sentences, quasi-copulas occurring in addition to the verb of existence are usually derived from independent words which may also be the sources of posture verbs. Verbs related to human postures such as 'sit', 'stand', and 'lie' show interesting complexity in terms of the meanings that can be associated with them. In the course of their grammaticalization, they have developed a wide network of various figurative meanings, and in some languages they also take on grammatical functions (aspect markers, copula). The aim of this research is to investigate whether posture verbs have started the grammaticalization process in Nganasan and whether they serve a quasi-copula function. Posture verbs in Samoyedic languages have not been studied so far, and little research has been done on the Uralic/Finno-Ugric languages in this respect. In this study, I investigate the posture verb 'stand'. My aim is to describe the different meanings of this verb and to explore the relationships between the meanings. I will investigate whether this verb functions as a quasi-copula and whether verb choice is influenced by the geometrical properties of the subject or by other factors. This research is carried out on the annotated Nganasan Spoken Language Corpus of the University of Hamburg.

Keywords: posture verbs, 'stand', grammaticalization, quasi-copula

Kulcsszavak: testtartásigék, 'áll', grammatikalizáció, kvázi-kopula

1. Bevezetés

A lokatív és egzisztenciális mondatokban a létigén kívül előforduló kvázi-kopulák általában tartalmas szavakra vezethetők vissza, melynek forrásai lehetnek a testtartást kifejező igék is (Heine – Kuteva 2004: 278). A kutatás célja annak vizsgálata, hogy vajon a nganaszanban elindultak-e a grammatikalizációnak ezen az útján a testtartásigék, és betöltenek-e kvázi-kopula funkciót. A testtartást kifejező igéket a szamojéd nyelvekben eddig még

nem vizsgálták, az uráli / finnugor nyelvek vonatkozásában is ritkán írányult rájuk kutatás (a hantiban: Sipos 2018, 2019; a manysiban és a magyarban most kezdődnek ilyen jellegű vizsgálatok).¹

A jelen tanulmányban az 'áll' jelentésű testtartásigét vizsgálom. Célom az ige különböző jelentéseinek leírása, a jelentések közti kapcsolatok feltárása. Vizsgálom azt is, hogy funkcionál-e kvázi-kopulaként ez az ige, és azt is, hogy az igeválasztást befolyásolják-e az alany geometriai tulajdonságai, vagy más tényezők.

A tanulmány elején röviden bemutatom az általam vizsgált nyelvet és korpuszt (2.). Majd ismertetem a testtartásigék általános, a világ nyelveiben megfigyelhető grammatikalizációs irányait (3.1.), és kitérek a lokatív és egzisztenciális mondatokra általánosságban (3.2.) és a nganaszban (3.3.). Ezután bemutatom az általam végzett korpuszvizsgálatot (4.1.), és ismertetem az eredményeket: a korpuszvizsgálat keretében feltárt ige (igék) jelentéseit, a formai és szemantikai jegyeket, melyek az adott 'áll' jelentésű ige választásában szerepet játszhatnak (4.2.). Külön kitérek az alanyok tulajdonságaira (4.3.) és a lokatív mondatokban kvázi-kopula szerepben előforduló esetekre (4.4.). Végül összefoglalom a vizsgálatban tapasztaltakat (5.).

2. A vizsgált nyelv és korpusz

A nganasz az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozó, erősen veszélyeztetett, kihalófélben lévő nyelv, beszélői Észak-Szibériában, a Tajmírfélszigeten élnek. Egészen a 20. század közepéig többségük félnomad halászó-vadászó életmódot élt. Mára vegyes lakosságú településeken laknak, köztük elvétve találunk olyat, aki őrzi a hagyományos kultúrát és életmódot. Az utolsó, 2010-es népszámlálási adatok szerint 862-en vallották magukat nganaszannak. Beszélőközösségük maroknyi, alig több mint 100 fő, tagjai az idősebb generációkhoz tartoznak. A nyelv valódi írásbeliséggel nem rendelkezik. A nganasz nyelv az uráli nyelvcsalád egyik legbonyolultabb morfológiával és morfofonológiával rendelkező nyelve (a példákban éppen ezért az egyszerűsített glosszálást használom). Két nyelvjárást

¹ A Nyelvtudományi Kutatóközpont Uralisztika kutatócsoportjában indultak a közelmúltban olyan kutatások, melyek a testtartásigék szerepével foglalkoznak az uráli nyelvekben (hanti, manysi, magyar, nganaszban). Jelen kötetben a manysi 'ül' igét vizsgálja egy tanulmány (Németh 2021).

ismerünk a két ősi törzs alapján, az avamot és bediajt (másképp: vagyeejevet), de közöttük minimális eltérés figyelhető csak meg. A letelepítés és a népességkeveredés után mára a meglévő különbségek is eltűntek.

Adataimat a Hamburgi Egyetem nganaszban korpuszából (The Nganasan Spoken Language Corpus, Brykina et al. 2018) gyűjtöttem. A nganaszban korpusz létrehozásának célja az volt, hogy a teljes nganaszban nyelvi dokumentációt kereshetővé és elérhetővé tegye annotált elektronikus formában, ld. Corpus building and corpus-based grammatical studies on Nganasan projekt (2014–2017). A korpusz 177 annotált szöveget tartalmaz orosz, angol és német fordítással. A szövegeket 1933-tól napjainkig 56 beszélőtől gyűjtötték. Több mint 21 000 mondatot, és több mint 142 000 szóelőfordulást foglal magában (Wagner-Nagy – Szeverényi 2015). A korpusz elsősorban narratív szövegeket tartalmaz. Jelentős részük folklórszöveg (mesék, hősénekek, epikus szövegek), másik részük személyes történet, élettörténet és családtörténet. Dialógusok csak nagyon kis részben fordulnak elő.

3. A testtartást kifejező igék

3.1. Jelentésváltozásaik, grammatikalizációjuk

A világ nyelveiben a testtartásigék sajátos csoportot alkotnak, grammatikalizációjuk során jellegzetes mintázatot mutatnak (Lemmens 2002; Gammerschlag et al. 2013). A testtartásigék alapvető szerepe az emberi testtartás leírása. Lehetséges grammatikalizációs irány lehet esetükben a jelentésátvitel. Ilyenkor figuratív jelentésük alakul ki: egyrészt metonimikus (amikor a jelentések fogalmi kereten belül felelnek meg egymásnak), pl. *jól áll neki a piros*; másrészt metaforikus (amikor a jelentések fogalmi keretek közötti megfelelése figyelhető meg), pl. *sok gyerek ki nem állhatja a spenótot*. Szerepük lehet a tárgyak helyének meghatározása (tárgyakra kiterjesztett használat) is. Ilyenkor lokatív mondatokban kvázi-kopulaként jelennek meg, pl. *az utca két oldalán házak állnak*. A testtartást kifejező igék közül az 'ül', 'fekszik' és 'áll' használata a leggyakoribb. Ezek válnak legtöbbször kvázi-kopulává a lokatív mondatokban (Newman 2009: 31–34), illetve aspektusjelölökké (Heine – Kuteva 2004: 278).

Míg a kopulák szemantikailag üres elemek (Hengeveld 1986; Pustet 2005), azaz nem adnak hozzá semmit a predikátum szemantikai tartalmához, amelyben szerepelnek, a kvázi-kopulák köztes helyet foglalnak el a kopulák és a lexikális igék között, és hasonlóságot mutatnak mindkét le-

xémátípussal. A fő különbség a kopulákhoz képest, hogy ugyan kopula-funkciót töltenek be, de szemantikailag nem teljesen kiüresedettek, hanem valamennyit megőriznek az ige eredeti jelentéséből (Pustet 2005: 5–6). Mindkettő önálló lexikai elemekből jön létre. Forrásaik lehetnek létezés, helymeghatározást jelentő igék, 'csinál', 'történik', 'előfordul', '(át)alakul', 'válík (valamivé)', 'viselkedik (valamiként)' jelentésű igék, valamint a testtartást kifejező igék.

A testtartásigék alapjelentésükben az ember alapvető testtartását és a térben elfoglalt helyzetét, fizikai aktivitását fejezik ki. A nyelvekben eltérő, hogy milyen feltételek mellett alakulnak ki figuratív jelentéseik, metaforizálódhatnak-e, lehet-e őket más élőlények vagy önálló mozgásra nem képes élő alanyok, valamint akár különböző méretű és alakú élettelen tárgyak esetében is használni. Ilyenkor kvázi-kopula szerepet töltenek be. Megfigyelték, hogy ha egy nyelvben élettelen alanyokkal szerepelnek, akkor többnyire a tárgyak geometriai tulajdonságai határozzák meg, hogy melyik testtartásige szerepeljen a mondatban (Newman 2002; Ameka – Levinson 2007).

A nyelvek különböznek abban is, hogy a testtartások milyen módon írhatók le egy-egy lexikai elemmel. A középső pomo (indián) nyelvben például öt 'ül' igéről számol be Mithun (1998: 165): egy szolgál a széken ülő személy leírására; egy a padon együtt ülő csoport leírására; egy a földön ülő személy leírására; egy a földön ülő csoport leírására, és egy az asztalon lévő folyadékkal teli edény leírására. A különböző testtartások egy adott kultúrában való meghatározása az elhelyezkedés és a pozíció megtartása tekintetében is nyelvenként különbözik. Az 'áll' igével jellemzően a vertikálisan kiterjedtebb, magasabb objektumok fordulnak elő (Newman 2002; Ameka – Levinson 2007: 851). Ez a legdinamikusabb pozíció, melyhez a legnagyobb mértékű kontroll és egyensúly szükséges, így a legnehezebben fenntartható, a legnagyobb erő kifejtés szükséges hozzá (Newman 2002). A grammatikalizációs irányok a nyelvekben tehát nem egyformák. A kérdés az, hogy mi történik a nganaszban: milyen szerepe van az 'áll' testtartásigének, a grammatikalizáció milyen útjai figyelhetők meg, funkcionál-e kvázi-kopulaként.

3.2. Az egzisztenciális és lokatív mondatok

A testtartásigék kvázi-kopulaként való használatát a Hol? kérdésre felelő, azaz lokatív mondatokban vizsgálták (Ameka – Levinson 2007). A nyelv-

vek többségében azonban a lokatív mondatokban megfigyelhető testtartás-igék megjelennek az egzisztenciális konstrukciókban is (Clark 1978). Az egzisztenciális mondatoknak több fajtája ismeretes a szakirodalomban. Közülük az egyik a létezés állító, valódi egzisztenciális mondatok (*real existentials* vagy *predication of existence*); a másik pedig a lokalizáló egzisztenciálisok (*locative existential* vagy *predication of location*) csoportja. Az utóbbiak egy nem ismertnek tekintett dolgot lokalizálnak, azaz állítást fogalmaznak meg egy dolog létezéséről és hollétéről (Iatsko 2000: 8–10). Tehát az ilyen mondatoknak is van lokatív összetevője (Creissels 2014; Gécseg 2019: 38–39). Míg azonban a lokatív mondatok Hol? kérdésre válaszolnak, és a lokatív elem belőlük nem maradhat el, az egzisztenciális mondatokban nem kötelező a lokatív összetevő (Creissels 2014: 1–2). Ha egy ilyen mondatban (opcionális) lokatívuszi összetevő is szerepel, annak csupán az a funkciója, hogy megjelölje azt a helyet, amelyre érvényes a létezésről szóló állítás (Koch 2012). Ilyenkor az egzisztenciális állítással érintett alanyt egy nem specifikus határozatlan NP jelöli (Gécseg 2019: 40).

A lokatív mondatokban használatos kopulák az egzisztenciális mondatokban is megjelennek: a kutatások azt mutatják, hogy a nyelvek kétharmada mindkét mondatípusban ugyanazt a kopulát használja (Clark 1978; Ameka – Levinson 2007: 854). A két szerkezetben az alany információ-szerkezeti státusza azonban eltérő: míg az egzisztenciális mondatokban az alany határozatlan, addig a lokatív mondatok alanya határozott, már korábban bevezetett, van folytonossága a szövegben (Stassen 2009: 49). A tipológiai szakirodalom a lokatív és az egzisztenciális predikációt gyakran kezeli együtt (lásd pl. Freeze 1992; Payne 1997; Dryer 2007), mivel mindkét mondatípus ugyanazokat az elemeket tartalmazza. A lokatív és egzisztenciális mondatoknak három fő eleme van: az entitás (amely többnyire NP), azaz a téma, amelynek létezéséről vagy helyéről valamit állítunk; a hely, ahol az adott entitás van vagy létezik, ez a lokatív elem; valamint a témát és a helyet összekötő kopula.

3.2.1. Egzisztenciális és lokatív szerkezetek a nganaszanban

A nganaszanban három kopula létezik: az *ísa* 'van', a *taiša* 'létezik, jelen van' és a *tənijsa* 'létezik, ott van'. Az utóbbi két kopula egy névmási *tə-* tö (amely megjelenik például a *təti* 'az, ez' vagy a *təndə* 'oda [LAT]', *təni* 'itt [LOC]' névmásokban és határozószavakban) és az *ísa* 'van' ige kombinációjának grammatikalizálódásával jött létre. A *taiša* 'létezik, van' létige

leggyakrabban a létigei mondatokban fordul elő, az elvont létezés kifejezésére használják. A *tənijsa* 'létezik, ott van' kopulát a helyhez kötött létezés kifejezésére használják, ezért az ilyen típusú mondatoknak általában van egy lokatív elemük. Ez a létige ritkábban használatos, mint a *təiša* a létigei szerkezetekben, és csak a legidősebb beszélők nyelvhasználatában figyelhető meg (Wagner-Nagy 2016: 223). Vannak a nganaszanban kopula nélküli egzisztenciális mondatok is, ezek azonban sokkal ritkébbak, mint a kopulások (az ilyenfajta szerkezet mesékben gyakori, ld. Wagner-Nagy 2018: 356).

A lokatív mondatokban a *təiša* egzisztenciális ige és az *iša* létige egyaránt előfordul (1a-b).

- (1a) *taaniə kəntə-rə ŋonə təi-ču.*
 arra szán-2SG másik van-CO.3SG

'Ott, egy kicsit odébb, még mindig áll a szánod.'

(Wagner-Nagy 2016: 225, 2018: 357)

- (1b) *təti bəjkaʔa-tu əməniə təjɲiə kəi-təni i-ču.*
 az férj-3SG ez ellentétes.GEN oldal-LOC van-CO.3SG

'A férje a szemközti oldalon van.'

(Wagner-Nagy 2016: 226)

Freeze (2001: 941) és Milsark (1977) definíciója szerint az entitásnak, amelynek létét (vagy nem-létét) kijelentjük, egzisztenciális mondatokban határozatlan, lokatív mondatokban pedig határozottnak kell lennie. Az, hogy mely elemek fejeznek ki határozottságot, nyelvenként változó. A leg-egyszerűbb megoldás a határozott névelő használata, mely az uráli nyelvek közül egyedül a magyarban használatos. A szamojéd nyelvekben nincsenek sem határozott, sem határozatlan névelők, így a határozottság kifejezése más eszközökkel történik (Wagner-Nagy 2018: 330).

A nganaszanban többféleképpen kódolható a lokatív mondatok alanyának határozottsága. A határozottság kifejezésének egyik módja a birtokos személyragok nem birtokos használata, ahogyan azt a (2) mondat mutatja. Ilyen szerkezet fordul elő a szamojéd nyelvekben például a természeti jelenségeket leíró mondatokban (Wagner-Nagy 2018: 330).

- (2) *məu-ðu śürü ɲil'ənu čii-mə.*
 föld-3SG hó.GEN alatt elrejt-PTCP.PASS.3SGVX

'A föld el van rejtve a hó alatt.'

(Wagner-Nagy 2018: 330)

Kifejezhetik a határozottságot mutató névmások: a 3. mondatban például a *təti* 'ez' teszi határozottá a témát (Wagner-Nagy 2018: 357).

- (3) *təti* *bajkaʔa-tu* *əməniə* *tajɲiə* *kəi-təni*
 ez férj-3SGPOSS ez.egy szemben.GEN oldal-LOC
i-ču.
 van-AOR.3SG

'A férje a vele szemben lévő oldalon található.'

(Wagner-Nagy 2018: 357)

A világ nyelvei a lokatív predikátumokat kódolhatják a szórenddel is. Ez jellemző a nganaszanra is. A szórend döntő szerepet játszik abban, hogy egy mondat milyen értelmezést kap. Míg a lokatív mondatokban jellemzően a téma – lokatív elem – kopula sorrend jelenik meg, addig az egzisztenciális mondatokban a lokatív elem megelőzi a témát, a kopula ugyanúgy a mondat végén áll, tehát a lokatív elem – téma – kopula szórend jellemző. Noha a lokatív mondatokban a szórend téma – lokatív elem – kopula (4a), a szövegekben előfordul téma – kopula – lokatív elem szórend is (ritkábban, ld. 4b), melyet az anyanyelvi beszélők is elfogadtak (Wagner-Nagy 2018: 357–358).

- (4a) *kuəd'imu* *komnatə-tənu* *i-ču.*
 férfi szoba.R-LOC van-AOR.3SG

'A férfi a szobában van.'

(Wagner-Nagy 2018: 358)

- (4b) *kuəd'imu* *i-ču* *komnatə-tənu.*
 férfi van-AOR.3SG szoba.R-LOC

'A férfi a szobában van.'

(Wagner-Nagy 2018: 357)

Összefoglalva tehát, a kopula két pozícióban is előfordulhat ugyan, de a téma helye kötött, mindig a lokatív elem előtt áll a Hol? kérdésre felelő (lokatív) mondatokban.

4. A vizsgálat

4.1. Az adatok gyűjtése és az osztályozás menete

Az anyaggyűjtés során először automatikus keresést végeztem az angol *stand* 'áll' jelentésre, majd az így kapott eredmények (a négy nganaszan 'áll' jelentésű ige) szolgáltak új keresőszavakként. A nganaszanban össze-

sen négy 'áll, állít' jelentésű ige használatos, beleértve a tárgyas jelentésűeket is. Az eredményeket (finit, nem tagadó formában) kigyűjtöttem és osztályoztam az alábbiak szerint:

- a) Meghatároztam a talált igék jelentéseit.
- b) Elkülönítettem a nem statikus igéket, ezeket a továbbiakban már nem használtam.
- c) Jelöltem az alanyok tulajdonságait: a jelentését, az élő- / élettelenességét (ember, állat, növény / élettelen). Majd meghatároztam az élettelen alanyok tulajdonságait.
- d) Mindezek alapján megállapítottam, hogy az adott ige önálló állítmányi szerepben tartalmaz igeként vagy kvázi-kopulaként fordul-e elő.
- e) Végül megvizsgáltam, hogy milyen mondatípusokról van szó, külön jelölve a lokatív mondatokat.

4.2. Az 'áll' jelentéskörébe vonható igék a nganaszanban

A vizsgált korpuszban 115 finit, nem tagadó mondatban álló olyan igét találtam, amelyek az 'áll, állít' jelentéskörébe tartoznak.

1. táblázat: Az 'áll' jelentésű igék a nganaszanban

ige	jelentés	példák száma
<i>nənsu-</i>	'felkel', 'megáll'	9
<i>nənsi- (nənd'i-)</i>	'áll'	51
<i>ńetə-ra-</i>	'fügőőleģesen felállít'	24
<i>ńeđü-</i>	'fügőőleģesen áll'	10
<i>tuti-</i>	'terít'	7
<i>tutu-</i>	'áll'	13
<i>hiliti-</i>	'mozdulatlanul áll'	1

A táblázatból látható, hogy hét igét különíthetünk el. Valójában igepárokról van szó. A nganaszanban az igék többsége perfektív aspektusú (Wagner-Nagy 2002: 101), melyeknek imperfektív párját statikus képző segítségével alkotják, amely a mozgás változtatását kifejező igékhez járul, és állapotige képződik (Wagner-Nagy 2002: 132). Ilyen igék a testtartást jelentő igék is. A hét 'áll' jelentésű ige között ezért találunk dinamikus és statikus jelentésű perfektív és imperfektív igepárokat: *nənsu-* / *nənsi- (nənd'i-)*, *ńeđü-sa* / *ńetəru-sa*. A statikus képző a tövekben morfofonológiai változásokat okoz (fokváltakozás, vő. Várnai 2002), ezért alakilag igencsak különböznek a

tőpárok egymástól. A korpuszban előforduló igék közül a szótár (Kosztyerkina et al. 2001)² a *tutu-* és a *hiltiti-* igéket nem említi. A szótár által megadott jelentések többségére található példa a korpuszban is.

4.2.1. A *nənsu-* / *nənsi-* (*nənd'i-*) igepár

A *ηənsu-* ige³ 'felkel, megérkez, felemelkedik, megáll' jelentéssel szerepel a szótárban; 'feláll, felemelkedik' (5a) és 'felkel' (5b) jelentésben szerepel a korpuszban is.

- (5a) *ηənsu-d'üü-nə, tuu biði-mə kəmə-d'ü-əm*
 feláll-PST-1SG.R tűz.GEN nyíl.ACC-1SG vesz-PST-1SG
əmiʔia huarinakə-nə.
 ügy felvesz.SUP.OBL-1SG
 'Felálltam, elővettem a nyilam, hogy felhúzzam.'
 (ChNS_080302_Bear_nar.016)

- (5b) *təgətəti təti Gaal'a-mə hüətiʔ hiiñd'a ηənəiʔ*
 aztán az Galja-1SG mindig éjjel.ADV megint
ηənsu-kətiðə, ηənəiʔ.
 felkel-ITER.PRS.3SG.R megint
 'Galjám egy másik éjjel megint felkel.'
 (TTD-ChND_080719_Dialog_conv.038)

Statikus párja, a *nənsi-* (*nənd'i-*) ige⁴ a szótárban 'áll' jelentésben szerepel, ebben a jelentésben találjuk meg a korpuszban is:

- (6) *əmiʔia niāntu-rbiʔia-ʔ bənti-əʔ*
 íme fiatalember-AUG-3PL kint-ADJZ.ADV
ηukəgəirbiʔia-ʔ nənd'i-tiʔ.
 sok.ADJZ.AUG.NOM-PL áll-PRS.3PL
 'Íme, kint sok fiatalember áll.'
 (JSM_060901_Relationship1_nar.072)

² A nganaszban nyelv első és egyetlen nyomtatásban megjelent, kb. 7000 szót tartalmazó nganaszban-orosz / orosz-nganaszban szótára.

³ *нəнсу*ди [нəнсу"о / нəнсу"идə, нəнсу"] 'встать, настать, подняться; остановиться' (Kosztyerkina et al. 2001: 122). Fontos megjegyezni, hogy az ige kezdő mássalhangzója váltakozhat (az *η n*-nel).

⁴ *нəнсы*ди / *нəнсы*дисы [нəнсыдиты, нəнсыди"] 'стоять' (Kosztyerkina et al. 2001: 122).

- (7) *təgətə taharīaa maðu-ʔ əməni-kani*
 aztán most sátor.GEN-PL ez.LOCPRON.PRMLZ-LOCADV
ɲuʔəiʔ maʔ nəhdi-ti.
 egy sátor áll-PRS.3SG
 'A sátoron kívül még egy sátor áll.'
 (JDH_99_ThreeTents_flkd.004)

4.2.2. A *héðü-sa* / *hetaru-sa* igepár

A *héðü-* ige⁵ a szótárban 'függőlegesen áll' jelentésben, kauzatív képzős származéka, a *hetə-ra*⁶ 'függőlegesen felállít' jelentésben szerepel. Ugyan-ezekkel a jelentésekkel találkozhatunk a korpuszban is.

- (8) *tərəd'i d'igə ɲiidə təs'iedə ɲaagəiʔ*
 ilyen.GEN hegy.GEN irányába.ADJREL most jól
taharīaa s'iti ɲanuə s'eruku hoɲkə-rəki
 most két igazi reszelő.GEN nyél-SIM
mað-aɲku héðü-tü.
 sátor-DIM áll-PRS.3SG
 'Ilyen hegy tetején, két sátracska, mint a reszelő nyele, úgy állnak.'
 (TKF_990812_EvilSpirit_flkd.516)
- (9) *maðə-m-tuɲ kəi ɲi*
 sátor-ACC-3PL oldal.GEN -on.LATADV
hetə-raʔa-ðuɲ.
 függőlegesen áll-CAUS.PF-3PL.O
 'A sátrat oldalra állították fel.'
 (MVL_080225_SitiChimi_flks.126)

4.2.3. A *tuti-* / *tutu-* igepár

A *tuti-* ige a korpuszban nem szerepel. Az ige statikus (képzős) párja, a *tutu-* jelentése 'áll'.

⁵ *недүся* [недүтү, недү"] 'стоять вертикально' (Kosztyerkina et al. 2001: 109).

⁶ *нетəрусa* [нетəра"а, нетəру"] 'поставить вертикально' (Kosztyerkina et al. 2001: 113).

- (10) *tə, taharīaa* [...] *maðə ŋua* *niidə* *kəi-təni*
na most [...] sátor.GEN ajtó.GEN oldal.GEN oldal-LOC
ŋuəi? in̄s 'üðə *kəntə tutu-ti.*
egy könnyű.fogat szán áll-PRS.3SG
'A sátor ajtó felöli oldalán egy könnyű szán [férfiszán] áll.'
(MVL_090807_Hungabtadja_flks.024)

Hét esetben fordult elő (összesen két szövegben) dinamikus, tárgyas 'terít' jelentésben (11).⁷

- (11) *təti taharīaa* *t'ai-r-s'i* *s'aði-ʔə* *t'ai-ðü-t'üŋ*
az most tea-VBLZ-INF befejez.PF-3SG tea-DST-OBL.3PL
tutu-rus 'iʔitəʔ *t'ai-r-s'i* *s'aði-ʔə...*
állít-PF.3PL.R Tea-VBLZ.-NF befejez.PF-3SG.
'A teát megitta, megterített, megitta a teát...'
(JMD_080219_MyLife_nar.053)

4.2.4. A *hiliti*- ige

A *hiliti*- ige mindössze egyetlen példában szerepel (12). A rendelkezésre álló szűkös lexikográfiai információk indokolják, hogy egy későbbi terepmunka során ennek az igének a pontos előfordulását, jelentéseit fel kell majd tární.

- (12) *takəə ŋua* *naraanu* *hiliti-ti.*
távoli ajtó.GEN mellett mozdulatlanul áll-PRS.3SG
'Mozdulatlanul áll az ajtó mellett.'
(PKM_93_Njisyme_flk.324)

⁷ Külön meg kell említeni a *tutu*- ige egy sajátos jelentésben való használatát. A hét esetből hatban 'szolga' jelentésű szerkezetben jelenik meg, szó szerinti fordításban: 'tea állító, tea tevő' jelentésben. Ennek feltárása, beleértve az orosz hatást is, további kutatásokat igényel.

D'aiʔkü-rə *munu-t'ü:* *T'ai* *tutu-siəiʔ,* *t'ai*
Gyajku.NOM.SG-2SG mond-AUD.3SG tea.GEN állít-AGN.EXCL tea
təðu-ʔ.
ad-IMP.2SG

'Gyajku így szólt: Szolga, adj teát!'

(MVL_080225_Djajku_flkd.045)

4.3. Az alanyok tulajdonságai

Megvizsgáltam az egyes igék mellett álló alanyok tulajdonságait. Először megjelöltem, hogy élő vagy élettelen alanyról van-e szó, majd meghatároztam a tulajdonságaikat annak érdekében, hogy megállapíthassam, hogy az 'áll' testtartásigéknek a nganaszanban van-e tárgyakra kiterjesztett használata, és ha igen, akkor azoknak meghatározhatók-e közös tulajdonságaik. Az alábbi táblázatban foglalom össze az eredményeket.

2. táblázat: Az 'áll' testtartásigék megoszlása jelentéseik és a hozzájuk tartozó alany tulajdonságai szerint

szó	szójelentés	élő/ élettelen	az alany egyéb tulajdonságai	példák száma
<i>ɲənsu- nəndʰi-</i>	'felkel'	ember		2
	'megáll'	ember		4
	'felállít'	ember		1
	'vhonnan való'	ember		2
	'áll'	élőlény		24
	'áll' / 'vhol van'	élettelen	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	18
	'áll'		közlekedési eszköz	7
	'fügőlegetesen áll' / 'vhol van'	élettelen	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy közlekedési eszköz	9 1
<i>ńetə- ńeđü-</i>	'fügőlegetesen felállít'	ember		20
	'felemel'	élőlény	élőlények testrésze	3
	'áll' / 'vhol van'	élettelen	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	8
<i>tuti- tutu-</i>	'terít'	ember		7
	'áll' / 'vhol van'	élettelen	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	4
	'áll (nem mozog)'		közlekedési eszköz	8
<i>hiliti-</i>	'megkövűlten áll'	ember		1

A kevés példa alapján is látható, hogy a nganszanban az 'áll' igéknek több jelentése van, melyek nem korlátozódnak csupán a testtartás kifejezésére. Az alapjelentésen kívül ('ember, állat álló helyzetben van') tárgyakkal is használatos (kiterjesztett jelentés). Láthatjuk azt is, hogy a jelentések között találunk statív jelentést: 'áll', ahol másodlagos jelentéssel is számolhatunk: 'nem mozdul' a közlekedési eszközökre vonatkozóan; és dinamikus, tárgyas jelentéseket is, úgy, mint 'feláll', 'felkel', 'felemel', 'felállít', 'megáll'. A dinamikus jelentésű példákkal a továbbiakban nem foglalkozom.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen alanyokkal fordul elő a vizsgálatba bevont négy ige, és közülük melyek használhatók élettelen alanyok mellett! Az igék alanya legtöbbször, 61 esetben (60%) élőlény, ebből 4 esetben találtam a korpuszban nem embert, hanem egyéb élőlényt kódoló alanyt, pl. (13):

- (13) *aj, kuraa* *kona-ŋku* *tahariaa* *bəbə-tənu-ntu*
 ej, tehén.GEN kölyök-DIM most hely-LOC-SG.OBL.3SG
nənd'i-ti.
 áll-PRS.3SG.

'A boci a helyén áll.' (KNT_960809_WildAnimals_flkd.141)

A korpuszban 41 esetben (40%) fordultak elő élettelen tárgyak alanyként, megoszlásukat a 3. táblázat mutatja be.

Összesen tíz különböző élettelen tárgy állt alanyként a példákban, melyeket a 4. táblázat mutat be.

3. táblázat: Az élettelen alanyok megoszlása

szó	alany	példák száma
<i>nə́nd'i-</i>	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	14
	SÁTOR	13
	SZÁLLÁSHELY (SÁTRAK)	1
	közlekedési eszköz	7
	REPÜLŐ	2
	CSÓNAK	1
	SZÁN	4
<i>héöü-</i>	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	7
	SÁTOR	5
	PALACK	1
	LÁNDZSA	1
	közlekedési eszköz	1
	CSÓNAK	1
<i>tutu-</i>	magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgy	4
	PALACK	2
	CSÉSZE	1
	HÚS	1
	közlekedési eszköz	8
	SZÁN	4
	KARAVÁN	3
	CSÓNAK	1

4. táblázat: Az élettelen alanyok előfordulása az egyes igékkel

	<i>nə́nd'i-</i>	<i>héöü-</i>	<i>tutu-</i>
CSÓNAK	1	1	1
REPÜLŐ	2		
SZÁN	4		4
KARAVÁN	3		
SÁTOR, SZÁLLÁSHELY (SÁTRAK)	15	7	
PALACK		1	2
LÁNDZSA		1	
CSÉSZE			1
HÚS			1

4.3.1. Közlekedési eszközök

Az élettelen alanyok között jól körülhatárolhatóan két szemantikai csoportot különíthetünk el, az egyik a közlekedési eszközök csoportja (világosabb szürke mezők a 4. táblázatban). Más nyelvekhez hasonlóan az 'áll' ige általában a pillanatnyilag álló, de potenciálisan szabadon mozgó tárgy térbeli függőleges tájolásáról ad információt, ezekben a mondatokban azonban emellett sokkal inkább a másodlagos jelentés kerül előtérbe 'nem mozdul' értelemben (vö. az oroszban: Szulejmanova – Fomina 2019: 33–34). A vizsgált igék közül mind a három állhat ebbe a csoportba tartozó alanyokkal (közlekedési eszközökkel), tehát a három ige egyenrangú, nem figyelhető meg disztribúciójukban semmilyen szabályszerűség a korpuszban talált adatok alapján. A CSÓNAK mindhárom ige alanyként megjelenhetett (14–16); a SZÁN két ige mellett (17–18); a REPÜLŐ (19) és a KARA-VÁN (20) egy-egy ige mellett fordult elő.

- (14) *ńoru-muə* *ŋəntü-ʔüə-ðu* *tutu-ti.*
 réz-ADJZ csónak-PF.NOM.SG-3SG áll-PRS.3SG
 'A rézcsónak áll.' (TKF_97_Djajku_flkd.019)
- (15) *katəmiʔə-mə* *maəɣuna* *tuu* *ŋənduj* *nənd'i-ti.*
 lát.PF-1SG milyen tűz.GEN csónak áll-PRS.3SG
 'Látom, milyen motorcsónak áll.' (KSM_061020_DrowningChildren_nar.020)
- (16) (előzmény: már majdnem utolérte az óriás Gyajkut)
ŋənduj-t'ü *bənduʔənari'aiʔ* *ńetə-d'a* *mənəgəiʔə,*
 csónak-GEN.SG.3SG fent áll-INF elsüllyedt-PF.3SG
utonul.
 elsüllyedt(oroszl)
 'A csónak felállva elsüllyedt.' (TKF_97_Djajku_flkd.126)
- (17) *ŋuəiʔ* *ińs'üəðə* *kəntə* *tuti-ti...*
 egy utazószán szán áll-PRS3SG
 'Egy utazószán áll, [...]' (MVL_080303_TwoDolganBrothers_flk.725 (001.725))
- (18) *ŋuəðə* *mələ* *híaitə* *kəntə* *nənd'i-ti.*
 egy.GEN köpeny.GEN vég.LAT szán áll-PRS.3SG
 'Egy sátor végén szán áll.' (JDH_99_ThreeTents_flkd.390)

- (19) *əmāniā ənti Pariš təti tuuŋəntu təiriɪʔiāruʔ*
 Ilyen izé Párizs az hajó reptül-PTCP.PRS-AUG-NOM.SG.2PL
ŋuəlʔiaiʔ nəndʔi-ti tiŋ barə-tu.
 Már áll-PRS.3SG ti.ACC vár-3SG
 'Ott van a párizsi gép, vár benneteket.'

(KES_031115_Paris_nar.117)

- (20) *Numajkaa-ʔ təbtə hiʔitiāʔ, ŋuʔəiʔ dʔindiŋəkə*
 srác-NOM.PL is vita-PTCP.PRS.NOM.PL egy pletyka
kobtūa ʔandi-ti təniʔiā iŋs ʔüðə-ʔ hüə-tə
 lány látszik-PRS.3SG úgy férfiszán-PL év-LAT.SG
təndə maðə nanu nəndʔi-siðəʔ.
 Az.GEN sátor.GEN közel.LOC.ADV áll-FUT.3PL.

'Férfiak is vitatkoznak a lányért a szóbeszéd szerint, sátra közelében férfiszának állnak mindig (évig).'

(JSM_090809_Life_nar.140)

4.3.2. Magas, hosszanti kiterjedésű, stabilan álló tárgyak

Az 'áll' igével alkotott mondatokban szereplő alanyok másik csoportjának speciális térbeli tulajdonságai vannak, ahol az ALAK tulajdonságai meghatározók. Az 'áll' igét többnyire függőlegesen tájolt (mozgásra nem képes) tárgyak – építmények (ház, torony), magas növények – jelölésére használják (Ameka – Levinson 2007: 851; Szulejmanova – Fomina 2019: 28.). A 4. táblázatban sötétebb szürkével jelölt objektumok mindegyikére jellemző, hogy a vertikális kiterjedésük nagyobb, mint a vízszintes: SÁTOR (21), PALACK (22), LÁNDZSA (23).

- (21) *təndə bikaa tobi nanu tahariāa*
 az.GEN folyó.GEN alap.GEN környékén.LOCADV most
ŋonə pəlatka ŋansə ʔeðü-tü.
 Még.egy sátor újra áll-PRS.3SG

'A folyó környékén megint egy újabb sátor áll.'

(TKF_061105_FoxFosterling_flk.416)

- (22) *əməniə takəə koru-d'əə səi-təni šiti*
 ilyen az.távol.GEN ház-NPST.GEN sarok-LOC kettő
butulka həðü-tü.
 üveg áll-PRS.3SG

'A ház távoli sarkában két üveg áll.'

(MVL_080304_NjomuKamleguNy_flks.243)

- (23) *hoŋkə-ðu həðü-tü.*
 lándzsa-NOM.SG.3 egyenesen áll-PRS.3SG

'A lándzsa egyenesen áll.'

(KNT_940903_KehyLuu.026)

Több kérdés vetődik fel azonban további két olyan tárgy kapcsán (a CSÉSZE és a HÚS), amelyek egy mondatban fordulnak elő az egyik 'áll' igével a (24) példamondatban. Az álláshoz általában a tárgyak függőleges irányultsága lényeges, de nem feltétlenül szükséges. Nem kell, hogy a tárgy magassága meghaladja a szélességét, azonban fontos, hogy az adott tárgynak merev, rögzített alakja legyen, amely képes megtartani, vagyis nem a vertikális kiterjedése a legfontosabb szempont, ami az 'áll' jelentésű testtartásige használatát magyarázná, hanem az alátámasztás (Szulejmanova – Fomina 2019: 28). Kérdés, hogy erről van-e szó a CSÉSZE esetében. Felmerülhet azonban még egy értelmezési lehetőség. Az oroszban például az 'áll' és a 'fekszik' jelentésű igék ugyanazon tárggyal is előfordulnak. A köztük lévő választás a tárgy funkcionális használatán múlik. A funkcionális értelmezés azt mondja ki tehát, hogy ha az adott objektum olyan térbe kerül, amelyben csak rendeltetésszerűen használható – például egy tányér funkciója, hogy étellel töltsék meg –, akkor általában *áll*, amikor pedig a tányér a mosogatóban van, akkor akár *fekhet* is. Így a vacsora / sült / húsléves / tál / a csésze és csészéalj, a tálca, az étel *áll* az asztalon (azaz fogyasztásra kész), azonban a mosdóban / mosogatóban / medencében mindezek *feksznek*. Tehát ezekben az esetekben az objektumok nem töltik be prototipikus funkciójukat (Szulejmanova – Fomina 2019: 28–29). Kérdés, hogy lehetséges-e ez az értelmezés a nganaszanban is. Továbbmenve ugyanez a kérdés merül fel a HÚS kapcsán is: hogyan kerül a HÚS az asztalra, és miért *áll* a (24) példamondatban.

- (24) *ɲuʔə-ðəʔ* *kiðia-ʔ* *tutu-ti,* *ɲamsa-ʔku-tu*
 egy-NOM.PL csésze-NOM.PL áll-PRS.3SG hús-DIM.NOM.SG-3SG
tutu-ti.
 áll-PRS.3SG
 'Van teáscsésze, van hús.' MVL_080225_Djajku_flkd.019

A HÚS vertikális kiterjedése semmiképpen sem jellemző tulajdonsága, még fagyott állapotban sem. Vajon a felsorolás miatt a csésze analógiájára használja a beszélő az 'áll' testtartásigét az amúgy is hiányos szerkezetű mondatban? Vagy a funkcionális értelmezést kellene alkalmazni a HÚS-ra is? Ezek megválaszolásához több példa lenne szükséges, melyeket továbbbi, immár terepen végzett célzott kutatással lehetne összegyűjteni.

4.4. Kvázi-kopulák és a lokatív mondatok

Ahogy fentebb láttuk, a nganaszanban a szórend játssza a döntő szerepet abban, hogy egy mondat lokatív vagy egzisztenciális értelmezést kap. A lokatív mondatokra többnyire a téma – lokatív elem – kopula sorrend jellemző, olykor a téma – kopula – lokatív elem szórend is előfordul (Wagner-Nagy 2018: 357–358), de a téma mindig az első helyen áll. A korpusz vizsgálata során a mondat típusokat is számba véve a következőket tapasztaltam: többnyire egzisztenciális mondatokban fordult elő az 'áll' testtartásige. A korpuszban összesen csak két lokatív mondatot találtam (20, 25). Ezekben mindhárom összetevő, a téma, a lokatív elem és az 'áll' testtartásige valamelyike szerepel, és az alany (téma) élettelen. Az ilyen mondatokban mindkét jelentéssel lehet számolni: 'áll' / 'vhol van' pl. (25).

- (25) *maʔ* *nənd'i-ti,* *nenatiʔa* *anikaʔa* *turkaʔa*
 sátor áll-PRS.3SG hatalmas.AUG.GEN nagy.GEN tó.AUG.GEN
bəʀəni.
 parton
 'A sátor a hatalmas tó partján áll/van.'
 (ChND_061025_Haljmira_flks.015)

5. Összefoglalás

A vizsgálat eredményei alapján a következő megállapítások tehetők, mely megfigyelések kiindulópontként szolgálhatnak majd a későbbiekben, te-repmunka során lehet majd építeni a további kutatásokat.

1. A nganaszanban több azonos funkciót betöltő 'áll' jelentésű ige használatos. Disztribúciójuk nem mutat szabályszerűséget. A talált három ige dinamikus jelentésű, a mozgás változását kifejező igéből képző (statikus deverbális verbunképző) segítségével jön létre.

2. A vizsgált 'áll' jelentésű igék különböző jelentései különböző tulajdonságú alanytípusokkal jelennek meg, köztük az élők mellett élettelen objektumokkal. Az előforduló tárgyak alakja jellegzetes, vertikális kiterjedésű. A kivételek (csésze, hús) felvetik azt a lehetséges magyarázatot is, hogy az igeválasztásban nemcsak az alak, hanem a funkció is szerepet játszhat.

3. A nganaszanban feltételezhető, hogy a három 'áll' jelentésű testtartásige, a nəńď'i- a nəďü- és a tutu- megindultak a grammatikalizáció útján, és a lokatív és egzisztenciális mondatokban kvázi-kopula funkciót töltenek be. A példák nem számottevőek, ezért további terepen végzett kutatások szükségesek az állítás árnyalására és igazolására.

4. A gyűjtött szövegek stílusa hatással van az egyes mondatípusok megjelenéseire. A szövegek több egzisztenciális mondatot tartalmaztak, lokatív mondatokkal elvétve találkoztunk. További terepkutatással, más jellegű és műfajú szövegek gyűjtésével és feldolgozásával árnyalhatóbb lehet a kapott eredmény (lokatív mondatokat tartalmazó szövegek célirányos gyűjtésével).

5. További kutatás tárgya még a másik három, az 'áll'-al együtt a világ nyelveiben leggyakoribb testtartásige viselkedése, az 'ül', a 'fekszik', valamint a 'függ, lóg' vizsgálata.

Rövidítések

ACC	akkuzatívusz	EXCL	exklamatív elem
ABL	ablatívusz	FRQ	frekvéntatív képző
ADJ	melléknévképző	FUT	jövő idő
ADJZ	melléknévképző	GEN	genitívusz
ADV	határozóképző	IMP	felszólító mód
AUD	auditív	INF	főnévi igenév
AUG	nagyító képző	IPF	imperpektív képző
CAUS	kauzatív képző	ITER	iteratív
CO	kopula	LAT	latívusz
DIM	kicsinyítő képző	LATADV	latívuszi határozói szuffixum
DST	desztinatív elem	LIM	korlátozó képző
EMPH	emfatikus elem	LOC	lokatívusz

LOCADV	lokatívuszi határozói szuffixum	PST	múlt idő
NOM	alanyeset	PTCP	participium
O	tárgyas ragozás	R	reflexív
OBL	oblikvuszi eset	S	alanyi
PF	perfektív	SG	egyes szám
PL	többes szám	STAT	statív képző
PROL	prolatívusz	TR	tárgyas
PRS	jelen idő	VLZ	igeképző

Irodalom

- Ameka, Felix – Levinson, Stephen (2007), Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals, and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–871.
- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta (2018), Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC): Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. Publication date 2018-06-12. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>
- Clark, Eve (1978), Locational: existential, locative and possessive constructions. In: Greenberg, Joseph (ed.), *Universals of human language*. Volume 4: Syntax. Stanford University Press, Stanford. 85–126.
- Creissel, Denis (2014), Existential predication in typological perspective. <http://www.deniscreissels.fr/public/Creissels-Exist.Pred.pdf>
- Dryer, Matthew S. (2007), Clause types. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description*. Volume I: Clause Structure. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge, 224–275.
- Freeze, Ray (1992), Existentials and other locatives. *Language* 68: 553–595.
- Freeze, Ray (2001), Existential construction. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds), *Language typology and language universals*. De Gruyter, Berlin – New York, 941–953.
- Gamerschlag, Thomas – Petersen, Wiebke – Ströbel, Liane (2013), I’m still standing: a frame account of the polysemous meanings of posture verbs referring to standing. In: Bezhanishvili, Guram – Löbner, Sebastian – Marra, Vincenzo – Richter, Frank (eds), *Logic, Language, and Computation*. 9th International Tbilisi Symposium on Logic, Language, and Computation, Tbilisi 2011. Springer, Berlin – Heidelberg. 73–93.
- Gécseg Zsuzsanna (2019), Egzisztenciális predikáció és térbeli lokalizáció a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2: 37–55.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2004), *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Hengeveld, Kees (1986), Copular verbs in a functional grammar of Spanish. *Linguistics* 24: 393–420.
- Iatsko, Viatcheslav A. (2000), Possessive and existential sentences in Russian and in English. *Philologie im Netz* 14: 1–15.
- Koszttyerkina, N. T. – Momgye, A. Cs. – Zsdanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский. Филиал издательство Просвещение, Санкт-Петербург.
- Lemmens, Maarten (2002), The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying. Typological Studies in Language* 51. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 103–139.
- Milsark, Gary (1977), Towards an explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. *Linguistic Analysis* 3: 1–29.
- Mithun, Marianne (1998), The significance of diversity in language endangerment and preservation. In: Grenoble, L. A. – Whaley, L. J. (eds), *Endangered languages: language loss and community response*. Cambridge University Press, Cambridge. 163–191.
- Moseley, Christopher (2012), UNESCO atlas of the world's languages in danger. World Oral Literature Project, Cambridge.
- Németh Szilvia (2021), Az északi manyisi *unli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 29–68.
- Newman, John (2002), A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing and lying. Typological Studies in Language* 51. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–24.
- Payne, Thomas E. (1997), *Describing morphosyntax*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pustet, Regina (2005), *Copulas. Universals in the categorization of the lexicon*. Oxford University Press, New York.
- Sipos Mária (2018), „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázi-kopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 215–232.
- Sipos Mária (2019), 2 in 1 – A színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázi-kopulájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 299–310.
- Stassen, Leon (2009), *Predicative possession*. Oxford University Press, New York.

- Szulejmanova, O. A. – Fomina, M. A. [Сулейманова, О. А. – Фомина, М. А.] (2019), Роль субъекта в характере репрезентации его бытия (на материале глаголов *стоять, лежать, сидеть*). Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика. 2019./1.
<https://cyberleninka.ru/article/n/rol-subekta-v-haraktere-reprezentatsii-ego-bytiya-na-materiale-glagolov-stoyat-lezhat-sidet>
- Várnai Zsuzsa (2002), Hangtan. In: Wagner-Nagy B. (ed.), Chrestomathia Nganasanica. Studia uralo-altaica. Supplementum 10. SZTE Finnugor Tanszék, Budapest – Szeged.
- Wagner-Nagy Beáta (2002), Alaktan. In: Wagner-Nagy B. (ed.), Chrestomathia Nganasanica. Studia uralo-altaica. Supplementum 10. SZTE Finnugor Tanszék, Budapest – Szeged.
- Wagner-Nagy, Beáta (2016), Existentials, possessives and definiteness in Samoyedic languages. In: Fischer, Susann – Kupisch, Tanja – Rinke, Esther (eds), Definiteness effects: bilingual, typological and diachronic variation. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge. 213–243.
- Wagner-Nagy, Beáta (2018), A Grammar of Nganasan. In: Wagner-Nagy, Beáta – Gusev, Valentin (eds), Indigenous languages of Russia. Brill, Leiden.
- Wagner-Nagy, Beáta – Szeverényi, Sándor (2015), Linguistically annotated spoken Nganasan corpus. Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology 8/2: 25–34.

A tundrai nyenyec (egynyelvű) korpusz munkálatai: kihívások, módszerek, eredmények¹

Mus Nikolett, Metzger Réka

Nyelvtudományi Kutatóközpont

This paper reviews work on the Tundra Nenets corpus currently under way in the Hungarian Research Centre for Linguistics. Its most important aim is to provide methodological underpinnings for future initiatives of creating online corpora from the data of languages whose sociolinguistic background and level of digital elaboration are similar to those of Tundra Nenets. This paper reviews the stages of our work: the selection of texts for the corpus, their digital processing (web scraping, OCR, transcription), the uniformization of texts, and the creation of corpus files. We summarise our results so far, and provide guidance concerning possibilities of search in the corpus. We show at what levels the data are currently annotated, and outline our plans for the future.

Keywords: Tundra Nenets corpus, digital processing of written texts, uniformization of characters, the NoSketchEngine corpus management system, annotation

Kulcsszavak: tundrai nyenyec korpusz, írott szöveg digitális feldolgozása, karakterek egységesítése, NoSketchEngine korpuszkezelő, annotálás

1. Bevezetés

Tanulmányunk a „Nyelvjárási variáció és nyelvi változás elméleti és kísérletes megközelítése a tundrai nyenyec nyelvben” elnevezésű (NKFIH FK_129235 számú) kutatási projekt keretében zajló tundrai nyenyec (szamojéd, uráli) nyelvi korpusz munkálatának módszertanát foglalja össze és lépéseit részletezi.² Legfontosabb célunk az, hogy az alkalmazott módszerek részletes bemutatásával a tundrai nyenyec nyelvhez hasonló dokumentáltságú és digitális feldolgozottságú nyelvek jövőbeni korpuszépítési munkáit támogassuk, és bemutassuk az eddig elért eredményeinket.

¹ A tanulmány szerzői köszönetüket fejezik ki bírálóiknak a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes észrevételeikért, továbbá a folyóirat szerkesztőinek a tanulmány összeállításában nyújtott segítségükért, tanácsaikért és megjegyzéseikért.

² A projekt céljai és eredményei ezen a linken találhatóak: <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/thea/index.html>, a tundrai nyenyec korpusz pedig a következő linken érhető el: <https://tundranenetsdata.nytud.hu/bonito>.

A tundrai nyenyec nyelvi korpuszunk létrehozásának oka az volt, hogy szeretnénk volna a mostanáig kizárólag nyomtatásban elérhető, valamint a saját gyűjtésű, még ki nem adott tundrai nyenyec nyelvű szövegeket archiválni, digitálisan feldolgozni, és a tudományos közösség számára elérhetővé tenni. Fontos szempont volt munkánk során, hogy egy kereshető szöveggyűjteményt alakítsunk ki, mivel a jelenleg digitálisan elérhető tundrai nyenyec anyagok elsősorban arra szolgálnak, hogy illusztrálják a nyelvet (ezekről bővebben lásd a 2. részt), de nem lehet bennük adatokat keresni. Munkánkkal így ezt a hiányt szeretnénk betölteni. Korpuszunkkal ösztönözni szeretnénk a tundrai nyenyec nyelv kutatását, leírását, nyelvészeti megközelítésű vizsgálatát célzó munkákat.

Tanulmányunk a következőképpen épül fel. A 2. részben bemutatjuk a tundrai nyenyec nyelvet és az elérhető digitális anyagokat, a nyelvre fejlesztett nyelvtechnológiai eszközöket. Ezt követően ismertetjük a korpuszépítési munkánk lépéseit a 3. részben. A 4. rész az online korpuszt mutatja be. A jelenleg folyó munkákat és jövőbeli terveinket az 5. részben foglaljuk össze, majd a 6. részben összegezzük az eredményeinket és a tanulmány lényeges mondanivalóit.

2. A tundrai nyenyec nyelv bemutatása

A tundrai nyenyec nyelv egyike az Oroszországi Föderáció területén beszélt számos őshonos kisebbségi nyelvnek. A nyelvet Északkelet-Európában és Északnyugat-Szibériában beszélik a Nyenyec Autonóm Körzetben (Arhangelszki terület), a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben, valamint a Tajmiri Dolgan-Nyenyec járásban (Krasnojarszki határterület). Ezen felül tundrai nyenyec beszélők további csoportjai találhatók a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben (Tyumenyi terület), a Komi Köztársaság területén és a Murmanszki területen. Az alábbi térkép ábrázolja ezeket a területeket.³

³ A térképet Gulyás Zoltán készítette, és letölthető az alábbi oldalról: <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/thea/tools.html#maps>

1. térkép: A tundrai nyenyec beszélők élőhelye

A tundrai nyenyec nyelv veszélyeztetett, EGIDS (Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale) értéke 6b. Ez a számérték azt mutatja, hogy (i) a tundrai nyenyec beszélt nyelvi változatát a mindennapi kommunikáció során még minden generáció használja, (ii) a nyelvátadás a generációk között még (többnyire) folytatódólagos, de (iii) a beszélők száma évről évre csökken (Trevilla 2009).

A 2010-es oroszországi népszámlálás adatai alapján 21 926 nyenyec beszélő van. Ez megközelítőleg a fele azoknak, akik nyenyec etnikumúnak vallották magukat (ezek pontos száma 43 777). A népszámlálás során nem tettek különbséget a tundrai és az erdei nyenyec nyelvek között. Utóbbi a tundrai nyenyec legközelebbi rokona, amelyet sokáig a nyenyec egyik nyelvjárásának tartottak. Az újabb irodalom viszont a köztük megfigyelhető különbségekre alapozva két külön nyelvként kezeli az erdei és a tundrai nyenyecet (vö. Sammallahti 1974; Popova 1978; Salminen 1998; Koskarjova 2005; Nikolaeva 2014). Az erdei nyenyecnek számát nagyjából 2 000 főre becsülik (Toulouze 2003; Koskarjova 2005; Vol-

zhanina 2007). Következésképpen megközelítőleg 20 000 tundrai nyenyec beszélőt találunk még.

A tundrai nyenyecnek három nyelvjárási csoportja van, ezek további nyelvjárási egységekre tagolódnak (vö. Hajdú 1968; Tyerescsenko 1993; Salminen 1998; lásd 1. táblázat).

1. táblázat: A tundrai nyenyec nyelvjárások

Nyelvjárási csoport	Nyelvjárási egység
Nyugati csoport	kolgujevi
	kanini
	timani
	malaja-zemljai
Középső csoport	bolsaja-zemljai
Keleti csoport	obi/uráli
	jamali
	tazi
	nadimi
	tajmiri

A nyelvjárások közötti különbségekről alig áll rendelkezésünkre adat. A szakirodalomban főként fonológiai, morfológiai és szókészlettani különbségekről olvashatunk (Salminen 1998; Ackerman – Salminen 2006). Szisztematikus összehasonlító mondattani kutatások ebben a témában tudomásunk szerint még nem történtek.⁴

Az Oroszországi Föderáció hivatalos nyelve az orosz, amely többek között az oktatás nyelve is. Az orosz mellett más (őshonos) kisebbségi nyelvek beszélői is élnek a tundrai nyenyecnek lakta területeken. A gazdag etnikai és nyelvi diverzitás következtében napjainkban alig találunk egynyelvű tundrai nyenyec beszélőt (Pakendorf 2010; Kasten – de Graaf 2013; Vakhtin 2015). A hagyományos tundrai nyenyec életmód a vándorló réntartáshoz kapcsolódik. Az utóbbi évtizedekben egyre több és több közösség kényszerült letelepedni, és hagyományos életmódját meg-

⁴ Kutatásunk egyik célja éppen az, hogy kérdéstípusok mondattani és prozódiai különbségeit vizsgálja két nyelvjárási egységben, a jamali és a tajmiri nyelvjárásban.

változtatni. Ez a folyamat negatív hatást gyakorolt a nyelvhasználatra és a generációk közötti nyelvátadásra (Dudeck 2013; Laptander 2013; Liarskaya 2013). A különböző etnikumok közötti vegyes házasságok is negatív módon befolyásolják a nyelvhasználatot (Vagramenko 2017). Az utóbbi években viszont számos olyan kezdeményezést figyelhetünk meg a térségben, amely a nyelvvesztési folyamatot lassítja (pl. a tundrai iskolákról lásd Laptander 2013).

Annak ellenére, hogy már a 17–18. századból találunk nyenyec nyelvű gyűjtéseket (lásd pl. Daniel Gottlieb Messerschmidt és Philip Johann Strahlenberg adatait), a nyenyec írásbeliség viszonylag fiatalnak számít. Egy egységes nyenyec írásbeliség létrehozásának ötlete az 1920-as – 1930-as években fogalmazódott meg először (Touluze 1999: 53). Az írott sztenderd és egységes irodalmi nyelv alapjául a tundrai nyenyec jamali nyelvjárását választották, amely még ma is a legelterjedtebb írott változat. Újságokat (pl. *Няръяна вындер* 'Vörös tundra'), online forrásokat (pl. wikipedia szócikkek), tv- és rádiófelvételek lejegyzéseit találjuk meg a jamali nyelvjárásban.⁵ Írott sztenderdet és egységes írásrendszert viszont a mai napig nem sikerült kialakítani. Ezért az elérhető írott források között jelentős különbségek vannak, s ez befolyásolja a nyelv digitális feldolgozását, a korpuszépítési munkát.

A tundrai nyenyec írásbeliség a cirill ábécén alapul, hasonlóan más nyugat-szibériai nyelvekéhez. A cirill ábécé további karakterekkel egészült ki a tundrai nyenyecben, ezek a veláris nazális /ŋ/ jelölésére használatos <ɣ>, valamint a gégezárhang /ʔ/ jelölésére szolgáló <'> és <'>. A cirill ábécé nem teljesen alkalmas a nyelv fonémarendszerének reprezentálására. Többek között például a magánhangzók hosszúságát sok forrásban egyáltalán nem jelölik, valamint bizonyos esetekben ugyanaz a karakter jelöl különböző fonémákat, pl a cirill <ɣ> használatos a tundrai nyenyec /e/ és /æ/ fonémák lejegyzésére. Egységes és következetes latin átírás sem létezik a tundrai nyenyec nyelvre. Az elérhető átírások közötti különbségek elsősorban a magánhangzórendszer eltérő értelmezéséből fakadnak (Hajdú 1968; Salminen 1993, 1998; Staroverov 2006; Kavitskaya – Staroverov 2008).

Vannak online elérhető tundrai nyenyec nyelvű szöveggyűjtemények és adatbázisok. Itt a teljesség igénye nélkül említhetjük meg például az „Endangered Languages and Cultures of Siberia” c. projekt oldalán talál-

⁵ Ezek a források az alábbi linken érhetők el: <http://nvinder.ru/rubric/yalumd>, <https://incubator.wikimedia.org/wiki/Special:PrefixIndex/Wp/yrk/>, <http://yamal-region.tv>

ható audiofelvételeket és azok morfológiaiailag annotált, oroszra fordított lejegyzéseit.⁶ Itt a tundrai nyenyec anyagokon kívül találunk even, erdei nyec, kolimai jukagir, északi hanti, tundrai jukagir és udihe nyelvi gyűjtéseket is. A veszélyeztetett nyelvek online archívuma (ELAR) is tartalmaz tundrai nyenyec anyagokat, amelyek csak regisztrált felhasználók számára hozzáférhetőek.⁷ Az obi-ugor és szamojéd nyelvek tagadó szerkezeteit vizsgáló tipológiai projekt (Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages / NOS) oldalán is találunk annotált szövegmutatványokat és példamondatokat.⁸ Emellett „Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben” elnevezésű projekt adatbázisa is tartalmaz tundrai nyenyec anyagokat.⁹ A felsorolt adatbázisok elsősorban abból a célból készültek, hogy megmutassák a nyelv általános tipológiai jellemzőit, vagy illusztráljanak bizonyos nyelvi jelenségeket. Az adatbázisokban keresésre csak manuálisan van lehetőség.

Ami a nyelv digitális támogatottságát illeti, szó- és karakter n-gram gyakorisági listákat találunk IPA átírásban az An Crúbadán projekt honlapján.¹⁰ Emellett szövegelemző, paradigma- és szógenerátor, illetve digitális szótár érhető el a Giellatekno oldalán.¹¹

3. A korpuszpítés folyamata és lépései

Az alábbi ábra mutatja a tundrai nyenyec nyelvi korpusz munkálatai során kidolgozott és követett lépéseket. Az ábrán fehér színnel jelöltük azokat a munkaszakaszokat, amelyeket manuálisan végeztünk, míg szürke szín jelöli az automatizáltakat. Két olyan munkaszakasz volt, amely egyaránt kívánt automatizált és manuális munkát (OCR és egységesítés).

⁶ <http://www.siberianlanguages.surrey.ac.uk/about/>

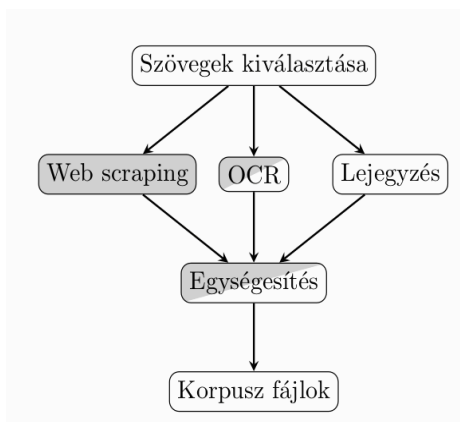
⁷ <https://elar.soas.ac.uk/Collection/MPI120925>

⁸ <https://www.univie.ac.at/negation/sprachen/nenetsa.html>

⁹ http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/adatbazisok_tundrainyenyec.html

¹⁰ <http://crubadan.org/languages/yrk-x-tundra-acad>

¹¹ <http://giellatekno.uit.no/cgi/index.yrk.eng.html>

1. ábra: A tundrai nyenyec nyelvi korpusz munkálatainak lépései

3.1. A korpusz szövegeinek kiválasztása

Korpuszunkban két forrástípusból származnak szövegek. Az egyik forrást a már publikált – nyomtatásban megjelent vagy online elérhető – szövegek alkotják. A másik csoportot pedig a projektünk keretében általunk gyűjtött anyagok szolgáltatják, illetve fogják szolgáltatni.

A nyomtatásban elérhető (tehát nem általunk gyűjtött) tundrai nyenyec szövegek kiválasztása során egy olyan szöveggyűjteményt szerettünk volna összeállítani, amely – a lehetőségeinkhez mérten – nagy számú szövegszót, valamint megbízható és természetes nyelvi adatot tartalmaz (vö. pl. Himmelmann 1998; McEnery – Hardie 2011). Így a következő tényezőket vettük figyelembe: a szövegek típusa (írott / írásban rögzített beszélt / beszélt), a szövegek nyelvjárás(i csoportj)a, az anyanyelvi adatközlő / informáns neve, neme, életkora a lejegyzés idején. A fenti szempontok egy része magától értetődő, de vannak kategóriák, amelyek némiképp magyarázatra szorulnak. Ilyen a szövegek típusára vonatkozó három kategória (írott / írásban rögzített beszélt / beszélt), amelyeket Schneider (2005) figyelembevételével alakítottunk ki. Vannak ugyanis olyan publikált tundrai nyenyec szövegek, amelyek egy valós beszédhelyzetben elhangzott szöveg írásban történt rögzítése. Ilyenek tipikusan a korábbi terepmunkák során nagy mennyiségben gyűjtött és publikált folklórszövegek, illetve újságokban megjelent interjúk szövegei. Ezeket nem tekinthetjük pusztán beszélt nyelvi szövegeknek, mivel az eredeti felvételek sok esetben nem érhetők el, így nem tudjuk, hogy a

szöveg szerkesztői milyen mértékben módosították az eredetileg elhangzott szövegeket. Az alábbi táblázat a korpuszunkban megtalálható szövegek típusát foglalja össze.¹²

2. táblázat: A tundrai nyenyec korpusz szövegeinek típusa

Szövegek forrása	Szövegek típusa	Szövegek műfaja	Szavak száma	Szövegek aránya a korpuszban
nyomtatott/ publikált	írott	újságcikkek	307 263	65,76%
		társalgási kézikönyvek	2 759	0,59%
		módszertani kézikönyvek	3 093	0,66%
	írásban rögzített beszélt	folklórszövegek	146 830	31,43%
		interjúk	6 021	1,29%
saját gyűjtés	beszélt	elbeszélés	1 246	0,27%
Összesen			467 212	

Az volt az eredeti szándékunk, hogy ezek a tényezők nagyjából egyforma szövegszó mennyiségben legyenek a korpuszunkban reprezentálva. Az anyanyelvi adatközlők / informánsok egyértelmű beazonosítására azonban csak 113 676 szót tartalmazó szöveg esetében volt lehetőség, ez a teljes szövegállomány (467 212) 24,33%-a. A szövegek lejegyzésének az idejét 319 422 szót tartalmazó szöveg (a korpusz 68,37%-a) esetében tudtuk csak meghatározni. Következésképpen a korpuszunk pillanatnyilag nem tekinthető kiegyensúlyozottnak, és bizonyos paraméterek szerint reprezentatívnak sem. A szövegeket azonban a fenti és további kritériumok (pl. a szövegek forrása, kiadási éve, szerkesztő személye) szerint rendszereztük, és a hozzáférhető adatokat egy katalógusban rögzítettük. A katalógus online változatát, amely egyelőre nem tartalmazza az adatközlőkre / informánsokra vonatkozó személyes adatokat, a projektünk

¹² A szövegek írott és beszélt nyelvi típus alapján való megkülönböztetése azért is indokolt, mert korábbi szintaktikai vizsgálatok arra a következtetésre jutottak, hogy a tundrai nyenyec nyelv írott és beszélt nyelvi változata között jelentős szerkezeti eltérések tapasztalhatók (lásd pl. Asztalos és mtsai 2017).

honlapján közzétettük.¹³ Ez a katalógus szolgáltatja az alapját további gyűjtéseinknek.

A fenti paramétereket emellett metaadatként hozzárendeltük a szövegekhez, így az online korpuszban ezen kritériumok alapján létrehozhatók alkörpuszok. Ezek segítségével különböző szociolingvisztikai adatok és szövegtípusok alapján összehasonlító vizsgálatokat is végezhetünk a korpuszban.

3.2. A szövegek digitális feldolgozása

A szövegek kiválasztása és katalogizálása után azok digitális feldolgozása következett. Három szövegtípust különböztettünk meg egymástól: (i) online elérhető szövegek; (ii) nyomtatásban megjelent szövegek; (iii) hangfelvételek. Ezeket a típusokat eltérő módszerekkel kellett feldolgoznunk, az alábbiak szerint:

(i) csoport szövegei	⇒	web scraping
(ii) csoport szövegei	⇒	(szkennelés és) OCR
(iii) csoport szövegei	⇒	lejegyzés

Ebben a munkaszakaszban az volt a célunk, hogy a nyers adatokat egységes formátumúvá, UTF8 karakterkódolású .txt fájlokká alakítsuk.

3.2.1. Web scraping¹⁴

Az online elérhető szövegek forrása a korábban említett *Няръяна вын-деп* 'Vörös tundra' nevet viselő újság. Itt több száz tundrai nyenyec cikk érhető el, melyekhez 2013 februárja óta orosz fordítás vagy kisebb összegzés is társul. Ekkora mennyiségű szöveget hosszadalmas lett volna manuálisan menteni, ezért automatizáltuk a folyamatot egy web scraper implementálásával. Ez a script első lépésként minden egyes cikk url link-jét kigyűjti, majd ezeket egyesével végigjárva reguláris kifejezések segítségével kinyeri a számunkra lényeges metaadatokat és magát a szöveget a HTML címkék közül. Ennek kimenetele 793 tundrai nyenyec szöveges fájl lett, amely 286 166 tokent tartalmaz. Az egyes cikkekhez tartozó orosz fordításokat és összegzéseket is elmentettük, mivel azok lesznek az

¹³ A katalógus az alábbi linken érhető el: <https://tundranenetsdata.nytud.hu/index.html#corpus>

¹⁴ A web scraping kifejezés egy webes felületen található tartalom összegyűjtését és lemásolását jelenti.

alapjai a későbbi orosz–tundrai nyenyec párhuzamos korpuszunknak (a tervekről bővebben lásd az 5. részt).

3.2.2. OCR¹⁵

A nyomtatásban hozzáférhető szövegeket beszkeneltük, majd a kapott .pdf kiterjesztésű fájlokat .txt fájlkká konvertáltuk.¹⁶ Ehhez az Abbyy FineReader optikai karakterfelismerő programot használtuk.¹⁷ Az OCR program kimenetét első lépésben manuálisan ellenőriztük, összehasonlítva az eredeti .pdf fájlokat az OCR program kimenetével. E folyamat során 179 800 szóból álló szöveget kellett manuálisan ellenőriznünk. Az első javítást követően szűrőpróbaszerűen kiválasztottunk szövegeket, és azokat újra ellenőriztük. Az ellenőrzés során azt tapasztaltuk, hogy a kimeneti fájlok továbbra is tartalmaznak karakterfelismerési hibákat. Ezért szükségesnek találtuk egy második manuális ellenőrzés beiktatását. A második ellenőrzés során azonban nem hasonlítottuk össze újra a már ellenőrzött szövegeket, hanem más módszert alkalmaztunk. Ezt azért választottuk, mert az első körös manuális ellenőrzés nagyon időigényes volt. A második ellenőrzési kör során listát készítettünk a korpuszban előforduló összes szóról és olyan karakterláncokat kerestünk, amelyek megsértik a következő tundrai nyenyec fonotaktikai szabályt:

[Sz:] A tundrai nyenyecben magánhangzóval, mássalhangzó torlódással, zöngétlen/lazán ejtett zár(jellegű)hanggal, affrikátával, pergőhanggal és gégezárhanggal nem kezdődhet szó (vö. Hajdú 1968).

A fenti szabályt megsértő karakterláncokat kilistáztuk, manuálisan vizsgakerestük és javítottuk a végleges fájlokban. Ez a második OCR ellenőrzés tehát nem teljes körű ellenőrzés volt.

3.2.3. Lejegyzés

2017-ben öt rövid, összesen 1246 szót tartalmazó tundrai nyenyec szöveget rögzítettünk audio (.wma) formátumban Khadry Okotetto tundrai

¹⁵ Az OCR az *optical character recognition* rövidítése, magyar jelentése optikai karakterfelismerés. Az optikai karakterfelismerés nyomtatott szövegek elektronikus átalakítása.

¹⁶ A txt az angol *text file* rövidítése, magyarul szövegfájl. Ez a szöveges dokumentumformátum nem tartalmaz semmilyen formázást.

¹⁷ <https://pdf.abbyy.com/>

nyenyec informánsunk közlésében. Ezeket a szövegeket az informánsunk lejegyezte. Ennek során azonban nem fonetikai lejegyzést használt, hanem a szövegeket az általa ismert helyesírási formában rögzítette.¹⁸

3.3. Karakterek egységesítése

Miután a nyers adatokat UTF8 karakterkódolású .txt fájlakká alakítottuk, szükséges volt a szövegek bizonyos mértékű egységesítése annak érdekében, hogy a korpuszban történő keresés során minden létező adatot kinyerjen a felhasználó.¹⁹ Amint említettük, nincsen egységes tundrai nyenyec írott nyelv és helyesírás, ezért a szóalakokat nem sztenderdizáltuk, kizárólag csak a karaktereket. A szavak egységesítésére elsősorban azért nem vállalkoztunk, mert az eltérő szóalakok nyelvjárási különbségekre is utalhatnak, s ezt az információt nem akartuk elveszíteni a szövegek feldolgozása során. Így van ez például a mutató névmás esetében, amelynek alakja *тукы* a jamali nyelvjárásban, és *чукы* a tajmiri nyelvjárásban.

A karakterek egységesítése során két problémátípust kellett megoldanunk:

1. Ugyanaz a karakter használatos eltérő (grammatikai) funkciók jelölésére.
2. Különböző karakterek használatosak ugyanannak a (grammatikai) funkciónak a jelölésére.

Tipikus példa az 1. pontban ismertetett problémára a kettős idézőjel (U+0022), amely egyaránt használatos idézetekben (tehát eredeti funkciójában), és jelöli a(z egyik) gégezárhangot. Azért, hogy meg tudjuk különböztetni egymástól az idézőjel két használatát, az idézetekre szolgáló karaktereket lecseréltük francia idézőjelekre (U+00AB, U+00BB). Ezt a lépést nem tudtuk automatizálni, így manuálisan végeztük a cserét.

A 2. pontban bemutatott karakterkódolási problémára példaként szolgál az aposztróf (U+0027) és a kettős idézőjel (U+0022) használata: mindkét karakter ugyanazt a fonémát, ti. a gégezárhangot /ʔ/ jelöli.

¹⁸ Az eredeti audio fájlok az alábbi honlapon érhetők el: http://corpus.nytud.hu/people/eszter/uralic_preerc/yrk/uj_szovegek/Okotetto/audio/

¹⁹ Az UTF8 az angol 8-bit Unicode Transformation Format angol kifejezés rövidítése, amelynek magyar jelentése 8 bites Unicode átalakítási formátum. Ez egy, a szövegek karaktereinek (betűk, számok, írásjelek stb.) egységes kódolási és használati szabványán alapuló megjelenítési módszer.

Salminen (1998) és Nikolaeva (2014) két gégezárhangot különböztet meg a tundrai nyenyecben. Az egyik gégezárhang nazálissal váltakozik, a másik pedig zéró fonémával bizonyos toldalékok előtt. Hajdú (1968) és Staroverov (2006) alapján azonban nem indokolt a tundrai nyenyecben kétféle gégezárhang megkülönböztetése a szinkrón nyelveírásokban, mivel a feltételezett két gégezárhang semmilyen akusztikai tulajdonságban nem tér el egymástól. Annak ellenére, hogy egyetértünk azzal, hogy nincsen kétféle gégezárhang a tundrai nyenyecben, valamint a kétféle gégezárhang jelölése és megkülönböztetése nem következetes a szövegekben, megtartottuk a fenti két karaktert. Elsősorban azért jártunk így el, mert a beszélői közösséggel konzultálva azt tapasztaltuk, hogy a közösség használja és megkülönbözteti a két jelölést. Ennek magyarázata véleményünk szerint a preskriptív iskolai nyelvoktatásban keresendő.

Egy másik példa a 2. pontban szereplő problématípusra a veláris nazálisok előfordulása a szövegekben: három különböző graféma használatos a veláris nazális fonéma jelölésére ($\text{H} = \text{U}+04\text{C9}$, $\text{H} = \text{U}+04\text{A2}$, $\text{H} = \text{U}+04\text{C8}$). Mivel a három eltérő jelölésnek nyelvészeti magyarázatát nem találtuk, ezeket a karaktereket egységesítettük. Azt feltételezzük, hogy a grafémák különbözősége nyomdatechnikai okokkal magyarázható. A beszélői közösséggel konzultálva a virtuális billentyűzet applikációkban (pl. Gboard) használatos karakterre cseréltük le ezeket a grafémákat. A karakterek egységesítésének zárásaként az írásjeleket is egységesítettük.

3.4. Korpuszfájlok

Utolsó lépésként a karakterek egységesítése során kapott szövegeket elő kellett készíteni az általunk használt NoSketch Engine korpuszkezelő rendszer számára. A NoSketch Engine korpuszkezelő a Sketch Engine nyílt forráskódú változata (Trevilla 2009).

A korpuszkezelő kiválasztása során figyelembe kellett vennünk, hogy (i) szövegeink még nincsenek elemezve és annotálva. Emiatt egy olyan rendszerre volt szükségünk, mely hatékony keresést tesz lehetővé már ezen az elemzési szinten is. Ezt az igényünket a NoSkE maximálisan kielégíti. Kereshetünk egyszerűen szóalakokra, karakterekre vagy akár komplex keresési mintát is írhatunk reguláris kifejezések segítségével, melyekre például szavak különböző előfordulásai egyszerre tudnak illeszkedni. (ii) Távolabbi célunk között szerepel egy tundrai nyenyec–orosz kétnyelvű korpusz elkészítése. Ezt is figyelembe véve fontos szem-

pont volt, hogy a korpuszkezelő képes legyen különböző nyelvű szövegek kezelésére. A NoSkE alkalmas az eltérő nyelvű szövegek párhuzamosítására akkor is, ha nincsenek azonos szinten annotálva. (iii) A tundrai nyenyec digitálisan kevésbé támogatott nyelv. Olyan rendszert szeretünk volna, ahol ez nem jelent akadályt. (iv) Végül hangsúlyos szerepet játszott a felület letisztult, felhasználóbarát és személyre szabható jellege, ami megkönnyíti a használatát bárki számára.

A NoSkE bemenetül két fájl szolgál. Az egyikhez először az összes szöveget át kellett alakítani egy-egy XML fájlra, ami a szöveget vertikálisan tartalmazza.²⁰ Ez azt jelenti, hogy minden sorban egy token szerepelhet és esetlegesen a hozzá tartozó metaadatok, mint a szótó (lemma) vagy grammatikai információ (POS-tag). A szövegeket strukturálhatjuk címkék segítségével, pl. bekezdésekre, mondatokra oszthatjuk, vagy jelölhetjük, ha egy írásjel tapad az előtte lévő vagy az azt követő szóhoz. Minden ilyen típusú fájlban van egy gyökércímkeje, ahol definiálhatunk attribútumokat. Ezek alapján a felhasználó kereséskor szűrni tud az adatok között. Az általunk használt attribútumok: id (azonosító), az adat forrása, műfaja, az adatközlő neve és a dialektus. Az automatizált átalakítási folyamat után kapott XML fájlokat végül összefűztük egy nagy vertikális fájlra. A másik bemeneti feltétel a konfigurációs fájl, ahol a korpusz struktúráját, vázát adhatjuk meg. Itt kapnak helyet olyan információk is, mint a korpusz nyelve, karakterkódolása, rövid leírása stb. E kettő segítségével a NoSkE sikeresen összeállította a tundrai nyenyec egynyelvű korpuszt, ami 467 212 szóból áll.

4. Online korpusz

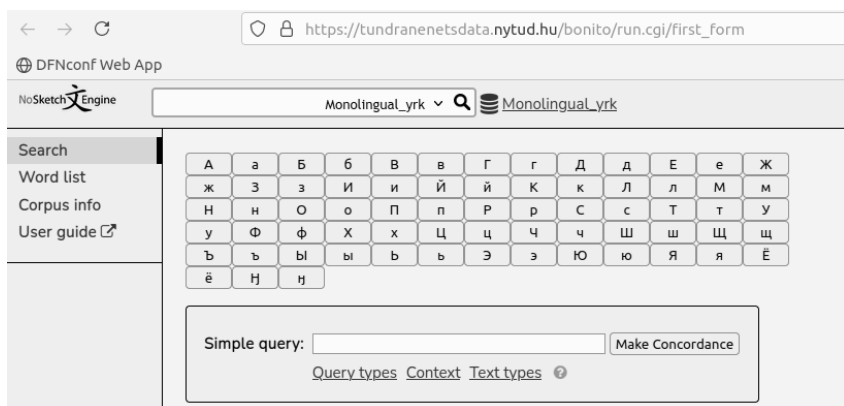
Az online tundrai nyenyec korpusz ideiglenesen elérhető a Nyelvtudományi Kutatóközpont egyik szerverén.²¹ A korpusz jelenleg 467 212 szövegszót tartalmaz és egynyelvű, tehát csak tundrai nyenyec adatok kereshetők benne (a bővítési terveket a következő részben tárgyaljuk).

²⁰ Az XML az angol nyelvű *Extensible Markup Language* rövidítése, amely magyarul kiterjeszthető jelölőnyelvet jelent. Ez egy általános célú leíró nyelv, amely különböző adattípusok leírására képes, elsősorban az interneten keresztül történő strukturált szövegek és információ megosztására használják.

²¹ <https://tundranenetsdata.nyud.hu/bonito>

4.1. A korpusz használata

A korpusz jelenlegi formájában elsősorban arra használható, hogy karaktereket, karakterláncokat, morfémákat keressünk benne. Megfelelő tundrai nyenyec nyelvismeret esetében morfológiai és szintaktikai vizsgálatok is végezhetők a segítségével. A keresés egyszerűbbé tételének érdekében létrehoztunk egy cirill billentyűzetet a felületen (lásd 2. ábra). A felület jelenleg kizárólag angol nyelvű.

2. ábra: A tundrai nyenyec egynyelvű korpusz online keresőfelülete

A felhasználói felület megjelenítését módosítottuk, és olyan funkciókat állítottunk be, amelyek a szövegek mostani feldolgozottsági szintjén hasznosak lehetnek. Ennek során kikerült a menüpontok közül az ún. 'Find x' funkció, melynek segítségével részletes információt lehet szerezni arról, hogy például a keresett szó jellemzően milyen grammatikai kategóriában fordul elő. Korpuszunkban az egyszerű keresés mellett jelenleg lemmára, frázisokra, szóalakokra vagy karakterekre is kereshetünk. Továbbá elérhető olyan funkció is, ahol reguláris kifejezések segítségével alkothatunk komplex keresési mintákat a korpuszkereső nyelvhasználatával (CQL;²² lásd 3. ábra)

²² <https://www.sketchengine.eu/documentation/corpus-querying/>

The screenshot shows the NoSketch Engine Monolingual_vrk interface. On the left is a sidebar with links: Search, Word list, Corpus info, and User guide. The main area features a search form with a 'Simple query' input field and a 'Make Concordance' button. Below the input field are tabs for 'Query types', 'Context', and 'Text types'. The 'Query type' section has radio buttons for 'simple' (selected), 'lemma', 'phrase', 'word', 'character', and 'CQL'. There are also input fields for 'Lemma:', 'Phrase:', 'Word form:', and 'Character:'. A 'match case' checkbox is next to the 'Word form:' field. The 'CQL:' field has a 'Default attribute' dropdown menu set to 'word'. At the bottom of the form are 'Make Concordance' and 'Clear All' buttons. Above the search form is a table of the Cyrillic alphabet.

А	а	Б	б	В	в	Г	г	Д	д	Е	е	Ж	ж
З	з	И	и	Й	й	К	к	Л	л	М	м		
Н	н	О	о	П	п	Р	р	С	с	Т	т	У	у
Ф	ф	Х	х	Ц	ц	Ч	ч	Ш	ш	Щ	щ		
Ъ	ъ	Ы	ы	Ь	ь	Э	э	Ю	ю	Я	я	Ё	ё
ѐ	ђ	џ											

3. ábra: Keresési típusok

Létrehozhatunk alkorpuszokat is a felületen belül. Ahogy a korábbiakban szó volt róla, a szövegek gyűjtése és kiválasztása során azok metaadatait is rögzítettük abból a célból, hogy korpuszunk a jövőben megfeleljen a 3.1. részben tárgyalt főbb kritériumoknak. A következő adatokat gyűjtöttük össze: a szöveg forrása, a szöveg lejegyzésének éve, a szöveg típusa (írott / beszélt), (al)műfaja, tokenek száma, továbbá az adatközlő / informáns neve, neme, életkora, nyelvjárása. Minden egyes szöveghez hozzárendeltünk egy azonosító kódot is. Ezeket az adatokat egy .xlsx formátumú katalógusban tároljuk, és elérhetővé tettük a projekt honlapján. Ez konvertálható olyan formátummá, amelyet az általunk kiválasztott és a projekt során használni kívánt metaadatkezelő keretrendszer (IMDI/CMDI) megkövetel.²³ E keretrendszer használatával a nyelvi forrásról közölni kívánt metaadatok komponenseit egy profillá alakíthatjuk. Ezzel kívánjuk elősegíteni azt, hogy minél több kutatóhoz és nyelvhasználóhoz eljuthasson a korpuszunk. A metaadatok egy részét felhasználtuk arra is, hogy az online platformon segítségükkel alkorpuszt hozhassunk létre, és a keresést korlátozhassuk a szövegek azonosítójának, (al)műfajának, forrásának, az adatközlők nemének, valamint nyelvjárásának figyelembevételével (4. ábra).

²³ <https://www.clarin.eu/content/component-metadata>

The screenshot displays the NoSkE engine interface. At the top, there is a search bar with the text 'Monolingual_vrk' and a search icon. Below the search bar, there is a sidebar with links: 'Search', 'Word list', 'Corpus info', and 'User guide'. The main area contains a table of Cyrillic characters (А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я, Ё) and a search form. The search form includes a 'Simple query' field, a 'Make Concordance' button, and links for 'Query types', 'Context', and 'Text types'. Below these, there is a 'Text types' section with a 'Subcorpus' dropdown set to 'None (whole corpus)' and a 'create new' link. The 'Text types' section contains several filter boxes: 'DOC.ID' (empty), 'DOC.GENRE' (with checkboxes for Folklore, Methodological handbook, Narrative, Newspaper, Phrasebook, and a 'Select All' button), 'DOC.SOURCE' (with checkboxes for Bergman, Markus - Lublinskaya, Marina - Sherstinova, Tatiana 2003, Fieldwork (2017), Labanauskas 1995, Lar-Pushkareva 2001, Narana Nigaem, Narana Winder, Nenang 2007, Pushkareva Khomich 2001, Yangasova 2001, and a 'Select All' button), 'DOC.GENDER' (with checkboxes for female, male, n.d., and a 'Select All' button), and 'DOC.DIALECT' (with checkboxes for Bolshaya Zemlya, Kanin, Nadya, Priural (Ob/Ural), Taymyr, Taz, Yamal, Yamal(7), multiple, n.d., and a 'Select All' button). At the bottom, there are 'Make Concordance' and 'Clear All' buttons.

4. ábra: Alkorpuszok

A NoSkE egy további beépített funkcióját is megtartottuk, így lehetőség van arra, hogy szavak gyakorisági listáit elkészíthessük a segítségével (lásd 5. ábra). Szűrhetünk a szavak között reguláris kifejezés, minimum és maximum előfordulás segítségével, vagy egyszerű szöveges fájl (.txt) feltöltésével megadhatunk szóalakokat, melyek mindenképp szerepeljenek, vagy éppen ne szerepeljenek az elkészülő listában.

NoSketch Engine

Monolingual_lyrk

Search

Word list

Corpus info

User guide

All words

Menu position

Word list options

Subcorpus: None (whole corpus) [info](#) [create new](#)

Search attribute: word

☐ use n-grams. Value of n: from 2 to 2

☐ hide/nest sub-n-grams

Filter options:

Filter word list by: Regular expression:

Minimum frequency: 5

Maximum frequency: 0 (0 = no maximum frequency)

Whitelist: Tallózás... Nincs kijelölve fájll. Clear

Blacklist: Tallózás... Nincs kijelölve fájll. Clear format

☐ Include non-words

Output options:

Frequency figures: ☒ Hit counts ☐ Document counts ☐ ARF

Output type: ☒ Simple ☐ Keywords

Reference (sub)corpus: Monolingual_lyrk (whole corpus)

Prefer: rare words ☐ common words 1

☐ Change output attribute(s)

word word word

You can select one or more output attributes. Please note that this option can be time-consuming.

[Make word list](#)

5. ábra: Szavak gyakorisági listájának elkészítése

4.2. Annotálás

A digitális feldolgozást és a korpuszfájlok létrehozását követően a szöveg különböző szintjein szerettünk volna többtinformációt fűzni az adatokhoz. Az annotálási munkát azért kezdtük el, hogy szélesebb közönség is tudja használni a korpuszunkat. Megfelelő erőforrás és digitális eszközök híján azonban csak részleges szó- és szövegszintű annotálással tudtuk kezdeni ezt a munkát.

A szavak szintjén a személyes névmásokat láttuk el grammatikai információval. Azért esett a választásunk a személyes névmásokra, mert nincs nagy variabilitás az alakváltozataikban, így biztosan minden előfordulást ki tudtunk keresni és meg tudtunk jelölni. A NoSkE bemenetül szolgáló vertikális fájl azért is van ilyen módon kialakítva, hogy a számítógép számára könnyen olvasható formában tudja tartalmazni az egyes tokenekhez tartozó információkat. Tabulátorokkal elválasztva szabadon megnevezhető metaadatot fűzhetünk a szavakhoz, melyeket a konfigurá-

ciós fájlban is definiálni kell a vertikális fájl struktúrájának megadásakor. A mi esetünkben szótóvel (lemma) és POS-tag + morfológiai információval egészítettük ki a személyes névmásokat a szövegekben. A 3. táblázat tartalmazza a címkekészletet és a névmások gyakoriságát.

Az egyes alakokra a korábban említett CQL segítségével tudunk keresni. Az alábbi kifejezés közül (1) illeszkedni fog minden többes szám első személyű névmásra függetlenül annak esetétől, míg (2) az összes tárgyesetű személyes névmást fogja kilistázni.

(1) [pos="PPRON.1pl.*"]

(2) [pos="*.acc"]

A szöveg szintjén pedig a kérdéseket, illetve a rövidítéseket és a lábjegyzeteket jelöltük. Ezek mindegyikéhez szükség volt manuális feldolgozásra is. A kérdéseket azért szerettük volna megjelölni, mert a projekt, aminek keretében a korpusz készül, a kérdések szerkezetét vizsgálja. A kérdések megjelölése során először kilistáztuk azokat a mondatokat, amelyek végén kérdőjelet találtunk. A kérdések másik végpontjaként a kérdőjelet megelőző első írásjelet jelöltük meg. Így összesen 2557 db kérdést találtunk. Ellenőriztük a mondatokat és azok jelentését informáns bevonásával, majd külön címkével jelöltük az eldöntendő (1772 db) és a kiegészítendő (785 db) kérdéstípusokat. A rövidítések esetében kigyűjtöttük a lehetséges formákat négy karakter hosszúságig, melyekből 25 valódi rövidítést jelöltünk a szövegekben. A lábjegyzeteket már az OCR ellenőrzés során kapcsos zárójelekkel láttuk el, így ezek automatikus cseréjére volt csak szükség. Ezek jelöléséhez a NoSkE által használt XML formátumot tartottuk meg. A 4. táblázatban látható címkéket határoztuk meg.

Ezek a címkék jelenleg a szavak szintjén találhatók meg a szövegekben, keresésük is ehhez mérten lehetséges. A jövőben szeretnénk a keresési opciók közé könnyen kiválasztható módon felvenni.

3. táblázat: A tundrai nyenyec személyes névmások és címkéik a korpuszban

TOKEN	LEMMA	POS-tag	GYAKORISÁG
мань	мань	PPRON.1sg	2289
пыдар	пыдар	PPRON.2sg	534
пыда	пыда	PPRON.3sg	1848
мани'	мани'	PPRON.1du	180
пыдари'	пыдари'	PPRON.2du	20
пыди'	пыди'	PPRON.3du	186
маня"	маня"	PPRON.1pl	1547
пыдара"	пыдара"	PPRON.2pl	83
пыдо'	пыдо'	PPRON.3pl	838
си"ми	си"ми	PPRON.1sg.acc	587
сит	сит	PPRON.2sg.acc	469
сита	сита	PPRON.3sg.acc	105
сидни'	сидни'	PPRON.1du.acc	39
сидди'	сидди'	PPRON.2du.acc/3du.acc	30
сидади'	сидди'	PPRON.2du.acc/3du.acc	0
сидна"	сидна"	PPRON.1pl.acc	281
сидда"	сидда"	PPRON.2pl.acc	52
сидада"	сидда"	PPRON.2pl.acc	3
сиддо'	сиддо'	PPRON.3pl.acc	91
сидадо'	сиддо'	PPRON.3pl.acc	0

4. táblázat: Az annotálás során használt címkék

Kiegészítendő kérdés	<whq> ... </whq>
Eldöntendő kérdés	<pq> ... </pq>
Rövidítés	<abbrev> ... </abbrev>
Lábjegyzet	<footnt> ... </footnt>

5. Jelenleg folyó munkálatok, jövőbeli tervek

A korpuszunk pillanatnyilag tehát részlegesen (kis mértékben) annotált és egynyelvű. A munkánk még nem zárult le, a következő munkaszakaszban az alábbiak szerint tervezzük bővíteni és feldolgozni az adatokat, amennyiben rendelkezésre állnak majd az ehhez szükséges anyagi és emberi erőforrások:

- A korpusz anyagának bővítése további anyagokkal. Tervünk megvalósításához felvesszük a kapcsolatot olyan kutatóintézetekkel és archívumokkal, ahol még folyik a tundrai nyenyec nyelv kutatása. Továbbá a saját jövőbeli gyűjtéseinket is feldolgozzuk majd, és elérhetővé tesszük a korpuszban. Az adatgyűjtésünk során figyelembe fogjuk venni a katalógusunkat, és megpróbálunk olyan adatokat lekérdezni, amelyek jelenleg hiányoznak vagy alulreprezentáltak a korpuszban.
- A tundrai nyenyec szövegek fordítása. Első lépésként azt tervezzük, hogy egy tundrai nyenyec–orosz párhuzamos korpuszt hozunk létre, amely egyaránt kereshető mindkét nyelv oldaláról. Ehhez bizonyos források (mint pl. a folklórszövegek) esetében már készen vannak nyersfordítások, amelyeknek egy részét úgy adták ki nyomtatásban, hogy orosz fordításokat is mellékeltek hozzá. Ezek esetében szükség lesz a szövegek mondatszintű párhuzamosítására; ezt a feladatot anyanyelvi beszélők bevonásával tervezzük megvalósítani. Távolati tervünk között szerepel továbbá az is, hogy a szövegeket angolra is lefordítsuk, így létrehozva egy tundrai nyenyec–orosz–angol nyelvű párhuzamos korpuszt.

6. Összefoglalás

Tanulmányunkban bemutattuk a tundrai nyenyec nyelvi korpuszunk kialakításának folyamatát és lépéseit. Elsősorban az volt a célunk, hogy részletes útmutatót adjunk az általunk kidolgozott és követett módszerekről.

Az egyes munkaszakaszok a következők: a korpusz szövegeinek kiválasztása, a szövegek digitális feldolgozása (web scraping, OCR, lejegyzés), a karakterek egységesítése, korpuszfájlok létrehozása, online korpusz létrehozása. Ezek mellett bemutattuk, hogy hogyan lehet jelenleg használni a korpuszt, és beszámoltunk a korpuszban szereplő adatok részleges szó- és szövegszintű annotálásáról. Tanulmányunk végén a tervezett bővítési és módosítási lehetőségeinkről számoltunk be.

Irodalom

- Ackerman, Farrell – Tapani Salminen (2006), Nenets. In: Brown, Keith (ed.), *Encyclopaedia of language and linguistics*, 2nd ed. Vol. 8. Elsevier, Amsterdam. 577–579.
- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett (2017), Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK, Budapest. 30–62.
- Dudeck, Stephan (2013), Challenging the state educational system in Western Siberia: taiga school by the Tiutiakha River. In: Kasten – de Graaf (eds) (2013): 129–157.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Himmelman, Nikolaus P. (1998), Documentary and descriptive linguistics. *Linguistics* 36: 161–196.
- Kasten, Erich – de Graaf, Tjeerd (eds) (2013), *Sustaining indigenous knowledge: learning tools and community initiatives for preserving endangered languages and local cultural heritage*. Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg.
- Kavitskaya, Darya – Staroverov, Peter (2008), Opacity in Tundra Nenets. In: Abner, Natasha – Bishop, Jason (eds), *WCCFL 27: Proceedings of the 27th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadia Proceedings Project, Somerville, MA. 274–282.
- Koskarjova, N. B. [Кошкарева, Н. Б.] (2005), *Очерки по синтаксису лесного диалекта ненецкого языка*. Институт филологии СО РАН, Новосибирск.
- Laptander, Roza (2013), Model for the tundra school in Yamal: a new education system for children from nomadic and semi-nomadic Nenets families. In: Kasten – de Graaf (eds) (2013): 181–194.
- Liarskaya, Elena (2013), Boarding school on Yamal: History of development and current situation. In: Kasten – de Graaf (eds) (2013): 159–180.
- McEnery, Tony – Hardie, Andrew (2011), *Corpus linguistics: Method, theory and practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nikolaeva, Irina (2014), *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Pakendorf, Brigitte (2010), Contact and Siberian languages. In: Raymond Hickey (ed.), *The handbook of language contact*. Wiley-Blackwell, Malden. 714–737.
- Порова, Я. Н. [Попова Я. Н.] (1978), *Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка*. Наука, Москва.
- Salminen, Tapani (1993), On identifying basic vowel distinctions in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 51: 177–187.

- Salminen, Tapani (1998), Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 516–547.
- Sammallahti, Pekka (1974), *Material from Forest Nenets*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Schneider, Edgar W. (2002), Investigating variation and change in written documents. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds), *The handbook of language variation and change*. Blackwell Publishing. 67–96.
- Staroverov, Peter (2006), Vowel deletion and stress in Tundra Nenets. In: Gyuris, Beáta (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html>
- Tyerescsenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1993), Ненецкий язык. In: Ярцева, В. Н. – Елисеев, Ю. С. – Майтинская, К. Е. – Романова, О. И. (ред.), *Языки мира: Уральские языки*. Наука, Москва. 326–343.
- Toulouze, Eva (1999), The development of a written culture by the indigenous peoples of Western Siberia. *Arctic Studies* 2: 53–85.
- Toulouze, Eva (2003), The Forest Nenets as a double language minority. *Pro Ethnologia* 15: 95–108.
- Trevilla, Lorena (2009), *Ethnologue: languages of the world*, SIL International. <https://www.ethnologue.com>
- Vagramenko, Tatiana (2017), 'Blood' kinship and kinship in Christ's blood: nomadic evangelism in the Nenets Tundra. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 11/1: 151–169.
- Vakhtin, Nikolai (2015), Indigenous minorities of Siberia and Russian sociolinguistics of the 1920s: A life apart? *Acta Borealia* 32/2: 171–189.
- Volzhanina, Elena A. (2007), The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30/2: 143–154.

Johann Peter Falck 18. századi udmurt nyelvi anyaga

Maticsák Sándor

Debreceni Egyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

The Swedish born Falck was one of the leaders of the Orenburg Expedition, an endeavour that aimed to map the distant lands of Russia and describe their flora, fauna and geographical conditions. Between 1768 and 1774, Falck explored the Middle and Lower Volga Regions, the Orenburg Governorate, Western and Southern Siberia. He did not have the opportunity to publish his notes about the expedition, because his mental disorder led to his suicide in Kazan in March 1774. His work was finally published by his fellow researcher, J. G. Georgi in 1785–86. The three-volume text contains natural scientific, ethnographical and linguistic information. Falck collected words from several languages; these are mainly plant names, animal names and expressions from basic vocabulary.

The volumes contain 226 Udmurt words. The first two volumes contain 62 plant names and 66 animal names, while third volume includes a German–Finnish–Mari–Udmurt–Khanty glossary, with 86 Udmurt words in it. Furthermore, a dozen additional Udmurt expressions occur in the description of the Udmurt people and their lifestyle.

Falck's travelogue was also published in Russian in 1824–25. This version is considerably shorter, with virtually no linguistic material in it. Linguistic research on the first period of the Udmurt literary language has only examined the 19 Udmurt words of this Russian text (cf. Tepljašina's short analysis of these lexemes in her monograph on 18th-century texts).

The present paper is the first complete study of all the Udmurt words in the travelogue. After a brief overview of Falck's life and works, his contribution to the Orenburg Expedition and the Udmurt words collected by him are discussed. I was able to identify over 200 words in the text. I conclude the essay with a survey of the characteristic features of Falck's spelling.

Keywords: J. P. Falck, Orenburg Expedition, 18th century Udmurt language, linguistic field work, glossaries, Udmurt spelling

Kulcsszavak: J. P. Falck, orenburgi expedíció, 18. századi udmurt (votják) nyelv, nyelvi anyag gyűjtése, szójegyzékek, udmurt (votják) ortográfia

Nyelvtudományi Közlemények 117: 145–198.

DOI: 10.15776/NyK.2021.117.6

Az orenburgi expedíció (1768–1774) négy vezetője közül Johann Peter Falckkal bányák legmostoháiban a finnugor tudománytörténet: míg Pallas, Lepjohin és Georgi neve fel-felbukkan a kézikönyvekben,¹ addig Falck finnugor munkásságáról egyedül Günter Stipa szól egy rövid, mindössze bekezdésnyi szövegben a finnugor nyelvtudomány történetét bemutató monográfiájában (Stipa 1990: 200).

Jelen tanulmányomban egyrészt Falcknak az orenburgi expedícióban betöltött szerepét, a finnugor nyelvi anyagok gyűjtésének háttérét vázoló fel, másrészt az általa gyűjtött udmurt anyagot mutatom be. Ennek a több mint 200 lexémát magában foglaló anyagnak nagy része eddig rejtve volt a finnugristák előtt. Tyepljasina a 18. századi udmurt nyelvelméket bemutató munkájában csak az orosz fordításban előforduló 19 szót elemezte röviden (Tyepljasina 1965: 116–120; vö. még Csúcs 1990: 8). Ivsin ortográfiatörténeti monográfiájában szintén csak az orosz változat szóanyagát vizsgálta (Ivsin 2010: 51–57, 138). Falcknak az udmurtokról szóló, eredeti, német nyelvű leírását K. Schwamm publikálta, az ebben a fejezetben előforduló egy tucatnyi szó rövid magyarozatát is megadva (Schwamm 1980). A többi adat feltárására ebben az írásban kerül sor.²

1. Johann Peter Falck élete

Johann Peter Falck³ a nyugat-svédországi Broddetorp egyházközség Kockstorp nevű tanyáján látta meg a napvilágot. Apja prédikátor volt. Születéséről a különböző források eltérő adatokat adnak meg. Georgi szerint 1725-ben született,⁴ Gnucseva (1946) szerint 1727-ben. Lindman 1732. november 26-ra teszi a születés időpontját (Lindman 1956: 96; ld. még Larsson 1999: 298).

¹ Domokos 1990: 89 (Georgi), 186 (Lepjohin), 231 (Pallas); Nanovfszky 2000: 461 (Georgi), 481 (Pallas); Stipa 1990: 200 (Georgi), 201 (Lepjohin), 199–200, 202–203 (Pallas).

² Falcknak más finnugor gyűjtésével is keveset foglalkoztak. Mordvin gyűjtését A. P. Feoktysztov elemezte röviden (1963: 33–34; 1976: 33), mari anyagáról I. G. Ivanov szólt néhány mondatban (Ivanov 1975: 10). Egy nemrég megjelent tanulmányomban a teljes, több mint 200 szavas mari gyűjtését mutattam be (Maticsák 2021).

³ Névváltozatai: Falk; Johan Petersson Falck, Juhan Pehr Falck. Orosz forrásokban: Юхан/Йохан/Иоганн Петер Фальк, Иван Петрович Фальк.

⁴ Beyträge, Vorrede I. Ezt az évszámot adta meg Schwamm is (1990: 99), és ezt képviseli Noszkova is (2007: 113).

Falck 1751-ben iratkozott be az uppsalai egyetemre, ahol botanikát tanult Karl von Linné⁵ tanítványaként. Falck egyetemistaként egy ideig Linné fiának – aki 10 éves korától az egyetemen tanult – volt a házitánítója.

Linné 1760-ban egy dán expedíció tagjaként Afrikába szeretne volna küldeni Falckot, de a terve megghiúsult. Falck végül Uppsalában maradt, ahol 1762 júniusában sikeresen megvédte botanikai témájú doktori diszertációját (egy Peruban őshonos nárciszfajtról), és – a kor szokásainak megfelelően – megkapta az orvostudomány doktora címet.⁶

Linné közbenjárására Falck a következő évben Oroszországba, a pétervári akadémiára került. Falck innen magokat, növényeket küldött mestérének, és rendszeresen informálta őt az oroszországi botanika híreiről is. Linné a világ minden tájára elküldte tanítványait, hogy gyűjtsenek minél több magot, növényt, gyógynövényt, és fedezzenek fel állatfajokat, Falck is Linné egyik „apostola” volt.

Falck útja nem indult jól: Narva közelében hajótörést szenvedett, és ingósága nagy része odaveszett. Végül 1763 októberében érkezett meg Szentpétervárra. Itt először S. F. Kruse, II. Katalin háziorvosa természet-tudományi kabinetjének lett a kurátora. 1765-ben kinevezték a botanika professzorának és a fűvészkert igazgatójának.

Az Oroszország távoli tájait feltérképező nagy vállalkozás, az ún. orenburgi expedíció egyik részlege vezetőjéül – szintén Linné közbenjárására – Falckot választották, aki 1768 szeptemberében indult el a nagy útra, ahonnan soha nem tért vissza: 1774. március végén Kazanyban öngyilkos lett.

⁵ Linné (1707–1778) az uppsalai egyetemen tanult, Hollandiában lett orvosdoktor, 1739-ben nevezték ki a Svéd Tudományos Akadémia első elnökének. Az uppsalai egyetemen az orvostudomány professzora, az egyetem botanikus kertjének igazgatója, majd a király háziorvosa. A növény- és állatvilág modern tudományos rendszerezője, a kettős nevezéktan megalkotója.

⁶ A 18. századi Svédországban a botanika még az orvostudomány része volt, nem számított külön tudományterületnek.

2. Falck az orenburgi expedícióban

I. Péter – elsősorban a felvilágosodás nagy alakja, a német Leibniz⁷ hatására – rendkívül fontosnak tartotta az Orosz Birodalom növény- és állatvilágának, földrajzi viszonyainak feltérképezését, ezért is indított útjára előbb egy egyszemélyes expedíciót a fiatal német orvos és természettudós, D. G. Messerschmidt (1685–1735) személyében, aki 1719 és 1727 között gyűjtött Szibériában, majd 1725-ben a dán Vitus Bering (1681–1741) vezetésével az I. kamsatkai expedíciót, melynek célja az Oroszország és Alaszka közötti átjáró felfedezése volt.

Az expedíciók Péter halála után, Anna (uralk. 1730–40) és Erzsébet (1741–62) cárnők idején is folytatódtak. 1733-ban indult útjára az addigi legnagyobb vállalkozás, a II. kamsatkai expedíció, melynek hét részlege Oroszország északi és keleti partvidékének feltérképezésére jött létre, míg a nyolcadik részleg, az „akadémikusok” csoportja – G. F. Müller,⁸ majd J. E. Fischer⁹ vezetésével – Szibéria távoli tájainak természettudományi értékei mellett rengeteg néprajzi és történeti anyagot is gyűjtött. Emellett jelentős nyelvi anyagra is szert tettek: Müller 1733-ban Kazanyban egy nyolcnyelvű, nyelvenként 300 szavas szójegyzéket állított össze; az ő későbbi gyűjtését felhasználva nyújtotta be Fischer 1747-ben az akadémiára 40 nyelvű szótárát, a *Vocabularium Sibiricum*-ot (az expedícióról, Müller és Fischer munkásságáról részletesebben ld. Maticsák 2016, további irodalommal).

A következő nagy expedíció 1768-ban indult. Ez az időszak a nagy természettudományi vállalkozások időszaka volt. 1769-ben a Vénusz el-

⁷ G. W. Leibniz (1646–1716) sokrétű munkássága mellett kiemelt figyelmet fordított Oroszország modernizálására is. Az ő kezdeményezésére alapította meg I. Péter az Orosz Tudományos Akadémiát, és hívott be számos külföldi tudóst az országba.

⁸ Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) német történészprofesszor, a szentpétervári akadémia tagja. Az Oroszország történelmét külföldön is megismertető *Sammlung Russischer Geschichte* [Orosz történeti gyűjtemény] szerzője. Az első oroszországi nyomtatott újság szerkesztője. 1766-tól a moszkvai levéltár igazgatója. 1733–40 között a kamsatkai expedíció egyik vezetője.

⁹ Johann Eberhard Fischer (1697–1771) német történész, a szentpétervári akadémiai gimnázium rektora, az akadémia tagja. 1740 és 1746 között részt vett a kamsatkai expedícióban. Fő műve a *Sibirische Geschichte* [Szibéria történelme] (1768).

haladt a Nap előtt. A jelenség pontos nyomon követésére¹⁰ világszerte számos expedíció kelt útra, amatőrök és szakemberek mérték Kanada partjainál, Dél-Afrikában, Indiában, Cook kapitány pedig Tahitin. Finnugor berkekben köztudott, hogy Hell Miksa és Sajnovics János is ennek az égi jelenségnek a vizsgálatára utazott el Észak-Norvégiába, Vardø szigetére – ennek az útnak lett az eredménye a *Demonstratio*, a finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapvetése.

Oroszországban a neves polihisztor, M. V. Lomonoszov¹¹ vezetésével hat „égi” expedíciót szerveztek (a Kola-félszigettől a szibériai Jakutsz-kig), és ezzel párhuzamosan öt részleget küldtek ki a „földi” jelenségek megfigyelésére is. Ez a tudományos vállalkozás az Orenburgi expedíció nevet viseli. Az elnevezés nem pontos, mert egyrészt az öt részlegből kettő Asztrahany környékén, a Kaszpi-tenger vidékén és a Kaukázusban gyűjtött, másrészt a másik három részleg lényegesen messzebbre jutott, mint az Orenburgi Kormányzóság: feltérképezték Nyugat- és Dél-Szibéria jelentős részét, elutaztak egészen a kínai–mongol–orosz határig, egy részleg pedig északra fordulva a Kola-félszigetig jutott.

Az expedíció fő célkitűzése Oroszország növény- és állatvilágának leírása, a meteorológiai jelenségek megfigyelése, az ország geológiai viszonyainak feltérképezése volt, de ezek mellett jelentős figyelmet fordítottak az egyes népek leírására, néprajzi jellegzetességeik bemutatására – és nem utolsósorban nyelvi anyagokat is gyűjtöttek.

A nagy vállalkozás vezetője a német származású természettudós, Pallas¹² volt, a többi részleget az orosz Lepjohin,¹³ a svéd Falck (orenburgi-

¹⁰ Ennek segítségével tudták kiszámítani a Föld és a Nap, majd ebből a Föld és a többi bolygó távolságát.

¹¹ Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–1765) a természettudományok szinte minden ágában jelentőset alkotott. Nevéhez fűződik az első korszerű kémiai laboratórium felállítása, hőtani, optikai, fénytani vizsgálatokat folytatott, kutatta a gázok tulajdonságait, a légköri jelenségeket és a földrengéseket. Érdekelte az ásványtan, a bányászat, a kohászat és a csillagászat. A jog, a történelem, a földrajz, a filozófia, az irodalom és a nyelvészet terén egyaránt kimagaslót nyújtott. A modern orosz irodalmi nyelv megteremtője, az első tudományos nyelvten és az egységes helyesírás megalkotója.

¹² Peter Simon Pallas (1741–1811) német természettudós, botanikus, zoológus. Halléban és Göttingenben tanult, Leidenben doktorált. 1766-ban nevezték ki a pétervári akadémia professzorának. Fő műve az Oroszország növényzetét

ak), a német Gmelin¹⁴ és honfitársa, Gmelin¹⁵ (asztrahanyiak) vezette. Pallas és Falck expedíciójához 1770-ben csatlakozott a szintén német Georgi (rőla ld. a 3. pontban).

Az orenburgi expedíció ötödik részlege Falck vezetésével 1768. szeptember 5-én indult el Pétervárról. A részleg tagja volt a görög származású Christophor Bardanes rajzoló és preparátor, valamint három orosz diák: Ivan Bikov, Mihail Lebegyev és Sztjepan Kaskarjov.

Az első évben Novgorod és Tver érintésével Moszkváig jutottak, ahonnan 1769 márciusában indultak tovább. Útjuk főbb állomásai Kolomna, Rjazany, Penza, Szizrany, Szaratov és Caricin voltak. 1770 első felében a Középső-Don és a Medvegyica folyók vidékét, majd Asztrahany térségét járták be. Utána a kalmük sztyeppén át keletre vették az irányt, s 1770 augusztusában érkeztek Orenburgba. Onnan Orszkon és Verhnyeurszkon át Cseljabinszkba mentek, itt találkozott Pallas, Falck és Georgi. Innen 1771 nyarán indult tovább Falck csapata Szibériába: felkeresték Tobolszkot, Tarát, Barnault, Zmeinogorszkot, majd az Obon

rendszerző *Flora Rossica* és az állatvilágot leíró *Zoographica Rosso-Asiatica*. Nyelvészeti szempontból a legfontosabb munkája 200 nyelvű szótára, a *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. *Сравнительные словари всех языков и наречий* [Minden nyelv és nyelvjárás összehasonlító szótára] (1786–87). Úti élményeinek összefoglalása a háromkötetes *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs in den Jahren 1768–1773* [Utazás Oroszország különböző tartományaiban 1768–1773 között] (1771–1776).

¹³ Ivan Ivanovics Lepjohin (1740–1802) orosz természettudós. Iskoláit Pétervárott és Strassburgban végezte. 1767-ben adjunktussá, 1771-ben akadémiussá nevezték ki. 1774-ben a botanikus kert vezetője lett. A gyógynövények első jelentős orosz szakértője. Később részt vett az orosz nagyszótár munkálataiban is. Expedíciós tapasztalatait a *Дневныя записки путешествія Ивана Лепехина по разнымъ провинціямъ Россійскаго государства* [Ivan Lepjohin az Orosz Állam különböző tartományaiban tett utazásának naplója] című négykötetes munkában adta közre (1771–1805).

¹⁴ Samuel Gottlieb Gmelin (1744–1774) német természettudós. Tübingenben tanult, 1764-ben szerzett orvosi diplomát, 1766-ban költözött Pétervárra. 1774-ben a Kaszpi-tenger keleti oldalának feltérképezése során az egyik dagesztáni kán fogságba ejtette, s fél év raboskodás után meghalt.

¹⁵ Johann Anton Gmelin (1745–1781) balti német természettudós. Rigában született, Berlinben tanult, Odera-Frankfurtban lett orvos. 1768-ban költözött Pétervárra, 1769-ben adjunktussá, 1771-ben akadémiussá nevezték ki. Korának legjelentősebb Kaukázus-szakértője volt.

hajózva elérték Kuznyeckig. Az év végét Tomszkban töltötték. Ezután 1772 márciusában elindultak visszafele. Néhány hetet töltöttek Tobolszkban, majd Tyumeny és Jekatyerinburg következett. Szeptember végén értek a Kámához és a Vjatkához, októberben már Kazanyban voltak. Itt teltek, majd 1773 júniusában lehajóztak a Volgán Asztrahanyig, innen elmentek a kaukázusi Mozdokba, bejárták a Tyerek folyó vidékét. Decemberben tértek vissza Kazanyba. Közben Bardanes 1771-ben két utat tett egyedül a kazah sztyeppén, bejárta a Tobol és az Irtis folyók felső folyását.

Falck sem pszichikailag, sem fizikailag nem bírta az utat. Folyamatosan köszvény, depresszió és súlyos fejfájás gyötörte, alig mozdult ki a bázisokról.¹⁶ Az akadémia már 1770-ben észlelte betegségét,¹⁷ ezért küldték segítségül Georgit. Még az is felmerült, hogy a részleget felosztják Pallas és Georgi között, de végül Falck folytatta útját. Később a betegsége súlyosbodott, fájdalmai enyhítésére ópiumot kezdett szedni. Depressziója és hipochondriája elhatalmasodott, majd 1774. március 31-én Kazanyban önkezével vetett véget az életének. Temetéséről és szellemi örökségéről az akkor vele Kazanyban tartózkodó Georgi gondoskodott. (Az expedícióról: Alekszandrovszkaja et al. 2011; Gnucseva 1940: 95–108; Kozlov 2001; Falck életéről és munkásságáról: Kisszer 2016: 53–60; Larsson 1999: 297–300; Lindman 1956: 96–101; Noszkova 2007: 1103–1106; Safranovszkaja 1973: 255–262; Schwamm 1980: 99–110; Sirokova – Alekszandrovszkaja 2019: 269–281.)

3. Falck hagyatéka, a *Beyträge*

Falck rossz egészségi állapota miatt nem tudta feldolgozni, rendszerezni a terepen készített feljegyzéseit. Jegyzeteit svédül, németül és latinul írta, külön lapokra, ceruzával (*Beyträge*, *Vorrede V–VI*). Hagyatékát először Erik Laxman¹⁸ akadémikus kapta meg, de ő egyéb munkái miatt nem tud-

¹⁶ „Den ganzen Januar [1771] war ich recht krank” [Egész januárban nagyon beteg voltam] (*Beyträge* 1: 21); „Meine Kränklichkeit litte kaum Spaziergänge, keine Reisen” [Betegségem miatt nem tudtam menni sem, utazni sem] (*Beyträge* 1: 26).

¹⁷ Már egyetemista korában depressziótól és melankóliától szenvedett (Lindman 1956: 96).

¹⁸ Eric Laxman (1737–1796) finnországi svéd születésű botanikus, utazó. 1762-ben települt át Szentpétervárra, 1770-ben választották akadémikussá a gazda-

ta elvégezni ezt a feladatot, így a jegyzetanyagot végül a Falckkal a terepen is együtt dolgozó, a kézírását ismerő J. G. Georgi rendezte sajtó alá.

Mivel Georgi központi szerepet játszott Falck hagyatékának kiadásában, röviden ismertetem az ő életpályáját is. 1729-ben született Pomerániában, Uppsalában járt egyetemre, orvostudományt, kémiát és ásványtant tanult, hazatérve gyógyszerészként dolgozott. 1770-ben meghívták Pétervárra. 1772-ben felderítette a Bajkál-tó térségét és az orosz–mongol–kínai határvidék térségében fekvő bányavidéket. Az expedíció után 1776-ban adjunktussá, majd 1783-ban akadémiussá választották, s kinevezték a kémiai tudományok professzorává. Úti élményeit a kétkötetes *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772–1774* [Észrevételek az Orosz Birodalomban 1772–74 között tett utazásról] című művében adta közre. Javarészt úti tapasztalatai alapján írta meg fő művét, a *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten* [Az Orosz Államban élő összes nép leírása: életmód, vallás, szokások, lakás, viselet és más jellegzetességek] című négykötetes munkát. Ez Oroszország népeinek első tudományos megközelítésű, részletes bemutatása (1776–1780), összesen 80 nép etnográfiai leírásával. 1790-ben könyvet jelentetett meg Szentpétervár nevezetességeiről (*Versuch einer Beschreibung der Russich Kaiserlichen Residentstadt* [Kísérlet az orosz cári főváros leírására]), majd 1797–1802 között publikálta az orosz birodalom földrajzi-fizikai és természettörténeti leírását (*Geographisch-physikalische und Naturhistorische Beschreibung des Russischen Reiches*). Eredményes pályafutása 1802-ben ért véget, 73 éves korában hunyt el. (Georgiról: Golovnyov – Kisszer 2015: 65–66; Kisszer 2016: 57–60; Maticsák 2020: 155–157; Sirokova – Alekszandrovszkaja 2019: 275–281; Zagrebin 2006: 127–156.)

Ahogy az előszóban Georgi maga is leírja, Falck anyagát nem tudta naplószerűen közreadni, mert kollégája sokszor nem tüntette fel a dátumokat. Ezért Georgi végül a tematikus elrendezés mellett döntött, így került külön-külön egységekbe a földrajzi leírás, a növények, állatok, ásványok rendszerezése, a népek bemutatása. Georgi számára az is gondot okozott, publikálja-e azokat az eredményeket, amelyeket más expedicio-

ságtan és a kémia terén végzett munkájáért. Több évet Szibériában töltött (1764–68 Barnaul, 1781–82 Nyercsinszk, 1784–96 Irkutszk), ahol értékes természettudományi anyagot gyűjtött, számos utazást tett a térségben. Több állat- és növényfajt leírt.

nisták nyomtatásban már megjelentettek. Végül úgy döntött, mindent közread, mert sok helyre Falck jutott el elsőként, és megfigyeléseit a többi tudós is alátámasztotta.

Georgi fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy Falck „kissé elkedvetlenedett hangvételét” igyekezett mellőzni, és tárgyyszerűen megfogalmazni a mondanivalóját. Georgi több helyen javította, kiegészítette Falck anyagát, de arról nincs tudomásom, hogy a nyelvi anyagban – a finn–udmurt–mari–hanti szójegyzék finn anyagának beemelésén kívül – tett volna bármiféle javításokat (ld. az 5.3. pontban).

Összességében tehát a kiadói munkában gyakorlott tudós, Georgi hatalmas munkát végzett, de a szerzőség mégis Falcké maradt. Falck úti jegyzetei végül több mint tíz évvel a halála után láttak napvilágot, három kötetben, német nyelven, *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs* [Adalékok az Orosz Birodalom topográfiai ismereteihez] címmel.¹⁹ Az első kötet Falck 1768 és 1773 közötti utazásait tárja eléünk, a második rész az ásványokat és a növényeket mutatja be, a harmadik könyv az állatvilág és a népek leírása.

A mű később oroszul is megjelent a sokkötetes *Полное собрание ученых путешествий по России* [Az oroszországi tudományos célú utazások teljes gyűjteménye] 6. és 7. részeként – szintén az akadémia gondozásában – 1824-ben és 1825-ben.²⁰ Az orosz fordítás szerkezete je-

¹⁹ Az egyes részek címei: 1. rész (1785): *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs. Erster Band, welcher die Geschichte seiner Reise von den Jahren 1768 bis 1773 und Beyträge zur physikalischen und politischen Erdbeschreibung enthält* (402 old. + 5 old. illusztráció + 2 old. térkép); 2. rész (1786): *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs. Zweyter Band, welcher Beyträge zur Mineral- und Pflanzen-geschichte enthält. Mit Kupfern* (288 old. + 17 old. illusztráció); 3. rész (1786): *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs. Dritter Band, welcher Beyträge zur Thierkenntniss und Völker beschreibung enthält. Mit Kupfern* (299 old. + 35 old. név- és tárgymutató + 22 old. illusztráció).

²⁰ *Полное собрание ученых путешествий по России. Томъ шестой. Записки Путешествія Академика Фалька* (1824). *Томъ седьмой. Заключаящій въ себѣ дополнительныя статьи къ Запискамъ Путешествія Академика Фалька* (1825). A kötetek internetes elérhetőségei: https://runivers.ru/upload/iblock/49e/Polnoe_sobranie_puteshestviy_po_Rossii_6_tom.pdf, https://runivers.ru/upload/iblock/499/Polnoe_sobranie_puteshestviy_po_Rossii_7_tom.pdf

lentősen eltér az eredetitől, lényegesen rövidebb, és nyelvi adatok alig szerepelnek benne. Az 546 oldalas első részben Falck útleírása olvasható Pétervártól Tomszsig, a második, 223 oldalas egységben pedig Bardanesnak és Falcknak a kirgiz sztyeppén tett utazásai, Buhara és Hiva leírása, végül hidrológiai és ásványtani információk olvashatók.

1794-ben Berlinben jelent meg Falck úti jegyzeteinek rövidített változata *Reisen in Russland, in einem Auszuge mit Anmerkungen von J. A. Martyni-Laguna* [Utazások Oroszországban, részletes kivonat J. A. Martyni-Laguna²¹ kísérő megjegyzéseivel] címmel.

4. Falck nyelvi anyaga

A német kiadás első részében kevés nyelvi anyag szerepel, csak a Kaukázus népeinek leírásakor és a kazanyi járás flórájának és faunájának bemutatása során ad közre Falck néhány növény- és állatnevet (90, 152–155). A kaukázusi részben húsz növényről, a kazanyiban 24 növényről és 12 állatról ír. Ezeknek a német és orosz nevük mellett általában a mari, csuvas, mordvin, tatár, udmurt, néhol az örmény, grúz, kalmük és cserkesz elnevezését adja meg. Falck ebben a kötetben 21 udmurt szót közöl (hét állat- és 14 növénynevet), ezekből 19 szerepel az orosz verzióban).

A második kötetben, a víz- és földfajták, ásványok, sók, fémek bemutatása után Falck 1288 növénynevet közöl rendszertani besorolás szerint. A szócikkek elején megadja a növények latin nevét, előfordulásuk helyét, majd esetenként nyelvi adatok is következnek: az orosz, tatár (baraba, buharai, teleut), csuvas, baskír, kalmük, kirgiz, mongol és örmény nevek mellett jó néhány mordvin, mari, manysi és hanti adatot is közread, köztük 48 udmurt növénynevet is.

A harmadik kötet első felében 412 állat leírása szerepel, a szócikkek felépítése megegyezik a növénynevekével, Falck itt szintén több nyelven megadja az állatneveket. Ebben a részben 59 udmurt állatnév található. A kötet 2. részében 33 nép leírása kapott helyet, többek között a finnugoroké (erről részletesebben ld. az 5.4. pontban). Az udmurtok leírása során Falck 12 udmurt szót közöl.

²¹ Johannes Aloysius Martyni-Laguna (1755–1824) Zwickauban, majd Lipcsében tanult teológiát és filológiát. Vagyonos ember volt, nagy könyvtárat hozott létre, számos tudóssal, íróval levelezett. Nem fogadott el semmilyen egyetemi állást, magánzóként élt Drezdában és Zwickauban. Filozófiai művei, fordításai, költeményei jelentek meg.

Ebben a részben nyelvi adatok is szerepelnek: a hanti, tatár, baraba tatár, csulimi tatár és kalmük hónapnevek mellett olvasható egy szószedet 201 finn, 67 mari, 86 udmurt, 107 hanti szóval/kifejezéssel (ld. az **5.3.** fejezetben), valamint egy másik szólista, amelyben 97 kazanyi tatár, 100 kirgiz, 34 buharai tatár és 185 kalmük szó szerepel.

5. Falck udmurt szóanyaga

Falck a visszaúton, 1772. szeptember 29-én ért a Csepca folyó térségébe, itt udmurt falvakon utazott keresztül, majd a Vjatka mentén orosz, udmurt, mari és tatár településeket keresett fel, végül október 9-én ért Kazanyba (Beyträge 1: 41). Udmurt anyagát – vagy legalábbis annak nagy részét – az útnak ezen a szakaszán gyűjthette.

Falck útleírásában összességében 226 udmurt szó szerepel. Az összetett szavak szóelemekre bontásával, az ismétlődések figyelembe vételével ez 213 udmurt lexéma. Írásom további részében ezt a szóanyagot adom közre. A nyelvet nem beszélő Falck hallás után jegyezte le a szavakat, ezeket Georgi több-kevesebb sikerrel igyekezett kiolvasni. Ebből adódóan az anyag egy részének azonosítása nehézségekbe ütközött. 12 szót egyáltalán nem tudtam azonosítani, emellett néhány lexéma azonosítása bizonytalan. Falck anyagában jónéhány elírás, betűtévésztés van (ezekről ld. a **6.** fejezetben). Az orosz nyelvű kiadásban sok a hiba. Adattáramban az íráshibákat külön nem jelzem, ezeket a 6. pontban tekintem át részletesebben.

A szóanyagot négy részletben közlöm: a) növénynevek, b) állatnevek, c) a szójegyzék szavai, d) az udmurtok leírása során közölt udmurt szavak.

A szócikkek felépítése a következő: Falck udmurt adata után közlöm az általa megadott latin (a Beyträge első részének 12 szavában német) jelentést, majd a forrást (kötetszám, oldalszám, szócikkszám). Ezt követik a szótári jelentések. A szóanyag bemutatásához – a minél pontosabb azonosítás érdekében – régebbi és újabb szótárakat egyaránt felhasználtam. Ezek a következők:

- 1) J. F. Wiedemann szótára, 1880. (= Wied.)²²
- 2) Munkácsi Bernát: *A votják nyelv szótára*, 1896. (= Munk.)²³
- 3) Yrjö Wichmann: *Wotjakischer Wortschatz*, 1987. (= Wichm.)²⁴
- 4) Csúcs Sándor chrestomathiájának (1990) latin betűs udmurt szóanyaga (= Csúcs).
- 5) A V. M. Vahrusev főszerkesztésében megjelent, 35 ezer címszót tartalmazó *Удмуртско-русский словарь*, 1983. (= Vahr.)
- 6) A L. Je. Kirillova főszerkesztésében megjelent, 50 ezer címszót tartalmazó *Удмуртско-русский словарь*, 2008. (= Kir.)
- 7) Kozmács István 12 ezer címszavas *Udmurt–magyar szótár*-a (2002). A szótár címszavai cirill betűsek. (= Kozm.)
- 8) Szergej Makszimov, Vagyim Danyilov és Sirkka Saarinen 22 000 címszavas szótára (*Udmurttalais-suomalainen sanakirja*, 2008). Ennek a szótárnak a címszavai is cirill betűsek. (= MDS)

5.1. Udmurt növénynevek

- (01) *Areft Schabei* 'Polygonum fagopyrum' (Beytr. 2 / 171. oldal / 461. szó-cikk). Falck rosszul tagolta az összetételt, a helyes forma *ares tschabei* lett volna, vö. *apec чабеу* 'озимая пшеница' (Vahr. 32), 'őszi búza' (Kozm. 28), szó szerint: 'éves búza' | *ares* 'Jahr' (Wied. 462), *aräs* 'év; éves / jahr; jáhrig' (Munk. 27), *ares* 'vuoden vanha, ein Jahr alt / einjährig' (Wichm. 8a), 'kor; év(ek); éves' (Csúcs 116), *apec* 'возраст; лета; год' (Vahr. 32; Kir. 46), 'év; életkor; éves' (Kozm. 28), 'vuotta vanha, -vuotias, -ikäinen; ikä' (MDS 16) | *tšabli* 'Weizen' (Wied. 537), *čabej* 'búza / weizen' (Munk. 309), *tšabej*, *tšabej* 'Weizen' (Wichm. 277a), *čabej* 'búza' (Csúcs 118),

²² Az ész F. J. Wiedemann (1805–1887) 20 ezer címszavas zürjén–német szótárának függeléke egy 110 oldalas, latin betűs votják anyag (*Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register*).

²³ Munkácsi Bernát (1860–1937) 1885-ben járt az udmurtoknál, ahol hatalmas nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött. E gyűjtőút fő eredménye a szótár. A címszavak latin betűsek, a jelentéseket magyarul és németül adja meg a szerző.

²⁴ Yrjö Wichman (1868–1932) 23 évesen indult egyéves gyűjtőútra. Nagy nyelvi anyagot halmozott fel, de a szóanyag csak fél évszázaddal a halála után látott napvilágot. A szótárszerkesztést először T. E. Uotila vállalta fel, majd végül Mikko Korhonen publikálta a szókincset. A szótár címszavai latin betűsek. A jelentések németül vannak megadva, ritkábban oroszul, egy-két esetben finnül is.

- чабей* 'пшеница' (Vahr. 465; Kir. 716), 'búza' (Kozm. 453), 'vehnä; vahnäjyvät' (MDS 532) → Id. még (06) *dʃabei*.
- (02) *Arykman* 'Arctium lappa' (Beytr. 2/234/914): *arikman* 'bojtorján, lapu / репейникъ, лопухъ / klette, distel' (Munk. 27), *arikman* 'репейник, лапушник / Klette, Distel' (Wichm. 8b), *арыкман* 'репейник; лопух' (Vahr. 33; Kir. 48), 'bogáncs, borbálafű' (Kozm. 30), 'takiainen' (MDS 18). Ugyanebben a szócikkben szerepel a *pintuwin* is → (39).
- (03) *Badjar* 'Acer pseudo platanus' (Beytr. 2/270/1137): *badʹar* 'Ahorn' (Wied. 464; Wichm. 14b), 'iharfa, juharfa / клень / ahorn' (Munk. 606), *бадыр* 'клён' (Vahr. 37; Kir. 55), 'juhar(fa), jávor(fa), ihar(fa)' (Kozm. 34), 'vaahtera' (MDS 23).
- (04) *Birik* 'Tilia europaea' (Beytr. 2/197/611): *böryz* 'Linde' (Wied. 466), *beriz̄, beriz̄, beriz̄* 'hársfa / липа / linde' (Munk. 615), *beriz̄, beridʹz* 'Linde' (Wichm. 19b), *беризь* 'липа' (Vahr. 44; Kir. 65), 'hársfa' (Kozm. 40), 'lehmus' (MDS 29).
- (05) *Dʃigsjak* 'Winterrocken' (Beytr. 1/152), *Дзигзакъ* (Полное 6: 186): *dʒeg, dʒek, tsizek* 'Roggen' (Wied. 471, 539), *ʒeg, dʹeg, diʒeg, žiʒek* 'rozs / roggen' (Munk. 331, 335), *dʹžeg, dʹžiʒeg, dʹžiʒek, žeg* 'Roggen' (Wichm. 46b), *žeg* 'rozs' (Csúcs 119), *žez* 'рожь' (Vahr. 159; Kir. 238), 'rozs' (Kozm. 137), 'ruis' (MDS 157). A mai irodalmi nyelvi alak egyszótagú, Falck adata valamelyik nyelvjárásból származik. Elképzelhető, hogy a *gs* betűkapcsolat lejegyzési hiba, *ds* (*dz*) helyett (Тыеплјасина 1965: 117).
- (06) *Dʃabei* 'Winterweizen' (Beytr. 1/152), *Дзябей* (Полное 6: 186): *čabej, чабей* 'búza; Weizen; пшеница' → Id. a (01) szócikkben. A *dsj-* zöngés affrikátára utal, ez Fischer szójegyzékében is így fordul elő (*dschabě*), „de ezt se más 18. századi források, se a mai nyelvjárások nem igazolják” (Csúcs 1983: 313).
- (07) *Ermen* 'Rubus idaeus' (Beytr. 2/191/582): *ömez, ömidʹz* 'Himbeere' (Wied. 511), *ämež, ämez* 'málna / himbeere' (Munk. 32), *emež, emedʹz* 'Himbeere' (Wichm. 51a), *эмезь* 'малина' (Vahr. 522; Kir. 801), 'erdei málna' (Kozm. 495), 'vadelma, vattu, vatukka' (MDS 638).
- (08) *Godir Lude* 'Delphinium elatum [sarkantyúfű, szarkaláb]' (Beytr. 2/199/619). Nem tudtam azonosítani. Első eleme esetleg összefügghet a 'medve' jelentésű szóval, ld. a következő szócikket.
- (09) *Gonder* 'Aconitum lycoctonum' (Beytr. 2/199/620). A virágnév eredetileg összetett szó, de Falck csak az előtagot jegyezte le, vö. *gondir-kudi* 'farkasrépa, farkasölő sisakvirág / eisenhut, wolfswurzel, hundstod' (Munk. 247), *гондыргумы, гондыркуды* 'аконит, борец' (Vahr. 111; Kir. 165), 'sisak-

- virág' (Kozm. 94); ezek szó szerinti jelentése 'medve áfonya', vö. *gondyr* 'Bär' (Wied. 475), *gondir* 'medve / bär' (Munk. 247), *gondir* 'Bär' (Wichm. 60a), *gondir* 'medve' (Csúcs 122), *гондыр* 'медведь' (Vahr. 111; Kir. 164), 'medve' (Kozm. 93), 'karhu' (MDS 95) | *куды* 'fekete áfonya; Heidelbeere; черника' → (23).
- (10) **Gufem Pu** 'Lonicera xylostium' (Beytr. 2/129/238), **Gufchem Pu** 'Evonymus europaeus' (Beytr. 2/134/262): *guzem-pu* 'Heckenkirsche' (Wied. 476), *guzäm-pu* 'ükeres cseresznye, veres ükörke, ükörke lonc / жимолость / heckenkirsche, hundskirsche' (Munk. 251), *guzem-pu*, *gužem-pu* 'Geissblatt, Heckenkirsche' (Wichm. 64b), *гузэмпу* 'жимолость' (Kir. 171), '(lehto)kuusama' (MDS 100) | *pu* 'Baum' (Wied. 517), 'fa / holz, baum' (Munk. 585), 'Baum, Holz' (Wichm. 208a), *ny* 'дерево; дрова' (Vahr. 360; Kir. 552), 'fa; tüzifa' (Kozm. 351), 'puu; polttopuut' (MDS 395).
- (11) **Inderbefch** 'Sorbus a[u]cuparius' (Beytr. 2/188/565). Az *inderbefch* alakot egyik szótárból sem tudtam adatolni. A vele egy szócikkben szereplő *palis pu* alakot ld. a (35) szócikkben.
- (12) **Jagmutli Pu** 'Vaccinium vitis idea' (Beytr. 2/168/448): *jag-muli* 'Preiselbeere' (Wied. 503), *lag-mul'i*, *jag-mul'i* 'veres áfonya, kukojca / брусника / preiselbeere' (Munk. 751), *jag-mul'i* 'Preiselbeere' (Wichm. 73b), *ягмульы*, *ягмульы* 'брусника' (Vahr. 536; Kir. 820), 'vörösáfonya, -bokor' (Kozm. 503), 'puolukka' (MDS 659) | *lag*, *jag* 'fenyves, fenyőerdő / kieferwald, fichtenwald / сосняк' (Munk. 750) | *jag* 'Kiefernwald' (Wied. 478), 'сосновый бор / Kiefernwald auf Sandboden' (Wichm. 73a), *яг* 'бор' (Vahr. 536; Kir. 820), 'tűlevelű fenyőerdő' (Kozm. 503), 'männikkö, mäntymetsä' (MDS 659) | *muli (moli)* 'Beere, Nuss' (Wied. 503), *mul'i* 'bogyó; fás héjú gyümölcs / beere; nuss' (Munk. 730), *mul'i* 'Beere; Nuss' (Wichm. 165a), *мульы* 'ягода, плод' (Vahr. 287; Kir. 442), 'bogyó, termés; gyümölcs csonthéjas magja; mag, dió, mogyoró' (Kozm. 285), 'marja; pähkinä' (MDS 301) → (23, 32) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (13) **Jaihat Pu** 'Cytisus hirsutus' (Beytr. 2/225/835): *bad'-pu* 'Weide' (Wied. 464; Wichm. 14a), 'fűzfa / weide' (Munk. 606), *bat'pu* 'szomorúfűz' (Csúcs 117), *бадьпу* 'верба, ива, ветла; ракита' (Vahr. 37; Kir. 55), 'fűzfa' (Kozm. 34), 'paju' (MDS 23). A Falcknál megadott jelentésben ('zanót, rekettye') csak a két udmurt–orosz szótár adatolja ('ракита'). | A *jai-* elem jelentése nem világos. | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (14) **Jeofis** 'Empetrum nigrum [fekete varjúbogyó]' (Beytr. 2/263/1105). Falck ebben a szócikkben két orosz megfelelőt adott meg: *weres* (helyesen: *вереск*) 'csarab, seprővirág, Calluna vulgaris' és *Schikfcha* (helyesen:

- шунука*) '(fenyő)toboz'. Utóbbi udmurt megfelelője *чыжин* (Vahr. 490; Kir. 755; Kozm. 473).
- (15) **Jetyn** 'Linum usitatissimum' (Beytr. 2/153/373): *jetyn* 'Flachs' (Wied. 479), *jetin* 'len / flachs' (Munk. 264), 'Flachs' (Wichm. 75b), *етӱн* 'лѣн' (Vahr. 135; Kir. 201), 'len' (Kozm. 115), 'pellava, liina' (MDS 1025).
- (16) **Jidy** 'Gersten' (Beytr. 1/152), *Иди* (Полное 6: 186): *jidy* 'Gerste' (Wied. 480), *jidi* 'árpa / ячмень / gerste' (Munk. 266), *jidi* 'Gerste' (Wichm. 77b), 'árpa' (Csúcs 124), *йыды* 'ячмень' (Vahr. 174; Kir. 263), 'árpa' (Kozm. 154), 'ohra' (MDS 175).
- (17) **Juk/chus** 'Lycopodium complanatum [laposkorpafű]' (Beytr. 2/274/1164). Nem tudtam azonosítani.
- (18) **Kafchmau** 'Rettig' (Beytr. 1/153), *Кашмау* (Полное 6: 187): *kušman* 'Rettich' (Wied. 492), 'reték / редька / rettich' (Munk. 219), 'Rettich' (Wichm. 135a), *кушман* 'корнеплод' (Vahr. 237), 'корнеплод (любой); редька' (Kir. 364), 'gyökérnövény' (Kozm. 232), 'retikka' (MDS 244) → (26, 59).
- (19) **Kijar** 'Cucumis sativ' (Beytr. 1/90): *kijar* 'Gurke' (Wied. 486), 'ugorka / gurke' (Munk. 170), 'uborka' (Csúcs 126), *kijar* 'Gurke' (Wichm. 105a), *кияр* 'огурец, огурцы' (Vahr. 202; Kir. 307), 'uborka' (Kozm. 189), 'kurkku' (MDS 204).
- (20) **Ki/pu** 'Betula alba' (Beytr. 2/252/1066): *kys-pu*, *kyis-pu* 'Birke' (Wied. 496), *kic-pu*, *kiz-pu* 'nyírfá / birke' (Munk. 149, 150), *kiz-pu*, *kis-pu*, *kiš-pu* 'Birke' (Wichm. 119a), *kž-pu* 'nyírfá' (Csúcs 127), *кызыпу* 'берёза' (Vahr. 239; Kir. 367), 'nyírfá' (Kozm. 234), 'koivu' (MDS 246) | *pu* / *ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (21) **Koedfchi** 'Erbsen' (Beytr. 1/153), *Коедиш* (Полное 6: 187): *keži* (*köžy*) 'Erbse' (Wied. 486), *køžĩ*, *køži* 'borsó / горохъ / erbse' (Munk. 193, 197), *kežĩ* 'Erbse' (Wichm. 104b), *кӧжы* 'горох' (Vahr. 215; Kir. 327), 'borsó' (Kozm. 202), 'herne' (MDS 219).
- (22) **Kubyfta** 'Kohl' (Beytr. 1/153), *Кубуфта* (Полное 6: 187): *kubista* 'Kohl' (Wied. 489), *kubista* 'káposzta / kohl, kraut' (Munk. 221), *kobišta*, *kubjsta* 'Kohl' (Wichm. 119a), *kubjsta* 'káposzta' (Csúcs 128), *кубуфта* 'капуста' (Vahr. 224; Kir. 341), 'káposzta' (Kozm. 214), 'kaali' (MDS 229).
- (23) **Kudu Malu** 'Vaccinium myrtyllus' (Beytr. 2/167/446): *kudu-muli* 'Schwarzbeere' (Wied. 503), *kudi mulĩ* 'fekete áfonyabogyó / heidelbeere' (Munk. 730), *kudĩ-mulĩ* 'черника / Heidelbeere, Blaubeere' (Wichm. 128b), *куды-мульы* 'черника' (Vahr. 225; Kir. 343), 'fekete áfonya' (Kozm. 215), 'muskikka' (MDS 231) | *kudi* 'fekete áfonya / черника / heidelbeere' (Munk.

- 212), *куды* 'fekete áfonya, kokojsza' (Kozm. 215) | *mul'i* / *мульы* 'bogyó; Beere; ягода' → (12, 32).
- (24) **Kues Pu** 'Pinus abies' (Beytr. 2/259/1091): *kyz-pu* 'Fichte' (Wied. 497), *kiz* 'vörösfenyő / елка / rottanne' (Munk. 155), *kiz* 'Fichte' (Wichm. 118b), *kâž* 'fenyő' (Csúcs 127), *кыз* 'ель, ёлка' (Vahr. 239; Kir. 367), 'lucfenyő' (Kozm. 234), 'kuusi' (MDS 245) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (25) **Kumys** 'Lauch' (Beytr. 1/153), *Кумысь* (Полное 6: 187): *kumuž*, *kumuž* 'Knoblauch' (Wied. 490), *kumiz* 'foghagyma / чеснокъ / knoblauch' (Munk. 222), *kumiz* 'eine Pflanze (wahrschl. Knoblauch)' (Wichm. 130a), *кумызь* 'черемша' (Vahr. 230; Kir. 351), 'чеснок; дикий чеснок; черемша' (Kir. 351), 'havasi hagyma; fokhagyma' (Kozm. 221), 'karhunlaukka; valkosipuli' (MDS 236).
- (26) **Kufchman** 'Rothe beten' (Beytr. 1/153), *Кушманъ* (Полное 6: 187). A *kušman* jelentése tkp. 'reték' → (18), a cékla megnevezése az udmurtban: *gord kušman* 'Bete' (Wied. 492), 'cékla / rote rübe' (Munk. 219), *горд кушман* 'свёкла столовая' (Vahr. 237; Kir. 166), 'cékla' (Kozm. 232) < *gord / горд* 'vörös; rot; красный' → (210).
- (27) **Legei Ju** 'Amygdalus nana [törpemandula]' (Beytr. 2/186/558). Nem tudtam azonosítani.
- (28) **Legges Pu** 'Rosa canina' (Beytr. 2/191/581): *leges-pu* 'wilder Rosenstrauch' (Wied. 498), *legež-pu* 'vadrózsa, csipkerózsa / шиповник / hagebutte, hagerose' (Munk. 752), *legež-pu* 'шиповник / wilde Rose, Hagebutte, Dornstrauch' (Wichm. 150b), 'csipkerózsa(fa)' (Csúcs 130), *легежпу* 'шиповник' (Vahr. 254; Kir. 391), 'rózsa, csipkerózsa' (Kozm. 252), '(vil-li)ruusu' (MDS 264) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (29) **Lum Pu** 'Prunus padus' (Beytr. 2/186/559): *l'om-pu* 'Traubenkirsche' (Wied. 499), *l'om-pu* 'zelnicceserje / traubenkirschbaum' (Munk. 754), *lem*, *l'em*, *l'om* 'Trauben-, Ahlkirsche' (Wichm. 151b), *l'empu* 'zelnice meggy(fa)' (Csúcs 131), *льѳмпу* 'черёмуха (дерево)' (Vahr. 267; Kir. 411), 'májusfa, zselnice' (Kozm. 267), 'tuomi' (MDS 278) → (41, 49) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (30) **Mack** 'Papaver somnifer. et orient.' (Beytr. 1/90) *mak* 'Mohn' (Wied. 501), 'kerti mák / mohn' (Munk. 700), 'Mohn, Mohoblume' (Wichm. 155b), 'mákvirág; pipacs' (Csúcs 131), *мак* 'мак' (Vahr. 273; Kir. 420), 'mák' (Kozm. 273), 'unikko' (MDS 285).
- (31) **Nil Pu** 'Pinus picea' (Beytr. 2/259/1090): *nil-pu* 'sibirische Tanne' (Wied. 506), *nil-pu* 'pichtafenyő, lú- vagy szurokfenyő / пихта / weistanne, silbertanne, pechtanne' (Munk. 527), *nil-pu* 'sibirische Tanne' (Wichm. 177b), *нылпу* 'пихта' (Vahr. 309; Kir. 477), 'szibériai jegenyefenyő'

- (Kozm. 307), 'jalokuusi, pihtakuusi' (MDS 330) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (32) **Niur Mulli Pu** 'Vaccinium oxycoccos' (Beytr. 2/168/449): *ńur-muli* 'Moosbeere' (Wied. 503), *ńur-mulĩ* 'foltos áfonya / клюква / moosbeere, moosheidelbeere, sumpfbeere' (Munk. 534), *ńur-mulĩ* 'клюква / Moosbeere' (Wichm. 179b), *њормульыпу* 'клюква' (Vahr. 310), *њормульыпу* 'tőzeg áfonya, -tő' (Kozm. 310), 'karpalo' (MDS 333) | *ńur* 'Sumpf' (Wied. 508), 'mocsár, posvány / sumpf, morast / болото' (Munk. 533), 'suo / Sumpf, Moor / болото' (Wichm. 179b), 'mocsár' (Csúcs 133), *њур* 'болото, топь' (Vahr. 310; Kir. 479), 'mocsár, láp' (Kozm. 310), 'suo, neva, letto' (MDS 333) → (33) | *mulĩ / мульы* 'bogyó; Beere; ягода' → (12, 23) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (33) **Niur tug** 'Ledum palustre' (Beytr. 2/176/475): *њуртуг* 'iszalag; molyüző, tőzeg rozmarin' (Kozm. 310) | *ńur* 'mocsár; Sumpf; болото' → (32) | *tug* 'Hopfen' (Wied. 542), 'komló / hopfen' (Munk. 372), 'Hopfen' (Wichm. 266b), *туг* 'хмель' (Vahr. 425; Kir. 656), 'komló' (Kozm. 419), 'humala' (MDS 488).
- (34) **Njule** 'Ulmus campestris' (Beytr. 2/142/303): *ńulo-pu* 'Ulme' (Wied. 507), *ńulo* 'sima szilfa / илимъ / ulme' (Munk. 533), 'ильм / Ulme' (Wichm. 179a), *нюло* 'ильм' (Vahr. 310; Kir. 478), 'szilfa' (Kozm. 309), 'vuorijalava' (MDS 332). Ugyanebben a szócikkben szerepel a *sir pu* adat is → (45).
- (35) **Palis Pu** 'Sorbus a[u]cuparius' (Beytr. 2/188/565): *palež-pu* 'Eberesche' (Wied. 512), 'Eberesche, Vogelbeerbaum' (Wichm. 188a), *palež-pu* 'vörös berkenyefa / vogelbeerbaum, spierlingsbaum' (Munk. 541), *paleš, palež* 'vörös berkenye' (Csúcs 134), *палэзпу* 'рябина' (Vahr. 330; Kir. 510), 'berkenyefa' (Kozm. 328), 'pihlaja' (MDS 364) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (36) **Paſch Pu** 'Corylus avellana' (Beytr. 2/256/1085): *paš, puš-pu* 'Haselnussstrauch' (Wied. 519), *paš-pu* 'mogyorófa / лещина / haselnuss-staude' (Munk. 538), 'Nussbaum' (Wichm. 189b), *пашпу* 'орешник' (Vahr. 335; Kir. 517), 'mogyoróbokor' (Kozm. 332), 'pähkinäpuu' (MDS 368) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (37) **Pashim, Puſchym** 'Pinus sylvestris' (Beytr. 2/257/1087): *pužim* 'Kiefer' (Wied. 520), *pužim* 'fenyő / сосна / fichte, tanne, kiefer' (Munk. 597), *pužim* 'Kiefer, Föhre, Fichte' (Wichm. 215b), *pužim, pužum* 'erdei fenyő' (Csúcs 136), *пужым* 'сосна' (Vahr. 361; Kir. 553), 'erdei fenyő; szibériai fenyő, cirbolyafenyő' (Kozm. 353), 'mänty, petäjä, honka' (MDS 397).

- (38) **Pi Pu** 'Populus tremula' (Beytr. 2/266/1114): *pi-pu* 'Espe' (Wied. 514; Wichm. 196a), 'rezgő nyárfa / осина / espe' (Munk. 565), *pipi, pipu, pipü* 'nyárfa' (Csúcs 135), *nuny* 'осина' (Vahr. 343; Kir. 527), 'rezgő nyár' (Kozm. 340), 'haapa' (MDS 376) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (39) **Pintuwin** 'Arctium lappa' (Beytr. 2/234/914): *piñ-turim* 'beléndek, bolondító csalmatok / белена / schwarzes bilsenkraut' (Munk. 567), *piñ-viñon*²⁵-*turin* 'белена / villikaali / Bilsenkraut' (Wichm. 196b), *пиньтурын* 'белена' (Vahr. 342), 'bolondító beléndek' (Kozm. 339), 'hullukaali' (MDS 376). Összetett szó, jelentése 'fog + fű': *piñ* 'Zahn, Zacke, Zinke' (Wied. 514), 'fog / zahn, zacke' (Munk. 567), 'Zahn, Zähne' (Wichm. 196b), 'fog (fn.)' (Csúcs 135), *пинь* 'зуб, зубы' (Vahr. 342; Kir. 526), 'fog, fogazat' (Kozm. 339), 'hammas' (MDS 375) | *turyn* 'Gras, Kraut, Heu' (Wied. 543), *turim, turin* 'fű; széna / gras, kraut; heu' (Munk. 384), *turin, turim* 'Gras, Kraut; Heu' (Wichm. 269a), *turñn, turim* 'fű' (Csúcs 141), *турын* 'трава; сено' (Vahr. 431; Kir. 665), 'fű, széna' (Kozm. 425), 'ruoho, kasvi' (MDS 493). Ugyanebben a szócikkben szerepel az *arykman* is → (02).
- (40) **Puſchkir** 'Urtica dioica' (Beytr. 2/253/1071): *puš-ñer, puž-ñer* 'Nessel' (Wied. 507), *pušñer* 'csalán / крапива / nessel, brennessel' (Munk. 596), 'Nessel' (Wichm. 213b), *пушнер* 'крапива' (Vahr. 368; Kir. 565), 'csalán' (Kozm. 361), 'nokkonen' (MDS 406).
- (41) **Puun Liem pu** 'Rhamnus catharticus' (Beytr. 2/133/257): *puni-l'om* 'farkasszőllő / einbeere, wolfsbeere, pariskraut' (Munk. 599, 754), *пунильом* 'крушина; жимолость' (Vahr. 365; Kir. 560), 'fekete ebszőllő, fekete csu-csor, kutyabogyó; ükörkelonc; varjútövis; kutyabenge' (Kozm. 358), 'paatsamanmarja' (MDS 401) | *punu (puny)* 'Hund' (Wied. 518), *punĩ* 'kutyá, eb / hund' (Munk. 598), *punĩ, pĩnĩ* 'Hund' (Wichm. 210b), *puni, puni* 'kutyá' (Csúcs 136), *пуны* 'собака' (Vahr. 365; Kir. 559), 'kutyá' (Kozm. 357), 'koira' (MDS 401) | *l'om, l'om / льом* 'zelnice; Traubenkirsche; черёмуха' → (29, 49) | *pu / ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (42) **Pyſch** 'Cannabis sativa' (Beytr. 2/264/1111), **Pyſch** 'Humulus Lupulus' (Beytr. 2/265/1112): *pyš* 'Hanf' (Wied. 521), *pĩš* 'kender / конопля / hanf' (Munk. 557), *pĩš* 'Hanf' (Wichm. 201a), *пыш* 'конопля' (Vahr. 374; Kir. 574), 'kender' (Kozm. 369), 'hamppu' (MDS 417). A Falck által másodikként megadott jelentés téves.
- (43) **Sagon** 'Allium copa' (Beytr. 2/157/391): *sugon* 'Zwiebel' (Wied. 527; Wichm. 226a), 'vöröshagyma / zwiebel / лук' (Munk. 431), *сугон* 'лук' (Vahr. 398; Kir. 611), '(vörös)hagyma' (Kozm. 387), 'sipuli' (MDS 453).

²⁵ *viñon* 'Krankheit' (Wichm. 317)

- (44) **Silʃi** 'Haber' (Beytr. 1/152), *Силси* (Полное 6: 186): *šezi* 'Hafer' (Wied. 525), 'zab' (Csúcs 138), *šezi* 'zab / овес' / hafer' (Munk. 450), *šezi*, *šezi* 'Hafer' (Wichm. 231b), *сезыы* 'овёс' (Vahr. 386; Kir. 591), 'zab' (Kozm. 376), 'kaura' (MDS 431).
- (45) **Sir Pu** 'Ulmus campestris' (Beytr. 2/142/303): *sir-pu* 'Ulme' (Wied. 525), *sir-pu* 'nyolchímű szilfa / вязь / kleinblättrige ulme, rote rüster' (Munk. 461), 'Ulme' (Wichm. 236a), *сирпу* 'вяз' (Vahr. 390; Kir. 601), 'szilfa' (Kozm. 382), 'jalava' (MDS 440) | *pu* / *ny* 'fa; Baum; дерево' → (10). Ugyanebben a szócikkben szerepel a *njule* adat is → (34).
- (46) **Sjartʃi** 'Rüben' (Beytr. 1/153), *Сяртси* (Полное 6: 187): *šartsi* 'Rübe' (Wied. 523), *čarčē*, *šartči* 'répa / rübe' (Munk. 310, 448), *šartšī* 'Rübe' (Wichm. 230a), *šarčī* 'répa' (Csúcs 137), *сяртчы* 'репа' (Vahr. 408; Kir. 631), '(fehér v. kerek)répa, takarmánytarlórépa' (Kozm. 402), 'nauris' (MDS 475).
- (47) **Schutem** 'Cornus sanguinea' (Beytr. 2/117/ 172). A szócikkben szereplő mari adat (*kufiponda* 'lonc') alapján elképzelhető, hogy összekapcsolható a *пуньсутэр* 'жимолость; ükörke lonc' növénynévvel (Kir. 56; Kozm. 358) < *пунь* 'kutyá' → (41), *сутэр* 'ribizli' → (51).
- (48) **Schu Pu** 'Viburnum opulus' (Beytr. 2/150/358): *šu-pu* 'wasserholunder' (Wied. 532), 'kányafa, kányabangita, laptarózsa / калина / massholderbaum, wasserholunder, hirschholder, kalinkenbaum' (Munk. 495), 'koiranheisipuu / Schneeballstrauch' (Wichm. 250a), *шуну* 'калина' (Vahr. 510; Kir. 783), 'kányafa, kánya bangita' (Kozm. 487), 'heisipuu' (MDS 621) | *pu* / *ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (49) **Set Lampu** 'Rhamnus frangula' (Beytr. 2/134/260): *сьöd льӧмпу* 'крушина' (Vahr. 267, 403; Kir. 621), 'varjútövis; kutyabenge' (Kozm. 394) | *śöd* 'schwarz' (Wied. 526), *śöd* 'fekete / schwarz' (Munk. 463), *śed*, *śöd* 'schwarz, dunkel' (Wichm. 232a), *śed*, *śöd* 'fekete, sötét' (Csúcs 138), *сьöd* 'чёрный, тёмный' (Vahr. 402; Kir. 621), 'fekete, sötét' (Kozm. 394), 'musta, tumma' (MDS 463) → (213) | *l'om*, *l'öm* / *льӧм* 'zelnice; Traubenkirsche; черёмуха' → (29, 41) | *pu* / *ny* 'fa; дерево, Baum' → (10).
- (50) **Suʃu Pu** 'Juniperus communis' (Beytr. 2/268/1121): *susu-pu* 'Wachholder' (Wied. 528), *susi-pu* 'borókafenyő, gyalogfenyő / можжевельник / wachholderstrauch' (Munk. 433), *susi-pu* 'можжевельник / Wachholder' (Wichm. 228a), *süsəpü* 'boróka' (Csúcs 137), *сусыту* 'можжевельник' (Vahr. 400; Kir. 617), 'borókafenyő' (Kozm. 391), 'kataja' (MDS 460) | *pu* / *ny* 'fa; Baum; дерево' → (10).

- (51) **Sutir Pu** 'Ribes nigrum' (Beytr. 2/135/265), **Sutur Pu** 'Ribes rubrum' (Beytr. 2/134/263): *suter* 'Johannisbeere' (Wied. 528), *sutār-pu* 'ribiszke-cserje / johannisbeere-strauch' (Munk. 433), *suter-pu* 'Johannisbeerstrauch' (Wichm. 228a), *сутэр ну* 'смородина' (Vahr. 401; Kir. 618), 'ribizlibo-kor' (Kozm. 392), 'herukka(pensas), viinimarja(pensas)' (MDS 460) | *pu* / *ну* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (52) **Syeri Pu** 'Sambucus racemosa' (Beytr. 2/151/361): *sery-pu* 'Steinmispel' (Wied. 524), *seri-pu* 'bodzafa / бузина / hollunderbaum, flieder' (Munk. 452), *seri-pu* 'бузина / Holunder' (Wichm. 231b), *серыпу* 'бузина' (Vahr. 387; Kir. 594), '(fürtös, fekete) bodza' (Kozm. 378), 'selja, saksanheisi' (MDS 434) | *sery* 'Spule, Spulrolle' (Wied. 524), *seri* 'csév, csörlőcséve / цевка, шпुлька / spule, wefelspule, spulrolle' (Munk. 452), *seri* 'Weber-spule, Spulrolle' (Wichm. 231b), *серы* 'шпुлька, цевка' (Vahr. 387; Kir. 594), 'orsó, spulni, cséve' (Kozm. 378), 'puola, käämi' (MDS 434) | *pu* / *ну* 'fa; Baum; дерево' → (10).
- (53) **Tamak, Tamek** 'Toback' (Beytr. 1/154), *Тамакъ, Тамекъ* (Полное 6: 188–189): *tamak, temak* 'Tabak' (Wied. 534), *tamak* 'dohány / rauchtabak' (Munk. 344), 'Tabak' (Wichm. 256a), *тамак* 'табак' (Vahr. 411; Kir. 635), 'dohány' (Kozm. 406), 'tupakka' (MDS 478).
- (54) **Tipi** 'Quercus robur' (Beytr. 2/256/1082): *typu-pu* 'Eiche' (Wied. 544), *tipi* 'tölgy / дубъ / eiche' (Munk. 352), *tipi* 'Eiche, Eichenholz' (Wichm. 262a), *tîpî* 'tölgy' (Csúcs 140), *тыты* 'дуб' (Vahr. 434; Kir. 670), 'tölgy' (Kozm. 429), 'tammi' (MDS 496).
- (55) **Tubulgah** 'Spiraea crenata' (Beytr. 2/190/574): *tubêlgê, tubalgê* 'bajnóca-cserje / таволожка / spierstrauch' (Munk. 382), *tubîlgi* 'kuusain / жимолость / Geissblatt, Heckenkirsche' (Wichm. 266b), *тубылгы* 'таволга; нагайка, плеть, плётка' (Vahr. 425; Kir. 656), 'réti legyezőfű, legyező-bajnóca; lonc' (Kozm. 418). Ld. még a vele egy szócikkben szereplő *tutfch* szót → (56).
- (56) **Tutfch** 'Spiraea crenata' (Beytr. 2/190/574): *tuž, tuž* 'szakálas bajnóca / лабазникъ / sumpfspierstaude' (Munk. 374), *tuž, tudž* 'лабазник (трава) / Spierstaude' (Wichm. 270b), *тузь* 'тавольга, лабазник' (Vahr. 426; Kir. 658), 'réti legyezőfű, legyezőbajnóca' (Kozm. 420), 'angervo' (MDS 489). Ld. még a vele egy szócikkben szereplő *tubulgah* szót → (55).
- (57) **Ulma Pu** 'Pyrus malus' (Beytr. 2/189/569): *ulmo* 'Apfel' (Wied. 546), *ulmo-pu* 'almafa / apfelbaum' (Munk. 108), *улмо-пу* 'Apfelbaum' (Wichm. 297a), *улмону* 'almafa' (Csúcs 142), *улмону* 'яблоня' (Vahr. 448; Kir. 692), 'almafa' (Kozm. 441), 'omenapu' (MDS 509) | *pu* / *ну* 'fa; Baum; дерево' → (10).

- (58) *Utroffi? Urosi?* 'Cochlearia Armoracia [torma]' (Beytr. 2/214/751). Nem tudtam azonosítani a szót.
- (59) *Ufchman* 'Daucus carota' (Beytr. 2/145/321): *kušman* / *кушман* 'reték; редька; Rettich' → (18, 26). A répa megnevezése az udmurtban: *tšuž kušman* 'Möhre, gelbe rübe' (Wied. 492), *ěuž kušman* 'murokrépa / морковь / möhre, gelbe rübe' (Munk. 297), *čуж кушман* 'морковь' (Vahr. 487; Kir. 751); 'sárgarépa' (Kozm. 471), 'porkkana' (MDS 579) < *ěuž* / *чуж* 'gelb; жёлтый; sárga' → (212).
- (60) *Usgumu* 'Angelica sylvestris' (Beytr. 2/147/339): *uži-gumi* 'angyalfü, angelika / коровка / engelwurz, brustwurz' (Munk. 89, 254), *uži-gumī* 'пикан (растёт в болоте), коровка / Engelwurz (Angelica)' (Wichm. 304b), *узыгумы* 'дьягиль лесной' (Vahr. 444; Kir. 686), 'angyalgyökér, angyalfü' (Kozm. 438), 'väinenputki, karhunputki' (MDS 504) | *gumi, gumu* 'Röhre, Flöte, Pfeife' (Wied. 476), *gumi* 'csöves növényi szár / дудка из травы / röhriger stengel, halm, rohrpfeife' (Munk. 254), *gumī* 'дудка, дудка травы; стебель / korsi, putki, pilli / röhriger Stengel der Pflanze, Stengel, Halm' (Wichm. 62b) *гумы* 'труба, трубка' (Vahr. 115; Kir. 172), 'csöves növényi szár' (Kozm. 98), 'putki, (ontto) varsi' (MDS 100).
- (61) *Ufy* 'Fragaria vesca' (Beytr. 2/192/588): *uzu* 'Erdbeere, Beere' (Wied. 549), *uzī* 'szamóca, földi eper / erdbeere' (Munk. 95), *uzī* 'Erdbeere' (Wichm. 304b), *uzī* 'szamóca' (Csúcs 143), *узы* 'земляника' (Vahr. 444; Kir. 685), 'erdei szamóca, földi eper' (Kozm. 437), 'metsämansikka' (MDS 504).
- (62) *Was* 'Spelt' (Beytr. 1/153), *Бась*²⁶ (Полное 6: 187): *važ* 'Spelt' (Wied. 551), *važ*, *važ* 'piros tönköly / полба / spelt, dinkel' (Munk. 641, 644), *važ* 'полба / Spelt, Dinkel' (Wichm. 312a), 'tönköly' (Csúcs 144), *вазь* 'полба' (Vahr. 67; Kir. 98), 'tönkölybúza' (Kozm. 56), 'spelttivehnä' (MDS 51).

5.2. Udmurt állatnevek

- (63) *Almei* 'Cyprinus tinca [compó]' (Beytr. 3/428/27). Nem tudtam azonosítani a szót.
- (64) *Arlan* 'Glis cricetus' (Beytr. 3/303/28c): *arlan* 'Maulwurf' (Wied. 462), 'vakondok / кроť / maulwurf' (Munk. 29), 'Maulwurf; Hamster' (Wichm. 8b), *арлан* 'хомяк' (Vahr. 32; Kir. 46), 'hörsög; patkány; ürge; vakond' (Kozm. 29), 'hamsteri' (MDS 17).

²⁶ Tyepljasina szerint az orosz lejegyzés szókezdő *б*- betűje az udmurt dialektusokban előforduló [w] hangot jelöli (1965: 118); de ez egyszerű betűtérvesztés is lehet.

- (65) **Bodjano** 'Tetrao coturnix' (Beytr. 3/389/152): *bedeno* 'Wachtel' (Wied. 465), *bod'ono* 'fűrj / перепелъ / wachtel' (Munk. 629), *bed'ono*, *bod'ono*, *böd'ono* 'Wachtel' (Wichm. 20a), *böd'ëno* 'перепел' (Vahr. 51; Kir. 75), 'fűrj' (Kozm. 44), 'viiriäinen' (MDS 35).
- (66) **Bud/chim/chir** 'Mus rattus' (Beytr. 3/307/37): *badzim šir* 'Ratte' (Wied. 531). Összetett szó, az egyes elemek jelentése 'nagy + egér': *badzim*, *badžim*, *budzim*, *bydzim* 'gross' (Wied. 464), *badžin* 'nagy / gross' (Munk. 606), *badžim* 'gross' (Wichm. 14a), *badžim* 'nagy, hatalmas' (Csúcs 117), *бадзим* 'большой, крупный, огромный' (Vahr. 37; Kir. 54), 'nagy' (Kozm. 33), 'iso, suuri' (MDS 33) | *šir* 'Maus' (Wied. 531), *šir* 'egér / мышь' (Munk. 486), *šir* 'Maus' (Wichm. 247a), *шыр* 'мышь' (Vahr. 513; Kir. 787), 'egér' (Kozm. 488), 'hiiri' (MDS 625) → (108, 128). – Ez az összetétel Müller és Fischer szótárában is előfordul, Csúcs Sándor szerint „a 'patkány' jelentés a mai nyelvből és nyelvjárásból nem mutatható ki” (Csúcs 1983: 313).
- (67) **Bu/farga** 'Glis marmota' (Beytr. 3/302/27): *buzara* 'görény / хорекъ / iltis' (Munk. 633).
- (68) **Datfcher** 'Falco milvus' (Beytr. 3/328/8): *dušes*, *dušes* 'Habicht' (Wied. 471), *dušäs* 'ölyv, héja; karvaly / ястребъ / habicht; sperberfalke' (Munk. 404), *dušes* 'Habicht' (Wichm. 41b), 'ölyv; héja' (Csúcs 121), *дууес* 'ястреб, коршун' (Vahr. 130; Kir. 193), 'héja; holló; kánya' (Kozm. 110), 'haukka, haarahaukka' (MDS 117).
- (69) **Drunf/chi** 'Vespa crabro' (Beytr. 3/438/24): *dröntsi*, *dryntsi*, *durynsi* 'Wespe' (Wied. 470), *duriñči* 'darázs / oca / wespe' (Munk. 408), 'darázs' (Csúcs 121), *duriñtši* 'Wespe' (Wichm. 40a), *дуринчи* 'oca' (Vahr. 129; Kir. 191), 'darázs' (Kozm. 109), 'ampiainen' (MDS 116).
- (70) **Djirfi** 'Canis vulpes' (Beytr. 3/324/66): *dzizi*, *d'utsy*, *zizi*, *dzitsi*, *dzitši*, *džutšu* 'Fuchs' (Wied. 472), *žiči*, *žüči*, *žučë*, *d'učë* 'róka / fuchs' (Munk. 335, 336, 337), *d'žitši*, *d'žitši* 'Fuchs' (Wichm. 48a), *žiči*, *d'učë* 'róka' (Csúcs 119, 121), *жуцы* 'лиса' (Vahr. 162; Kir. 242), 'róka' (Kozm. 139), 'ketu' (MDS 159).
- (71) **Dfjadi** 'Anas anser' (Beytr. 3/344/60): *džadžeg*, *džazeg*, *džazežek* 'Gans' (Wied. 471), *žadžäg*, *žadžäg* 'lúd / gans' (Munk. 330), *džazeg*, *d'jadjeg* 'Gans' (Wichm. 46b), *žadžek* 'liba' (Csúcs 119), *žazež* 'гусь' (Vahr. 158; Kir. 236), 'liba, lúd' (Kozm. 136), 'hanhi' (MDS 156).
- (72) **Dfjorgli** 'Fringilla domestica' (Beytr. 3/401/193): *džorgyli*, *žorgyli*, *d'orgyli* 'Sperling' (Wied. 472), *žol'giri*, *žorgiri* 'veréb / воробей / sperling' (Munk. 336), *džol'gori*, *džorgil'i*, *džorgli* 'Sperling' (Wichm. 48b), *žol'gôri* (Csúcs

- 120), *зольгыри* 'воробей' (Vahr. 162; Kir. 243), 'veréb' (Kozm. 140), 'varpunen' (MDS 159).
- (73) **Dukja** 'Tetrao urogallus' (Beytr. 3/387/145): *dukja* 'Auerhahn, Birkhahn' (Wied. 471), *dukt'a*, *dukja* 'fajdkakas / глухарь / auerhahn' (Munk. 402), *dukja* 'Auerhahn' (Wichm. 38b), *дукъя* 'глухарь' (Vahr. 127; Kir. 189), 'süketfajd' (Kozm. 107), 'metso' (MDS 114).
- (74) **Dygdye** 'Columba oenas' (Beytr. 3/391/154): *dydyk* 'Taube' (Wied. 471), *didik* 'galamb / taube' (Munk. 393), *dīdīk* 'Taube' (Wichm. 33b), *дыды*, *дыдык* 'голубь, голубка' (Vahr. 131; Kir. 194), *дыдык* 'galamb' (Kozm. 111), 'kyyhkynen' (MDS 118).
- (75) **Gurpan** 'Ardea nigra' (Beytr. 3/365/104): *gur-pum*, *gur-puñ* 'цапля, аист / Reiher, Storch' (Wichm. 63b). Vö. *gurlai* 'Reiher' (Wied. 476), *gurlaj* 'gém / reiher (ardea)', *гурлай* 'цапля' (Vahr. 416; Kir. 173), 'kócsag, gém' (Kozm. 99).
- (76) **Gurtketfch** 'Ziegen' (Beytr. 1/155), *Гурткеишъ* (Полное 6: 190): *гурт кеч* 'коза' (Vahr. 117; Kir. 173), 'házi kecske' (Kozm. 100) | *gurt* 'Wohnplatz, Haus, dorf' (Wied. 476), 'lakás, lakóhely; falu / wohnplatz; dorf' (Munk. 256), 'Dorf' (Wichm. 64a), 'falu' (Csúcs 123), *гурт* 'деревня; дом, домашний' (Vahr. 117; Kir. 173), 'falu; lakás, lakóhely, otthon' (Kozm. 100), *гурт* 'kylä, koti' (MDS 101) | *kets* 'Ziegenbock' (Wied. 486), *keč* 'kecske / ziege' (Munk. 139, 256), *keš*, *keš* 'Ziege' (Wichm. 100b), *кеч* 'коза' (Vahr. 196; Kir. 296), 'kecske' (Kozm. 180), 'vuohi' (MDS 198).²⁷
- (77) **Ifchi** 'Schaaf' (Beytr. 1/155), *Ииш* (Полное 6: 189): *уž* 'Schaf' (Wied. 558), *žž* 'juh / schaf' (Munk. 43), *žž* 'Schaf' (Wichm. 72b), *ыж* 'овца' (Vahr. 514; Kir. 790), 'juh, birka' (Kozm. 490), 'lammas' (MDS 628) → (184).
- (78) **Iskal** 'Kuh' (Beytr. 1/154), *Искаль* (Полное 6: 189): *yskal* (*iskal*), *skal* 'Kuh' (Wied. 558), *iskal*, *sikal* 'tehén / kuh' (Munk. 49, 421), *iskal*, *skal* 'Kuh' (Wichm. 67b, 223b), *искал*, *скал* 'корова' (Vahr. 170, 392; Kir. 256, 604), 'tehén' (Kozm. 148, 384), 'lehmä' (MDS 168, 443) → (180).
- (79) **Joritfch** 'Perca cernua' (Beytr. 3/422/7): *joryš* 'Kaulbarsch' (Wied. 480), *joriš* 'serinc / raspeľ' (Munk. 276), *јорš* 'ерш / kiiski / Kaulbarsch' (Wichm. 81a), *јриш*, *јрыш* 'ерш' (Vahr. 138; Kir. 205), *јрыж*, *јрыш* 'vágó durbins' (Kozm. 118), *јриш* 'kiiski' (MDS 128).
- (80) **Jurmey** 'Mustela nivalis' (Beytr. 3/318/59): *jurmäk* 'menyét / ласочка / wiesel' (Munk. 287), *jurmeg*, *d'urmek* 'Wiesel' (Wichm. 84b), *юрмез*

²⁷ A 'kecske' és a 'nyúl' jelentésű szó az udmurtban egybeesik. Ld. még a (92) szócikket.

- 'ласка' (Vahr. 533; Kir. 817), 'menyét; hermelin' (Kozm. 502), 'lumikko' (MDS 657).
- (81) **Jus** 'Anas cygnus' (Beytr. 3/339/54): *juś* 'Schwan' (Wied. 482), 'hattyú / лебедь / schwan' (Munk. 283), 'Schwan' (Wichm. 85a), 'hattyú' (Csúcs 124), *юсь* 'лебедь' (Vahr. 535; Kir. 819), 'hattyú' (Kozm. 503), 'joutsen' (MDS 658). Ugyanebben a szócikkben szerepel a *koten* adat is → (90).
- (82) **Juſch** 'Perca fluviatilis' (Beytr. 3/421/4): *juś* 'Barsch' (Wied. 482), 'sügerhal / окунь / barsch' (Munk. 283), 'Barsch' (Wichm. 85a), *юш* 'окунь' (Vahr. 535; Kir. 819), 'süger' (Kozm. 503), 'ahven' (MDS 658).
- (83) **Kika** 'Corvus corax' (Beytr. 3/335/30): *kiky* 'Kuckuck' (Wied. 486), *kiki*, *kiki* (Munk. 170, 201), *kiki*, *kiko*, *kiku* 'Kuckuck' (Wichm. 105a), *kiki* 'kakukk' (Csúcs 126), *кикы* 'кукушка' (Vahr. 198; Kir. 301), 'kakukk' (Kozm. 184), 'käki' (MDS 200). A *kika* tévedésből kerülhetett ebbe a címszóba, ld. a következő szócikket.
- (84) **Kirnuſch** 'Corvus corax' (Beytr. 3/335/30): *kyrnyś* 'Rabe' (Wied. 496), *kirnīž*, *kirnīš* 'holló / воронь / rabe' (Munk. 168), *kīrñž* 'Rabe' (Wichm. 115a), *kārnž* 'holló' (Csúcs 127), *кырныж* 'ворон' (Vahr. 245; Kir. 378), 'holló' (Kozm. 243), 'korppi, kaarne' (MDS 253).
- (85) **Kion**, **Kijon** 'Canis lupus' (Beytr. 3/322/65): *kion* 'Wolf' (Wied. 486), 'farkas / wolf' (Munk. 170), *kijon*, *kion* 'Wolf' (Wichm. 105a), *kijon* 'farkas' (Csúcs 126), *кион* 'волк' (Vahr. 199; Kir. 302), 'farkas' (Kozm. 185), 'su-si' (MDS 201).
- (86) **Koje** 'Cervus alces' (Beytr. 3/295/18): *koik* 'Elen' (Wied. 487), *kojik* 'jávorszarvas / лось / elentier' (Munk. 177), *kojik*, *kojik* 'Elentier' (Wichm. 119b), *койык* 'лось' (Vahr. 204; Kir. 310), 'jávorszarvas' (Kozm. 191), 'hirvi' (MDS 206). Ugyanebben a szócikkben szerepel a *pufche* is → (102).
- (87) **Kola** 'Ardea cinerea [szürke gém]' és 'Ardea major [kócsag]' (Beytr. 3/361/99, 100). Nem tudtam azonosítani a szót.
- (88) **Koni** 'Sciurus vulgaris' (Beytr. 3/311/46): *koni* (*koñy*) 'Eichhörnchen' (Wied. 487), *koñi* 'evet, mókus / белка / Eichhörnchen' (Munk. 185), 'mókus' (Csúcs 127), *koñi* 'Eichhörnchen' (Wichm. 120b), *коньы* 'белка, векша' (Vahr. 209; Kir. 317), 'mókus' (Kozm. 194), 'orava' (MDS 211).
- (89) **Koras** 'Cyprinus caraffias' (Beytr. 3/429/28): *karaka* 'karausche' (Wied. 483), 'kárászhal / карась / karausche' (Munk. 133), *karaka*, *karas* 'Karausche' (Wichm. 90b), *карака*, *карась* 'карась' (Vahr. 186; Kir. 281, 282), 'kárász' (Kozm. 167, 168), 'ruutana' (MDS 187).
- (90) **Koten** 'Anas cygnus' (Beytr. 3/339/54). Ez manysi szó, vö. *χḁtāñ* 'hattyú / Schwan' (Munkácsi – Kálmán 114b). Ugyanebben a szócikkben Falck a *kotin* alakot is megadja. Ugyanitt szerepel az udmurt *jus* adat is → (81).

- (91) **Kuwaka** 'Corvus cornix' (Beytr. 3/335/33): *kvaka* (*kuaka*) 'Krähe' (Wied. 493), *kwaka* 'varjú / ворона / Krähe' (Munk. 230), *kyaka* 'Krähe' (Wichm. 140a), *kyaka* 'ворона' (Vahr. 220; Kir. 335), 'kormos varjú' (Kozm. 209), 'varis' (MDS 224).
- (92) **Ladketfch** 'Lepus alpinus' (Beytr. 3/298/23b): *lud-kets* 'Hase' (Wied. 486), *lud-keč* 'nyúl / hase' (Munk. 139, 747), *lud-keš* 'Hase' (Wichm. 101a), *lud-keč* 'nyúl' (Csúcs 130), *луд кеч* 'заяц' (Vahr. 261; Kir. 401), 'vadnyúl' (Kozm. 259), 'jänis' (MDS 271) | *lud* 'Feld; wild' (Wied. 499; Wichm. 147b), 'mező, szántóföld / feld, ackerfeld' (Munk. 746), 'Feld; wild' (Wichm. 147b), 'mező' (Csúcs 130), *луд* 'поле; дикий' (Vahr. 261; Kir. 401), 'mező; vad-' (Kozm. 259), 'pelto; villi' (MDS 271) | *keč* 'nyúl / hase' (Munk. 139), *keš*, *keš* 'Hase' (Wichm. 100b), *keč* 'nyúl' (Csúcs 125), *кеч* 'заяц' (Vahr. 196; Kir. 296), 'nyúl' (Kozm. 151), 'jänis' (MDS 198).
- (93) **Ludfch** 'Aranea diadema' (Beytr. 3/443/39): *luž* 'Breme, Pferdefliege' (Wied. 500), *луž*, *луž* 'dongólégy, lólégy, bögöly / паутъ / breme, bremse, pferdefliege' (Munk. 746), *луž*, *лудž* 'овод, паут, слепень / iso, musta hevosparma / Bremse' (Wichm. 149b), *лузь* 'слепень, овод' (Vahr. 261; Kir. 402), 'bögöly' (Kozm. 259), 'parma, kiiliäinen' (MDS 271).
- (94) **Montey** 'Acarus siro [atka]' (Beytr. 3/441/37). Összetett szó, az utótag: *tej* 'tetű; Laus; вошь' → (115). Lehet, hogy téves lejegyzés, Wiedemann (535) és Wichmann (151b) adatol egy *l'öm-tej* 'Zecke'; *l'em-tej*, *l'em-tej* 'клещ, Zecke, Milbe' összetételt. Ennek szó szerinti jelentése 'zelnice + tetű', az előtagot ld. → (19).
- (95) **Mufch** 'Apis mellifera' (Beytr. 3/438/26): *muš* 'Biene' (Wied. 504), *muš*, *müs* 'méh / пчела / biene' (Munk. 723), *muš* 'Biene' (Wichm. 166b), 'méh' (Csúcs 132), *муш* 'пчела' (Vahr. 288; Kir. 445), 'méh' (Kozm. 287), 'mehiläinen' (MDS 303) → (189).
- (96) **Nalim** 'Gadus lota' (Beytr. 3/421/1): *nalim* 'Quappe' (Wied. 505), *nalim* 'menyhal / налимъ / quappe' (Munk. 510), *hal'im*, *nal'im* 'налим / Aal-quappe' (Wichm. 168a, 175a), *налим* 'налим' (Vahr. 294; Kir. 455), *налым* 'folyami menyhal' (Kozm. 293), 'made' (MDS 310).
- (97) **Nalu** 'Coluber berus [vipera]' (Beytr. 3/413/12). Nem tudtam azonosítani a szót.
- (98) **Nymy** 'Culex pipiens' (Beytr. 3/439/31): *nymy* 'Mücke' (Wied. 508), *nimī* 'szúnyog / комаръ / mücke' (Munk. 513), *nīmī* 'Mücke' (Wichm. 169b), *нымы* 'комар, мошка' (Vahr. 306; Kir. 473), 'szúnyog, muslinca' (Kozm. 304), 'hyttynen, sääski; mäkärä(inen)' (MDS 327).

- (99) *Ojch* 'Bulle' (Beytr. 1/154), *Ouъ* (Полное 6: 189): *oš* 'Ochs' (Wied. 510), 'ökör; bika / ochs; stier' (Munk. 68), 'Ochse, Stier, El' (Wichm. 185b), *ou* 'бык' (Vahr. 324; Kir. 500), 'bika' (Kozm. 321), 'sonni, härkä' (MDS 355) → (182).
- (100) *Ojipul* 'Salmo thymallus [pénzes pér]' (Beytr. 3/427/21). Nem tudtam azonosítani.
- (101) *Poski* 'Hirundo rustica' (Beytr. 3/409/218): *pošky* 'Schwalbe, Uferschwalbe' (Wied. 516), *poški*, *poški* 'fecske / ласточка / schwalbe' (Munk. 577), *poški*, *peški* 'Schwalbe' (Wichm. 205b), *pösky* 'стриж; ласточка' (Vahr. 355; Kir. 546), 'fecske' (Kozm. 350), 'tervapääsky' (MDS 391).
- (102) *Potfchei* 'Cervus elaphus' (Beytr. 3/296/19), *Pufche* 'Cervus alces' (Beytr. 3/295/ 18), *Putfche* 'Cervus tarandus' (Beytr. 3/297/20): *pužej* 'Renthier' (Wied. 520), *pužej*, *pužej* 'rénszarvas / олень / rentier' (Munk. 592), *pužej* 'Rentier' (Wichm. 215a), *пужей* 'олень; лось' (Vahr. 361; Kir. 553), 'rénszarvas; jávorszarvas' (Kozm. 352), 'peura; hirvi' (MDS 396). A -j elem képző, Fischernél is a ma már nem élő, képző nélküli alak szerepel (*pusche*) (Csúcs 1984: 65).
- (103) *Pulgo* 'Sciurus volans' (Beytr. 3/312/49): *puľo* 'fliegendes Eichhörnchen' (Wied. 518), 'evet, mokus (röpködő) / летяга / fliegendes eichhörnchen' (Munk. 601), 'летяга / siipiorava / Flughörnchen' (Wichm. 210b), *пуľ* 'белка' (Vahr. 363), 'белка-летяга; бурундук' (Kir. 556), 'mokus; kis repülőmokus; csíkosmokus, burunduk' (Kozm. 355), 'liito-orava' (MDS 399).
- (104) *Punu* 'Hund' (Beytr. 1/155), *Пуну* (Полное 6: 190): *punj* / *пуны* 'kutya; Hund; собака' → (41).
- (105) *Pyd/ch* 'Pulex irritans' (Beytr. 3/441/36): *pyťš* 'Floh' (Wied. 521), *pľě* 'bolha / блоха / floh' (Munk. 553), *pľťš* 'Floh' (Wichm. 201b), *пыč* 'блоха' (Vahr. 374; Kir. 573), 'bolha' (Kozm. 368), 'kirppu' (MDS 416).
- (106) *Quad/ch* 'Rallus crex' (Beytr. 3/384/141): *kvaži* (*kuaži*) 'Schnarrwachtel' (Wied. 494), *kvaži* 'harismadár / коростель / wachtelkönig, wiesenschnarrer' (Munk. 233), *kuaži* 'коростель / Wachtelkönig' (Wichm. 142b), *куажы* 'коростель, дергач' (Vahr. 220; Kir. 335), 'haris' (Kozm. 208), 'ruisrääkkä' (MDS 223).
- (107) *Schabar* 'Cyprinus rutilus' (Beytr. 3/429/33): *tsibak*, *tšabak* 'Rothauge' (Wied. 538), *čabak* 'vörösszárnú ponty; 'vörösszemű koncér / copora / rotflössige, kleine karpfenart; rotauge' (Munk. 309), *tšabak*, *tšabak* 'Plötze, Rotauge' (Wichm. 277a), *чабак* 'плотва, сорога' (Vahr. 464; Kir. 715), 'vörösszárnú koncér' (Kozm. 452), 'särki' (MDS 530).

- (108) **Schir** 'Mus musculus' (Beytr. 3/308/40): *sir* / *шыр* 'egér; Maus; мышь' → (66, 128).
- (109) **Schjala** 'Tetrao perdix' (Beytr. 3/389/151): *śala* 'Haselhuhn' (Wied. 523), 'császármadár / рябчикъ / haselhuhn' (Munk. 448), 'Haselhuhn' (Wichm. 229), *śala* 'рябчик' (Vahr. 408; Kir. 630), 'császármadár, császárfajd' (Kozm. 402), '(metsä)pyy' (MDS 474).
- (110) **Schufch** 'Loxia pirrhula' (Beytr. 3/396/176): *śuši* '(ein vogel)' (Wied. 533), *śuši* 'gáborjászarka, tövisszúró gébics / зуланъ / neuntödter' (Munk. 500), *śuši* 'снегирь / Gimpel, Blutfink' (Wichm. 254a), *шушы* 'снегирь' (Vahr. 511; Kir. 784), 'pirók, süvöltő' (Kozm. 487), 'puna-tulku' (MDS 622).
- (111) **Sioer** 'Mustela martes' (Beytr. 3/313/53): *sor* 'Marder' (Wied. 526), *śor* 'nyestmenyét, nyest / куница / marder' (Munk. 463), 'куница / Marder' (Wichm. 237a), *cěp* 'куница' (Vahr. 387; Kir. 595), 'nyest' (Kozm. 378), 'näätä' (MDS 434).
- (112) **Stor** 'Mustela zibellina' (Beytr. 3/315/56). Valószínűleg hibás lejegyzés, ld. az előző szócikket.
- (113) **Takah** Bock' (Beytr. 1/155), *Такахъ* (Полное 6: 189): *taka* (*taga*) 'Widder' (Wied. 534), *taka* 'kos / widder' (Munk. 339), 'oinas / баран / Hammel, Widder' (Wichm. 256a), 'kos' (Csúcs 140), *така* 'баран' (Vahr. 410; Kir. 633), 'kos' (Kozm. 405), 'pässi, uroslammas' (MDS 477) → (185).
- (114) **Tarakan** 'Blatta orientalis' (Beytr. 3/434/12): *tarakan* 'Schabe' (Wied. 534), 'keleti csótán / schabe, blatte' (Munk. 345), 'Schabe, Schwabe' (Wichm. 256b), *таракан* 'таракан' (Vahr. 412; Kir. 636), 'csótány' (Kozm. 406), 'torakka' (MDS 479).
- (115) **Tey** 'Pediculus humanus' (Beytr. 3/440/34): *tej* 'Laus' (Wied. 535), *täj* 'tetű / laus' (Munk. 347), *tej* 'Laus' (Wichm. 257b), *тэй* 'вошь' (Vahr. 438; Kir. 675), 'tetű' (Kozm. 432), 'täi' (MDS 498).
- (116) **Tščhanga** 'Corvus monedula' (Beytr. 3/335/34): *tšana* 'Dohle' (Wied. 540), *ěaña*, *čaña*, *čana* 'csóka / галка / dohle' (Munk. 288, 308), *tšana*, *tšana* 'галка / Dohle' (Wichm. 272a), *čana* 'галка' (Vahr. 483; Kir. 745), 'csóka' (Kozm. 467), 'naakka' (MDS 571).
- (117) **Tščhopug** 'Esox lucius' (Beytr. 3/427/23): *tsipej* 'Hecht' (Wied. 538), *čipej* 'csuka / щука / hecht' (Munk. 320), *tšipej*, *tšipej* 'щука / Hecht' (Wichm. 285b), *чуней* 'щука' (Vahr. 475; Kir. 732), 'csuka' (Kozm. 461), 'hauki' (MDS 555).
- (118) **Tščhu/at, Tščhushjan** 'Erinaceus europaeus' (Beytr. 3/288/8): *tšuśjal* 'Igel' (Wied. 539), *ěuśjal*, *čuśta*, *śuśjal* 'tövises disznó, sündisznó / еж /

- igel' (Munk. 297), *tšuſjal* 'ёж / Igel' (Wichm. 276b), *йушъял* 'ёж' (Vahr. 489; Kir. 753), 'sün' (Kozm. 473), 'siili' (MDS 581).
- (119) *T/chu/ch Myr* 'Mustela erminea' (Beytr. 3/316/58): *tšöžmer* 'Wiesel, Hermelin' (Wied. 539), *čöžmār, ěöžmār* 'hölgyemenyét / hermelin' (Munk. 325), *tšežmer, tšēžmer, tšöžmer* 'горноста́й / Hermelin' (Wichm. 273a), *чöжмер* 'горноста́й' (Vahr. 487; Kir. 750), 'hermelin' (Kozm. 470), 'kärppä' (MDS 578).
- (120) *T/fai* 'Lutra minor' (Beytr. 3/313/52): *tšaj, tšajy* 'Sumpotter' (Wied. 537), *čaji* 'egy vidrafaj / eine art otter; sumpfotter' (Munk. 306), *tšaji, tšajj, tšai* 'норка / Nerz, Sumpfotter' (Wichm. 278b), *чайы* 'норка' (Vahr. 466; Kir. 717), 'európai nyérc, vidranyest, vidramenyét' (Kozm. 454), 'vesikko, tuhkuri; minkki' (MDS 525).
- (121) *Tun* 'Ardea grus' (Beytr. 3/360/97): *turi* 'Kranich' (Wied. 543), 'daru, журавль / kranich' (Munk. 385), 'daru' (Csúcs 141), *turi, túri* 'журавль / Kranich' (Wichm. 269b), *тури* 'журавль' (Vahr. 430; Kir. 664), 'daru' (Kozm. 424), 'kurki' (MDS 493).
- (122) *Tur* 'Tetrao tetrix' (Beytr. 3/387/146): *tur* 'Birkhuhn' (Wied. 543), 'nyírfajd / тетерев / birkhuhn, birkhahn' (Munk. 383), 'тетерев / Birkhuhn, Birkhahn' (Wichm. 268b), *тур* 'тетерев' (Vahr. 430; Kir. 663), 'nyírfajd' (Kozm. 423), 'teeri' (MDS 493).
- (123) *Uju* 'Strix bubo' (Beytr. 3/332/21): *ujsy* 'Eule' (Wied. 546), *ujsi* 'bagoly / eule' (Munk. 86), *уйсы* 'неясыть, сова' (Vahr. 445; Kir. 687), 'nagy fülesbagoly, uhu' (Kozm. 439), 'pöllö' (MDS 505), ld. még *угы* 'bagoly' (Kozm. 435) | *ui* 'Nacht', *uj* 'éjszaka, éj / nacht' (Munk. 84), *ui* 'Nacht' (Wichm. 292a), *уй* 'ночь' (Vahr. 444; Kir. 686), *уй* 'éjszaka' (Kozm. 438), 'yö' (MDS 505).
- (124) *Ulofcho* 'Pferde' (Beytr. 1/154), *Улошо* (Полное 6: 189): *ulošo* 'Wallach' (Wied. 547; Wichm. 297a), 'herélt ló / wallach' (Munk. 106), *улошо* 'мерин' (Vahr. 448; Kir. 692), 'herélt ló' (Kozm. 442), 'ruuna, valakka' (MDS 509) → (179).
- (125) *Urba* 'Cimex lectuarius' (Beytr. 3/436/17): *urbo* 'Wanze' (Wied. 547; Wichm. 298b), 'büdös féreg, poloska / wanze' (Munk. 114), *урбо* 'клоп' (Vahr. 452; Kir. 697), 'poloska' (Kozm. 444), 'lude, lutikka' (MDS 514).
- (126) *Urdo* 'Sciurus striatus' (Beytr. 3/311/47): *urdo* 'gestreiftes Eichhörnchen' (Wied. 547; Wichm. 199a), 'csíkos evet / бурундук / gestreiftes eichhörnchen' (Munk. 114), *урдо* 'бурундук' (Vahr. 452; Kir. 698), 'óvilági csíkos mókus, burunduk' (Kozm. 445), 'siperianmaaorava' (MDS 515).
- (127) *Uwad* 'Lutra vulgaris' (Beytr. 3/313/51): *vad* 'Fischotter' (Wied. 549), *wad* 'vidra / выдра / fischotter' (Munk. 643), *уад, vad* 'выдра / Otter'

- (Wichm. 305b), *вад* 'выдра' (Vahr. 66; Kir. 96), 'vidra; hód' (Kozm. 455), 'saukko; majava' (MDS 49).
- (128) *Wufchin* 'Mus amphibius' (Beytr. 3/308/38): *вушыр* 'водная крыса, нутрия' (Vahr. 99; Kir. 147), 'vízi patkány; nutria; pézsmapocok' (Kozm. 84), 'vesimyyrä' (MDS 82). Összetett szó, jelentése 'vízi egér': *vu* 'Wasser, Saft' (Wied. 555), 'váz / wasser' (Munk. 689), 'Wasser; Fluss' (Wichm. 326b), 'váz' (Csúcs 146), *ы* 'вода' (Vahr. 96; Kir. 141), 'váz' (Kozm. 79), 'vesi' (MDS 78) | *sír* 'egér; Maus; мышь' → (66, 108).

5.3. A szójegyzék szavai

A Beyträge 3. kötetének 467–475. oldalain, a hantikról szóló leíráshoz csatolva olvasható egy négynyelvű, finn–mari–udmurt–hanti szójegyzék.²⁸ Írásbeliség híján Falck ezeket a nyelvi adatokat hallás után jegyezte le. Georgi lábjegyzetéből megtudjuk, hogy a finn anyagot ő csatolta a szójegyzékhez az összehasonlítás érdekében, az nem szerepelt Falck eredeti anyagában. Georgi egy Oreus nevű tanácsost, korábbi moszkvai orvost kért meg a finn anyag összeállítására, aki egy lelkész és egy diák segítségével készítette el a szógyűjteményt.

A szólista 203 német címszót tartalmaz. A finn rész két adat híján teljes, emellett 67 mari, 86 udmurt, 107 hanti tétel szerepel benne, ezek főként számnevek, névmások, természeti jelenségek, növény- és állatnevek.

A 18. századi szógyűjtések fontosságára G. W. Leibniz hívta fel a figyelmet. Szerinte az őstörténetet a nyelveken keresztül lehet leginkább megismerni, ennek érdekében már I. Péter cárt is arra biztatta, hogy próbáljon meg országa minél több nyelvéből anyagot gyűjteni. Leibniz úgy vélte, hogy a cári birodalom nyelveinek megismerésére, összehasonlítására a kötött, minden nyelven ugyanazt jelentő szövegek, a Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat szövege a legalkalmasabb. Ezek azonban az adott nyelvet nem ismerő gyűjtőknek nehezen értelmezhető, túlságosan elvont szövegeknek bizonyultak, ráadásul a pogány népek nem tudták a keresztény fogalmakat megnevezni – javarészüket csak jóval a ke-

²⁸ Falck a marit és az udmurtot finn(ugor) eredetűnek tartja, de a hantiról nem tud biztos véleményt mondani. A hantit, írja, egyes történészek a „finn törzsek” közé sorolják, mások azonban kétségbe vonják ezt. A kérdésben Falck az általa gyűjtött szóanyag alapján sem foglalt állást.

reszténység felvétele után, általában a 18. század végére jutott el oda, hogy elkészültek a Miatyánk-fordítások.

Emiatt a korai gyűjtők inkább az alapszókinsz elemeit igyekeztek összeszedni. Már ez az elv mutatkozik meg Ph. J. von Strahlenberg²⁹ 1730-ban megjelent szógyűjtésében, majd G. F. Müller, J. E. Fischer, V. Ny. Tatyiscsev,³⁰ H. L. C. Bacmeister³¹ módszerében és P. S. Pallas 200 nyelvű szótárának anyagában is. Ugyancsak tematikus alapon gyűjtött szókinszt adtak közre az orenburgi expedíciók vezetői is.³²

Falck tematikus szójegyzékének legnagyobb csoportjai a számnevek (egyőtől tizenkettőig) és az állatnevek (ló, herélt ló, csödör, kanca, csikó, tehén, bika, ökör, borjú, juh, kos, bárány, méh, kutya). Kilenc testrész név (kéz, láb, fej, orr, szem, fül, haj, férfi és női nemi szerv) és nyolc rokonságnév (férfi, nő, fiú, lány, apa, anya, fiútestvér, lánytestvér) kapott helyet a listán, ahol szerepelnek még étel- és anyagnevek (élelem, kenyér, só, tej, vaj, méz; viasz), időviszonyt kifejező szavak (év, hónap, nappal, éjszaka, ma, holnap, tegnap), színnevek (piros, fehér, sárga, fekete, kék), egyéb melléknevek (jó, rossz, gyors, sok, kevés), névmások (én, te, ő, enyém, tied, övé), természeti képződmények (víz, föld), valamint az isten, menny; ház, kemence; falu, város; sapka jelentésű szavak, illetve az eszik, iszik, utazik, hall jelentésű igék egyes szám első személyű udmurt alakjai – mindez meglehetősen összevisszaságban. Ez arra enged

²⁹ Svéd katonatiszt (1676–1747), aki az 1709-es poltavai csatában orosz hadifogságba esett. Tobolszki száműzetésében (1711–21) rengeteg történelmi, földrajzi, néprajzi és nyelvészeti anyagot gyűjtött, amit *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* [Európa és Ázsia északi és keleti része] c. könyvében adott közre. Ebben a finnugor és szamojéd népek leírása mellett rövid szójegyzékek is helyet kaptak.

³⁰ Orosz bányamérnök, geográfus, történész, kormányzó (1686–1750). Fő műve az *История Россiйская* [Oroszország története] (1768-ban). Nagy nyelvi adatgyűjtést kezdeményezett, kérdőíveket készített, fel akarta térképezni a birodalom nyelveit.

³¹ Német származású történész (1730–1806). A pétervári akadémiai gimnázium inspektora, államtanácsos. Levelezés útján több mint 100 nyelvből gyűjtött anyagot. Finnugor gyűjtéséről ld. Winkler 2020.

³² Pallas 53 szavas hanti–manysi–mordvin és 52 szavas déli szamojéd (kojbál, mator és karagasz) szójegyzéke; Lepjohin 50 szavas orosz–permjáki és 262 tételes orosz–komi szólistája; Georgi 263 szavas német–tunguz szógyűjtése; valamint Falck korábban említett másik szólistája 97 kazanyi tatár, 100 kirgiz, 34 buharai tatár és 185 kalmük szóval.

következtetni, hogy Falck gyűjtése ötletszerű volt, nem ismerte az elődök munkáit (és szinte biztosan nem ismerte G. F. Müllernek a részletesen kidolgozott gyűjtési elveit).³³

A szóanyag a következő elemeket tartalmazza (a szavakat a Falck/Georgi által közölt tematikus sorrendben adom meg):

- (129) *Odŕe* 'Eins' (Beytr. 3/467): *odyg* 'eine' (Wied. 509), *odig* 'egy / ein' (Munk. 64), *odig* 'ein' (Wichm. 181b), 'egy' (Csúcs 133), *odüz* 'один' (Vahr. 317; Kir. 489), 'egy' (Koz. 315), 'yksi' (MDS 344).
- (130) *Kye* 'Zwey' (Beytr. 3/467): *kyk* 'zwei' (Wied. 494), *kik* 'kettő / zwei' (Munk. 147), *kik* 'zwei' (Wichm. 109a), *kik* 'kettő' (Csúcs 126), *кык* 'два' (Vahr. 239; Kir. 368), 'kettő' (Kozm. 236), 'kaksi' (MDS 246).
- (131) *Qin* 'Drey' (Beytr. 3/467): *kvin* (*kuin*) 'drei' (Wied. 494), *kwiñ* 'három / drei' (Munk. 236), *kwiñ*, *kuñ* 'drei' (Wichm. 142b), *kwiñ* 'három' (Csúcs 129), *куишь* 'три' (Vahr. 227; Kir. 347), 'három' (Kozm. 218), 'kolme' (MDS 234).
- (132) *Nil* 'Vier' (Beytr. 3/467): *nil* 'vier' (Wied. 506), *ñil*, *ñil* 'négy / vier' (Munk. 528, 530), *ñil*, *ñil*, *ñul* 'vier' (Wichm. 179a), *ñil* 'négy' (Csúcs 133), *нбыль* 'четыре' (Vahr. 309; Kir. 477), 'négy' (Kozm. 307), 'neljä' (MDS 331).
- (133) *Wit* 'Fünf' (Beytr. 3/467): *vit* 'fünf' (Wied. 553), 'öt / fünf' (Munk. 669), 'fünf' (Wichm. 317b), 'öt' (Csúcs 144), *вуть* 'пять' (Vahr. 84; Kir. 124), 'öt' (Kozm. 71), 'viisi' (MDS 68).
- (134) *Qat* 'Sechs' (Beytr. 3/468): *kvat* (*kuat*) 'sechs' (Wied. 494), *kwat* 'hat / sechs' (Munk. 232), 'hat' (Csúcs 129), *kűat* 'sechs' (Wichm. 142a), *куать* 'шесть' (Vahr. 223; Kir. 340), 'hat' (Kozm. 213), 'kuusi' (MDS 228).

³³ Müller 1732-ben szerkesztett egy „instrukciós kézikönyvet”, amelyben részletesen leírta, hogyan s mit kell gyűjteni: az expedicionisták feladata az adott nép lakóterületének meghatározása, eredetük, történelmük, hitviláguk, szokásaik, öltözködésük, munkájuk leírása, nyelvi anyag gyűjtése. Müller alapossá-gára jellemző, hogy amikor betegsége miatt hazautazni kényszerült, az 1740-ben a felváltására a szibériai Szurgutba érkezett J. E. Fischernek egy 1287 pontból (!) álló gyűjtési instrukciót adott át. Ebben szerepelt egy szójegyzék-séma is: „словарь, по которому надлежит собирать материалы для языков и диалектов народов” [szótár, amely a népek nyelvi és nyelvjárási anyagai összegyűjtésének alapjául szolgál].

- (135) **Sifim** 'Sieben' (Beytr. 3/468): *sizim* 'sieben' (Wied. 526), *šizim*, *šizim* 'hét / sieben' (Munk. 456), *šizim* 'sieben' (Wichm. 236b), *šizim* 'hét' (Csúcs 138), *сизьым* 'семь' (Vahr. 388; Kir. 597), 'hét' (Kozm. 379), 'seit-semän' (MDS 436).
- (136) **Tas** 'Acht' (Beytr. 3/468): *tamys* 'acht' (Wied. 534), *tamis* 'nyolc / acht' (Munk. 409), *tamīs* 'acht' (Wichm. 271a), *tamīs* 'nyolc' (Csúcs 141), *тямыс* 'восемь' (Vahr. 440; Kir. 679), 'nyolc' (Kozm. 435), 'kahdeksan' (MDS 500). Meglehet, hogy Falck lejegyzése a *das* 'tíz' analógiás hatását tükrözi, ld. (138) szócikk.
- (137) **Ukmys** 'Neun' (Beytr. 3/468): *ukmys* 'neun' (Wied. 546), *ukmīs* 'kilenc / neun' (Munk. 83), *uk-mīs* 'neun' (Wichm. 181b), *ukmīs* 'kilenc' (Csúcs 142), *укмыс* 'девять' (Vahr. 445; Kir. 688), 'kilenc' (Kozm. 439), 'yhdeksän' (MDS 506).
- (138) **Das** 'Zehn' (Beytr. 3/468): *das* 'zehn' (Wied. 469; Wichm. 30b), 'tíz / zehn' (Munk. 388), 'tíz' (Csúcs 120), *ðac* 'десять' (Vahr. 121; Kir. 180), 'tíz' (Kozm. 104), 'kymmenen' (MDS 106).
- (139) **Das Odye** 'Elf' (Beytr. 3/468): *das-odig* 'elf' (Wichm. 30b), *ðac oðüz* 'одиннадцать' (Vahr. 121; Kir. 180).
- (140) **Das Gye** 'Zwölf' (Beytr. 3/468): *das-kik* 'tizenkettő / zwölf' (Munk. 388), *das-kik* 'zwölf' (Wichm. 30b), *ðac кык* 'двенадцать' (Vahr. 121; Kir. 180).
- (141) **Jumar** 'Gott' (Beytr. 3/469): *inmar* (*iñmar*) 'Gott' (Wied. 477), *inmar* 'a votják mythologia legfőbb alakja (= főisten), meg most isten a keresztyén vallás értelmében; ő a világ teremője; az igazság és általában minden jó kútfeje / hauptgestalt der wotjakischen mythologie (= oberster gott), und nunmehr »gott« im sinne der christlichen religion' (Munk. 56), 'Gott' (Wichm. 65b), 'isten; Inmar (isten neve)' (Csúcs 123), *инмар* 'бог, господь' (Vahr. 168; Kir. 252), 'isten' (Kozm. 146), 'jumala' (MDS 166). – Elképzelhető, hogy a betűtévesztésben szerepet játszott az ugyanazon sorban szereplő finn (*Jumala*) és mari (*Juma*) alak.
- (142) **Jumar** 'Himmel' (Beytr. 3/469): *inmar* 'ég, menny / himmel' (Munk. 56), 'Himmel' (Wichm. 65b) → (141).
- (143) **Nunal** 'Tag' (Beytr. 3/470): *nunal* 'Tag' (Wied. 508), 'nap; tag' (Munk. 521), 'Tag' (Wichm. 173b), 'nap (időegység)' (Csúcs 133), *нунал* 'день' (Vahr. 305; Kir. 470), 'nap' (Kozm. 302), 'päivä' (MDS 325).
- (144) **Uy** 'Nacht' (Beytr. 3/470): *uj* / *yü* 'éj; Nacht; ночь' → (123).
- (145) **Wu** 'Wasser' (Beytr. 3/470): *vu* / *gy* 'víz; Wasser; вода' → (128).
- (146) **Mufjem** 'Erde' (Beytr. 3/470): *mužem* 'Erde, Land, Boden' (Wied. 504), 'föld / erde' (Munk. 723, 726), *muzjem*, *mužjem* 'Erde' (Wichm. 167b),

- 'föld' (Csúcs 132), *музем* 'земля' (Vahr. 286; Kir. 440), 'föld' (Kozm. 284), 'maa' (MDS 300).
- (147) *Ar* 'Jahr' (Beytr. 3/470): *ar* 'Jahr' (Wied. 462), 'év / jahr' (Munk. 26), 'Jahr' (Wichm. 7b), 'év' (Csúcs 116), *ap* 'год, лета' (Vahr. 31; Kir. 44), 'év' (Kozm. 28), 'vuosi' (MDS 16).
- (148) *Talyd/ch* 'Monath' (Beytr. 3/471): *toleż, tolyż* 'Mond, Monat' (Wied. 536), *toleż* 'hold; hó, hónap / mond; monat' (Munk. 364), *toleż, toledž* 'Mond; Monat' (Wichm. 265a), *toleż, toleż* 'hold; hónap' (Csúcs 141), *толэзь* 'луна; месяц' (Vahr. 419; Kir. 647), 'hold; hónap' (Kozm. 414), 'kuukausi; kuu' (MDS 484).
- (149) *Slat* 'Salz' (Beytr. 3/471): *sylal (slal)* 'Salz' (Wied. 529), *šlāl, slal* 'só / salt' (Munk. 423), *šlāl, slal* 'Salz' (Wichm. 222b), *šlāl* 'só' (Csúcs 137), *сылал* 'соль' (Vahr. 401; Kir. 618), 'só' (Kozm. 392), 'suola' (MDS 461).
- (150) *Hadiami* 'Mensch' (Beytr. 3/471): *ad'ami* 'Mensch' (Wied. 461), *ad'ami, äd'ami* 'ember / mensch' (Munk. 16), *ad'ami* 'Mensch; Mann' (Wichm. 2a), 'ember, személy' (Csúcs 115), *адями* 'человек' (Vahr. 20; Kir. 28), 'ember, személy, fõ' (Kozm. 19), 'ihminen, henkilö' (MDS 5).
- (151) *Pinal* 'Knabe' (Beytr. 3/471): *pinal* 'Knabe, Kind' (Wied. 515), *piñal* 'ifjú, fiatal; gyermek / jung; kind' (Munk. 567), *pinal, piñal* 'jung; Kind' (Wichm. 196b), 'gyerek; fiatal' (Csúcs 135), *пинал* 'ребёнок, дитя' (Vahr. 342; Kir. 526), 'gyermek; ifjú, fiatal' (Kozm. 339), 'lapsi; nuori' (MDS 375).
- (152) *Kifchno* 'Frau' (Beytr. 3/471): *kyšno* 'Weib' (Wied. 496), *kışno* 'asszony / weib' (Munk. 157), *kışno* 'Frau, Weib' (Wichm. 117b), *kışno* 'feleség, asszony' (Csúcs 127), *кышно* 'жена' (Vahr. 249; Kir. 384), 'feleség' (Kozm. 248), 'vaimo' (MDS 258).
- (153) *Nil* 'Mädchen' (Beytr. 3/472): *nyl* 'Tochter, Mädchen' (Wied. 508), *nīl* 'leány / mädchen, tochter', *nīl* 'Mädchen; Tochter' (Wichm. 169b), *nīl* 'lány, leány' (Csúcs 132), *ныл* 'девочка, девушка; дочь' (Vahr. 306; Kir. 473), 'lány; lánya vkinek' (Kozm. 304), 'tyttö, neiti; tytär' (MDS 327).
- (154) *Suy* 'Hand' (Beytr. 3/472): *suī* 'Arm' (Wied. 527), *suj* 'kar / arm' (Munk. 431), 'kéz, kar' (Csúcs 137), *suī* 'Arm' (Wichm. 226a), *суū* 'рука' (Vahr. 398; Kir. 613), 'kar' (Kozm. 388), 'käsivarsi' (MDS 454).
- (155) *Pūd* 'Fuß' (Beytr. 3/472): *pyd* 'Fuss' (Wied. 520), *pīd* 'láb / fuss' (Munk. 554), *pīd* 'Fuss' (Wichm. 198a), *pīd* 'láb' (Csúcs 135), *пыд* 'нога' (Vahr. 369; Kir. 566), 'láb' (Kozm. 362), 'jalka' (MDS 407).

- (156) **Ir** 'Kopf' (Beytr. 3/472): *jir* (*jyr*) 'Kopf' (Wied. 480), *jir* 'fej / kopf, haupt' (Munk. 270), *jir* 'Kopf, Haupt' (Wichm. 79a), *jir* 'fej' (Csúcs 124), *йыр* 'голова' (Vahr. 176; Kir. 265), 'fej, fő' (Kozm. 155), 'pää' (MDS 177).
- (157) **Nyr** 'Nase' (Beytr. 3/472): *nyr* 'Nase' (Wied. 508), *nir* 'orr / nase' (Munk. 515), *nir* 'Nase, Schnabel' (Wichm. 170a), *ныр* 'нос' (Vahr. 307; Kir. 474), 'orr' (Kozm. 305), 'nenä' (MDS 328).
- (158) **Sin** 'Augen' (Beytr. 3/472): *sin* 'Auge' (Wied. 525), *sin* 'szem / auge' (Munk. 457), 'Auge' (Wichm. 235a), 'szem' (Csúcs 138), *син* 'глаз, глаза' (Vahr. 389; Kir. 598), 'szem' (Kozm. 380), 'silmä' (MDS 437).
- (159) **Pjel** 'Ohren' (Beytr. 3/472): *pel* 'Ohr' (Wied. 513), 'fül / ohr' (Munk. 548), 'Ohr' (Wichm. 191a), 'fül' (Csúcs 134), *пель* 'ухо, уши' (Vahr. 337; Kir. 519), 'fül' (Kozm. 334), 'korva' (MDS 370).
- (160) **Irji** 'Haar' (Beytr. 3/472): *jir-si* 'Haar, Haupthaar' (Wied. 480), *jir-si* 'haj / haar' (Munk. 272), *jir-si* 'haj' (Csúcs 124), *йырси* 'волосы' (Vahr. 178; Kir. 269), 'haj' (Kozm. 159), 'hius, hiukset, tukka' (MDS 180) | *jir* / *йыр* 'fej; Kopf; голова' → (156) | *si* 'hajsál, szörszál / haar, haarfaden' (Munk. 452), *si* 'Haar' (Wichm. 233b), 'haj' (Csúcs 138), *си* 'волос' (Vahr. 388; Kir. 596), 'szál' (Kozm. 378), 'jouhi, hius' (MDS 435).
- (161) **Buba** 'Vater' (Beytr. 3/472): *bubi, bubo* 'Vater, Papa' (Wied. 466), *bubi* 'tata, papa, papuska, atyuska / papa, papachen, väterchen' (Munk. 634), *buba* 'Vater, Grossvater' (Wichm. 26b), *bubi* 'apa' (Csúcs 118), *буба* 'дед, дедушка; отец' (Vahr. 52; Kir. 77), 'apa; nagyapa' (Kozm. 45), 'isoisä; isä' (MDS 36).
- (162) **Nene** 'Mutter' (Beytr. 3/472): *nänä, nänäj* 'mamuska, anyuska / mama, mütterchen' (Munk. 511), *nene* 'Mama, Mütterchen' (Wichm. 169a), *нэнэ* 'мама, мать' (Vahr. 309; Kir. 477), 'anya; néni' (Kozm. 308), 'äiti' (MDS 331).
- (163) **Sufer** 'Schwester' (Beytr. 3/472): *suzer* 'jüngere Schwester' (Wied. 529; Wichm. 228b), 'húg, fiatalabb lánytestvér / jüngere Schwester' (Munk. 433), *сузэр* 'младшая сестра' (Vahr. 398; Kir. 613), 'húg' (Kozm. 388), '(nuorempi) sisar; pikkusisko' (MDS 454).
- (164) **Wyn** 'Bruder' (Beytr. 3/472): *vyn* 'jüngerer Bruder' (Wied. 557), *vín* 'öcs, fiatal ember / jüngerer bruder; junger mann' (Munk. 661), *vín* 'jüngerer Bruder' (Wichm. 320b), *vín* 'öcs, fivér' (Csúcs 145), *вын* '(младший) брат' (Vahr. 103; Kir. 153), 'öcs' (Kozm. 87), '(nuorempi) veli, pikkuvéli' (MDS 86).
- (165) **Gogo** 'Männl. Geburtsth.' (Beytr. 3/472): *gogo, gogy* 'Nabel, männliches Glied' (Wied. 475), *gogo* 'hímvessző / männliches glied' (Munk. 245),

- 'Penis, Männliches Glied' (Wichm. 59b), *zozo* 'пенис' (Kir. 161), 'hímvestző' (Kozm. 91).
- (166) **Pijue** 'Weibl. Geburtsth.' (Beytr. 3/472): *pa'ak*, *pitik* 'weibliches Glied' (Wied. 513), *pit'ik* 'női szeméremtest (fiatalnál) / weibliches schamglied (bei jungen)', *pi'wak* 'Vagina (des jungen Mädchens)' (Wichm. 197b), *numuk* 'női szeméremtest' (Kozm. 341).
- (167) **Korka** 'Hütte' (Beytr. 3/472): *korka* 'Haus' (Wied. 487), 'ház, s különösen a kemencével ellátott téli lakás / haus, besonders die mit ofen versehene winterwohnung' (Munk. 189), 'Haus' (Wichm. 121b), 'ház, kunyhó; szoba' (Csúcs 128), *корка* 'изба, дом' (Vahr. 210; Kir. 320), 'ház, faház' (Kozm. 196), 'talo, tupa' (MDS 212).
- (168) **Gur** 'Ofen' (Beytr. 3/473): *gur* 'Ofen' (Wied. 476), 'kemence / ofen' (Munk. 255), 'Ofen' (Wichm. 63a), *зур* 'печь, печка' (Vahr. 116; Kir. 172), 'kemence, kályha' (Kozm. 99), 'uuni' (MDS 101).
- (169) **Gurt** 'Dorf' (Beytr. 3/473): *gurt* 'Wohnplatz, Haus, Dorf' (Wied. 476), 'falu / dorf' (Munk. 256), 'Dorf' (Wichm. 64a), 'falu; ház' (Csúcs 123), *зурт* 'деревня' (Vahr. 117; Kir. 173), 'falu' (Kozm. 99), 'kylä' (MDS 101).
- (170) **Kar** 'Stadt' (Beytr. 3/473): *kar* 'Stadt' (Wied. 483), 'város / stadt' (Munk. 128), 'Stadt' (Wichm. 90a), 'város' (Csúcs 125), *кар* 'городище' (Vahr. 185), 'город, городище' (Kir. 281), 'település, város' (Kozm. 167), 'kaupunki' (MDS 187).
- (171) **Jol** 'Milch' (Beytr. 3/473): *jöl* 'Milch' (Wied. 481), *jöl* 'tej / milch' (Munk. 280), *jel*, *jöl* 'Milch' (Wichm. 76a), *йöl* 'молоко' (Vahr. 172; Kir. 259), 'tej' (Kozm. 15), 'maito' (MDS 171).
- (172) **Niau** 'Brod' (Beytr. 3/473): *ñañ* 'Brod' (Wied. 505), 'kenyér / brod' (Munk. 523), 'Brot; Getreide; Saat; Ernte' (Wichm. 175a), 'kenyér, gabona' (Csúcs 133), *нянь* 'хлеб' (Vahr. 311; Kir. 481), 'kenyér; gabona' (Kozm. 311), 'leipä; vilja' (MDS 335).
- (173) **Sil** 'Speise' (Beytr. 3/473): *syl* 'Fleisch' (Wied. 529), *sil* 'hús / fleisch' (Munk. 426), 'говядина, мясо / Fleisch' (Wichm. 221b), 'hús' (Csúcs 1347), *силь* 'мясо' (Vahr. 392; Kir. 603), 'hús' (Kozm. 383), 'liha' (MDS 442). A Falck által megadott jelentés tágabb.

- (174) **Wug** 'Butter' (Beytr. 3/473): *vyi* 'Oel, Butter, Fettigkeit' (Wied. 556), *vøj* 'vaj; zsír; olaj / butter; schmalz, fette; öl' (Munk. 684), *veĭ, vōĭ* 'Butter; Öl' (Wichm. 314b), *vøj* 'vaj, olaj, zsír' (Csúcs 144), *воѹ* 'масло' (Vahr. 94; Kir. 138), 'vaj; olaj; zsír' (Kozm. 78), 'voi, ölĵy, rasva' (MDS 77).
- (175) **Wat** 'Pferd' (Beytr. 3/473): *val* 'Pferd' (Wied. 559; Wichm. 310b), 'ló / pferd' (Munk. 647), 'ló' (Csúcs 143), *вал* 'лошадь, конь' (Vahr. 69; Kir. 101), 'ló' (Kozm. 57), 'hevonon' (MDS 52).
- (176) **Ush** 'Hengst' (Beytr. 3/473): *už* 'Hengst' (Wied. 549; Wichm. 305b), 'ménló, csödör / hengst' (Munk. 100), *уж вал* 'жеребец' (Vahr. 442; Kir. 683), *уж* '(fiatal) csödör, mén; herélt ló' (Kozm. 436), *ужети* 'ori' (MDS 504).
- (177) **Kobila** 'Stute' (Beytr. 3/473): *kobla* 'kanca / stute' (Munk. 186), 'Stute' (Wichm. 119a), *кобла* 'кобыла' (Vahr. 203; Kir. 309), 'kanca' (Kozm. 190), 'tamma' (MDS 205).
- (178) **Tschjumi** 'Füllen' (Beytr. 3/473): *tšuni* 'Füllen' (Wied. 539), *čuni* 'csikó / füllen' (Munk. 328), *tšunĭ, tšunĭ* 'Füllen, Fohlen' (Wichm. 289a), *čunĭ* 'csikó' (Csúcs 119), *чуньы* 'жеребёнок' (Vahr. 479; Kir. 738), 'csikó' (MDS 464), 'varsa' (MDS 562).
- (179) **Ulofcho** 'Wallach' (Beytr. 3/473): *ulošo* / *улошо* 'herélt ló; Wallach; мерин' → (124).
- (180) **Iskal** 'Kuh' (Beytr. 3/473): *iskal* / *ускал* 'tehén; Kuh; корова' → (78).
- (181) **Poros** 'Bulle' (Beytr. 3/473): *poros-pars*³⁴ 'боров / verschnittener Eber' (Wichm. 205a), *пороз* 'бык; пороз' (Vahr. 351; Kir. 539), 'bika' (Kozm. 345), 'sonni, härkä' (MDS 384).
- (182) **Oſch** 'Ochs' (Beytr. 3/473): *oš* / *ош* 'ökör, bika; Ochse, Stier; бык' → (99).
- (183) **Kunin** 'Kalb' (Beytr. 3/473): *kviĥan* (*kuiĥan, küĥan, küiĥan*) 'Kalb' (Wied. 494), *küĥan* 'borjú / kalb' (Munk. 198), *kuĥan, kuĥan* 'Kalb' (Wichm. 131b), *кунян* 'телёнок' (Vahr. 231; Kir. 353), 'borjú' (Kozm. 223), 'vasikka' (MDS 237).
- (184) **Ufch** 'Schaaf' (Beytr. 3/473): *iž* / *ыж* 'juh; Schaf; овца' → (77).
- (185) **Taka** 'Bock' (Beytr. 3/473): *taka* / *мака* 'kos; Widder; баран' → (113).
- (186) **Ufh pi** 'Lamm' (Beytr. 3/473): *už-pi* 'Füllen' (Wied. 549), *iž-pi* 'bárány / lamm' (Munk. 44), *ĭž-pi* 'Lamm' (Wichm. 72b), *išpi* 'bárány' (Csúcs 123), *ыжети* 'ягнёнок, барашек' (Vahr. 515; Kir. 790), 'bárány' (Kozm. 490), 'karitsa' (MDS 629). Összetett szó: *iž* 'bárány; Schaf; овца' → (77, 184) | *pi* 'Sohn, Kind' (Wied. 514), 'gyermek, fi, kölyök / kind, junges

³⁴ *pars* 'Schwein' (Wichm. 189a)

- (von tieren)' (Munk. 564), 'Knabe, Junge, Bursche; Sohn; Junges (des Tieres)' (Wichm. 195b), 'fiú' (Csúcs 135), *nu* 'сын; мальчик' (Vahr. 340; Kir. 524), 'fia vkinek; fiú, gyermek, kölyök; állatok kicsinye' (Kozm. 338), 'poika, pentu' (MDS 374).
- (187) **Tjchetfchi** 'Honig' (Beytr. 3/473): *tšetsi* 'Honig' (Wied. 538), *čečĭ, čečĭ* 'méz / honig' (Munk. 311), *tšetšĭ, tšetšĭ* 'Honig' (Wichm. 282a), *čečĭ, čečĭ* 'méz' (Csúcs 118), *чечы* 'мёд' (Vahr. 471; Kir. 726), 'méz' (Kozm. 458), 'hunaja; mesi' (MDS 548).
- (188) **Schufch** 'Wachs' (Beytr. 3/473): *šus* 'Wachs' (Wied. 528), 'viasz / wachs' (Munk. 470), 'viasz' (Csúcs 138), *šus, šus* 'Wachs, Talg' (Wichm. 241a), *сюсь* 'воск; вошина; соты' (Vahr. 407; Kir. 630), 'viasz; lép' (Kozm. 41), 'vaha; kenno(kakku)' (MDS 473).
- (189) **Mufch** 'Biene' (Beytr. 3/474): *muš / муш* 'méh; Biene; пчела' → (95).
- (190) **Dukes** 'Mütze' (Beytr. 3/474): *dukes* 'Rock' (Wied. 470), *dukäs* 'kabát, felöltő (szürke vagy fekete darócból) / rock (aus grobem grauen oder schwarzen tuche)' (Munk. 402), *dukes, dukes* 'viitta, sarkatakki / langer Rock oder Kaftan aus grobem Wollstoff' (Wichm. 38b), *дукес* 'армяк, зипун' (Vahr. 127; Kir. 189), 'téli posztókabát' (Kozm. 107), 'sarkaviitta, sarkatakki' (MDS 114). Falck rosszul adta meg a szó jelentését.
- (191) **Punu** u[nd] **pi** 'Hund' (Beytr. 3/474): *puni / пуны* 'kutya; собака; Hund' → (41), *pi / nu* 'gyermek, kölyök; Kind, Knabe; сын, мальчик' → (186).
- (192) **Mon** 'Ich' (Beytr. 3/474): *mon* 'ich' (Wied. 502), 'én / ich' (Munk. 722), 'ich' (Wichm. 163b), 'én' (Csúcs 132), *мон* 'я' (Vahr. 284; Kir. 437), 'én' (Kozm. 282), 'minä' (MDS 298).
- (193) **Ton** 'Du' (Beytr. 3/474): *ton* 'du' (Wied. 536), 'te / du' (Munk. 364), 'du' (Wichm. 265b), 'te' (Csúcs 141), *тон* 'ты' (Vahr. 419; Kir. 648), 'te' (Kozm. 414), 'sinä' (MDS 484).
- (194) **So** 'Er' (Beytr. 3/474): *so* 'dieser, er' (Wied. 526), 'az, ő / jener; er, sie' (Munk. 426), 'er, sie, es; jener, jene, jenes' (Wichm. 224a), 'ő; az' (Csúcs 137), *со* 'он; тот' (Vahr. 394; Kir. 606), 'ő; az' (Kozm. 384), 'hän; se' (MDS 445).
- (195) **Minam** 'Mein' (Beytr. 3/474): *mĭnam, mĭnam* (*mon* adess.) (Wichm. 163b), 'én-GEN.' (Csúcs 45), *мынам* 'у меня; мой' (Vahr. 291), 'minulla; minun' (MDS 306).
- (196) **Tinad** 'Dein' (Beytr. 3/474): *tĭnad* (*ton* adess.) (Wichm. 265b), 'te-GEN.' (Csúcs 45), *тынад* 'у тебя; твой' (Vahr. 434; Kir. 669), 'sinulla; sinun' (MDS 495).

- (197) **Solen** 'Sein' (Beytr. 3/474): *solen* (so adess.) (Wichm. 224a), 'ö-GEN.' (Csúcs 45), *солэн* 'у него; его' (Vahr. 395; Kir. 607), 'hänellä, sillä; hänen, sen' (MDS 448).
- (198) **Siom** 'Ich esse' (Beytr. 3/474). Ez a mai irodalmi nyelvben a jövő idő többes szám első személyű alakja; az indicativus praesens egy -*sko*- képzőt tartalmaz, ld. a (200) szócikket.³⁵ Az infinitivusi forma: *siny, sijyny* 'essen' (Wied. 525), *šiini, šini* 'enni, megenni / essen, aufessen' (Munk. 453), *šiini, šini* 'essen, fressen' (Wichm. 234a), *šiini, šini* 'eszik' (Csúcs 138), *сиыны* 'съесть, есть' (Vahr. 391; Kir. 602), '(meg)eszik' (Kozm. 383), 'syödä' (MDS 441).
- (199) **Juom** 'Ich trinke' (Beytr. 3/474). Ez ma futurum P11 alak (ld. az előző szócikket), a tö/infinitivusi forma: *juny* 'trinken' (Wied. 482), *ju-* 'inni / trinken' (Munk. 280), *juini, juini* 'trinken' (Wichm. 82b), *juini* 'iszik' (Csúcs 124), *юины* 'выпить, пить' (Vahr. 535; Kir. 820), 'iszik' (Kozm. 503), 'juoda' (MDS 658).
- (200) **Myniskom** 'Ich reise' (Beytr. 3/474). Indicativus praesens P11 alak, a tö/infinitivusi forma: *mynny, mynny* 'gehen' (Wied. 504), *min-* 'menni / gehen' (Munk. 716), *mīni, mīni* 'gehen, fahren' (Wichm. 161b), *mīni* 'megy' (Csúcs 132), *мыныны* 'идти, пойти; ехать; поехать' (Vahr. 291; Kir. 450), 'megy' (Kozm. 291), 'mennä, kulkea, lähteä; ajaa, matkustaa' (MDS 307).
- (201) **Kylyskom** 'Ich höre' (Beytr. 3/474). Indicativus praesens P11 alak, a tö/infinitivusi forma: *kylyny* 'hören' (Wied. 4985), *kil-* 'hallani / hören' (Munk. 162), *kīli, kīli* 'hören' (Wichm. 111a), *kīli* 'hall, meghall' (Csúcs 132), *кылыны* 'услышать, слышать' (Vahr. 242; Kir. 374), 'hall, meghall' (Kozm. 240), 'kuulla' (MDS 251).
- (202) **Dfiez** 'Gut!' (Beytr. 3/474): *džetš, džetš* 'gut, heilig' (Wied. 471), *žec, žec* 'jó, derék; szép / gut; schön' (Munk. 332), *džetš, džetš, džes* 'gut' (Wichm. 47a), *žec* 'jó, erős' (Csúcs 119), *žec* 'хороший' (Vahr. 159; Kir. 239), 'jó, kedves; kellemes' (Kozm. 137), 'hyvä' (MDS 157).
- (203) **Uród** 'Böse!' (Beytr. 3/474): *urod* 'schlecht' (Wied. 547), 'rossz, hitvány, silány / schlecht, geringfügig' (Munk. 110), 'böse' (Wichm. 300a), 'rossz, gonosz' (Csúcs 142), *урод* 'плохо, худо, скверно' (Vahr. 454; Kir. 700), 'rossz, gonosz' (Kozm. 446), 'huono, paha' (MDS 516).

³⁵ Csúcs Sándor hívta fel a figyelmemet arra, hogy egyes nyelvjárásokban az -*m* rag Fut. Sg1-ben is megjelenik, főleg kérdő mondatokban. Ezúton is köszönöm a segítségét.

- (204) *Tʃchal* 'Hurtig' (Beytr. 3/474): *tʃalʹ*, *tʃalaʹ* 'bald, schnell, sogleich' (Wied. 537), *čalʹ* 'azonnal, gyorsan, rögtön / sogleich, schnell, bald' (Munk. 310), *tʃalʹ*, *tʃalʹ* 'sogleich, schnell' (Wichm. 279a), *čalʹ* 'gyorsan, élénken' (Csúcs 118), *чаль* 'быстро, скоро, живо' (Vahr. 467; Kir. 719), 'gyorsan' (Kozm. 455), 'pian, kohta; nopeasti' (MDS 538).
- (205) *Tunuk* 'Heute' (Beytr. 3/474): *tunña*, *tunni*, *tunne* 'heute' (Wied. 543), *tunnä* 'ma / heute' (Munk. 379), *tunne* 'heute' (Wichm. 268a), *tunne* 'ma' (Csúcs 141), *туннэ* 'сегодня' (Vahr. 429; Kir. 662), 'ma' (Kozm. 422), 'tänään' (MDS 491).
- (206) *Kayʃje tʃchu* 'Morgen' (Beytr. 3/474): *tʃuk aʒe* 'früh Morgens, morgen' (Wied. 541), *ěuk-aʒä* 'holnap, másnap / morgen, tags darauf' (Munk. 295), *tʃuk-aʒe* 'morgen' (Wichm. 276a), *čukaje* 'holnap' (Csúcs 119), *чүкаже* 'завтра' (Vahr. 488; Kir. 752), 'holnap' (Kozm. 472), 'huomenna' (MDS 579). Falck tévesen jegyezte le szót, az első és a második szótag felcserélődött.
- (207) *Tolon* 'Gestern' (Beytr. 3/475): *tolon* 'gestern' (Wied. 536), 'tegnap / gestern' (Munk. 365), 'gestern' (Wichm. 265b), 'tegnap' (Csúcs 141), 'вчера' (Vahr. 419; Kir. 647), 'tegnap' (Kozm. 414), 'eilen' (MDS 484).
- (208) *Uno* 'Viel' (Beytr. 3/475): *uno* 'viel, Menge' (Wied. 547), 'sok, nagyszámú / viel, reichlich' (Munk. 100), 'viel' (Wichm. 298a), *una*, *uno* 'sok' (Csúcs 143), *уно* 'много, множество' (Vahr. 451; Kir. 696), 'sok' (Kozm. 444), 'monta, paljon' (MDS 513).
- (209) *Ishdt* 'Wenig' (Beytr. 3/475): *itsi* 'wenig, klein' (Wied. 477), *iči* 'kevés / wenig' (Munk. 48), *iʃši* 'wenig' (Wichm. 68b), *iči* 'kicsi, kevés' (Csúcs 123), *ичи* 'мало, немного' (Vahr. 170; Kir. 257), 'kevés, nem sok' (Kozm. 149), 'vähän' (MDS 169).
- (210) *Gort* 'Roth' (Beytr. 3/475): *gord* 'roth' (Wied. 475), 'veres / rot' (Munk. 249), 'rot' (Wichm. 60b), 'vörös' (Csúcs 122), *горд* 'красный; розовый' (Vahr. 112; Kir. 166), 'piros, vörös' (Kozm. 95), 'punainen; ruskea' (MDS 96).
- (211) *Todje* 'Weis' (Beytr. 3/475): *tödy* (*tödi*), *tydi*, *tödʹy* 'weiss' (Wied. 536), *tedʹi* 'fehér / weiss' (Munk. 366), *tedʹi*, *tödʹi* 'weiss' (Wichm. 259a), *tedʹi* 'fehér' (Csúcs 140), *мөдьы* 'белый' (Vahr. 420; Kir. 649), 'fehér' (Kozm. 415), 'valkoinen, valkea' (MDS 485).
- (212) *Wofh* 'Gelb' (Beytr. 3/475): *tʃuʒ* 'gelb' (Wied. 539), *ěuʒ* 'sárga / gelb' (Munk. 297), 'sárga' (Csúcs 119), *tʃuʒ* 'gelb' (Wichm. 277a), *чүж* 'жёлтый' (Vahr. 487; Kir. 750), 'sárga' (Kozm. 470), 'keltainen, kelta' (MDS 578).

- (213) **Sied** 'Schwarz' (Beytr. 3/475): *śed* / *сьод* 'fekete; schwarz; чёрный' → (49).
- (214) **Lys** 'Blau' (Beytr. 3/475): *lyz* 'blau' (Wied. 500), *līz* 'kék, galambszínű / blau, himmelblau' (Munk. 740), *līz* 'blau' (Wichm. 147a), *līz* 'kék' (Csúcs 130), *лыз* 'синий; сизый' (Vahr. 265; Kir. 408), 'kék' (Kozm. 264), 'sininen; siniharmaa' (MDS 276).

5.4. Az udmurtok leírásának szöanyaga

A Beyträge 3. kötetének második részében (*Beyträge zur Kenntniß der Nationen Rußlands* [Adalékok Oroszország népei megismeréséhez]) 33 nép leírása szerepel (453–584). Az összeállítás elején a finnugor népek állnak: marik, mordvinok, udmurtok, manysik, komik, hantik (ennek a végén kapott helyet a négynyelvű szójegyzék) – és csuvasok.³⁶

Az egyes népek bemutatásának terjedelme és felépítése nagyon változó. A legrészletesebb a kalmükök, a tatárok, a buharai tatárok és a kirgizek leírása (lakóterületük, szokásaik, vallásuk stb.), de például a mordvinok, manysik, komik és csuvasok csupán fél-fél oldalt kaptak, a marik másfelet. Ezekről a népekről szólva csak a létszámadataikat ismerteti Falck, nem ír az egyes népek hitvilágáról, szokásaikról, öltözködésükről.

Az udmurtokról a kötet 457–460. oldalain ír Falck. Ez terjedelmesebb rész, itt némi néprajzi leírás is helyet kapott, sőt, egy tucat udmurt szó is szerepel itt. A német szöveget Kristin Schwamm 1980-ban adta közre a Finnisch-Ugrische Mitteilungen hasábjain, rövid magyarázatokkal, néhány etimológiai megjegyzéssel. A leírás elején Falck statisztikai adatokat közöl az udmurtok létszámáról. Az 1763-as összeírás szerint a kazanyi kormányzóságban 25 707 keresztény adóalany és 502 pogány férfi élt. Az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint 1720-ban 26 209 megkelesztelt udmurt élt (mindkét nemet számítva) a kormányzóság körzetében.

Az udmurtok finnes (= finnugor) külsejűek, írja Falck, többségük alacsony, szakálluk gyér, hajuk dús, lenszőke. Általában félénkek és határozatlanok, de élénkebbek és szorgalmasabbak, mint rokon finn nemzeteik. Békésen és erényesen élnek, irtóznak a káromkodástól, szeretnek énekelni. Szorgalmas gazdák, vadászattal és méhészettel foglalkoznak, az állat-

³⁶ A kötetet szerkesztő Georgi nemcsak itt, hanem a nagy néprajzi összefoglalásában is a finnugorok közé sorolta a csuvast – a kor tudományos vélekedésének megfelelően.

állományuk kicsi. Nagyon ügyes mókusvadászok, nyilakkal lövik, hurkokkal fogják őket. Emellett főleg mezei nyulakra vadásznak.

Téli házaik kicsik, de a legtöbb mellett van egy nyári kunyhó is. Ennek alig van bútorzata, csak egy széles pad és egy tűzhely található benne. A ruhák és a használati tárgyak kis fedeles kosarakban lógnak a falon. Egy kis kézi malom és egy famozsár tartozik még a berendezéshez.

A férfiak az orosz parasztokhoz hasonlóan öltözködnek, de ritkán viselnek kalapot, többnyire kötött sapkát hordanak. A nők széles vászonnadrágot viselnek, lábukon kapca és bocskor. A téli ruhák gyapjúsövetből készültek, a nyáriak sárgás, durva házi vászonnál, színes csíkokkal, nagyon szép vörös, kék és egyéb hímzéssel. Általában a nők tisztán és finoman öltözködnek. Magas fejdíszet viselnek.

Nemcsak a pogányoknál, hanem még a keresztény embereknél is él a feleségvásárlás szokása. A lány ára 5 rubeltől 60-ig terjedhet, hírnevtől és vagyontól függően, részben pénzben, részben marhában fizetik. Az esküvő akár egy évig is elhúzódhat, addig a fiatalok nagyon keveset látják egymást. Az esküvőre a vőlegény házában kerül sor. Az esküvői szertartáson sóval meghintett, megáldott kenyeret és egy kupa felszentelt sört adnak az új házaspárnak. A keresztény templomban a szertartást a pap vezeti, de utána általában megáldja őket a pogány pap is, vagy – mivel ezek már ritkák – egy becsületes öregember.

A pogány udmurtok bálványimádása, áldozatai, ünnepei hasonlatosak a marikéhoz és a csuvasokéhoz. Áldozati ligeteik, a keremekek magasan fekvő erdőkben vannak, itt egy kis asztal található, amelyre az áldozatokat helyezik, és itt van az áldozati tűzhelyük is. A temetkezési helyek legtöbbször a keremekek közelében vannak.

Az ebben a fejezetben előforduló udmurt szavakat szövegkörnyezetükben mutatom be.

- *Ihre Bienenzucht ist der Baschkirischen ganz ähnlich; wie dieselben haben sie die Stöcke (Wotjak. **Padam**) in Stämmen der Nadelbäume, Linden und wohl auch Eichen* (Beytr. 3/458). 'Méhészetük nagyon hasonlít a baskírokéhoz; a méhkas (*padam*) náluk is tűlevelű fák, hársfák és valószínűleg tölgyek törzsében van.'

(215) *podym* 'Bienengarten' (Wied. 515), *podäm* 'faüregből alakított méhkas / bienenstock in einer baumhöhle' (Munk. 575), *podem* 'Bienenstock (in einer Baumhöhle)' (Wichm. 202b), '(erdei) kaptár' (Csúcs 135), *нодэм*

’(бортовой) улей’ (Vahr. 348; Kir. 535), ’köpü, fatönkbe vajt kaptár’ (Kozm. 344), ’mehiläispönttö’ (MDS 382).

- *Mancher Wotjakischer Bauer hat 50 und mehr Padams und verkauft also Honig und Wachs (Sus)* (Beytr. 3/458). ’Több votják gazda rendelkezik 50 vagy annál több *padam*-mal, és mézet és viaszt (*sus*) árulnak.’

(216) *śus* ’viasz; Wachs; воск’ → (188).

- *Sie verstehen sich sehr gut auf die Versorgung der Bienen (Wotj. Musch) und Königinnen (Omra Musch)* (Beytr. 3/458). ’Nagyon jól tudják gondozni a méheket (vtj. *Musch*) és a királynőket (*Omra Musch*).’

(217) *muš* ’méh; Biene; пчела’ → (95, 189).

(218) *omra*: K. Schwamm az *umorto* szóval azonosítja, vö. *umorto* ’Bienenstock’ (Wied. 547; Wichm. 297b), ’méhkas / bienenstock’ (Munk. 102), *уморто* ’улей, колодочный улей, колода, дуплянка’ (Vahr. 450; Kir. 696), ’köpü, kaptár’ (Kozm. 444), ’mehiläispesä, mehiläispönttö’ (MDS 512).

- *Ausser ihren Winterhäusern, die klein und gewöhnlich schwarz sind, haben die mehresten neben denselben eine besondere Sommerhütte (Kwa)* (Beytr. 3/459). ’Kicsi és általában fekete téli házaikon kívül a legtöbbjük mellett külön nyári kunyhó található.’

(219) *kvala (kuala)* ’Haus, Hütte’ (Wied. 493), *kwa, kwala* ’a votják nyári sátor, melynek közepén a tűzhely s a fölötte csüngő katlan, az ajtóval szembeeső oldalán pedig a házi fetisek vannak felhelyezve / das wotjakische sommerzelt, in dessen mitte der feuerherd mit dem darauf hängenden kessel an der seite, gegenüber der türe, die hausfetische ihren platz haben’ (Munk. 229, 234), *kya, kyala* ’Sommerhütte’ (Wichm. 139a), *kwal* ’családi-nemzetségi szentély a pogány votjákoknál; ház’ (Csúcs 129), *кya, куала* ’куала (культовая постройка, святилище, место хранения священных предметов)’ (Vahr. 220; Kir. 336), ’rukouskota, pyhäkkö; kesäkeittiö’ (MDS 224).

- *Diese hat eine breite Banke (Urunduk) und keinen andern Fussboden, als die blosse Erde* (Beytr. 3/459). ’Ennek [a nyári kunyhónak] széles a padja (*urunduk*), és nincs más padlója, mint a csupasz föld.’

(220) Az *urunduk* szót sem Schwamm, sem én nem tudtuk azonosítani.

- *Zu ihrem gewöhnlichen Hausrath gehört auch eine kleine Handmühle (Kö) und ein hölzerner Mörsel* (Beytr. 3/459). 'Rendes háztartási felszerelésükhöz tartozik még egy kis kézi malom és egy fából készült mozsár.'
- (221) *kö* 'Mühlstein' (Wied. 498), *kə* 'malomkő / mühlstein' (Munk. 190), *ke*, *kö* 'Mühlstein' (Wichm. 101b), *кө* 'жёрнов' (Vahr. 215; Kir. 327), 'malomkő' (Kozm. 202), 'jauhinkivi, myllynkivi' (MDS 218).
- *Den hohen Kopffputz nennen sie überhaupt Aischon* (Beytr. 3/459). 'Magas fejdíszüket *aischon*-nak nevezik.'
- (222) *ajšon* 'votják női fejdísz, mely egy nyírfakéregből készült kúpalakú, felül előrehajló (egy, vidékenként két csúcsú) süvegből áll s elején mindenféle arany- s ezüstpénzekkel, hátulján a *šulik*-kendővel van beborítva / votjakischer frauenkopffputz: eine hohe mütze aus birkenrinde, oben nach vorwärts geneigt (mit einer oder zwei spitzen), vorn mit allerlei gold- und silbermünzen, hinten mit dem *šulik*-tuche bedeckt' (Munk. 5), *ajšon* 'Kopffputz der votjakischen Frauen' (Wichm. 4a), *айшон* 'старинный головной убор замужей удмуртки, наподобие кокошника, кички' (Vahr. 25; Kir. 36), 'férjezett udmurt nők fejdísz' (Kozm. 23), 'sorokantyypinen naisen kansallispuvun päähine' (MDS 10).
- *Wenn die erste Hälfte des Brautpreises (Jerdun) bezahlt ist, wird die Braut zu ihren Schwiegerältern gebracht, wo sie mit einem Verlöbnißfest aufgenommen wird* (Beytr. 3/459). 'Amikor a menyasszony árának (*jerdun*) első felét kifizették, a menyasszonyt elviszik a fiú szüleihez, ahol eljegyzési lakomával fogadják.'
- (223) *jir-dun* 'a menyasszony atyjának adott nászdíj / brautpreis' (Munk. 272), *jīr-dun*, *jir-don* 'Brautpreis, Brautgeld' (Wichm. 39a), *йырдон*, *йырду* 'выкуп, калым (за невесту)' (Vahr. 177; Kir. 266), 'menyasszonyváltság (a menyasszony apjának adott nászdíj)' (Kozm. 157), 'morsiamen lunnaat' (MDS 178). Összetett szó: *jir* / *йыр* 'fej; Kopf; голова' → (156, 160) | *dun* 'Preis, Wert' (Wied. 470; Wichm. 38b), 'ár, érték, becs / wert, preis' (Munk. 404), 'ár, érték, pénz' (Csúcs 121), *дун* 'цена, стоимость' (Vahr. 127; Kir. 189), 'ár, érték, becs' (Kozm. 107), 'hinta, maksu' (MDS 114).
- *Bey heidnischen Brautleuten läßt der Geistliche (Tar Kart, auch Abys) dem neuen Paar ein gesegnet Brod mit Salz bestreuet und einem Becher mit geweihten Bier unter einer gewissen Gebetsformel nehmen, worin die Trauung besteht* (Beytr. 3/460). 'A pogány menyasszony és vőlegény esetében a lelkész (*Tar Kart* vagy *Abys*) az új párnak megáldott kenyeret szór meg sóval, és egy bögre felszentelt sört ad egy bizonyos imaforma szerint, ebből áll az esküvői szertartás.'

- (224) *tar kart* 'Geistliche': Schwamm (1980: 110) a *tar* elemet egy törökségi **dāry*, **dery* 'Pulver, Arznei, Heilmittel' szóból származtatja³⁷ (vö. Räsänen 1969: 132) | *kart* 'Mann, Ehemann, Bräutigam' (Wied. 484; Wichm. 94a), 'férj / mann, ehemann' (Munk. 136), 'férj' (Csúcs 125), *карт* 'муж, супруг' (Vahr. 187; Kir. 283), 'férj' (Kozm. 169), '(avio)mies' (MDS 189). Ennek alapján az összetétel jelentése 'orvosságos ember' lehetett.
- (225) *abiz* 'votják samáncím (elavult szó) / titel eines wotjakischen schamanen (veraltetes wort)' (Munk. 21), *abiz* 'lääkäri, tietäjä, parantaja / Arzt, Zauberer (kein veraltetes Wort)' (Wichm. 2a), *абыз* 'знахарь, знахарка; гадалка; лекарь-колдун; ворожей, ворожея' (Vahr. 17; Kir. 24), 'kuruzsló, jós, jósnő' (Kozm. 17), 'puoskari, tietäjä; parantajaeukko' (MDS 2).
- *Ihre Keremets sind in Wäldern auf Höhen, mit stehenden Pfählen umgeben, und schließen einen oder mehr Bäume, Eichen, Fichten, Tannen, Birken ec. ein* (Beytr. 3/460). 'Keremet-jeik magaslaton fekvő erdőkben vannak, karókkal körülvéve, és egy vagy több fa, tölgy, lucfenyő, fenyő, nyírfa stb. van ott.'
- (226) *keremet* 'ellenséges indulatú istenség neve / name einer feindseligen gottheit' (Munk. 146), 'eine böse Gottheit, Widersacher der guten Gottheiten; der Opferplatz, wo dieser Gottheit geopfert wird; eingezäunter Platz im Wald, wo man opfert' (Wichm. 99b), *керемет*, *кереметь* 'кереметь (дух зла и священная роща)' (Vahr. 194; Kir. 294), *керемет* 'ellenséges indulatú istenség és áldozati helye, szent ligete' (Kozm. 178), 'keremet (paha henki, pahuuden hallitsija)' (MDS 196).

6. Ortográfiai kérdések

Az egyes betűk, betűkombinációk hangértéke nem mindig állapítható meg egyértelműen. Az adatok közreadásának folyamatában elég sok hibalehetőség adódott: az udmurtul nem tudó Falck lejegyezte az idegen adatközlő(k) szavait – az esetleges tolmácsolás újabb hibalehetőséget jelentett –, majd az ő halála után az adott nyelvet szintén nem ismerő Georgi e jegyzetéből készítette el a szócikkeket. Nem valószínű, hogy Falck vagy Georgi ismerte volna a korabeli udmurt nyelvemlékeket – talán Georgi Müller nyomtatásban megjelent nyolcnyelvű szójegyzékéhez hozzájuthatott³⁸ –,

³⁷ Vö. tat. *дару* 'лекарство' (TRSI 195).

³⁸ Ez németül a *Sammlung Russischer Geschichte* sorozatban jelent meg *Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan, wohnhaften heidnischen Völ-*

így azok sem nyújthattak támpontot. A korabeli udmurt szavak kiejtéséről nem rendelkezünk pontos információkkal. A helyzetet nehezíti, hogy nem tudjuk közelebbről lokalizálni az adatközlők nyelvjárását.

Falck a szavak lejegyzését a német ortográfiára alapozza, használja az *sch* (*fch*) betűkapcsolatot és a *w* betűt. Az *s* és *f* használatában nem fedezhető fel szabályszerűség. Bizonyos magánhangzók jelölésére alkalmazza az *ä*, *ö*, *ü* jeleket is.

A szavak mintegy 15 százalékában találtam betűtévesztést, betűelhagyást. A hibák egy részét a könnyen összetéveszthető betűk okozzák, de vannak súlyosabb elírások is. A főbb példák (zárójelben az adat sorszáma):

Falck	mai alak	Falck	mai alak
<i>pufchkir</i> (40.)	<i>пушкер</i>	<i>kafchmau</i> (18.)	<i>кушман</i>
<i>birik</i> (4.)	<i>беризь</i>	<i>niau</i> (172.)	<i>нянь</i>
<i>sülfı</i> (44.)	<i>сезьы</i>	<i>wofh</i> (212.)	<i>ѳуж</i>
<i>numal</i> (143.)	<i>нунал</i>	<i>pintuwın</i> (39.)	<i>пиньтурын</i>
<i>tschjumi</i> (178.)	<i>чуньы</i>	<i>kye, gye</i> (130., 140)	<i>кык</i>
<i>tun</i> (121.)	<i>тури</i>	<i>odfe, odye</i> (126., 139.)	<i>одѳг</i>
<i>wufchin</i> (128.)	<i>вушыр</i>	<i>pitjue</i> (166.)	<i>питик</i>
<i>schabar</i> (107.)	<i>чабак</i>	<i>ir</i> (156.)	<i>йыр</i>
<i>datfcher</i> (68.)	<i>душес</i>	<i>ufchman</i> (59.)	<i>кушман</i>
<i>ermen</i> (7.)	<i>эмезь</i>	<i>uwad</i> (127.)	<i>вад</i>
<i>slat</i> (149.)	<i>сылал</i>	<i>tunuk</i> (205.)	<i>туннэ</i>
<i>wat</i> (175.)	<i>вал</i>	<i>ishdt</i> (209.)	<i>ичи</i>
<i>tfchufat, tfchushjan</i> (118.)	<i>ѳушъял</i>	<i>dygdye</i> (74.)	<i>дыды</i>
<i>jagmutli</i> (12.)	<i>ягмульы</i>	<i>dfirfi</i> (70.)	<i>ѳичы</i>
		<i>dfjadi</i> (71.)	<i>ѳазег</i>

Tagolási hiba: *areft schabei* ~ *ares tschabei*, *apex чабеѳ* (1.); *tfchufsch myr* ~ *ѳѳжмер* (119); szótagok felcserélése: *Kayffe tfchu* ~ *tšuk aže*, *ѳуказе* (206.).

6.1. Mássalhangzók

A mássalhangzók lejegyzése során Falcknak gondot okozott a szibilánsok és az affrikáták, illetve a palatalizáció jelölése. A többi hang lejegyzése alapvetően következetes, általában megfelel az egy betű = egy hang elvnek.

kern, den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken [A kazanyi kormányzóság három pogány népének, a cseremisznek, a votjáknak és a csuvasnak a leírása] címmel 1759-ben.

6.1.1. Zárhangok

hang	betű	
p ~ p		<i>poros</i> ~ mai irodalmi alak: <i>пороз</i> , <i>poski</i> ~ <i>пӧськы</i> , <i>potfchei</i> ~ <i>пужей</i> , <i>pu</i> ~ <i>пу</i> , <i>pulgo</i> ~ <i>пулӧ</i> , <i>puni</i> ~ <i>пуны</i> , <i>pydfch</i> ~ <i>пыӧ</i> , <i>pyfch</i> ~ <i>пыш</i> ; <i>tipi</i> ~ <i>тыны</i> ;
b ~ b		<i>badjar</i> ~ <i>бадяр</i> , <i>birik</i> ~ <i>беризь</i> , <i>budfchim</i> ~ <i>бадӟим</i> ; <i>dʃabei</i> , <i>schabei</i> ~ <i>чабей</i> , <i>kobila</i> ~ <i>кобла</i> , <i>kubyfta</i> ~ <i>кубиста</i> , <i>schabar</i> ~ <i>чабак</i> , <i>urba</i> ~ <i>урбо</i> ;
t ~ t		<i>taka</i> ~ <i>мака</i> , <i>tamak</i> ~ <i>мамак</i> , <i>tarakan</i> ~ <i>тарақан</i> , <i>tey</i> ~ <i>мэӱ</i> , <i>tolon</i> ~ <i>молон</i> , <i>tur</i> ~ <i>тур</i> ; <i>jetyn</i> ~ <i>етӱн</i> , <i>kubyfta</i> ~ <i>кубиста</i> , <i>sutir</i> ~ <i>сутэр</i> ; <i>gurt</i> ~ <i>гурт</i> ;
d ~ d		<i>das</i> ~ <i>дас</i> , <i>dukes</i> ~ <i>дукес</i> , <i>dukja</i> ~ <i>дукъя</i> ; <i>gonder</i> ~ <i>гондыр</i> , <i>jidy</i> ~ <i>йыды</i> , <i>kudi</i> ~ <i>куды</i> , <i>sied</i> ~ <i>сьӧд</i> , <i>tinad</i> ~ <i>тынад</i> , <i>urōd</i> ~ <i>урод</i> , <i>uwad</i> ~ <i>вад</i> ;
	~ t	<i>gort</i> ~ <i>горд</i> , <i>set</i> ~ <i>сьӧд</i> (csak szó végén);
k ~ k		<i>kar</i> ~ <i>кар</i> , <i>kijar</i> ~ <i>кияр</i> , <i>kubyfta</i> ~ <i>кубиста</i> , <i>kufchman</i> ~ <i>кушман</i> , <i>kumys</i> ~ <i>кумызь</i> ; <i>arykman</i> ~ <i>арыкман</i> , <i>taka</i> ~ <i>мака</i> , <i>tarakan</i> ~ <i>тарақан</i> , <i>ukmys</i> ~ <i>укмыс</i> ; <i>tamak</i> ~ <i>мамак</i> . ³⁹ A szóeleji [kw-] hangkapcsolatot Falck a q(u) betűvel adta vissza: <i>quadfch</i> ~ <i>куажы</i> , <i>qat</i> ~ <i>куать</i> , <i>qin</i> ~ <i>куинь</i> .
g ~ g		<i>gonder</i> ~ <i>гондыр</i> , <i>gurtkefch</i> ~ <i>гурткеч</i> , <i>gur</i> ~ <i>гур</i> , <i>gurt</i> ~ <i>гурт</i> ; <i>jagmutli</i> ~ <i>ягмульы</i> , <i>sagon</i> ~ <i>сугон</i> , <i>usgumi</i> ~ <i>узьыгумы</i> ; <i>niur tug</i> ~ <i>нюртуг</i> ; <i>de dygdye</i> ~ <i>дыдык</i> , <i>pulgo</i> ~ <i>пулӧ</i> , <i>tʃchorug</i> ~ <i>чинеӱ</i> , <i>wug</i> ~ <i>вӧӱ</i> . ⁴⁰ Mivel az udmurtban nincsenek gemináták, íráshiba lehet a <i>legges pu</i> ~ <i>легезьпу</i> alak.

A [tʃ] hang jelölésére három ízben a **t** betű (*tas* ~ *тямыс*, *qat* ~ *куать*, *wit* ~ *вумь*), egyszer pedig a **tj** betűkapcsolat szolgált: *pitjue* ~ *нутик*. A palatalizált [dʃ]-t a **dj** betűkapcsolat jelöli: *badjar* ~ *бадяр*, *bodjano* ~ *бӧдӧно*, *todje* ~ *тӧдӧы*; *badjar* ~ *бадяр*, *bodjano* ~ *бӧдӧно*, *todje* ~ *тӧдӧы* (de: *hadiami* ~ *адями*).

6.1.2. Nazálisok, likvidák

hang	betű	
m ~ m		<i>mack</i> ~ <i>мак</i> , <i>mon</i> ~ <i>мон</i> , <i>mufch</i> ~ <i>муш</i> ; <i>kumys</i> ~ <i>кумызь</i> , <i>kufchman</i> ~ <i>кушман</i> , <i>tamak</i> ~ <i>мамак</i> ; <i>mufjet</i> ~ <i>музьем</i> , <i>nalim</i> ~ <i>налим</i> , <i>sifim</i> ~ <i>сизьым</i> ;

³⁹ Csupán a *mack* (~ *мак*) lejegyzésében mutatkozik eltérés.

⁴⁰ Valószínűleg [k] hangot akart Falck jelölni a *das* gye számnévben (mai alak: *дас кык*).

n ~ n	<i>nalim</i> ~ <i>налим</i> , <i>nil</i> ~ <i>ныл</i> , <i>путу</i> ~ <i>нымы</i> , <i>пур</i> ~ <i>ныр</i> ; <i>minam</i> ~ <i>мынам</i> , <i>ипо</i> ~ <i>уно</i> ; <i>jetyn</i> ~ <i>етӱн</i> , <i>kion</i> ~ <i>кион</i> , <i>sin</i> ~ <i>син</i> , <i>tolon</i> ~ <i>толон</i> , <i>вун</i> ~ <i>вын</i> ;
l ~ l	<i>ludſch</i> ~ <i>лузь</i> , <i>lum</i> ~ <i>льӧм</i> , <i>lys</i> ~ <i>лыз</i> ; <i>arlan</i> ~ <i>арлан</i> , <i>palis</i> ~ <i>палэзь</i> , <i>solen</i> ~ <i>солэн</i> , <i>uloscho</i> ~ <i>улошо</i> ; <i>iskal</i> ~ <i>искал</i> , <i>jol</i> ~ <i>йӧл</i> , <i>nimal</i> ~ <i>нунал</i> ;
г ~ г	<i>arykman</i> ~ <i>арыкман</i> , <i>gurt</i> ~ <i>гурт</i> , <i>kirnuſch</i> ~ <i>кырныж</i> , <i>koras</i> ~ <i>карась</i> , <i>urdo</i> ~ <i>урдо</i> ; <i>badjar</i> ~ <i>бадяр</i> , <i>gur</i> ~ <i>гур</i> , <i>ir</i> ~ <i>йыр</i> , <i>kar</i> ~ <i>кар</i> , <i>kijar</i> ~ <i>кияр</i> .

Az [ń] hang palatalizáltságát néha jelöli Falck (*n̄iau* ~ *нянь*, *n̄iur* *mulli pu* ~ *нюрмульпу*, *n̄iur tug* ~ *нюртуг*, *n̄jule* ~ *нюло*), de máskor jelöletlen marad: *koni* ~ *коньы*, *kunin* ~ *кунян*, *nil* ~ *ныль*, *quin* ~ *куинь*. Az [ɫ] palatalizáltságát nem jelöli: *legges pu* ~ *легезьпу*, *lum pu*, *lampu* ~ *льӧмпу*, *mahu*, *mulli* ~ *мульы*, *nil* ~ *ныль*, *tfchal* ~ *чаль*.

6.1.3. Réshangok

hang betű	
v ~ w	<i>was</i> ~ <i>вазь</i> , <i>wat</i> ~ <i>вал</i> , <i>wit</i> ~ <i>вумь</i> , <i>wu</i> ~ <i>ву</i> , <i>wug</i> ~ <i>вӧй</i> , <i>wuſchin</i> ~ <i>вушыр</i> , <i>wun</i> ~ <i>вын</i> ; <i>uwad</i> ~ <i>вад</i> ;
j ~ j	<i>jagmutli</i> ~ <i>ягмульы</i> , <i>jetyn</i> ~ <i>етӱн</i> , <i>jidy</i> ~ <i>йыды</i> , <i>jol</i> ~ <i>йӧл</i> , <i>jus</i> ~ <i>юсь</i> , <i>jufsch</i> ~ <i>юш</i> ; <i>dukja</i> ~ <i>дукъя</i> , <i>kijar</i> ~ <i>кияр</i> , <i>koje</i> ~ <i>койык</i> ;
~ i, y	<i>schabei</i> ~ <i>чабей</i> , <i>potſchei</i> ~ <i>пужей</i> , <i>suu</i> ~ <i>суй</i> , <i>teu</i> ~ <i>тэй</i> , <i>uy</i> ~ <i>уй</i> . ⁴¹

A *j* a palatalizáció jelölésére is szolgál: *n̄jule* ~ *нюло*, *schjala* ~ *сяла*, *ſjartfi* ~ *сяртчы*; *badjar* ~ *бадяр*, *bodjano* ~ *бӧдӧно*, *pitjue* ~ *питук*, *todje* ~ *тӧдъы*.

Az udmurtban nincs [h] fonéma, Falck két szó végén mégis használta a *h* betűt, ezzel valószínűleg – német mintára – az előtte lévő magánhangzó hosszúságát akarta jelölni: *takah* ~ *така*, *tubulgah* ~ *тубылгы*.⁴² Nincs magyarázat a szóeleji *h*-ra: *hadiami* ~ *адями*. Az anyagban *f* és *v* betű nem szerepel.

6.1.4. Szibilánsok

Az udmurt szibilánsok (*s*, *z*, *ś*, *ź*, *š*, *ž*) rendszere ismeri a palatális és a zöngéesség szerinti korrelációt is, Falck ezeket nem tudta következetesen jelölni.

⁴¹ A szó végén kétszer viszont *g* betű áll: *tfchopug* ~ *чуней*, *wug* ~ *вӧй*.

⁴² A néma *h* megjelenik Müller és Fischer szójegyzékében is: *korkah* 'ház' (*korka*), *luoh* 'homok' (*luo*), *tackah* 'kos' (*taka*) (Csúcs 1984: 66; Ivsin 2010: 39, 44).

Az **s** betű négy hang jelölésére szolgál:

- [s]: *sagon* ~ *сугон*, *so* ~ *со*, *solen* ~ *солэн*, *suser* ~ *сузэр*, *susu pu* ~ *сусыпу*,
sutir pu ~ *сүтэр пу*, *suu* ~ *сүү*; *iskal* ~ *искал*, *kubysta* ~ *кубиста*; *das* ~
даc, *dukes* ~ *дукес*, *tas* ~ *тямыс*, *ukmys* ~ *укмыс*;
 [š]: *sir pu* ~ *сирпу*, *set* ~ *сьөд*, *sisim* ~ *сизьым*, *sin* ~ *син*; *poski* ~ *пöськы*, *irsi*
 ~ *йырси*, *myriskom* ~ *мыныськом*, *kylyskom* ~ *кылыськом*; *us* ~ *юсь*;
 [z]: *suser* ~ *сузэр*, *usu* ~ *узы*; *kues* ~ *кыз*, *lys* ~ *лыз*, *poros* ~ *пороз*;
 [ž]: *kispu* ~ *кызьпу*, *kumys* ~ *кумызь*, *legges pu* ~ *легезьпу*, *palis pu* ~
палэзьпу, *sisim* ~ *сизьым*, *usgutu* ~ *узьыгумы*, *was* ~ *вазь*.

Az **sch** betűkapcsolat alapvetően két hangot jelöl:

- [š]: *schir* ~ *шыр*, *schusch* ~ *шущы*; *kischno* ~ *кышно*, *kuschman* ~
кушман, *rasch pu* ~ *рашпу*, *puschkir* ~ *пушнер*, *uschman* ~ *кушман*,
wuschin ~ *вущыр*, *uloscho* ~ *улошо*; *jusch* ~ *юш*, *tusch* ~ *муш*, *osch*
 ~ *ош*, *psych* ~ *пыш*;
 [ž]: *pusche* ~ *пужей*, *puschym* ~ *пужым*, *tschusch myr* ~ *чөжмер*;
kirmusch ~ *кырныж*, *usch*, *ischi* ~ *ыж*.⁴³

De a [ž] hang jelölésére néha az **sh** betűkapcsolat szolgál:

- [ž]: *pashim* ~ *пужым*, *ush* ~ *уж*, *ush pi* ~ *ыжени*, *wosh* ~ *чуж*.

A lejegyzés nehézségeire, bizonytalanságaira utal, hogy Falck ezek mellett más megoldásokat is alkalmazott, de ezek csak szórványosan, egy-két szóban bukkannak fel. Az [š] hangot jelölte még az **sch** (*schusch* ~ *сюсь*) és **schj** (*schjala* ~ *сяла*) betűkapcsolattal, a [z]-t ugyancsak **sch**-val (*guschem pu* ~ *гуземпу*), az [š] hangot **s**-sel, **sh**-val (*tschusat*, *tschushjan* ~ *чушъял*) és **tsch**-val (*datscher* ~ *дущес*, *joritsch* ~ *ёрыш*), a [ž]-t **dsch**-val (*quadsch* ~ *куажы*) (lásd még az affrikáták alatt is).

Falck néhol meghallhatta a palatalizációt, erre utalnak a *sied*, *sioer*, *sjartsi*, *syeri pu* alakok, itt a szó eleji [š] hangot próbálta lejegyezni **si**, **sj**, **sy** betűkombinációval (mai alakok: *сьөд*, *сёр*, *сартчы*, *серыпу*).

6.1.5. Affrikáták

A mai udmurt irodalmi nyelvben négy affrikáta van: az alveoláris *č*, *ž* és a palatális *č̣*, *ẓ̌*. Bizonyos dialektusokban ezek közül csak kettő vagy három él. A glazovi és az ufai nyelvjárásokban a palatálisoknak van *č* és *ž* változata is (Csúcs 1990: 23–24). A helyzetet bonyolítja, hogy nagy a

⁴³ Hasonló kettősség figyelhető meg Müllernél és Fischernél is: *schaitan* (*šajtan*) 'ördög', *wosch* (*vož*) 'zöld' (Ivšin 2010: 38, 43).

nyelvjárási ingadozás,⁴⁴ ráadásul a különböző szótárak, kézikönyvek más és más átírást használnak (ld. Csúcs 1990: 28):

Munkácsi 1896	Wichmann 1987	Csúcs 1990	mai irodalmi nyelv
ě, ě	tš	č	č
č	tš	č	ч
ž, ž	dž	ž	ж
ž	dž	ž	ж
ć	tš	ć	—
ć	dž	ć	—

A ü [č] és ч [č] hangot Falck nem különböztette meg, lejegyzésükre egyaránt a **tsch** betűkombinációt használta: *tschanga* ~ чана, *tschusch myr* ~ чожмер, *tschushjan* ~ чушъял; *tschabei* ~ чабеи, *tschal* ~ чаль, *tschetschi* ~ чечы, *tschjumi* ~ чуньы, *tschopug* ~ чупей, *druntschi* ~ дуринчи, *gurtketsch* ~ гурт кеч, *ladketsch* ~ луд кеч.⁴⁵ Szórványos esetekben ettől eltérő megoldást választott: *pydsch* ~ пыч; *schabar* ~ чабак, *dsjabei* ~ чабеи, *tsjai* ~ чайы, *dsiez* ~ зеч, *sjartsi* ~ сярмчы.

A ž [ž] lejegyzésére a **ds** és **dsj** betűkombinációkat használta: *dsigsjak* ~ жез, *dsirsi* ~ журы, *dsiez* ~ зеч, *dsjadi* ~ жазез, *dsjorgli* ~ жолгы.⁴⁶

Van néhány olyan szó, amelyben a mai irodalmi nyelvben ж [ž] és з [ž] áll, de a nyelvjárások tarkább képet mutatnak. Falck valószínűleg az affrikátát tartalmazó változatot próbálta lejegyezni:

Falck	Munkácsi	Wichmann	mai irod.
<i>potfchei, putfche</i>	pužej, pužej	pužej	пужеи
<i>tutfch</i>	tuž, tuž	tudž, tuž	тузь
<i>koedfchi</i>	køžī, køžī	kežī	кожы
<i>ludfch</i>	luž, luž	ludž, luž	лузь
<i>talydfch</i>	tolež	toledž, tolež	толэзь

⁴⁴ Pl. *kíč-pu*, *kīž-pu* (Munk. 149, 150), *kīž-pu*, *kīs-pu* (Wichm. 119a); *legez-pu* (Munk. 752), *legez-pu* (Wichm. 150b); *palez-pu* (Munk. 541), *palez-pu* (Wichm. 188a); *uži-gumi* (Munk. 89, 254), *uži-gumī* (Wichm. 304b).

⁴⁵ Hasonlóképpen járt el Müller és Fischer is: *tschukna* (čukna) 'Morgen', *tschin* (čin) 'Finger' (Ivsin 2010: 37, 43).

⁴⁶ Itt is elég nagy a nyelvjárási ingadozás: *žižek* ~ *d'ižeg*; *žiči* ~ *žüci* ~ *d'učē*; *žazäg* ~ *žazäg*; *žolgiri* ~ *žorgiri*; *žec* ~ *žec* (Munkácsi).

6.2. A magánhangzók lejegyzését meglehetősen tarkaság jellemzi, de számításaim szerint az esetek mintegy négyötödében Falck következetesen járt el (**o** betű = [o] hang stb.). Az alábbiakban csak a mai irodalmitól eltérő lejegyzéseket mutatom be (ezek félrehallás, ill. íráshiba eredményei lehetnek, de nem lehet kizárni a nyelvjárási jellegzetességeket sem):

- a ~ [o]: *bodjano* ~ бодѣно, *talydfch* ~ толэзь, *ulma pu* ~ улмону, *urba* ~ урбо
 [u]: *datfcher* ~ душес, *ladketfch* ~ луд кеч, *sagon* ~ сугон
 [ö]: *set lampu* ~ съѡд льѡмпу
 [i]: *kika* ~ кикы, *tubulgah* ~ тубылгы
- o ~ [u]: *wofh* ~ үүж
 [a]: *koras* ~ карась
 [ö]: *jol* ~ йӧл, *poski* ~ пӧськы, *todje* ~ тӧдьы
 [i]: *tfchorug* ~ чиней
- u ~ [i]: *kirnufch* ~ кырныж, *kudu malu* ~ кудымульы, *ripu* ~ пуны, *tubulgah* ~ тубылгы, *usgutu* ~ узыгумы, *ufh pi* ~ ыжпи
 [ö]: *lut pu* ~ льѡмпу, *wug* ~ вӧй
 [e]: *tfchorug* ~ чиней
- i ~ [e]: *birik* ~ беризь, *palis pu* ~ палэзъппу, *puſchkir* ~ пушнер, *sutir pu* ~ сутэр пу
 [a]: *kunin* ~ кунян
- e ~ [i]: *gonder* ~ гондыр, *koje* ~ койык, *todje* ~ тӧдьы
 [ö]: *puun liet pu* ~ пуныльӧм; *set*, *sied* ~ съѡд
 [o]: *njule* ~ нюло
 [a]: *tamek* ~ тамак
- y ~ [e]: *tfchufch myr* ~ чӧжмер, *talydfch* ~ толэзь
- ô ~ [o]: *urôd* ~ урѡд

Az [i] és [i] lejegyzése következetlen:

hang	betű	
i	i	<i>iskal</i> ~ искал, <i>kijar</i> ~ кияр, <i>kika</i> ~ кикы, <i>kion</i> ~ кион, <i>nalim</i> ~ налим, <i>sin</i> ~ син, <i>sir pu</i> ~ сирпу, <i>sifim</i> ~ сизыым, <i>ufh pi</i> ~ ыжпи, <i>wit</i> ~ вить;
~	y	<i>jetyn</i> ~ jetin, <i>kubyſta</i> ~ кубиста;

i	~	y		<i>arykman</i> ~ <i>арыкман</i> , <i>jidy</i> ~ <i>йыды</i> , <i>kumys</i> ~ <i>кумызь</i> , <i>kye</i> ~ <i>кык</i> , <i>kylyskom</i> ~ <i>кылыны</i> , <i>lys</i> ~ <i>лыз</i> , <i>nytu</i> ~ <i>нымы</i> , <i>nyr</i> ~ <i>ныр</i> , <i>pyfchum</i> ~ <i>пужым</i> , <i>pydfch</i> ~ <i>пыџ</i> , <i>pyfch</i> ~ <i>пыш</i> , <i>ufu</i> ~ <i>узы</i> , <i>wun</i> ~ <i>вын</i> ;
	~	i		<i>ir</i> ~ <i>йыр</i> , <i>joritsch</i> ~ <i>ёрыш</i> , <i>kirnufch</i> ~ <i>кырныж</i> , <i>kifchno</i> ~ <i>кышно</i> , <i>minat</i> ~ <i>мынам</i> , <i>nil</i> ~ <i>ныл</i> , <i>schir</i> ~ <i>шыр</i> , <i>sifim</i> ~ <i>сизьым</i> , <i>syerī pu</i> ~ <i>серыпу</i> , <i>tinad</i> ~ <i>тынад</i> , <i>tīpī</i> ~ <i>тыпы</i> .

*

Az udmurt írásbeliség három évszázados múltra tekint vissza. Az első szójegyzékek a 18. század első felében születtek: D. G. Messerschmidt több mint 350 szót tartalmazó szójegyzéke az 1720-as években még kéziratban maradt, de Strahlenberg kapitány 29 udmurt szava 1730-ban már nyomtatásban is napvilágot látott. A kamcsatkai expedíció vezetői, Müller (1756/1791) és Fischer (1747) több mint 300 szót adtak közre. A század második felében megszorodtak a nyelvemlékek: 1769-ben jelent meg az első egybefüggő szöveg, egy rövid, négy soros vers, melyet a Kazanyba látogató II. Katalin cárnő tiszteletére írtak, ezt egy tíz soros, az új kazanyi fő kormányzóság (Казанское наместничество) létrehozásának ünnepségére készült vers követte 1781-ben.

A 18. század második felének legfontosabb emléke Venjamin Pucek-Grigorovics nyelvtana (1775), melyben egy 1400 szavas, fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzék is helyet kapott. 1785-ben készült el Zaharij Krotov kéziratos udmurt–orosz szótára ötezer szóval (fakszimile kiadása 1995-ben jelent meg). Rá egy évre látott napvilágot Mihail Mogilin grammatikája, benne egy 2100 szavas szólistával. Pallas soknyelvű szótára – benne 284 udmurt szóval – 1786–87-ben jelent meg (Csúcs 1990: 7–9, 19–20; Ivsin 2010: 7–9, 205–206; Napolszkih 2001; Tyepljasina 1965: 25–295; Tyepljasina – Litkin 1976: 115–117).

Falck 226 szavas gyűjtése, Georgi által sajtó alá rendezve, ugyanebben az időszakban, 1785-ben és 1786-ban jelent meg.⁴⁷ Szókincse értékes adalékkul szolgálhat a 18. századi udmurt nyelv történetéhez.

⁴⁷ Az expedíció többi vezetőjének az 1770-es–1780-as években nyomtatásban megjelent anyagaiban is szép számmal fordulnak elő finnugor nyelvi adatok, számításaim szerint összességében több mint másfélezer mordvin, mari, udmurt, komi, manysi és hanti lexéma található Pallas, Lepjohin és Georgi műveiben. Ennek az anyagnak a feldolgozása folyamatban van.

Irodalom

- Alekszandrovszkaja, O. A. – Sirokova, V. A. – Romanova, O. Sz. [Александровская, О. А. – Широкова, В. А. – Романова, О. С.] (2011), М. В. Ломоносов и академические экспедиции XVIII века. http://arran.ru/data/collections/col4_.pdf
- Beytr., Beyträge = J. P. Falck, Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs I–III. Санкт-Петербург, 1785–86.
- Csúcs Sándor (1983), Egy 18. századi votják nyelvemlék. Nyelvtudományi Közlemények 85: 311–320.
- Csúcs Sándor (1984), A votják nyelv a 18. században. Nyelvtudományi Közlemények 86: 63–80.
- Csúcs Sándor (1990), Chrestomathia Votiatica. Tankönyvkiadó, Budapest. (= Csúcs) Domokos Péter (1990), Finnugor életrajzi lexikon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Feoktyisztoz, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1963), Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. In: Коляденков, М. Н. (отв. ред.), Очерки мордовских диалектов II. Мордовское книжное издательство, Саранск. 3–36.
- Feoktyisztoz, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1976), Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.
- Gnucseva, V. F. [Гнучева, В. Ф.] (1940), Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках. Хронологические обзоры и описание архивных материалов. Труды Архива АН СССР. Вып. 4. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/55/>
- Gnucseva, V. F. [Гнучева, В. Ф.] (1946), Географический департамент Академии Наук XVIII в. Труды Архива АН СССР. Вып. 6. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград. 9–102. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/53/>
- Golovnyov, A. V. – Kisszer, T. Sz. [Головнёв, А. В. – Киссер, Т. С.] (2015), Этнопортрет империи в трудах П. С. Палласа и И. Г. Георги. Уральский исторический вестник 48/3: 59–69. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3\(48\)_2015_Golovnev_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3(48)_2015_Golovnev_Kisser.pdf)
- Ivanov, I. G. [Иванов, И. Г.] (1975), История марийского литературного языка. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Ivsin, L. M. [Ившин, Л. М.] (2010), Становление и развитие удмуртской графики и орфографии в XVIII – первой половине XIX века. Удмуртский Институт ИЯЛИ УрО РАН, Екатеринбург – Ижевск.
- Kirillova, L. Je. et al. [Кириллова, Л. Е. (отв. ред) – Душенкова, Т. Р. – Егоров, А. В. – Ившин, Л. М. – Карпова, Л. Л. – Титова, О. В. – Шибанов, А. А.] (2008), Удмуртско–русский словарь. Удмуртский институт ИЯЛ УРО РАН, Ижевск. <http://uralistica.com/page/udmurtskorusskij-slovar> (= Kir.)

- Kisszer, T. Sz. [Киссер, Т. С.] (2016), Путешествие И. П. Фалька и И. Г. Георги по Российской империи (по материалам дневников). Уральский исторический вестник 51/2: 53–60. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_\(51\)_2016_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_(51)_2016_Kisser.pdf)
- Kozlov, Sz. A. [Козлов, С. А.] (2001), Россия, открывшаяся миру: академические экспедиции 1768–1774 гг. Санкт-Петербургский университет, Санкт-Петербург. <http://old.journal.spbu.ru/2001/29/23.html>
- Kozmács István (2002), Udmurt–magyar szótár. Lexica Savariensia 5. Savaria University Press, Szombathely. (= Kozm.)
- Larsson, Lars-Gunnar (1999), Falcks Vögel. In: Hasselblatt, Cornelius – Jääsalmi-Krüger, Paula (Hrsg.), Europa et Sibiria. Gedenkbund für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Harrassowitz, Wiesbaden. 297–304.
- Lindman, Sigurd (1956), Johan Peter Falck. In: Hildebrand, B. (ed.), Svenskt biografiskt lexikon 15: 96–101. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=15025>
- Maksimov, Sergej – Danilov, Vadim – Saarinen, Sirkka (2008), Udmurtilais-suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 79. Turku. (= MDS)
- Maticsák Sándor (2016), Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor (2020), Az orenburgi expedíciók gyűjtése: Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776). Folia Uralica Debreceniensia 27: 151–170.
- Maticsák, Sándor (2021), Марийские материалы Иоганна Петера Фалька (1785–86). Финно-угроведение 62. Йошкар-Ола. 37–49.
- Munkácsi Bernát (1896), A votják nyelv szótára. A Röck Szilárd Alapítvány segítségével kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. [Reprint kiadás: Az Uralisztika Tanszék Kiadványai 1. Pécs, 1990.] (= Munk.)
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt von Bernát Munkácsi. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nanovfszky György (szerk.) (2000), Nyelvrokonaink. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Napolszkih, V. V. [Напольских, В. В.] (2001), Удмуртские материалы Д. Г. Мессершмидта. Удмуртия, Ижевск.
- Noszkova, O. L. [Носкова, О. Л.] (2007), Иоганн Петер Фальк – последователь Карла Линнея в России. Известия Самарского научного центра РАН 9/4: 1103–1106. http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2007/2007_4_1103_1106.pdf
- Полное = Полное собрание ученых путешествий по России. Том шестой. Записки Путешествия Академика Фалька. Санкт-Петербург, 1824.

- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 17/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Safranovszkaja, T. K. [Шафрановская, Т. К.] (1973), Конец сибирской экспедиции И. П. Фалька. *Страны и народы Востока* 15: 255–262. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/SNV_15_1973_22_sh_afranovskaya.pdf
- Schwamm, Kristin (1980), Johann Peter Falks Bericht über die Wotjaken aus dem Jahre 1772. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 4: 99–110.
- Sirokova, V. A. – Alekszandrovszkaja, O. A. [Широкова, В. А. – Александровская, О. А.] (2019), Ученики Карла Линнея в России: И.-П. Фальк и И.-Г. Георги. In: В. А. Брылёв (гл. ред.), *История и современное состояние географических исследований Нижнего Поволжья*. Издательство Фортресс, Волгоград. 269–281. <http://ihst.ru/wp-content/uploads/2019/10/Geog-issl-Nizh-Pov-2019.pdf>
- Stipa, Günter Johannes (1990), *Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 206. Helsinki.
- TRSl = Татарско–русский словарь. Советская энциклопедия, 1966.
- Тьерлјасина, Т. И. [Тепляшина, Т. И.] (1965), *Памятники удмуртской письменности XVIII века (Выпуск первый)*. Москва.
- Тьерлјасина, Т. И. – Litkin, V. I. [Тепляшина, Т. И. – Лыткин, В. И.] (1976), *Пермские языки*. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Реден, Карой (ред.), *Основы финно-угорского языкознания 3. Марийский, пермские и угорские языки*. Наука, Москва. 97–228.
- Vahrusev, V. M. et al. [Вахрушев, В. М. (ред.) – Белов, А. С. – Скобелев, Н. А. – Тепляшина, Т. И.] (1983), *Удмуртско–русский словарь. Русский язык*, Москва. (= Vahr.)
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), *Wotjakischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 21. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. (= Wichm.)
- Wiedemann, Ferdinand Johann (1880), *Syrjänisch–deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch–deutschen im Anhang und einem deutschen Register*. Sankt-Petersburg. [Reprint kiadás: *Uralic and Altaic Series* 40. Mouton & Co., London – The Hague – Paris, 1964.]
- Winkler, Eberhard (2020), *Die Bacmeister-Proben der kleineren uralischen Sprachen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 93. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Zagrebin, A. Je. [Загребин, А. Е.] (2006), *Финно-угорские этнографические исследования в России (XVIII – первая половина XIX в.)*. Российская академия наук Уральское отделение, Удмуртский институт истории, языка и литературы. Ижевск. <https://elibrary.unatlib.ru>

A *hogy* kötőszó kialakulása¹

É. Kiss Katalin, Gugán Katalin

Nyelvtudományi Kutatóközpont

This paper discusses the evolution of *hogy*, an interrogative/indefinite modal proadverb, into the general complementizer of Hungarian. Based on evidence from the Ob-Ugric sister languages and from Old Hungarian, we claim that Proto-Hungarian only had non-finite subordination and parataxis. Finite subordination emerged as part of the SOV-to-SVO shift of Hungarian grammar, and the propositional complements of utterance verbs came to be integrated into the utterance clause via the correlative construction. Utterance verbs were typically accompanied by a cataphoric pro-adverb *úgy* 'so', which brought along *hogy* 'how', its lexically fixed correlate. Later the correlative clause introduced by *hogy* was reanalyzed as an object clause, and the utterance verb started to display object agreement. *Hogy*, originally a relative pronoun in Spec,CP, has become a complementizer also present in embedded wh-questions. Eventually a demonstrative pronominal correlate of the complement clause introduced by *hogy* has appeared in the main clause, and *úgy* has been reinterpreted as an optional discourse particle.

Keywords: complementizer, correlative, finite subordination, utterance verb, indirect quotation

Kulcsszavak: kötőszó, korrelatív, véges alárendelés, közlésige, függő idézet

1. Bevezetés

„A *hogy* szócskát nevezték már nyelvünk Proteusának, annyiféle viszony jelölésére szolgál”, írja Simonyi (1882) a magyar kötőszavakról és összetett mondatokról szóló monográfiájában. Írásunkban a sokféle szerep közül egynek a kialakulásával foglalkozunk: azt vizsgáljuk meg, hogyan válhatott alárendelő kötőszóvá egy módhatározói szerepű kérdő-vonatkozó névmás, miért épp egy módhatározói névmás vált a vonzatértékű mellékmondatok kötőszavává. E kérdésre több hipotetikus válasz is megfogal-

¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani írásunk lektorainak hasznos megjegyzéseikért, valamint az NKFI KKP 129921. sz. pályázatnak (É. Kiss Katalin), az NKFI FK 135186 sz. pályázatnak és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak (Gugán Katalin) a kutatás támogatásáért.

mazódott az elmúlt százötven évben. Tanulmányunkban – rokon nyelvi párhuzamokra és nyelvtörténeti tényekre építve – olyan új javaslattal állunk elő, melyet empirikusan megalapozottabbnak tartunk a korábbiaknál.

Cikkünk az alábbi gondolatmenetet követi. A **2.** részben áttekintjük a korábbi feltételezéseket, a **3–6.** részekben saját javaslatunkat fejtjük ki. A **3.** részben bemutatjuk azokat a funkcionális-tipológiai érveket, valamint a magyar nyelvtörténetírás azon korábbi megfigyeléseit, amelyek alapján azt feltételezzük, hogy a grammatikalizációs folyamatban a közlésigéknek kitüntetett szerepe volt, és röviden vázoljuk a változás feltételezett lépéseit.

Azt állítjuk, hogy a *hogy* kötőszó forrását az ugor nyelvekben legelsőként megjelenő véges alárendelő összetett mondat típustban, a korrelatív szerkezetben kell keresni. E szerkezetben a két tagmondatot egymással korreferens vonatkozó névmás – mutató/személyes névmás párok kapcsolják össze, például *ki ... az, mit ... azt, hol ... ott, mikor ... akkor, hogy ... úgy*. A **4.** rész bemutatja magát a korrelatív konstrukciót az ómagyarban és az obi-ugor nyelvekben. Az **5.** és **6.** rész a propozíciós bővítményt vonzó közlésigék mondatának változását tárgyalja. Az obi-ugor nyelvekben – feltehetőleg az ősmagyarhoz hasonlóan – a közlésige és a közölt idézet két külön mondatban szerepel (egyenes idézet). Az ómagyar nyelvemlékek tanúsága szerint igen gyakori, hogy a két mondat között a közlésigét tartalmazó mondatban egy kataforikus *úgy* névmási határozószó teremt kapcsolatot, és a gyakoriságból, illetve az obi-ugor párhuzamokból arra következtethetünk, hogy ez a szerkezet az ősmagyarra is jellemző lehetett. A függő idézés (mely formailag véges, és általában tárgyi alárendelés) kialakulásakor a közlést jelentő igék mondatbővítője először korrelatív szerkezetként integrálódik a főmondatba, és a főmondati *úgy* a maga korrelatív párját, a *hogy* névmást hívja elő az alárendelt mondat bevezetőjeként (**5.** rész). A **6.** rész az integráció további lépéseit: a *hogy*-gyal bevezetett korrelatív mondat tárgyi mellékmondatná válását, a *hogy* vonatkozó névmás kötőszóként való újraelemzését, majd a névmási rámutatószó megjelenését mutatja be. A **7.** részben összegezzük írásunk fő mondanivalóját: úgy gondoljuk, hogy a *hogy* kötőszói funkciója a függő idézetek grammatikalizációja során alakult ki, ennek a folyamatnak a lenyomata a közlésigék vonzatszerkezetének a megváltozása, és a *hogy* ebből a szerkezetből (mely grammatikailag tehát egy jelölt tárgyi, ritkább esetben alanyi alárendelés) terjedt tovább, s vált a vonzatértékű mellékmondatok általános mondatbevezetőjévé.

2. Szakirodalmi előzmények és az ezekkel kapcsolatos problémák

2.1. Simonyi Zsigmond és Klemm Antal levezetései

A *hogy* grammatikalizációjával kapcsolatban a mai szakirodalom Simonyi Zsigmond, illetve Klemm Antal magyarázatát fogadja el (pl. Juhász 1991; Haader 1991, 2003). A számos különböző funkcióban megjelenő *hogy* kötőszót Simonyi (1882) a vonzatértékű mellékmondatokban (Simonyinál: főnévi mellékmondat) megjelenő *hogy*-ból vezeti le, azaz ez utóbbi grammatikalizációját tartja a kötőszói használat kiindulópontjának. Rámutat a *hogy* kötőszó kérdő névmási eredetére ('*hogyan?*'), és a *hogy* átértékelésére kétféle lehetséges grammatikalizációs útvonalat vázol.

- (1) *Hallottam, hogy zörgettek az ajtón.*
 - a. '*Hallottam, hogyan zörgettek az ajtón*' – kérdő névmás mint forrás
 - b. '*Hallottam, ahogy zörgettek az ajtón.*' – vonatkozó névmás mint forrás²

Az előbbi bemeneti szerkezet esetében potenciális problémaként említi, hogy a kérdő névmásnak nemcsak a hangsúlyozása más (és a szerkezet átértelmezése épp a hangsúlyviszonyok megváltozásában nyilvánul meg), hanem ennek a hangsúlyozási különbségnek szórendi következményei is vannak bizonyos esetekben (azaz azokban a mondatokban, melyekben igemódosító szerepel).

- (2) a. *midőn szemébe tűnt Pyrrhus gonosz játéka, férjét **hogy**' aprítja fel*
 b. *férjét **hogy** felaprítja / **hogy** férjét felaprítja*

(Simonyi 1882: 17)

Erről a levezetési gondról Simonyi a következőket írja: „nincs benne semmi valószínűtlenség, hogy az utóbbi mondat szerkezet is eredetileg egészen úgy volt értve mint amaz első” (uo.). Bár ez a gondolatmenet ennél jobban nincs kifejtve, meg kell jegyeznünk, hogy a kétféle értelmezéssel járó eltérő igemódosító – ige sorrend valóban nem feltétlenül jelentene problémát. Egyrészt az igemódosító nélküli mondatokban a prozódiaától eltekintve nem lenne különbség a bemeneti szerkezet (fókuszban álló kérdő névmás) és az átértelmezett szerkezet (mondatbevezetői pozícióban álló kötőszó) között, tehát ezekben a mondatokban min-

² A vonatkozó névmások kategóriáját Budenz (1866) írása alapján a kérdő névmásokból vezeti le egy közbülső, határozatlan névmási fokozaton keresztül.

den további nélkül bekövetkeztetett a szerkezet reanalízise. Másrészt pedig a *hogy* átértelmezése minden bizonnyal az ősmagyar korban zajlott, és a fókusszal járó igemozgatás maga is egy ősmagyar kori innováció (a hantiban a fókusz a komplex predikátum, azaz pl. az igekötős ige előtt áll), tehát a grammatikalizáció bekövetkeztetett azelőtt is, hogy az igemozgatás a fókuszos mondatok általános tulajdonságává vált.

A második bemeneti szerkezetben Simonyi feltételez egy nem kiejtett, de odaértett főnévi fejet, és ehhez tartozna a vonatkozó mellékmondat, amely aztán vonzatértékű mellékmondatként értelmeződik át: 'halottam [azt a zajt], amellyel zörgettek'. Megjegyzi, hogy ilyen típusú átértelmezésre a görögből és a héberből is idézhető párhuzam, például a 'látja vala Isten, hogy jó' forrása ez lehetett: 'látja vala az isten [azt a módot], a miként jó' (i.m. 18).

Klemm Antal (1928–1942) abból indul ki, hogy az alárendelő viszony a mellérendelő viszonyból fejlődött ki, mely, mint írja, „[m]a úgyszólván közfölfogás a nyelvtudományban” (i.m. 455). Azt is megjegyzi ugyanakkor, hogy maga az alárendelő viszony nem az ősmagyar újítása, azaz az már a finnugor alapnyelvben megjelenhetett, de ezek az alárendelések még „a kezdő fokon” nem tartalmaztak kötőszót, hanem a mellérendelés és az igeneves szerkezetek voltak a jellemzők. A *hogy* kötőszó nélküli alárendeléseket tehát Klemm szerint (legalábbis történeti szempontból) megőrzött régiségnek kell tekinteni, amelynek a rokon nyelvekben is vannak párhuzamai. A kötőszavas alárendelések kialakulására ugyanakkor jellemzően olyan forrásszerkezeteket feltételez, melyek két önálló tagmondatból állnak, pl. *Valaki püspökséget kíván? Jó dolgot kíván.* (= 'ha valaki püspökséget kíván, jó dolgot kíván') → *Valaki püspökséget kíván, jó dolgot kíván* (i.m. 465). A két eredeti főmondat az idők során elveszítette önállóságát, együtt ejtették őket, és „a határozatlan névmás így vonatkozó viszonyba került a másik mondatban lévő rámutatás képzetével” (uo.). Arra is kitér ugyanakkor, hogy a vonatkozó mellékmondatoknak van egy olyan típusa is, amikor „a jelzett szó a főmondatban meg van ismételve” (i.m. 471), pl. *Valamel' tagianac* miatta embor vetközic, *azon tagiaba* gőttretic (Guary-kódex 96), s ez a szerkezet a rokon nyelvekben is gyakori. Ennek alapján pedig úgy vélekedik (i.m. 478), hogy minden bizonnyal már a finnugor alapnyelvben is voltak ilyen szerkezetű mondatok, csak ekkor még a vonatkozói funkcióban álló névmások alakilag nem különültek el a kérdő-határozatlan névmásoktól, illetve ekkor még gyakoribb volt ugyanebben a funkcióban az igeneves szerkezetek használata.

Visszatérve a *hogy* kötőszó levezetésére, Klemm itt a következő, szintén két független mondatból álló bemeneti szerkezeteket feltételezi a tárgyi és alanyi mellékmondatok esetében:

(3) *Láttam. Hogy* (= mi módon) *villámlott!* (nyomatékos módhatározói névmásból)

(4) *Történt. (Vala)hogy elveszett a királynak aranygyűrűje.* (nyomatéktalan módhatározói névmásból)

A változás során nemcsak a két önálló mondat integrálódott, s vált tagmondat együttesé, hanem elveszett a módhatározói értelem is (ill. az eredetileg nyomatékos névmás is elvesztette a nyomatékát), s a *hogy* átértelmeződött magának az alárendelő viszonynak a jelölőjévé.³

2.2. A fenti levezetésekkel kapcsolatos problémák

A Klemm által alkalmazott levezetéstípust a Harris – Campbell (1995: 282–313; ld. még Walkden 2018) szerzőpáros veszi kritikusán szemügyre. Véleményük szerint ennek a kiindulópontja egy tévedés, ugyanis abból, hogy a nyelvekben sok esetben kérdőszói eredetűek bizonyos kötőszavak, még nem következik, hogy a kötőszavakat tartalmazó alárendelt mellékmondatok is valódi kérdésből származnának, a jelenség egyéb okokkal is magyarázható (ilyen magyarázat Simonyinál is olvasható). Ráadásul ez az elképzelés nem támasztható alá tényleges, adatolt változásokkal, amelyek ugyanezt az útvonalat követték volna. Az angolban például valóban kérdőszói eredetűek a vonatkozó névmások, de a források alapján nyomon követhető az is, hogy amikor ezek megjelentek, nem önálló kérdő mondatként jelentek meg, amelyek aztán „összetapadtak” egy-egy szomszédos önálló mondattal, hanem a finit vonatkozó mellékmondatokat egyéb típusú elemek jelölték korábban, amelyeket megjelenésük után részben vagy teljesen kiszorítottak a kérdő névmási eredetű vonatkozó névmások.

Simonyi levezetése abból a szempontból kevésbé problematikus, hogy valóban vannak olyan szerkezetek, amelyekben a *hogy* (az intoná-

³ Meg kell említeni még, hogy Simonyi (egy másik művében, Mariánovics Mirlán álnéven; Mariánovics 1910) felvesz egy kontaktushatáson alapuló levezetést is (eszerint a *hogy* új funkciója az óbolgár hatására alakult volna ki), de feltételezhető, hogy ezt tréfának szánta (G. Bogár 2006). Magát az elképzelést Asbóth (1913) cáfolta.

ció segítségével) egyaránt értelmezhető módhatározónak és mondatbevezetőnek, azaz a reanalízis alapfeltétele elviekben adott. Felmerül viszont a kérdés, hogy ténylegesen magyarázatot ad-e arra ez a levezetés, hogyan válhatott a *hog*y a vonzatértékű mellékmondatok általános mondatbevezetőjévé. A kiinduló szerkezetben ugyanis eleve adott a tárgyi alárendelő viszony a főmondat és annak finit mellékmondatként megjelenő bővítője között. Ebben a szerkezetben ugyanakkor bármilyen (kérdő vagy vonatkozó, az általa felvetett kétféle levezetés függvényében) névmás állhatna (ld. 5a-b) – abban tehát, hogy épp a módhatározói kérdőszó / vonatkozó névmás grammatikalizálódott, elég nagy szerepet játszik az esetlegesség, illetve a magyarázat célirányossága.

(5) a. *Láttam, mi / mit segített.*

b. *Tudom, mikor / miért / meddig segített.*

Összehasonlításként megemlíthető, hogy az oroszban is kérdő-vonatkozó névmás a forrása az általános alárendelő kötőszónak. Ez azonban a 'mi'; a 'hogy' csak bizonyos típusú főmondati predikátumok mellett töltheti be ezt a szerepet. Noonan (2007: 143) ezt a jelenséget épp arra mutatja be példaként, hogy a közvetlen érzékelést jelentő predikátumok kivételesek lehetnek abból a szempontból, hogy olyan grammatikai eszközök jelölhetik a grammatikai alárendelést, amelyek máshol nem, vagy alig fordulnak elő a vonzatértékű mellékmondatok körében.

(6) a. *Čtó ty čital?*
mit te olvas.PST.MASC

'Mit olvastál?'

(Noonan 2007: 58)

b. *Ja né znaju, čtó ty čital.*
Én neg tudom.PRS.1SG mit te olvas.PST.MASC

'Nem tudom, mit olvastál.'

(Noonan uo.)

c. *Ja né znaju, čto ty čital.*
Én neg tudom.PRS.SG1 mit te olvas.PST.MASC

'Nem tudom, hogy olvastál.'

(Noonan uo.)

(7) *Ja vid'el kak Boris čitaet knigu.*
Én lát.PST.MASC hogy Borisz olvas.PRS.3SG könyv.ACC

'Láttam, hogy Borisz könyvet olvas.'

(Noonan 2007: 143)

A továbbiakban amellet fogunk érvelni, hogy a grammatikalizáció kiindulópontja a magyarban egy másik szerkezetűtípus, a közlésigék és mellékmondataik csoportja volt.

3. A közlésigék és bővítményeik mint a grammatikalizáció forrása

Az alárendelésről szóló, funkcionális-tipológiai szemléletet követő monográfiájában Cristofaro (2005: 131) felállít egy ún. lefokozottsági hierarchiát⁴ a vonzatértékű mellékmondat igéjének alakjára alapozva. A skála úgy értelmezhető, hogy ha egy predikátumtípusnak lehetséges olyan mellékmondati bővítménye, amely nem lefokozott igealakot tartalmaz (azaz: olyan igealak szerepelhet benne, amely független kijelentő mondatban is megjelenhetne az adott nyelvben), akkor a tőle jobbra álló valamennyi főmondatbeli igitípusnak is lehet ilyen bővítménye.

(8) Lefokozottsági skála

modálisok, fázisigék⁵ > manipulatívok, dezideratívok > érzékelésigék > tudást kifejező igék, propozicionális attitűdöt kifejező igék, közlésigék

Cristofaro azt is megállapítja, hogy jellemzően a közlésigék az az ige-csoport, amelynek a bővítményeként megjelenő mellékmondatban még akkor is szerepelhet olyan igealak, amely független főmondatban is állhat, ha egyébként az adott nyelvben kifejezetten élesen elkülönülnek a főmondatban és a mellékmondatban megjelenő igealakok (Cristofaro 2005: 54). Ezt Lohninger és Wurmbrand (2020) azzal magyarázza, hogy a köz-

⁴ Cristofaro (2005) egy másik skálát is felállít, melynek alapja az, hogy a mellékmondatban az ige bővítményei milyen módon jelenhetnek meg (egyáltalán megjelenhet-e minden bővítmény, és ha igen, ugyanolyan grammatikai jelölőket kapnak-e, mint egy független kijelentő mondatban kapnának), ez a skála azonban a jelen dolgozat szempontjából nem játszik szerepet. A skálák Cristofaro megközelítésében azt képezik le, hogy két szituációt (az eredetiben: state of affairs) hogyan kapcsolnak össze a beszélők, milyen a kettő közötti konceptuális viszony: szimmetrikus-e, vagy pedig aszimmetrikus. Az utóbbi esetben a mellékmondatnak nincs autonóm profilja, azt a főmondat perspektívájából konstruálja meg a beszélő (i.m. 29).

⁵ A fázisige terminus Cristofarónál azokra a predikátumokra vonatkozik, amelyek azt fejezik ki, hogy egy szituáció az időbeli lefutásának melyik fázisában van ('kezd', 'folytat', 'befejez' stb.).

lésigék (valamint a propozicionális attitűdöt kifejező igék) által bevezetett propozíciók ideje és módja teljesen független a közlő mondat idejétől és módjától. Hasonló megállapítás olvasható Noonan (2007: 122) áttekintésében is: minden nyelv kódolja valahogy az egyenes idézést, és az egyenes idézés szükségszerűen mondatjellegű,⁶ így még azokban a nyelvekben is, ahol a vonzatértékű mellékmondatok kizárólag valamilyen nominalizált formában jelennek meg, az a struktúra, amely egyenes idézetként értelmezhető, ebből a szempontból kivételes, azaz mondatértékű. Tehát, ha abból indulunk ki, hogy az uráli / finnugor / ugor alapnyelvekre ugyanez volt a jellemző, azaz hogy a mellékmondatokban csak olyan igealakok szerepeltek, amelyek önállóan, főmondatban nem fordulhattak elő (= igenevek), az ugyanakkor jó eséllyel feltételezhető, hogy a közlésigék kivételes csoportot alkottak, és így egyben a finit alárendelés felé való elmozdulás kiindulópontját is jelenthették. A közlésigékkel kapcsolatban azt is megfigyelték, hogy gyakran grammatikalizálódnak mondatbevezetőkké, s terjednek át a mellékmondatok egy szűk csoportjából többféle alárendelt mellékmondatba (Harris – Campbell 1995: 289) – ez pedig szintén arra utal, hogy a közlésigék és bővítményeik együttese kitüntetett grammatikalizációs forrástartománynak tekinthető.

A közlésigéknek két vonzatuk van: egy akaratlagos ágensük (mint a tranzitív igéknek általában), és a közlés maga, ami viszont nem olyan, mint a prototipikus tárgyak; ahogy Munro összegzi (1983: 302), „az átlagos idézetbevezető igének minden olyan nyelvben, amelyet át tudtam tekinteni, volt valamilyen intranszitiv vagy kevésbé tranzitív tulajdonsága”. Munro részletesen áttekinti azokat a grammatikai tulajdonságokat, amelyek a közlésigéknek ezt a kevésbé tranzitív jellegét tükrözhetik, s ezek közül egy az alábbi tárgyalásban fontos szerepet fog játszani, ez pedig az, hogy egyes nyelvekben a közlésigék esetében nincs tárgyi egyeztetés akkor sem, ha egyéb igék esetében van.

A nyelvekben többféle stratégia figyelhető meg arra, hogyan oldják meg a közlésigék mellékmondatának ezt a köztes helyzetét – a neolatin nyelvekben például az idézetre való rákérdezés esetében a mellékmondatra gyakran nem tárgyi, hanem a módhatározói szerepű névmás utal

⁶ Noonan (2007: 59) osztályozásában az ilyen mondatjellegű (az eredetiben: sentence-like) mellékmondatokat az jellemzi, hogy „az állítmánynak ugyanaz a szintaktikai viszonya az alanyával és a többi argumentumával, mint amilyen a főmondatokban: szintaktikailag és morfológiailag ige marad, és az esetjelölés az alanyon és a tárgyon ugyanolyan, mint a főmondatokban [...]”

(azaz a 'mit mondtál?' helyett a 'hogy mondtál?', erre példa az olasz *ome avete detto*, Munro i.m. 315). S ugyanezre adható példa a magyar egyik legközelebbi rokon nyelvéből, a hantiból is (szurguti nyelvjárás):

- (9) a. *jəɣəm qõlnə nün̩jati jast-əl?*
apám hogyan neked mond-PRS.SG3

'Mit mondott neked az apám?'

(szó szerint: 'Apám **hogyan** mond neked?', Paasonen – Vértés 2001: 30)

- b. *nün̩j qõlnə tõrəm-nə t'enə pirt-o?*
te hogyan isten-LOC így parancsol-PST.PASS.3SG

'Hogyhogy az Isten ezt parancsolta neked?'

(szó szerint: 'Hogyhogy az Istentől **így** parancsoltattál?',⁷ uo.)

Ugyanez tükröződik a régi magyar példákban is (ld. alább), de még a mai magyar is mutatja az egykori kevésbé tranzitív megformálás nyoma-
it (*Hogy mondtad?* mint visszakérdezés, ill. az *úgymond* módosítószó).

Áttérve immár a közlésigék mellékmondatának megformáltságára, a tipológiai leírások szerint az egyenes idézés az, ami univerzálisnak tekinthető (szemben a függő idézéssel, Jäger 2007: 3, 7, ill. Noonan 2007), és az egyenes idézet az, amelyet a magyar esetében is elsődlegesnek lehet tekinteni: „[a]z egyenes idézés a legegyszerűbb, legtermészetesebb mód mások szövegének felelevenítésére, ezért ez jöhetett létre elsőként az idézési formák közül” (Dömötör 1988a: 286). Ha egy nyelvben egyaránt van egyenes és függő idézet, de nincs specifikus grammatikai eszköz a kettő megkülönböztetésére, akkor a prozódia a legalapvetőbb mód a két struktúra elkülönítésére (Jäger 2007: 4), ha pedig van, akkor a legáltalánosabb jelölésmód a kötőszó, amely már egyértelműen mutatja az idézett tagmondat bővítmény-státuszát (míg az kérdéses, hogy az egyenes idézet minden szempontból grammatikai bővítménynek tekinthető-e, vö. Dömötör 1988a: 286; Cristofaro 2005: 108). Mindezek alapján tehát abból indulunk ki, hogy az egyenes idézet a közlésigék mellett ősi örökség, míg a függő idézet, valamint az idézetet bevezető kötőszó ősmagyar innováció. A grammatikalizáció feltételezésünk szerint a következő lépésen keresztül zajlott le:

⁷ A mondatban a 'parancsol' jelentésű ige és az előtte szereplő 'így' releváns a vizsgált jelenség szempontjából (vö. 13a, b; 29e; 41a, b).

1. Kiindulópont: közlésige alanyi ragozásban + egyenes idézet:

(*így/ügy*) mond: „Mindjárt kifutok az időből”

A *mond* (mint prototipikus közlésige) eredeti vonzata tehát nem tárgyi, a közlésigét az idézettel – a kontextuson kívül – egy kataforikus elem köti össze, amely szintén nem visel tárgyragot, hanem határozói formában jelenik meg, hasonlóan a fent idézett olasz és hanti példákhoz (tkp. ’ekképpen mondja’).

2. Megjelenik a függő idézet általános velejárója, a kötőszó; a részletes szintaktikai levezetést ld. alább (4. pont). Az ezzel járó perspektíaváltás szintén változás eredménye, az átmeneti szerkezetek is ezt tükrözik (az ún. kapcsolt egyenes idézetek):

így/ügy mond, hogy mindjárt kifutok az időből (idézés perspektíaváltás nélkül)

így/ügy mond, hogy mindjárt kifut az időből (idézés perspektíaváltással)

3. Az idézetbevezető ige a szerkezet változásainak következtében tárgyassá válik, az ige pedig tárgyas ragozásba kerül. Az *ügy* vagy eltűnik, vagy új funkcióban, diskurzuspartikulaként szerepel a főmondatokban:

(*ügy*) monda, hogy mindjárt kifut az időből

4. A változás során az utalószó szerepét átveszi az *azt*:

azt monda, hogy mindjárt kifut az időből

Az első három lépés minden bizonnyal már az ősmagyar korban végbe ment, azonban az új szerkezetek megjelenése nem jelentette a régi szerkezetek eltűnését. Az ómagyar korban egymás mellett élő változatok a változás lépéseinek lenyomatai – ez a rétegződés (layering) a grammatikalizációs változások esetén tipikus jelenség.

3.2. A magyar közlésigék vonzatszerkezetére vonatkozó megfigyelések

Igen gazdag szakirodalom szól arról, hogy milyen bővítményekkel járhattak a magyar közlésigék (Bárczi 1958; Abaffy 1982; Dömötör 1988a, 1988b, 2002, 2008a, 2008b). Megállapították, hogy a 15. század előtt az egyenes idézetet bevezető ige (elsősorban a *mond*) jellemzően alanyi ragozásban, a függőt bevezető tárgyasban állt (Bárczi 1958). Abaffy (1982: 157) a következőképpen jellemzi a közlésigék csoportját a 16.

századi adatok alapján: „Nem mondható tehát, hogy a mondást jelentő igék jellegzetesen tárgyasak volnának, de még ha tárgyasak is, akkor is csak ritkán állnak a kötelező tárgyasság olyan fokán, mint például a *kap*, *dob*-féle igék.” A *szól* igének például három vonzatstruktúráját írja le: a) bennható; b) *valamiről*, *valami felől*; c) ha ki van fejtve a szöveg: *így*, *úgy szól*, vagy alanyi ragozású *szól* + *hogy*:

(10) *andras vramis vgy szola khemed szawawal hogy...*

(DM. 61, idézi Abaffy 1982: 156)

A közlésigék között abszolút domináns *mond*-ot pedig épp a *szól*-lal állítja párhuzamba Dömötör (2002: 66): „Korábban maga a *mond* is hasonló utat járhatott be a ’szól, beszél’ intranszítív jelentéstől az idézet felvételére is alkalmassá tevő tranzitív ’közöl valamit’ jelentésig. Ezt látszanak igazolni az általános ragozású (*úgy*, *eképpen*) *mond* + egyenes idézet korszakainkban gyakori – utalósós vagy utalószó nélküli – szerkezetei” (Dömötör 2002: 66).

(11) a. *úgy mond Szent Lukács, hogy vetekednek vala* (ApMélt. 35)

b. *Azidőbeli sororok es úgy mondottanak, hogy ez Szent Margit asszony Karácsony estin [...] ostorozja vala ömagát*

(MargL. 62; mindkét idézet forrása: Dömötör 2008: 38)

A közlést jelentő igék különböző vonzatszerkezetei hosszabb ideig egymás mellett éltek változatként még a középmagyarban is, az alábbi példák mindezt a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytd.hu, Dömötör et al. 2017) anyaga segítségével illusztrálják:

(12) a. *mondek nem felze istentul es emboroktul* (Bosz. 15., 1591)

b. *és mondott hogj azon mocskaiért törvénytelen nem hadgja*

(Bosz. 61., 1716)

c. *midőn pedig el ment, akkor úgy mondotta a Fatensnek, hogy a Macskáknak jobban gondgyát visellye, mint az egy héján ötven tyúkjának.*

(Bosz. 95., 1750)

(13) a. *Magamnak is ugj parancsolt, hogj oda menyek az haddal, conjugállyam velle magamot.* (Kár. 72., 1705)

b. *és azt parancsolta nekie, az Házot háromszor kerűjje meg*

(Bosz. 198., 1747)

Az alábbiakban azt a folyamatot vázoljuk, melynek során az egyenes idézetektől eljuthatunk a függő idézetig, s melynek következtében a *hogy* általános kötőszói szerepe kialakulhatott. Ennek első lépéseként áttekintjük, hogy milyen struktúrák hozhatók összefüggésbe az alárendeléssel egy olyan SOV szórendű ugor nyelvváltozatban, amelyet nem ért (még) SVO hatás.

4. A véges alárendelés megjelenése az obi-ugor nyelvekben és az ómagyarban: a korrelatív szerkezet

4.1. Parataxis és hipotaxis

A 20. század elején még jóval kevésbé volt intenzív az SVO szórendű orosz hatása az SOV szórendű hanti változatokra,⁸ s ennek alapján az a négy szurguti hanti mese, melyeket Paasonen 1901-ben lejegyzett (Paasonen – Vértes 2001), az SVO-hatás előtti ősmagyar állapotokra nézve is informatív, bár természetesen óvatosságra int, hogy a korpusz maga igen kicsi.

Az úgynevezett „fogalmi vonzatok” (notional complements, Noonan 2007: 116) megjelenhetnek parataktikus szerkezetekben, melyben a két tagmondat között nincs grammatikai viszony,⁹ vagy pedig grammatikailag is alárendelt viszonyban, amely valamilyen igenévi alakot tartalmaz – az alábbi példa mindkét típust illusztrálja.

⁸ Heikki Paasonen ezt írta Otto Donnernek K. F. Karjalainen gyűjtőútja kapcsán (az idézet forrása Csepregi 2020: 20): „Az informátorok orosz nyelvtudása helyenként igen hiányos (így pl. K. jelenlegi tremjugáni nyelvmestere – aki egyébként a hét napjaiból láthatólag hármát részegségben tölt el – egyenesen ijesztően beszél oroszul, bár ő e vidék legjobb orosz »tudora«; a Kazim mellett – az itteni erdész kijelentése szerint – pedig egyetlen osztják sem akad, akivel oroszul lehetne érintkezni)”.

⁹ Cristofaro (2005: 55) ugyanakkor az általa alkalmazott megközelítés alapján ezeket a szerkezeteket is alárendelőnek tekinti, és úgy foglal állást, hogy amikor két szituációt a beszélő oly módon kapcsol össze, hogy mindkettő független kijelentő mondatként is előfordulhatna, a kötőszó megléte vagy hiánya nem tekinthető lényegi különbségnek, ezek ugyanazt a stratégiát testesítik meg. A jelen írással érintkező témában készült korábbi dolgozatban Csepregi – Gugán (2020) ezt a megközelítést követte.

- (14) *aj lat-nə pupi qolənt-əl:*
 egy idő-LOC medve hall-PRS.3SG

ört-əl wiγ-t-əl set-əl.
 hős-3SG kiált-PTCP.PRS-3SG hallatszik-PRS.3SG

‘Egyszer csak a medve hallja: hőse kiáltása hallatszik (= hallatszik, hogy a hőse kiált).’ (Paasonen – Vértes 2001: 22)

A parataxis és a hipotaxis tehát egyaránt jelen van ezekben a szövegekben, és mivel a hipotaxist az igeneves szerkezetek testesítik meg, és az igeneves szerkezetek az uráli alapnyelvre is jellemzőek voltak, az a feltételezés nem bizonyítható, hogy a parataxis (mint kategória) megelőzné a hipotaxist. A Paasonen-mesék emellett tartalmaznak olyan szerkezeteket is, amelyekben már két finit tagmondat kerül egymással grammatikailag jelölt kapcsolatba (15); ez az ún. korrelatív konstrukció az, amely feltételezésünk szerint a magyar *hogy* kötőszó grammatikalizációjában is döntő szerepet játszott.

4.2. Korrelatív szerkezet az obi-ugorban

A korrelatív szerkezet egy szabad (fej nélküli) vonatkozó mellékmondatból és egy főmondatból áll (a magyar korrelatívokról ld. Lipták 2012; Bende-Farkas 2014). A főmondatnak az az eleme, melyre a mellékmondat vonatkozik, azaz a korrelátum személyes vagy mutató névmás, illetve mutató proadverbium, mely rejtve is maradhat. A vonatkozó mellékmondat általában megelőzi a főmondatot, de legalábbis periferikus helyzetű a főmondathoz képest. Minthogy nem egy főnévi fejet módosít, akár két vonatkozó névmási mondatrészt is tartalmazhat (pl. *Ki mint veti ágát, [az] úgy alussza álmát*). A vonatkozó névmás unicitást és maximalitást fejez ki. Ennek megfelelően szabad választást/korlátlan választékot kifejező *csak*-kal is módosítható (pl. *Aki csak megjelent, az...; Ahol csak megjelent, ott...*).

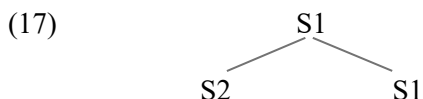
Az obi-ugor korrelatív szerkezetekben mindig a határozatlan névmást tartalmazó tagmondat áll elől. Íme néhány hanti példa Paasonen 1901-es gyűjtéséből és Gulya 1966-os Chrestomathiájából:

- (15) a. *pupi qōt ōjəytə-s-təɣ, jəm*
 medve hol talál-PST-SG<3SG jó
uləm wār-s-əɣən pupi-nat.
 álom csinál-PST-3DU medve-COM
 'Ahol találkozott a medvével, [ott] elbúcsúztak egymástól a medvével.'
 (Paasonen – Vértes 2001: 24)
- b. *koji əntə ropiltə-wəl, pro əntə li-wəl.*
 aki nem dolgozik-PRS.3SG nem eszik-PRS.3SG
 'Aki nem dolgozik, [az] nem eszik.'
 (Gulya 1966: 86)
- c. *möyöli mā-nä mas-wəl, tu məjiyilə-γäs.*
 ami én-LOC kell-PRS.3SG azt ad-PST.3SG
 'Ami nekem kell, azt adott.'
 (Gulya 1966: 86)
- d. *kol-əpa kit-l-im, toy-əpa mən-äti.*
 hol-ALL küld-PRS-SG<1SG ott-ALL megy-IMP.3SG
 'Ahova küldöm, oda menjen.'
 (Gulya 1966: 142)

Timothy Riese manysi grammatikája is idéz korrelatív szerkezeteket:

- (16) a. *χuñ āsem juw-joxti, măn tawe*
 mikor apa.1SG haza-érkezik.PRS.3SG mi őt
sāli nōwl'el tittiluw.
 rén hús.INST etet.SG<1PL
 'Mikor apám hazaérkezik, [akkor] rénhússal etetjük.'
 (Riese 2001: 72)
- b. *χotal' nomte pati, tuw wos*
 hova gondolat.3SG esik.PRS.3SG oda hadd
mini.
 megy.PRS.3SG
 'Ahova a gondolata vetül [ahova akarja], oda mehet.'
 (Riese 2001: 72)

A korrelatív szerkezet még sekély mondatbeágyazást jelent: Lipták (2012) szerint a kérdő/határozatlan névmást tartalmazó tagmondat (S2) topikpozíciót foglal el a mutató névmást tartalmazó tagmondatban (S1), azaz kivilről van hozzásatolva, a következőképpen:

Ebben a szerkezetben még nem egyértelmű az S2 mondat határozatlan névmásának vonatkozó névmási szerepe – hiszen a névmási elem (15a) tanúsága szerint nem kerül okvetlenül a mondat élére; általában az adott mondatrész szokásos helyén áll (mely gyakran egyszersmind a mondatkezdő hely is). Mégis ez a szerkezet képviseli a véges alárendeléshez vezető út első lépését, és a magyar *hogy* kötőszó kialakulásához vezető változásokat is eddig a szerkezetig vezetjük vissza.

4.3. Korrelatív szerkezetek az ómagyarban

A korrelatív szerkezet az ómagyar nyelvelmékekben is rendkívül gyakori. A korreferens 'vonatkozó névmás – mutató/személyes névmás' párok többnyire (bár nem mindig) azonos mondatrészi szerepűek, és bármilyen mondatrész szerepét betölthetik. Találunk alanyi (18a, b), tárgyi (19a, b) és mindenféle típusú határozói (20a, b; 21a, b) korrelatív mondatpárokat. Mint a példák mutatják, a határozatlan névmási elem *vala-* előtaggal is gyakori. A *vala-* szerepét Bende-Farkas (2014) világította meg: a *vala-* az ómagyarban olyan episztemikus operátor, mely az értelmezést minden szóba jöhető episztemikus alternatívára kiterjeszti – tehát a vonatkozó névmás maximalitás-jegyét, azaz lényegében a 'bárki, bármit, bárhol, bármikor'-nak megfelelő univerzális értelmét kódolja.

- (18) a. *ký nem wewtthe hewsag-ba eew lelketh sem eskwth chalard-saagban ew kezelenek eez weezen aldomasth wrthol*
(FestK. 13)¹⁰

b. *valaki akarand lenny ez velagnak baratt'a, [az] istennek lezen ellensege.*
(BodK. 2v)

- (19) a. *myth eghzer meg zerzettel...[azt] tewbzer nem kel hozyad wenned*
(Jogi szabály, 1476–1490)

b. *valamit ènnèkèm mondādaz [azt] tēzem te nèkèd*
(BécsiK. 1/7)

¹⁰ Az ómagyar példák forrása az Ómagyar korpusz: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, Simon – Sass (2012).

- (20) a. *az leelek, hol akar, oth lehel* (JordK. 630)
 b. *mēt valahol kèttèn aḡ harman egbe gplèkezèndn^c èn nèuēbè ot*
èn ǫkǫzǫttǫc vagoc (MünchK. 24va)
- (21) a. *mert frater Bernald aluala velem zerzewduen... azert nem*
mehetuala te hozzad (JókK. 10)
 b. *valamikor akariatoc [akkor] iól tehettec ő vęlec*
 (Károli 1590: 45v)

Míg a hantiban és a manysiban a mellékmondat – főmondat sorrend az általános, a magyarban az SOV > SVO változás következményeképpen megfordul a korrelatív szerkezetek tipikus sorrendje. Főmondat – mellékmondat esetén a mellékmondatban már csak kivételesen találunk *vala*- előtagot; ez arra utalhat, hogy ebben a szerkezetben már kevésbé hangsúlyos – vagy hiányzik – a korrelatív vonatkozó névmást jellemző maximalitás jegy, azaz folyamatban van a korrelatív mellékmondat alárendelő mellékmondattá alakulása.

- (22) a. *az volna yo kysded barat ky vallana ez zent barátoknak eletyt*
 (JókK. 120)
 b. *en [azt] mind el veztettem, mit érttem volt* (BodK. 17)
- (23) a. *oth es aracz, hol seymt sem vetettel* (JordK. 595)
 b. *enghemet megöll'etek azirt mert az en beszidemnek hel'e*
ninczen tũ bennetek (Sylvester 1541: 139v)

A módhatározói értelmű *hogy* a korrelatív szerkezetekben az *úgy* / *úgyan* párja. Bár vonatkozó névmásként már a Halotti beszédben is jelen van (24a), az ómagyar korpusz normalizált részében mellékmondat – főmondat sorrendű módhatározói korrelatív szerkezetben a *hogy* szinonimája, a *miként* fordul elő (24b).¹¹ *Hogy* – *úgy* korrelatív párra csak főmondat – mellékmondat sorrendű szerkezetekben találunk példát (25a,b).

- (24) a. *Hug es tiv latiatuc szumtuchel isa es num igg ember mulchotia*
ez vermut (Halotti beszéd)
 b. *mert te vrā mikēt akartad ug tǫttèl* (BécsiK. 2/241)

¹¹ A *hogy* kötőszóvá válásától bizonyára nem függetlenül terjedt el a *mi* névmás határozóragos, névutós alakjaiból alakult alternatíváknak, a *mint*, *miként*, *mi-képpen* alakoknak a használata.

- (25) a. *furiscte musi etety ýmleti ug hug ana sciluttet*
(Königsbergi Töredék)

b. *Megvigazec vgan hog a· masic* (MünchK. 18r)

Nagyon gyakori az *úgy* párjaként megjelenő *hogy* következményes fokhatározói / módhatározói mellékmondatokban is:

- (26) a. *vgy uer mynkett ez felewl mondot rudual hoky mendenewt mynkett bel tewlt czapazokual* (JókK. 31)
b. *vgy uala ewn belewle kywl hoky te bezzedythez mendenestewl foguan semmyt nem hayla* (JókK. 10)

A korrelatív szerkezet gyakorisága folytán az alábbi típusú névmás / proadverbium – vonatkozó névmás párok minden bizonnyal összekapcsolódtak az ómagyar beszélők mentális szótárában:

- (27) Rámutatószó – vonatkozó névmás párok

az ... ki
az mi
akkor ... mikor
addig ... meddig
azután ... miután
azért ... miért/mert
ott ... hol
úgy ... hogy

Egyes mutató névmásoknak a közelre mutató megfelelője is előfordult. A *mond* ige különféle alakjai például az Ómagyar korpusz normalizált részében (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, Simon – Sass 2012) 496-szor fordulnak elő az *úgy* rámutatószóval és 30-szor az *így*-gyel.

5. Az idézéstől a korrelatív adjunkcióig

Mint a 3. részben kifejtettük, a *hogy* általános alárendelő kötőszóvá válásának legvalószínűbb terepét az idéző mondatok jelentik. A közlést jelentő igék proposíciós bővítése a konzervatív uráli nyelvekben, így a hantiban és a manysiban is független mondatként, azaz egyenes idézetként jelenik meg. Az idézetben a deiktikus elemek, az *itt* és *most* típusú határozószók és a személyes névmások tekintetében nincs perspektíva-váltás. Az idéző és az idézett mondat között egy idéző mondatbeli előre

mutató, kataforikus névmás teremthet kapcsolatot, mint az alábbi hanti példában is:

- (28) *tʰi βi:kkətəy [...]: ənət kur pi:ŋ-ən tʰi səβər-t-em!*
 így kiabál.PST.3SG nagy láb ujj-SG2 így levág-PRS-SG<1SG
 'Így kiabált: Levágom a nagylábujjadat!'
 (Csepregi 1998, OUDB 737)

Igen gyakori ez a szerkezet az ómagyar szövegelemlekben is.¹² Valamennyi közlést jelentő ige esetében tipikus az *úgy* vagy *így* kataforikus névmással előre jelzett, önálló mondatban megfogalmazott bővítmény:

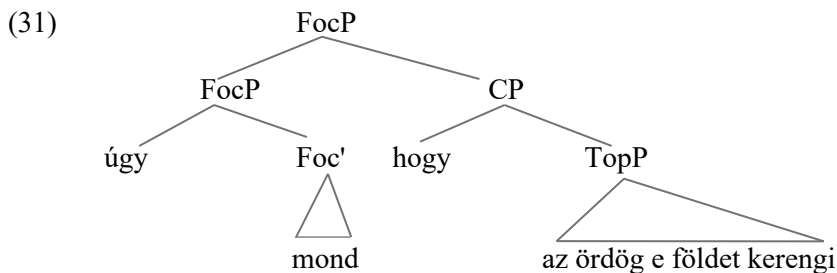
- (29) a. *ug scolanoc. wylag(noc) kezdetuitul fugua rohtonc ez nem levť wala. hug scuz lean fiot sciulhessen* (Königsbergi Töredék)
 b. *A: meġ ħmleitet ppheta ig bēzellet Istēn haragos & għoqđelmēs*
 (BécsiK. 2/257)
 c. *istēn ug mondot Tiztellēd te at'adat & te a'adat*
 (MünchK. 21va)
 d. *Es te vgy felely: Adkoztattak kewzybe melto vagy zamlaltattnod*
 (JókK. 33)
 e. *vgy paranczolt my-nekŵnk wrvnk: Veteielek teghed nepeknek vylagossara*
 (JordK. 755)

A magyar alapszórendben végbemenő változás, a fejevégűből fejekezdetűvé váló szintagmaszerkezet az alárendelt mondatokat is érintette. Az ige-neves alárendelő mondatokban az igenévképző funkcionált tagmondatvégi alárendelő operátorként; az új típusú grammatikában ennek helyét fokozatosan a tagmondat élén álló alárendelő kötőszó vette át. Az ősmagyar korban végbement változás a közlésigékre és egyenes idézetként megjelenő propozicionális bővítményükre is kiterjedt. Megindult a mondatbővítmény beágyazása – először csak „sekély” módon, korrelatív szerkezet keretében. A közlést kifejező ige melletti általánosan használt *úgy*, *így* a mutató névmási határozószó vonatkozó névmási párját, a *hogy*-ot hívta elő:

¹² Az ómagyar kódexekből származó példák mellett az egykori gyakoriság közvetett bizonyítéka lehet az *úgymond* grammatikalizációja is (ld. Dömötör 2008b).

- (30) a. *Kyknek en akkoron **vgy** feleleek, **hogy** nem sokasok az romayaknak vala meely embert halarra adny.* (JordK. 789)
- b. ***vgh** mondok **hogh** semmyth nem haznaltanak volna az apostolok ez vylagy dwczqseggel* (ApMélt. 1v)
- c. ***vg** mond zenth Gergel doctor, **hog** az ordog ez földet kerengi* (BodK. 9r)
- d. ***igy** szóllyatok néki: **hogy** az Úr kívánnya ennek szolgálattját* (Káldi 1616: 976)

Figyeljük meg, hogy a (30) alatti példákban a főige nem tárgyasan ragozódik. Ez a korrelatív szerkezetben megvalósuló sekély beágyazás következménye: a *hogy*-gyal bevezetett mondat még nem bővítménye a főigének, csupán a főmondat adjunktuma. E mondatok szerkezete tehát lényegében a (17) alatti szerkezethez hasonló, azzal a különbséggel, hogy a mellékmondat követi a főmondatot. Íme például (30c) szerkezetének valamivel részletesebb ábrázolása:

A *hogy* a (25a, b) típusú korrelatív szerkezetekben még módhatározói szerepű vonatkozó névmás, a *mely módon* szinonimája, tehát kifejezés értékű összetevő a CP specifikálójában, azonban a (30) alatti mondattípusban már a C(omplementizer) pozícióban álló, lexikális jegyek nélküli kötőszó.¹³ A (31) alatti szerkezettípus már nem valódi korrelatív szerkezet. Bár formailag a korrelatív szerkezet megoldását másolja, az *úgy* már nem korrelátuma a *hogy*-nak; nincs sem formai, sem tartalmi közös jegyük.

¹³ A CP specifikálóból C-be történő átelemezés egyéb magyar alárendelő kötőszók esetében is kimutatható – ld. Bacskai-Atkari (2014), és univerzálisan is jellemző lépés a kötőszók kialakulásában – ld. van Gelderen (2011: 261).

6. A korrelatív szerkezettől az alárendelő összetett mondatig

A korrelatív szerkezet csupán az első lépést képviseli az idézett mondat integrációjának, általánosabban a véges tárgyi alárendelő mellékmondat kialakulásának folyamatában.¹⁴ A következő lépés a mellékmondatnak a főige tárgyával való azonosítása, azaz a főmondat igei csoportja alá való beágyazása. Ennek jele a főige tárgyas ragozása. Tárgyasán ragozott idéző igré már a Halotti beszédben is van példa (*Ge mundoa neki meret nū eneyc*), de a szerkezet a középmagyar korban válik általánossá. Az *úgy* rámutatószóval is előfordul (12c; 32), de jóval gyakoribb *úgy* nélkül (33). Az idézet beágyazása perspektíva-váltással is együtt jár: a deiktikus névmási elemek számára már nem az idézett mondat, hanem az idéző mondat szituációja jelenti a referenciapontot – ld. (33d).

(32) *doctoroc vġ irtac meg hoġ ragalmazo ȣrdȣgnec zozoloia*
(Guary-k.: 13)

(33) a. *S ha **mondotta** uolna hogy meg haboroltatot* (Jókai-k.: 15)

b. *Miképpen **mondgyác** az írástudóc hogy a' Christus Daidnac fia?*
(Heltai 1561: M6v)

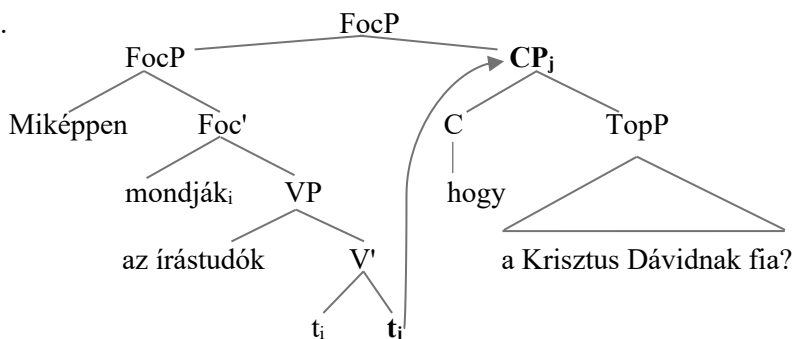
c. ***Parantsollyad** hoġ az én kȣt fiaim űllyenec a te országodbā*
(Károli 1590: 20r)

d. *Mert azt **mondū** hoġ fia ű az iftennek.*
(Sylvester 1541: I. 46r)

A főige tárgyas ragozása annak bizonyítéka, hogy a mellékmondat a főige tárgya; ha nem követi közvetlenül, akkor is a főmondati VP-ből ered; ott nyomot köt. Íme például (33b) vázlatos szerkezete:

¹⁴ Axel-Tober (2017) a német *dass* kötőszót is a korrelatív szerkezetek semlegesnemű vonatkozó névmására (az ófelnémet *thaz* névmásra) vezeti vissza.

(33)c'.

A beágyazott mondat élén álló *hogy* ebben a szerkezetben már nem a CP specifikálójában található vonatkozó névmás, hanem a C fejben álló alárendelő kötőszó. Kötőszói kategóriájának bizonyítéka, hogy beágyazott kérdésekben, a kérdőszó előtt is megjelenik, jóllehet kérdésből – jelentéstani okok miatt – nem lehetséges a vonatkoztatás.¹⁵

(34) a. *parāčola ρ hailaka orizoinç **hog mikēt** kellētnēc ki mēnē*
(BécsiK. 36)

b. *az vtban vetqkqđtec vala **hog ki** ρ kqđđđđc nagob volna*
(MünchK. 45r)

A változás következő lépése a beágyazott mondatral korreferens főnévi névmási rámutatószó megjelenése:

(35) a. *Moyseš my nekŵnk **azt yrta, hođ** kynek hŵ attyaffya meg haland ...*
(JordK. 497)

b. *azt monta isten hog gyārapoggŷatok es sokassulŷatok*
(SándK. 17r)

c. *Moiŷfeš **azt monta, hogij** ha walakij meg hal f nem leend fija, tehat annak felefeget wegije az attijafija*
(Pesti 48v)

A rámutatószó megjelenését egyrészt az motiválhatta, hogy az igekötői rendszer kiépülésével egyre világosabban elkülönült a mondat bal periferiáján a fókusz, a kvantor és a topik pozíció, és a mondatbővítmények topik vagy fókusz szerepét, illetve kvantifikált voltát a rámutatószóval le-

¹⁵ Az efféle mondatok aligha értelmezhetők:

(i) *A mód, ahogyan ki állította elő ezt a gyógyszert, nem ismert.*

hetett jelezni (*Azt megírták, hogy...; AZT írták meg, hogy...; Mindazt megírták, hogy...; Azt is megírták, hogy...*), például:

- (36) *ézak az* legyen vigasagtok : *hogh az tw neuetek ffel yrattatok meñ orzagban* (ApMélt. 2r)

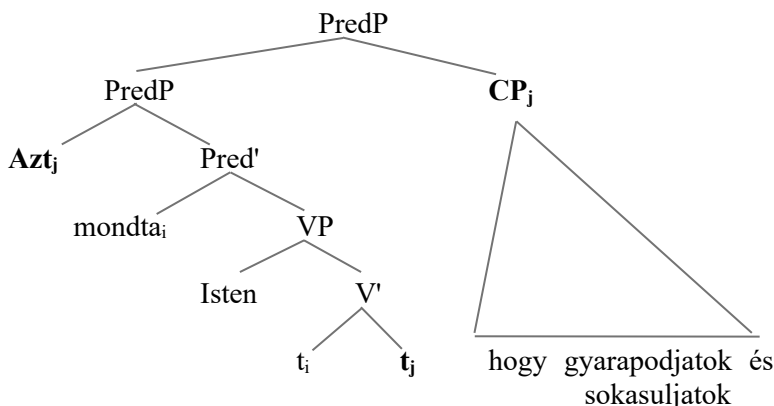
Másrészt a *hogy*-gyal bevezetett alárendelő mellékmondat határozóraggal, illetve névutóval ellátott mondatrészek szerepében is megjelent, azonban mondatként nem volt képes határozóragot vagy névutót felvenni, ezért szükség volt egy vele korreferens ragozható és névutózható névmásra is. Például:

- (37) a. *Annak okaert, hog meg vsmerye Akhyor, hog ρ čak čalogat mvnkot* (SzékK. 13v)
 b. *iol lehet az munkāk el vadnak vighezue az vtāñ hog ez vilāgnak fundamentoma vetue lūn.* (Sylvester 1541: II 101r)
 c. *De tartván attól, hogy valaki a' tiszta szín bőű'bo' l az Ujítók tanítását meg-vetheti: két glossával meg-mutatta mérgét* (Káldi 1626: 31)
 d. *nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindaz-által, hogy azoknak valami színt adgyanak* (Káldi 1626: 3)

A rámutatószó terjedését elősegíthette, hogy tárgyi és alanyi mellékmondat esetén akkor is feltételezhettek rejtett (pro) névmást az anyanyelvüket tanuló gyerekek a hallott mondatokban, amikor a mondat alkotójának ez nem volt szándéka.

A rámutatószó és a vele korreferens CP viszonyát többféleképpen is felfoghatjuk. Kenesei (1994) szerint a névmás és a mellékmondat láncot alkotva együtt képviseli a főmondat valamely argumentumát; a mondat hordozza az argumentum théta-szerepét, és a névmás viseli a théta-szerepet láthatóvá tevő esetet. É. Kiss (2002) szerint a névmás és a mellékmondat olyan komplex főnévi csoportot alkot, melynek a névmás a feje, a mellékmondat pedig a névmás bővítménye. Más nyelvek, például a német hasonló szerkezeteivel kapcsolatban olyan elemzések is születtek (ld. pl. Frey, Meinunger és Schwabe [2016] egyes fejezeteit), melyek szerint a névmás képviseli a főmondati bővítményt, a mellékmondat pedig egy vele koindexált, értelmező szerepű adjunktum, azaz:

(35)b'.

Az elemzésnek számot kell adnia róla, hogy a rámutatószó nélküli bővítőmennyi mellékmondatból lehetséges a kiemelés, a rámutatószóval koindexált mellékmondatból viszont nem:

- (38) a. *JÁNOSHOZ_i mondták, hogy Mari férjhez megy t_i.*
 b. **Azt JÁNOSHOZ_i mondták, hogy Mari férjhez megy t_i.*¹⁶

Akár egy [_{DP} *azt* [_{CP}...]] szerkezetű komplex főnévi csoport elemeként, akár adjunktumként elemezzük a rámutatószóval koindexált mellékmondatot, következik az elemzésből, hogy a mellékmondatból nem lehet kiemelni, azaz (38b) helytelen. Az első esetben az univerzális grammatika 'komplex főnévi csoport megszorítás'-a tiltja a kiemelést, az utóbbi esetben pedig az 'adjunktum-sziget' megszorítás.

A főmondatban olykor még mindig *úgy* határozószót találunk a névmási rámutatószó helyett, jöllehet a tárgyas ragozású ige tanúsága szerint már valódi alárendelt tárgyi mellékmondról van szó, például:

- (39) *Úgy tudják, hogy Mari jövőre megy férjhez.*

Az *úgy* névmási határozószó nem képviselheti a *tud* ige tárgyát; ez az információ ellenőrizetlenségét kifejező diskurzus-partikula. Ugyanakkor szintén megakadályozni látszik a tárgyi mellékmondatból való kiemelést (40a) – mintha komplex főnévi csoportot alkotna a mellékmondat,

¹⁶ A *Jánoshoz azt mondták, hogy Mari férjhez megy* mondatban a *Jánoshoz* nem kiemeléssel került a főmondat elé, hanem ott generált adjunktum, mely üres argumentumhelyet köt a mellékmondat belsejében. A mondatbelseji fókuszpozíció ellenben csakis mozgatóssal tölthető ki.

vagy értelmezői viszonyban állna vele. Valójában azonban az *úgy* azért gátolja a beágyazott mondatból való kiemelést, mert ő foglalja el azt a fókuszpozíciót, ahová a beágyazott mondat egyik összetevőjét kiemelhetnénk. (40a) azért helytelen, mert az *úgy* nincs fókuszpozícióban. Ha a *János*hoz kifejezést az *úgy*-ot tartalmazó tagmondat fölötti mondat fókuszpozíciójába visszük, az *úgy* nem gátolja meg a mozgatót (40b).

- (40) a. **JÁNOSHOZ_i tudják úgy, hogy Mari férjhez megy t_i.*
 b. *JÁNOSHOZ_i mondták, hogy úgy tudják, hogy Mari férjhez megy t_i.*

Végezetül – csak az említés szintjén – érdemes még rámutatni, hogy a fenti változás során az *úgy* és az *azt* disztribúciója is jelentősen módosult. Azaz korábban nemcsak, hogy váltakozhatott a két utalószó (41a–b), hanem van példa a kettő együttes előfordulására is (41c), és az utolsó példa (42) tanúsága szerint az az értelmezés, hogy a mellékmondat igazságértéke kétséges, kapcsolódhatott *azt* utalószóhoz is.¹⁷ Az *úgy*, az *azt* és a faktivitás változó viszonyának megismeréséhez azonban további adatgyűjtés szükséges.

- (41) a. *elsőben ugj parancsolta, holmi giz gazt szedgyenek*
 (Bosz. 178., 1747)
 b. *azt parancsolta szedgyenek giz gazt* (Bosz. 178., 1747)
 c. *kýt az doktor hog meg halla katherýnaanak ezt ýgý mondaa*
[...] Leany ýzem azt gōdolod
 (ÉrsK. 487, idézi Dömötör 2002: 71)
- (42) *Merth azerth Jwttth wolth zegen hozzam hogh azth Thwttha, hogh En Nalam wagýon a lewel de en Na...am Nýnchen, hanē ha kegnel woln...*
 (Svetk. 119., 1568)¹⁸

¹⁷ Vendler Zénó is emellett érvelt az 1977-es dobogókői *Speech Act Theory and Pragmatics* konferencián, hogy az *Azt tudja* – az *Úgy tudja*-hoz hasonlóan – nem faktív. Ez volt az az emlékezetes eset, amikor e magyar példák után magyarul folytatta angol nyelvű előadását a nemzetközi közönség előtt, anélkül, hogy észrevette volna...

¹⁸ Az idézet normalizált olvasata: *mert azért jött volt szegény hozzám, hogy azt tudta, hogy énnálam vagyok a levél, de énnálam nincsen, hanemha kegyel-mednél volna.*

7. Összefoglalás

Tanulmányunkban a *hogy* módhatározói szerepű kérdő-vonatkozó névmás kötőszóvá válásának lépéseit mutattuk be. Amellett érveltünk, hogy ezt a folyamatot az SOV > SVO változás, azaz az ugor alapnyelvből örökölt fejező-mondatszerkezetnek fejkezdetűvé való alakulása indította el. Az SOV nyelvekben gyakran nincsenek kötőszóval bevezetett, véges alárendelő összetett mondatok. E nyelvek részint igeenes alárendelést használnak, részint parataxist. A kötőszóval bevezetett véges alárendelést az SOV > SVO változás hívja elő, és a rokon nyelvek tanúsága szerint első megjelenési formája a korrelatív szerkezet. Ebbe a változási folyamatba illeszkedik a függő idézés kialakulása is. Ennek során az egyenes idézetek integrálódnak a közlésigét tartalmazó mondatba – először korrelatív szerkezet formájában. A változás előtt a közlésigét tartalmazó mondatokban általában egy kataforikus *úgy* névmási határozószó jelezte, hogy a következő mondat képviseli a közlésige bővítményét megtestesítő proposíciót. A két önálló mondat korrelatív szerkezetben való összekapcsolódásakor az *úgy* magával hozta korábban rögzült korrelátumát, a *hogy* vonatkozó névmást. A *hogy*-tól bevezetett korrelatív mondat idővel a főige tárgyává értelmeződött át, amint ezt a közlésigék tárgyas ragozásává válása tanúsítja, a *hogy* pedig magának az alárendelő viszonynak a jelölőjévé vált. A változás következménye, hogy a főmondatban az *úgy* névmási határozószó szerepe megváltozott, diskurzuspartikulaként értelmeződött újra, az utalószó szerepét a főnévi mutató névmás vette át.

Rövidítések

ACC	tárgyeset	NEG	tagadószó
ALL	allatívsz	PASS	passzív
DU	kettes szám	PRS	jelen idő
COM	társhatározós eset	PST	múlt idő
IMP	felszólító mód	PTCP	participium
INST	eszközhatározós eset	SG	egyes szám
LOC	lokatívusz	SG<	egyes számú tárgy
MASC	hímnem		

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1982), A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. *Magyar Nyelv* 78: 153–159.
- Asbóth Oszkár (1913), Szláv mondattani hatás? *Nyelvtudomány* 4/4: 260–266.
- Axel-Tober, Katrin (2017), The development of the declarative complementizer in German. *Language* 93/2: 29–65.
- Bacsikai-Atkari Júlia (2014), A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239–279.
- Bárczi Géza (1958), A tárgyas igeragozás történetéből. *Magyar Nyelv* 54: 257–270.
- Bende-Farkas Ágnes (2014), *Minden valaki* – az ómagyar kori *vala-* kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia 2*. PPKE BTK, Piliscsaba. 10–41.
- G. Bogár Edit (2006), Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán. *Magyar Nyelvőr* 130: 357–362.
- Budenz József (1866), Szintén valami az *a ki*, *a mi*-ről. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 19–36.
- Cristofaro, Sonia (2005), *Subordination*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Csepregi, Márta (1998), OUDB Surgut Khanty Corpus. Ed. by Schön, Zsófia. <http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/>
- Csepregi Márta (2020), K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése 1899–1901. Akadémiai doktori értekezés kézirata. Budapest. <http://real-d.mtak.hu/1319/>
- Csepregi, Márta – Gugán, Katalin (2020), On clausal subordination in Surgut Khanty – with implications for Proto-Uralic. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (eds), *Ёмас сымын нёкве вёртур ётпост самын патум: Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 42–60.
- Dömötör Adrienne (1988a), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben I. Az egyenes idézés. *Magyar Nyelv* 84: 283–295.
- Dömötör Adrienne (1988b), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben II. A függő idézés és az átmeneti idézési módok. *Magyar Nyelv* 84: 415–425.
- Dömötör Adrienne (2002), Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 93: 56–73.
- Dömötör Adrienne (2008a), *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- Dömötör Adrienne (2008b), *Az úgy mond-tól az úgymond-ig*. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.

- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Ki-
útkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori
magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Frey, Werner – Meinunger, André – Schwabe, Kerstin (eds) (2016), *Inner-
sentential propositional proforms*. Benjamins, Amsterdam.
- Gelderen, Elly van (2011), *The linguistic cycle*. Oxford University Press, New
York.
- Gulya János (1966), *Eastern Ostyak chrestomathy*. Indiana University Publica-
tions Uralic and Altaic Series 51. Mouton, The Hague.
- Haader Lea (1991), Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és ha-
tározói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv törté-
neti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 728–741.
- Haader Lea (2003), Mondattörténet: az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai
Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 260–267.
- Harris, Alice – Campbell, Lyle (1995), *Historical syntax in cross-linguistic per-
spective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jäger, Andreas (2007), Coding strategies of indirect reported speech in typolog-
ical perspective. In: Jäger, Andreas – Pensalfini, Rob (eds), *University of
Queensland Working Papers in Linguistics*. [https://espace.library.uq.edu.au/
view/UQ:23697](https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:23697)
- Juhász Dezső (1991), A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv
történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó,
Budapest. 476–500.
- Klemm Antal (1928–1942), *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1994), Finiteness. In: Asher, R. E. – Simpson, J.
M. (eds), *Encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon Press,
Oxford. 1245–1248.
- Lipták, Anikó (2012), Correlative topicalization. *Acta Linguistica Hungarica*
59/3: 245–302. DOI: 10.1556/ALing.59.2012.3.1
- Lohninger, Magdalena – Wurmbrand, Susanne (2020), Typology of comple-
ment clauses. In: Benz, Anton – Frey, Werner – Krifka, Manfred – McFad-
den, Thomas – Žygis, Marzena (eds), *Handbook of clausal embedding*. Ox-
ford University Press, Oxford. 1–53.
- Noonan, Michael (2007), Complementation. In: Shopen, Timothy (ed.), *Lang-
uage typology and syntactic description II: Complex constructions*. Cam-
bridge University Press, Cambridge. 52–150.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), *H. Paasonens surgutostjakische Text-
sammlungen am Jugan. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 240. Suo-
malais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Riese, Timothy (2001), *Vogul. LINCOM Europa, München*.

- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), Nyelvtechnológiai kutatások. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Simonyi Zsigmond (1882), Az alárendelő kötőszók első fele: a *hog*y és *-e* kötőszók. MTA, Budapest.
- Walkden, George (2018), Proto-Indo-European: A language without Merge? Workshop on Syntax and Reconstruction, York, 2018. 06. 18.
http://www.walkden.space/Walkden_2018_PIE.pdf

A határozói igeneves tagmondatok alanyának történetéről: használat, variáció, változás¹

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Adverbial participle constructions have been used as a systematic non-finite alternative for finite subordinate clauses for a long time. Research is required, however, on the patterns of the subject belonging to the adverbial participle construction, with respect to the historical characteristics of this feature. The analysis follows a usage-based approach, exploring the contexts in which an implicit subject, an overt one, and/or several different subjects of the participle are possible. Adverbial participle constructions will be compared to finite clauses and interpreted accordingly, concerning their canonical or dislocated word order. Diachronic data show that adverbial participle constructions were used regularly with an overt or implicit subject of their own (including personal pronouns). Many of these features are still possible today, both with the *-va/-ve* and the *-ván/-vén* ending of the participle.

Keywords: adverbial participle constructions, subject, coreference, variation, diachronic and synchronic data

Kulcsszavak: határozói igeneves tagmondat, alany, koreferencia, variáció, történeti és szinkrón adatok

1. Bevezetés

A határozói igeneves szerkezetek hosszú idő óta rendszerszerű variánsai a finit ígés tagmondatoknak, bővítményeikkel maguk is tagmondatoknak tekinthetők. Külön vizsgálatot érdemel az, hogy az igeneves tagmondatnak milyen típusú saját alanyai lehetnek: hogyan jelenhetnek meg, milyen referensük lehet, mekkora különbség mutatkozik az igenevek képzőváltozatait vagy épp a nemfinit – finit skálán való elhelyezkedésüket tekintve (ld. 2.3; 6.1–2). Jelen tanulmány használatalapú megközelítésben foglalkozik ezzel az összetett kérdéskörrel, a fő célja pedig azoknak a kontextusoknak a meghatározása korpuszadatokból, ahol saját (azaz az ígéettől független)

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú projektum támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

alany lehetséges, keresve az előfordulások szerkezeti és pragmatikai magyarázatát.

A történeti források bevonása lehetővé teszi a szerkezetet érintő változások 16–19. századi vonatkozásainak feltárását, kitekintve a közelmúltra. További szempont, hogy az igeneves tagmondatokat milyen mértékben is érintették a változások – gondolva itt arra, hogy a történetileg rendszeresen kimutatható szerkezeti megoldások valóban teljesen visszaszorultak-e, vagy pedig napjainkban is megfigyelhetők, adatolhatók.

A jelenkori korpuszadatok magyarázatakor fontosnak bizonyult az igenév aktuális diskurzusfunkciójának szerepe, ugyanis egyes mondatbeli funkciók motiváltabbá tehetik a saját alany megjelenését, mint mások, ezáltal a referensek folytonossága kevésbé kiszámítható. A saját alany elsősorban az időt, feltételt és / vagy valamilyen oksági aspektust kifejező igeneves szerkezetek jellemzőjének mutatkozott (részletesen ld. 6. pont).

Amint azt a tanulmányból látni fogjuk, a történeti adatok gyakran mutatják a *-ván/-vén* képzős igenév saját alanyának megjelenését explicit formában, az igeneves alany referense a főmondat / igés tagmondat alanyától eltérő esetű referenssel is megjelenhet, az alany lehetett névmási is, méghozzá bármely számú és személyű.

A közelmúlt nyelvhasználatát dokumentáló korpuszok bevonásával az is megállapítható, hogy ezek a lehetőségek napjainkra sem szorultak vissza teljesen a használat ritkulása ellenére – az igeneves szerkezet változásai tehát nem zárultak le. A *-va/-ve* végű igenevekre szintén jellemző a saját alany, amelynek referense újraemlíthető a főmondatban nem alanyesetű bővítményként. E képzőváltozat esetén az igenév alanya gyakran nem hangzó / rejtett, ugyanakkor az explicit saját alany sem teljesen példátlan, ha megítélése vitatható is. További kutatásokat igényel, hogy ez egy zajló változás része lehet-e, melynek során a *-va/-ve* fokozatosan átveszi a napjainkra archaikus és választékos hatásúvá vált *-ván/-vén* funkcióit és szerkezeti kontextusait.

A tanulmány az alábbiak szerint épül fel: a terminológiával és a vizsgálati szempontokkal kapcsolatos módszertani megjegyzéseket (2. pont) követi a korábbi szakirodalom áttekintése és az adatkezelés néhány vonatkozása (3–4. pont), majd az adatgyűjtés bemutatása (5. pont). Ezután kerül sor a történeti és a jelenkori adatok elemzésére az egyes szerkezeti és funkcionális kategóriák szerint (6. pont); a tanulmányt néhány elméleti-módszertani probléma megvitatása, valamint az eredmények összegzése zárja (7–8. pont).

2. Módszer és meghatározások

Az alábbiakban sorra veszem az elemzés központi fogalmait és a jelenleg alkalmazott értelmezéseiket. A következőkről lesz szó részletesen:

- alany, referens, (bővítmények közötti) koreferencia
- explicit / hangzó vs. implicit / nem hangzó jelleg
- alany, finitség és diskurzusfunkció.

2.1. Alany, referens, koreferencia

A jelenlegi vizsgálat az alanyt nem pusztán formai jelenségként tekinti – meghatározott pozíciójú, szófajú és esetű lexémaként, egyeztetve az igével / állítmánnyal –, hanem éppúgy előtérben van funkcionális kategóriaként, a referenssel kapcsolatban azáltal, hogy a valóság egy adott részét a kontextusban azonosíthatóvá teszi. A határozói igenév számban és személyében nem egyezik alanyával (Gugán 2007; a korábbi időszakról ld. Károly 1956) – pontosabban azzal az elemmel, ami az azonosítást lehetővé teszi a mondatban; csak a kontextusból következtethető ki az igenév és az alany közötti kapcsolat, így releváns az alanyra a referenssel szoros összefüggésben tekinteni. A referens fajtáját tekintve lehet specifikus és általános.

A határozói igenév alanyának referense megegyezhet az igés főmondat alanyáéval, de el is térhet attól, alapvetően ez utóbbit tekinthetjük **saját alanynak**.

Az alábbi fejezetekben számos példát fogunk látni arra, hogy az igeneves és az azt megelőző vagy követő igés tagmondatnak olyan bővítményei is lehetnek, amelyek referensei ugyanarra az entitásra vonatkoznak (ld. **6.2–3, 6.7**). A továbbiakban ezt **bővítmények közötti koreferenciának** tekintem (összefüggésben a koreferencia funkcionális meghatározásával, vö. Schwarz-Friesel – Consten 2011 és az ottani hivatkozások).

2.2. Explicit / hangzó vs. implicit / nem hangzó jelleg

Ahogy arról fentebb szó esett, az igenév alanyának referense eltérhet az ige alanyának referensétől – ez a saját alany. Az igenév saját alanya lehet explicit / hangzó (vagy **nyílt**), illetőleg implicit, más szóval nem hangzó

(vagy **rejtett**). Az explicit specifikus saját igenévi alanyra az egyik legkorábbi – eredeti magyar forrásból származó – előfordulások a Szabács Viadalában találhatók:²

- (1) 1476: **Ez mindezen szerént hát meglévén**, / *Töröknek és mindennek kegyelmet tevén*, / **Király vígan Budára eredvén**, / *Török sereg környülő terjedvén*.
(Szabács Viadala, Imre 1958: 21)

A formális megközelítés megkülönbözteti a nem hangzó / rejtett, azaz a szerkezetben „odaértett”, valamint a szerkezetből hiányzó alanyt (az ige-neves tagmondat nem hangzó névmási alanyának kategóriája vitatott, illetve a formális kutatások egy része el is hárítja a kérdést, ld. Georgieva 2017: 56). Jelen vizsgálat nem alkalmazza az idézett elkülönítést, ugyanis nem feltételez mögöttes szerkezetet és műveleteket: azt tekinti implicit alanynak, ami nem hangzó, ily módon nincs „jelen” a tagmondatban, csak a kontextus alapján következtethető ki.

A saját nem hangzó alany figyelembe vételét az indokolja, hogy az azonosítás, a szituációban való lehorgonyzás akkor is megtörténik, ha az alany nem jelenik meg nyíltan, emellett hangzó változatban sincs egyeztetve az alany az (adott esetben nemfinit) igei formával.

Olyan összetett szituációk (*state of affairs*)³ esetén, ahol közös bővít-mények vannak, az alany nem hangzó volta egy tipológiailag igazolt gazdaságossági elvvel motivált, az információ „visszakereshetőségével” (*information recoverability*): ha az információ a kontextusból azonosítható, kikövetkeztethető, nem szükséges, hogy nyíltan is megjelenjen (Cristofaro 2007: 104).⁴

² Az adatok hivatkozása az év és a forrás rövidítése szerint történik (ponttal zárt tételeszám vagy anélküli lapszám alapján), a korpuszadatok szövegközlése betűhű, a manuálisan gyűjtött anyag esetében azonban az *s*, valamint az *ő ~ õ*, *ü ~ ű* formák a maira egységesítve jelennek meg. A korpuszoktól független adatok azonosítását ld. Források.

³ A funkcionális nyelvtanban a *state of affairs* olyan világbeli lehetséges esemény, állapot, amelyet egy központi predikátum és közvetlen környezete fejez ki; a kognitív terminológiában az *event*, *esemény* lényegében ennek szinonimája (vö. Cristofaro 2007: 92).

⁴ „However, arguments are usually not expressed when main and dependent states of affairs share a participant, and thus there is no need for overt reference to this participant in both of the linked clauses [...] This reflects an economic principle of information recoverability whereby information that is recoverable from the context is not expressed overtly” (Cristofaro 2007: 104).

Tekintve, hogy nincs jelen a (látható) szerkezetben, az adott szövegkörnyezettől és szituációs kontextustól függ, hogy főnévként is (2) vagy névmásként (3–4) jelenhetne-e meg a kikövetkeztetett referens:

(2) 1692: *az fatenst is meg fenyegetvén* [= ő / Liska Zsuzsanna, a vádlott],
mindgyárt azon etzakára lábára meg romlott [= ő / a fatens, tanú]
 (Bosz. 505.)

(3) 1706: *De, Édesem, emberséges magyar aszony számba tartván már magamot, tarka-barka* [= ruházat] *nem illet, hacsak nem aranyos*
 (Bark. 89.)

(4) 1706: *Épen levelem küldeni akarván, érkezik Laci* (Bark. 131.)

A Barkóczy Krisztina leveleiből származó részletek (3–4) esetében a nem hangzó jelleg ellenére a szituációból kikövetkeztethető az egyes szám első személyű alany (a lehorgonyozottság ezúttal mégis megjelenik a *magamot*, illetve a *levelem* elemekben). A tanúvallomások esetében – (2) példa – pedig a szövegtípus jellegzetessége a szituációs kontextusra, közös, kölcsönös ismeretekre hagyatkozás, így például az aktuális vádlott közvetlen megnevezése egyes kihallgatásokban elmaradhat még úgy is, hogy a tanú is gyakran harmadik személyben szerepel, nem hangzó módon (ld. Varga 2019).

A vizsgálatba beletartoznak továbbá az olyan explicit, az igéével egyező referensű alanyok, amelyek potenciálisan az igenévhez tartozhatnak (erről ld. 6–7. pont).

2.3. Alany és finitség

A határozói igeneves tagmondat jelen felfogás szerint lehet nemfinit, más szóval szerkezetileg beágyazott, illetőleg – főként a történeti adatok alapján – finit jellegű, azaz szerkezetileg függetlenebb a környezetétől. A finitség (*finiteness*) funkcionális tipológiai vizsgálatok alapján a tagmondat, nem pedig az egyes elemek tulajdonságaként értelmezhető, és skaláris fogalom (Cristofaro 2007; Givón 2016 és hivatkozásaik). A finitség nem pusztán az igei tulajdonságok (például az idő, mód, aspektus, alany vagy ezek kombinációjának) megjelenése és hiánya alapján határozható meg, hanem aszerint, ahogy a finit és a nemfinit végpont között különféle módokon kombinálódhatnak az egyes tulajdonságok (Cristofaro 2007: 92, 98–99). További szempont, hogy ha az idő–aspektus–mód és a személyre vonatkozó egyeztetés nem jelölődik is, de határozó előzheti meg a nemfinit

igei formát, nem pedig jelző, az is utal arra, hogy nem teljesen nominalizált elemekről van szó (Cristofaro 2003: 252). A nominalizált és az inkább vagy részben igei formák közötti különbség az esemény feldolgozásában mutatkozik: míg az előbbire az összegző „szkenelés” és a tulajdonság kifejezése jellemző, az utóbbira a szekvenciális (időbeli, pontról pontra haladó) feldolgozás és folyamatjelleg érvényes (Cristofaro 2003: 257, 270 és hivatkozásai).

A magyar határozói igeneves tagmondat más nemfinit megoldásokhoz képest eleve viszonylag függetlennek számít többek között azért, hogy tagadható, olyan bővítményei lehetnek, mint az igének, ha van alanya, az alanyesetű, tárgy pedig tárgyesetű (ld. például Gugán 2006). Az igére jellemző szemantikai kategóriák ezzel együtt az igenév esetében a kontextus alapján azonosíthatók, nincsenek explicite jelölve a toldalékon.

A finit jelleget az igeneves tagmondat esetében inkább az azt megelőző vagy követő igés tagmondathoz való kapcsolódási módjában értelmezhetjük, például ha a két (igeneves és igés) tagmondat között mellérendelő a viszony (ld. Károly 1956; Velcsóvné 1957, 1981; Horváth 1991; Gugán 2002, 2006).⁵ Emellett akkor is tekinthető finit jellegűnek, ha nincs ige az igeneves tagmondat közvetlen környezetében – történeti adatok esetében azonban ez nem mindig nyilvánvaló, ha nincsenek explicit kapcsolóelemek. Az (1) példa esetében értelmezhető egyrészt csak az utolsó tagmondat finit jellegűnek (‘Török sereg környülő terjedt’), a megelőzők pedig nemfinit időhatározói tagmondatoknak (‘Miután ez mindezen szerint megvolt, töröknek és mindennek kegyelmet tett, a király vígan Budára eredt’), másrészt a teljes idézett részlet kiegészítés nélkül megkonstruálható finit igés tagmondategyüttesként is, felsorolásszerűen – a korszakban ez sem lenne szokatlan. A saját, explicit alanyok megjelenését mindenesetre nem befolyásolja, hogy melyik értelmezés mellett döntünk. Az igenévnek egyaránt lehet saját alanya nemfinit, azaz inkább beágyazott és finit jellegű, azaz függetlenebb használatban, jóllehet egyik esetben sem szükség-szerű a megjelenésük.

⁵ A hagyományos *állítmány* terminus tehát ebben az esetben nem alkalmazható, ahogyan az inkább nemfinit kontextusokban is tagmondatként, nem pedig bővítményként tekintek az igeneves szerkezetre.

2.4. Az aktuális diskurzusfunkció szerepe

Az igenevekkel számos határozói körülmény, valamint azokra épülő sajátos jelentéstartalom (feltételeesség, megengedés, következmény) is kifejezhető – történetileg elsősorban a *-ván/-vén* képzős igenév használatával (ld. Varga 2021). Jelen vizsgálat alapján az igenév aktuális funkciója, mondatbeli szerepe meghatározónak bizonyul azzal összefüggésben, hogy az igenév saját alanya motivált-e. Az, hogy az egyes szituációk (*state of affairs*) milyen (határozói) körülményeket kifejezve követik egymást, elősegítheti, vagy éppen akadályozhatja a referensek folytonosságát, illetve többé vagy kevésbé kiszámítható voltát. A kérdés összefügg azzal, hogy a referenciális (valamint az idő–aspektus–mód) folytonosság, kiszámíthatóság a kevésbé finit jellegnek kedvez (Givón 2016: 288; ld. még 2.3). Az angolban a határozói alárendelés esetén nem kötelező, ugyanakkor tendenciaszerűen jellemző a tagmondatok alanyának egyezése, folytonossága, teret adva a kevésbé finit – például *-ing*-tagmondat által kifejezett – megoldások felszaporodásának (Givón 2016: 288). A magyarban igeneves tagmondat esetén is lehetőség van explicit vagy implicit alanyváltásra, jóllehet ez függhet az épp kifejezni kívánt határozói körülménytől. Az igeneves tagmondat többé vagy kevésbé finit volta maga is függ a kifejezni kívánt diskurzusfunkciótól: a történeti adatok alapján lehetőség volt kapcsolóelemmel jelezni például a mellérendelő viszonyt az igeneves és az igés tagmondatok között (sőt alárendelés esetén sem volt teljesen példátlan), míg például a feltételeesség kifejezése igeneves tagmondatokkal csak a szövegösszefüggés alapján azonosítható (6.4, 6.6, 6.7; ld. még Varga 2019a, 2021). A hagyományosan módot vagy állapotot kifejező igeneves tagmondatok számítanak a jelentésükből adódóan a leginkább nemfinitnek, és esetükben várható legkevésbé, hogy az igéétől eltérő alanyuk legyen. Más funkciók esetében azonban sokkal nyitottabbak a lehetőségek – újabban mind a *-va/-ve*, mind a *-ván/-vén* végű igeneveket tekintve (ld. 6.5–6.6).

A következőkben egyéb vizsgálati szempontokról lesz szó, a különféle elméleti megközelítések szerint tekintve át azokat.

3. Szakirodalmi előzmények: az igenév és alanyának további jellemzői

A határozói igeneves szerkezet alanyával egyaránt foglalkoztak történeti és formális leíró megközelítésben, emellett érdemes utalni néhány kapcsolódó megállapításra és leírási módra más nyelvek nemfinit tagmondataira vonatkozóan. Az alábbiak kerülnek előtérbe:

- nemfinit tagmondatok lehetséges alanya (explicit vs. nem hangzó, az igéével egyező vs. attól eltérő)
- az alany referensének tulajdonságai (lexikális vs. névmási, utóbbin belül szám és személy)
- az igenév formai jellemzői, beleértve a képzőváltozatokat, az igeneves szerkezeten belüli szórendet, valamint az igeneves és igés tagmondat sorrendi mintázatait, illetőleg az igeneves és az igés tagmondat bővítésményei közötti koreferencia lehetőségét.

3.1. Funkcionális-tipológiai, valamint szemantikai-pragmatikai megközelítés

A nyelvek közötti összehasonlításban a finitséget hagyományosan az igei kategóriák megjelenéséhez, illetőleg hiányához kapcsolja a szakirodalom (2.3). Ezzel együtt a teljesség igénye nélkül is idézhetők olyan példák, ahol explicit alany megjelenhet a szerkezetben anélkül, hogy egyeztetve lenne az igei / igenévi formával (pandzsábi példa egyes szám első személyű névmási alanyra nemfinit mondatban, ld. Cristofaro 2007: 96), vagy épp az oroszban (Nedjalkov 1995: 111). Más nyelvekben (az észt, ld. Nedjalkov 1995: 110) van példa explicit, eltérő alanyú, nem egyeztetett nemfinit szerkezetre, jöllehet nem alanyesetben.

A nemfinit tagmondatok lehetséges alanyát tekintve az angol *-ing*-tagmondatokra ugyancsak párhuzamként gondolhatunk – legalábbis amennyiben az alany ugyancsak nincs egyeztetve az *ing*-formával. Az angolban az explicit alanyú szerkezet (*absolute construction*) esetében mindig az a főnév az alany, amelyik megelőzi az *-ing* végű formát (Duffley – Dion-Girardeau 2015: 227; Bouzada-Jaboïs – Perez-Guerra 2016: 177–178). A nem hangzó (*implicit*) alany ezzel szemben kevésbé uniformizálható, pragmatikai tényezők összetett eredménye, így vizsgálatot igényel (Kortmann 1995; Duffley – Dion-Girardeau 2015 és hivatkozásai). Az angol *-ing*-tagmondat alanyai esetében egyaránt tárgyal a szakirodalom explicit és implicit, *related*, azaz főmondatéval egyező alanyt, valamint *unrelated*, azaz a főmondatétól eltérő alanyokat (Bouzada-Jaboïs – Perez-Guerra 2016: 195–196 és hivatkozásai – utóbbi szerzők megkülönböztetik a *partially related* alanyt is, amikor a főmondat másik, nem alanyi összetevője koreferens az *-ing*-tagmondat alanyával).⁶

⁶ Példa a *related* típusra, azaz a főmondatéval egyező alanyra: *Influenced by anger, boys are rather objects of compassion than reproof* (Bouzada-Jaboïs –

Az *-ing*-tagmondat (és francia megfelelője) nem hangzó alanyának kérdésköre annyira összetett, hogy a lehetséges kontextusok szemantikai-pragmatikai megközelítéssel ragadhatók meg a nyelvi anyagból kiindulva (a kitalált példamondatok helyett; Duffley – Dion-Girardeau 2015: 227–229). Eszerint az angolban és a franciában a saját alany kontextusainak az alábbi fő csoportjai különíthetők el: az úgynevezett „dummy subjects” (általános alany) eseteit, a beszédaktusra vonatkozó metanyelvi kommentárokat, illetve az „intratextuális” megjegyzéseket (vö. a magyarban az általános alanyú *tekintve, figyelembe véve* stb.), a passzív szerkezet részeként megjelenőket (például: *a tanulmány történeti adatokat felhasználva készült*). Az olyan fogalmak, mint a rezultatív 'hagyva', kauzális 'okozva', illetőleg az engedély jelölése, olyan entitásra / eseményre referálnak, amelynek a létezését a főmondat teljes tartalma implikálja (Duffley – Dion-Girardeau 2015: 235–239). A szemantikai-pragmatikai kategóriák valamelyest átertékelve, továbbiakkal kiegészítve a magyarra is alkalmazhatók (ld. 6.6–7).

3.2. Formális leírás

A formális szemléletű leírások határozott állításokat fogalmaznak meg az igenév saját alanyának lehetőségességét illetően, elsősorban a hangzó (vagy nyílt) alannyal kapcsolatban. A történetiséget is érinti a névmási alany megjelenésének kérdése és annak lehetséges motivációja; napjainkra, illetőleg a közelmúltra vonatkozik a képzőváltozatok közötti különbségek megállapítása, illetőleg az igeneves tagmondat szórendi – és a folytatással összevetve tagmondatsorrenddel kapcsolatos – sajátosságainak szempontja.

A **történetiséget** tekintve elsősorban az ómagyar korszakkal és előzményeivel kapcsolatos az a feltételezés, hogy eredetileg a *-ván/-vén* is a *-va/-ve* személyragos alakja volt, a *teszen, veszen* igealakokon is megtalálható 3. személyű személyragot viseli, azzal összefüggésben, hogy az igenév az ómagyarban megengedett mind névmási, mind lexikális alanyt (É. Kiss 2014: 20; korábban az is felmerült, hogy az *-n* időt jelöl, É. Kiss 2002). Jelentős változásként értékelhető, hogy a jelenkorra vonatkozó leírás szerint az explicit személyes névmási alany nem lehetséges, eszerint

Perez-Guerra 2016: 195 és az ottani hivatkozások); *unrelated*, azaz a főmondatától eltérő alany: *Your Barrels being ready*, strow the Bottom with Salt (Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 196 és hivatkozásaik). A főmondat valamelyik (nem alanyi) összetevőjére referáló alany: *We found Warre in the garden, in high spirits, trampling among the flower-beds* (Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 196 és hivatkozásaik).

igeneves szerkezet esetében nincs egyeztetés (É. Kiss 2002: 222).⁷ Ha azonban az alany harmadik személyű, akkor a névmás is lehet kitett (Georgieva 2017: 55).

A **képzőváltozatokat** tekintve a formális megközelítés szerint a *-va/-ve* képzős igenévnek nem lehet saját hangzó alanya (Komlósy 1992: 465; Sárík 1998; utóbb Georgieva 2017), sőt a *-ván/-vén* esetében sem általánosan elfogadott, kivéve a *lévén*-hez tartozó alanyt (Komlósy 1992: 465–467; Georgieva 2017). A nem hangzó alanyt ugyancsak nem (vagy kevésbé) tartják lehetségesnek a *-va/-ve* végű igenevek esetén. Míg az alábbi variáns elfogadható: „A szobába *belépvén*, a kutyája mindjárt elébe szaladt”, ugyanez a *belépve* változattal már nem az, illetve kérdésesen elfogadható egyes és többes szám első személyben (Komlósy 1992: 465). Kivételesnek tekinthető az úgynevezett logoforicitás, azaz a beszélői attitűd megjelenése többé-kevésbé személytelen formában, például „furcsa hangokat *hallva* természetes volt számára benytitni” (vö. Bartos 2009: 98–99).

Módszertani szempontból érdemes felidézni, hogy az alany lehetségeségét a formális leírások egy része az úgynevezett alanytalan mondatok egy típusával tesztelte (Komlósy 1992: 465; Sárík 1998: 423–425). A napszakokra vonatkozó igékből eszerint „csak a *-ván/-vén* alak képezhető” (Sárík 1998: 425).⁸

Az alany és a **tagmondatsorrend** kérdését tekintve érdemes szem előtt tartani, hogy az igenevek explicit, de a főmondatéval megegyező referensű alanyait funkcionális-tipológiai, illetőleg szemantikai-pragmatikai megközelítésben (ld. 3.1) nem saját, de mégis olyan alanyként tartják számon, amelyek potenciálisan az igenévhez is tartozhatnak. A formális megközelítés ilyen esetekben kétértelműséggel számol, egyrészt elől álló nemfinit mellékmondatral és ahhoz tartozó alannyal – ezt tekinthetjük **nem megszakított** vagy **folytonos / kanonikus** sorrendnek (szembeállítva a megszakított vagy kihelyezést tartalmazó olvasattal, vö. Lambrecht 2001), másrészt azzal, hogy a mellékmondat beékelődik a főmondatba, ezáltal az ígéhez tartozik az explicit alany (Sárík 1998). Az újabb leírások inkább ez utóbbi, **megszakított értelmezést** preferálják, eszerint az igenévnek pedig

⁷ „Interestingly, the subject of the *-ván/vén* participle cannot be a personal pronoun, which seems to indicate that the participle phrase cannot project an AgrP” (É. Kiss 2002: 222).

⁸ Sárík (1998: 425) példái szerint a következő megoldások rosszak: **Beesteledve hazaindultunk* / **Megvirradva hazaindultunk*.

egy nem hangzó névmási alanya van (Georgieva 2017: 56–60 és hivatkozásai).

A formális leírások azt sem tartják lehetségesnek, hogy az igenévhez tartozzon a névszói alany, míg az ígéhez az ugyanarra az entitásra vonatkozó – **koreferens** – névmás (Georgieva 2017: 61). Ezekre az esetekre is érvényesnek tartják a megszakított olvasatot, és az úgynevezett balra kihelyezést, így a kihelyezett argumentum nem a mellékmondatához tartozik (Georgieva 2017: 61). Ennek bizonyítását a hanglejtés ismeretében látja a szerző – történeti adatok esetén is –, nyitva hagyva az értelmezéssel és a változással kapcsolatos kérdést. A nemfinit mellékmondat explicit alanya ellen szól a formális megközelítés szerint az, ha az igenév alanyának referense a főmondatban eltérő esettel – azaz nem alanyi szerepben – jelenik meg, amit nem tartanak elfogadhatónak. Ha főmondatban *kell*, *lehet* stb. ige követi az igeneves tagmondatot, a formális leírás szerint az alany „az igenévtől kapná meg az esetét, és koreferens lenne a főnévi igenév datívuszi alanyával. Azonban a mondatot agrammatikusnak minősítik a magyar anyanyelvi beszélők” (Georgieva 2017: 61).

3.3. Történeti kutatások

Az igenév alanyát tekintve a történeti szakirodalom is megkülönböztette az ige alanyával való egyezést és az attól való eltérést, tekintetbe vette a formai sajátosságok közül a szórendet, illetve többféle értelmezést és magyarázatot is feltárt a névmási alannyal, illetve az igenévi alany referensének számával-személyével kapcsolatban.

Az alany referensére Károly Sándor a **cselekvéshordozó** fogalmát vezette be, ez lehetett függő, azaz az ige alanyával egyező, valamint független, az ige alanyától különböző (vö. Károly 1956: 160, 168–169, 179, 184, 200). A jelenség eredetéről és tartósságáról a következőket jegyzi meg a szerző: „Nem szabad [...] azt következtetnünk, hogy a határozói igenévnek független cselekvéshordozóval való használata a latin hatás előtt még nem volt meg. [...] E szerkezeteknek használata nyelvünkben fennmaradt a kódexirodalom kora utáni századokban is. Petőfinél és Aranyánál is megtalálható” (Károly 1956: 169 és az ottani hivatkozások).

A **szórendről** szólva Károly Sándor (1956: 204) az ómagyar források igeneveinek kapcsán megjegyzi, hogy az általa részletesen vizsgált három kódexben az igenév előtt helyezkedik el az alanyi bővítmény, részben eltérve a latin mintától: „A bővítmény előrevetésének valószínű oka az, hogy a fordító szorosnak érezvén az igenév és bővítménye közti kapcsolatot,

ennek a kifejezésre juttatását ezzel a sorrenddel elérhetőbbnek látta” (Károly 1956: 205). A későbbi időszakok adatainak értékelésekor érdemes lesz erre a kérdésre visszatérni (ld. 6.4).

A **referens számát és személyét** tekintve a történeti szakirodalom a *-ván/-vén* *n*-jét alapvetően lokativuszragnak tekinti (Velcsovne 1957 és hivatkozásai). Amikor az igenév klasszikus megközelítésben állítmányi szerepű, Velcsovne (1957, 1981) harmadik személyű, múlt idejű igealakokként értékelte azokat. Ennek a megfelelésnek a magyarázatakor felmerült az, hogy az igenév annak köszönhetően vált képessé az úgynevezett állítmányi szerepre (jelen tanulmány szóhasználatával *finit jellegű* használatra, ld. 6.1–2), hogy a *-ván/-vén* végződés *-n* határozóragja alakilag hasonlít, illetve egybeesik az *-n* igei személyraggal (Velcsovne 1957; Horváth 2003: 431–432). Az újabb formális megközelítés erre a feltételezésre épül (Sárik 1998; É. Kiss 2014: 20), ezzel magyarázva a képzőváltozatok közötti különbséget is – jelesül azt, hogy a *-va/-ve* végű igeveknek nem lehet saját alanya.

A *-ván/-vén* végződés *-n*-jére és az azzal kapcsolatos további összefüggésekre nézve érdemes tekintetbe venni azt a tendenciát, hogy a harmadik személy több ragozási sorban is jelöletlen marad: „A *látvája* féle 3. személyű alak hiányának az lehet az oka, hogy a *-va, -ve* képzős igenév kiterjedtebb használata korában is ragtalan volt a 3. személy, [...] mint ahogy *tevé, tevéd, tevé* vagy *adnám, adnád, adná* ragozási soraink vannak” (Károly 1956: 211). Ez utóbbi magyarázatot erősíti az is, hogy történeti adatok alapján az igenévi alany az egyeztetés hiánya ellenére bármely számmal és személlyel koreferens lehet (Gugán 2006, 2007).⁹

Jelen vizsgálat szempontjából említést érdemel, hogy Károly Sándor (1955: 39) a 20. század közepe táján jellemző nyelvhasználatról megállapította: a *-va/-ve* lényegében minden, korábban a *-ván/-vén*-re jellemző funkciót átvett, jóllehet időt kifejezve kevésbé szokásos. Kérdés azonban, hogy ez szerkezeti bővüléssel járt-e, illetve a történetiségben milyen szerkezeti lehetőségekkel volt használatos.

⁹ Gugán (2007: 106) az alábbi példákat idézi (a forrásmegadást ld. 107): Gondolkodóba *esvén azért én*, méltán, ha eszem volt, ha ugyan oda hagyjam-é olyan siros állapotomat” (Ments. A2b); „ki megh füröztüén ezen Fatenst, ugy allott el az giötrelm rola” (1677: Bosz. 1: 377); „hogy tellyességgel nincs modgyok, hogy Erdély részérül a plenipotentián kívül is statust agnoscallyonak, mellybül észre vévén mi is, hogy a bécsieknek oda járjon elméjük” (1706: RádIr. 1: 601).

4. Adatkezelés, problémafelvetés

A korpuszadatok bemutatása és az elemzés előtt kitérek a jelenleg alkalmazott és a vitathatónak tartott adatkezelési és -értelmezési módokra az igeneves tagmondat és az alany kérdésköre kapcsán.

4.1. Variáció és megfelelés: igés vs. igeneves tagmondat

A határozói igeneves tagmondat a finit igés mondatok funkcionális variánsa, ugyanakkor az előbbi jelentése gyakran alulspecifikált, és a kontextusból következtethető ki. Az igeneves megoldásokat ezért mindig a finit igés tagmondattal párhuzamba állítva értelmezem és értékelem, azaz nem tekintem relevánsnak az olyan (kreált) mondatokat, amelyekben igével megkonstruálva sem lehetne önálló és / vagy explicit az alany.

Problematicusnak tarthatjuk például az alanytalan igékből képzett ige-nevek alapján levont következtetést, mely szerint a *-va/-ve* végű igenévnek nem lehet saját alanya (3.2). Sárík (1998) azzal érvel a *-va/-ve* alakok alanytalansága mellett, hogy a napszakokra vonatkozó igék igeneves variánsaihoz nem tehetünk ki személyes vagy mutató névmási alanyt, mivel a kapott eredmények hibásak. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a példaként hozott, napszakok változását jelölő elemek esetében a névmási alany az igés variáns használatakor sem az igét horgonyozza le, így finit igével sem grammatikusak az olyan mondatoknak, mint *Az beesteledett, hazaindultunk / Miután az beesteledett, hazaindultunk*. A napszakok alanyként való megnevezése pedig a tautológia miatt szokatlan: *A virradat megvirradt / Miután a virradat megvirradt, hazaindultunk*. Ezáltal kevésbé igazolható, hogy a *-va/-ve* végű igenév más kontextusok esetén sem lehet saját alanyú (a kérdésre a 6. pontban térek vissza).

A kitalált példák alapján nem problémamentes az, hogy a kontextus hiányában nemegyszer a szórend miatt válhatnak nehézkessé, kevésbé elfogadhatóvá az egyes mondatok a megkérdezett anyanyelvi beszélő számára: *A feleségétől Péter elválván el kellett költöznie a lakásból* (vö. Georgieva 2017).¹⁰ Igével megkonstruálva a *Mivel / miután a feleségétől Péter elvált, el kellett költöznie a lakásból* sem hat mindenki számára természetesenek, tekintve, hogy az *a feleségétől* bővítmény belekerült, ráadá-

¹⁰ A *Péter elválván a feleségétől, el kellett költöznie a lakásból* sorrend számomra elfogadhatóbb, a *Péter elválván, el kellett költöznie a lakásból* pedig teljesen grammatikus.

sul a mondat élére, így külön nyomaték is esik rá. Kérdés, hogy a grammatikalitási tesztek során az adott mondat különböző szórendi változatait tekintetbe vették-e, ha egyszer az igenévtől sem várható el nagyobb szerkezeti, szórendbeli szabadság, mint a ragozott igétől. Hasonlóképpen kérdés, hogy az *a feleségétől* nélkül, vagy azt más bővítménnyel felváltva (pl. *ta-va-ly*) megváltozik-e a szerkezet értékelése.

4.2. Intuíció vs. korpuszadatok

A formális megközelítés a korpuszadatokkal szemben az anyanyelvi beszélő intuíciójának, grammatikalitási ítéleteinek vizsgálatát preferálja. Ez a módszer azonban vitatható egy olyan jelenség kapcsán, mint a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves tagmondatok. Ezek használata ugyanis jelentősen visszaszorult, a stílust tekintve pedig nem feltétlenül semleges, így a grammatikalitási tesztek alapján kevésbé lehet következtetni az elfogadottságukra – főként, hogy a konstruált példamondatok jellemzően azokra a szélsőségekre irányulnak, amelyekre a formális leírás alapján nem „képes” a szerkezet, illetve amelyek várhatóan nem számítanak grammatikusnak (akár a történetiségre is visszavetítve). Tovább nehezíti a beszélői értékelés eredményeinek egy az egyben elfogadását az, ha a vizsgálatban az anyanyelvi beszélő semmilyen tekintetben nincs specifikálva – például nem tudjuk meg, milyen különbséget jelent a „minden beszélő”, a „nem minden adatközlő”, a „több adatközlő” és „a beszélők egy része” (ld. például Georgieva 2017). Nem kevésbé problematikus a beszélői intuíció eredményeinek értékelése során az, hogy sem az nem derül ki sok esetben, hogy vannak-e például nyelvészeti prekonceptiói a megkérdezetteknek, sem pedig a tesztelés részleteit nem ismerhetjük meg (gondolva arra, hogy a kérdésfeltevés módja akaratlanul is befolyásolhatja az adatközlőket abban, hogy az elvárt választ adják).

A jelzett módszertani kérdéseket, problémákat is szem előtt tartva, a jelenlegi vizsgálat írott, szöveges adatokból indul ki – ez a történeti források esetében szükségszerű. Az újabb időszak korpuszadatai egyrészt könnyebben összevethetők a korábbi időszakok anyagával, másrészt a tényleges nyelvhasználat alapján általánosabb szerkezeti lehetőségek is kikövetkeztethetők.

Módszertani szempontból fontos megjegyezni, hogy az egyelőre szórványosnak minősíthető találatokat és megoldásokat sem hagytam ki a vizsgálatból. Jóllehet ez az eljárás vitatható, mégis indokolt: az alany megelőzheti és követheti is az igenevet akár több szónyi távolságra, illetőleg a nem

hangzó alanyra is irányul a vizsgálat – így célzott adatgyűjtésre nincs mód (értve ezen azt, hogy egy-egy lekérdezéssel nem nyerhető ki a korpusz összes releváns találatát és lehetőleg csak azok; a keresés további részleteiről ld. 5. pont). Nem nyilvánvaló tehát, hogy nem rendszeresebb-e az adott mintázat, mint amilyennek a közvetett gyűjtés alapján feltételeznénk, hiszen további lehetséges adatok is lappanghatnak a korpuszokban. Azok a találatok, amelyek egyértelműen nem relevánsak, már a szűrés korai szakaszában kikerültek (például a Magyar Nemzeti Szövegtár – leírását ld. Oravecz et al. 2014 – beszélt sajtó alkorpuszában a *lévén* többször megjelent a *révén* szerepében).

Problematiszós lenne azonban minden olyan esetet hibával és / vagy gondatlansággal magyarázni, amelyik (intuitíve legalábbis) eltér a feltételezett beszélői repertoártól, illetőleg nem felel meg az elméleti preconcepcióknak. A történeti forrásokban gyakran épp a látszólag kivételes megoldások jelezhetik előre a nyelvi változást, a variánsok egy része pedig a ritkaság ellenére is tartósnak és rendszeresnek bizonyulhat.

További szempont, hogy egyes jelenségek a korpuszokban ugyan ritkák, ez azonban nem jelenti azt, hogy a használatuk ne lenne rendszeres. Más területről véve a példát: a megengedő *pedig* mondatvégi használata az MNSZ-ben elenyésző (például: *olyan bizalomgerjesztő volt pedig*), míg a hétköznapi élőbeszédben megjelennek és teljesen természetesek. Ezzel együtt a mindennapi beszélt előfordulások jellemzően rögzítetlenül maradnak, miközben a kutatásoknak visszakereshető, ellenőrizhető adatokon kell alapulniuk.

5. A vizsgált anyagról

Adatgyűjtésem a középnyelvi korszaktól kezdve a 19–20. századon át napjaink nyelvhasználatára is kiterjed. A vizsgálatba bevont adatbázisok: a Történeti magánéleti korpusz (TMK, leírását ld. Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), a Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ, Sass 2017), valamint a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2), kiegészítve manuálisan gyűjtött előfordulásokkal.

Ahogy fentebb (4.2) jeleztem, a kérdéskörre nem lehet közvetlen, célzott kereséseket lefuttatni, így a lekérdezett adatsorok minden esetben kézi szűrést igényeltek. A TMK anyagában van lehetőség grammatikai kategóriára keresni; a *-ván/-vén* képzős igenevek a gyűjtés idején (2020 tavaszán) 10 439 találatban jelentek meg. Mivel a korábbi eseti vizsgálatok is kitértek a saját alany rendszerességére a korszak és részben a korpusz forrásai

alapján (Gugán 2006, 2007; Varga 2014, 2019, 2021), ezúttal a találati lista utolsó 1000 előfordulását dolgoztam fel, vegyesen leveleket és boszorkánypereket. A *-va/-ve* végű igenevek jelenleg 1175 találatban fordultak elő – itt a teljes adatsort kézi szűrés követte.

Az MTSZ esetében a lexikai keresésen túl a végződésekre volt mód keresni, majd a nem igenévi találatokat előzetesen ki kellett szűrni – ez egyelőre a *-ván* és a *-vén* esetében történt meg.¹¹ Az összesen 31 000 fölötti előfordulásból az időszak alapján vettem mintát, a 19. század közepéről 500-500 előfordulást végződésenként (a *-ván* és *-vén* szövegeket külön kell lekérdezni), ezáltal az anyag a későbbiekben kiegészíthető, bővíthető. Az így nyert ezer adat ugyancsak átesett kézi szűrésen. Az időszak választását az indokolta, hogy a 18. század utáni igeneves mintázatok kevésbé rendszerszerűen vannak feltárva, így kérdés, hogy a korábbi tendenciák érvényesülnek-e. További szempont, hogy a 19. század közepére a források egy részében a *-va/-ve* képzős előfordulások előtérbe kerülnek a *-ván/-vén* képzős igenevekhez képest (vö. Horváth 1991). A *-va/-ve* végű elemekre külön lekérdezés nem történt, néhány adat ugyanakkor a szövegkörnyezet részeként előbukkant (illetőleg egy korábbi vizsgálatom lexémákra irányuló gyűjtéséből is vettem példákat, Varga 2020).

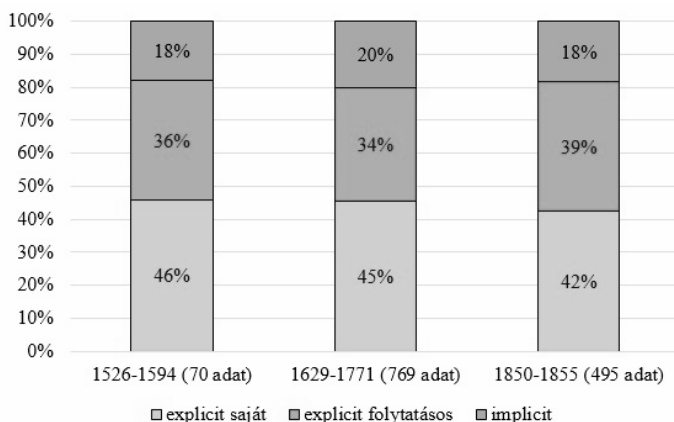
Az MNSZ2 több tízezer határozói igenévként annotált találatot hoz, ezekből ugyancsak szükségzerű volt mintákat venni, mivel a találatok kézi szűrést igényelnek. Az MNSZ2 esetében volt mód a grammatikai kategória szerint történő lekérdezésre, ahogy a végzódések szerinti gyűjtésre is. Külön lekérdezés irányult a *lévén* előfordulásaira, a teljes kategóriára való lekérdezésből kihagyva azokat; ezt az indokolja, hogy a *lévén* explicit alanya általánosan elfogadottnak számít, más igetövek kapcsán azonban ez is vizsgálatot igényel. A nem igenévi találatok eltávolítása mellett ki kellett szűrni a szófajváltáson átesett *mondván*, illetőleg a *nyilván* ('nyilván' jelentésben), *illetve*, *fogva* stb. előfordulásait. Ezt követte a minták lekérése a végzódésekre, illetve az igekötős és igekötő nélküli alakokra a különböző alkorpuszokból.

A gyakoriságra irányuló elemzés összességében tájékoztató jellegű, annak a kimutatására lehetett törekedni, hogy az adott jelenség nem egyedi

¹¹ A *-va/-ve* végződés közel százezres nagyságrendű előfordulást eredményez, ennek megszürése és feldolgozása további kutatást igényel.

előfordulás (vö. Haader 2004: 465). A reprezentativitás kérdése szükségszerűen nyitott marad a korpuszok és egyéb írott források alapján végzett használatalapú vizsgálatban.¹²

Az adatgyűjtések eredményére rátérve, a TMK legkorábbi (1526 és 1594 közötti) igeneves találatait (159 adat), valamint az igeneves találati lista utolsó 1000 találatát vizsgáltam meg, az előbbi adatsor 44%-ban, az utóbbi 76% fölött tartalmaz explicit saját vagy egyező, illetőleg implicit (nem hangzó) saját alanyt. Az MTSZ 500-500 előfordulásából a néhány nem releváns találat miatt 985 adat volt értékelhető, a feldolgozott *-ván* és *-vén* végű igeneves szövegrészek 50%-a tartalmazott az igenévhez tartozó alanyt. Ez az arány annak ellenére sem jelentéktelen, hogy mintavételre kellett szorítkozni, és a korszakra nézve inkább csak tájékoztató jellegű az eredmény. Az igeneves adatok explicit / implicit (nem hangzó), illetőleg az igétől eltérő jellege szerinti megoszlása a következő:

1. ábra: A *-ván/-vén* képzős igenévi alany fajtáinak megoszlása a TMK (1526–1594, 1629–1771), valamint az MTSZ (1850–1855) mintái alapján

A TMK előfordulásai levelekből és boszorkányperekből származnak, a tájékoztató jellegű adatok ugyanakkor az alanyok mintázatainak általánosabb – más regiszterekre is legalább részben érvényes – elfogadottságra

¹² Időközben mindhárom korpuszból vettem további mintákat, e kiegészítő gyűjtések eredménye ugyanakkor nem mond ellent a jelenlegi mintavételnek (ld. Varga 2022).

engednek következtetni. Az 1. ábrán látott arányok alapján az explicit saját alany volt minden mintában a legnagyobb arányú (mindhárom időszakban 40% fölött), jóllehet a folytatással megegyező, tehát nem saját, mégis explicit változat sem volt lényegesen ritkább. A TMK mintáiban az összes alany specifikus jelentésű volt, általános alany az MTSZ mintájában fordult elő.

Az MNSZ-beli lekérdezések az arányokat tekintve ugyancsak tájékoztató jellegűek, ugyanis a gyűjtés több random és folyamatos mintavétellel történt a különböző alkorpuszokból, azonban ismétlődő adatok torzították a mintákat, emellett mind a szépirodalmi, mind a tudományos alkorpusz esetében megjelennek a 20. század eleji vagy még korábbi nyelvhasználatot mutató, archaikusabb szövegrészletek. A *lévén* adatait külön kérdeztem le. Az 1000 és 2000 találatos minták az MNSZ2 sajtó, tudományos és szépirodalom alkorpuszaiból mintegy 40%-ban mutattak explicit vagy implicit saját vagy folytatólagos alanyú szerkezeteket. A *-va/-ve* esetében 21% és 25%-os az implicit saját alany megjelenése (2000-es minta igekötő nélküli és ugyanennyi igekötős igenevet lekérdezve; az anyag bővítéséről ld. még Varga 2022). A viszonylagos ritkaság a *-va/-ve* képzős igenevek esetében többek között azzal magyarázható, hogy a leggyakoribb diskurzusfunkciói továbbra is a mód és az állapot, vagyis éppen azok a körülmények, amelyek – mivel közvetlenül az ige által kifejezett cselekvést, eseményt/szituációt jellemzik – a legkevésbé motiváltak arra, hogy az azokat jelölő igeneveknek saját alanyuk legyen (ld. még 2.3).

Állapothatározóként az igenév saját alanyát korlátozza a *van + -va/-ve* képzős igenevet tartalmazó szerkezeti variáns, ahol azonban akkor sem az igenévhez kapcsolódik az alany, ha a létige implicit (vö. *az ajtó nyitva*). A funkciók közötti átjárhatósága többértelművé tehet bizonyos kontextusokat abban a tekintetben, hogy inkább feltételeességet fejez ki az igenév általános referensű alannal ('ha megduplázzuk'), vagy állapotot jelöl az igével egyező alannal:

- (5) *Ebben a mennyiségben reggelire vagy előételnek elég, **megduplázva** főételnek is megteszi.* (MNSZ2)

A mintavételeket lexémákra vonatkozó lekérdezések is kiegészítették (mindkét képzőváltozat esetében), a teljesség igénye nélkül. Utóbbit az indokolja, hogy az alkorpuszra, a stílusra jellemző az igei-igenévi találatok egy része, például a sajtó esetében visszatérő találat a *nyilatkozva, válaszolva, hangsúlyozva* stb., illetve *nézve, számítva, tekintve, figyelembe véve* stb. típusú előfordulások, amelyeknek a szófaji státusa is vitatható. A

történeti forrásokhoz képest jóval kisebb előfordulási arány mellett fontos előre is jelezni, hogy az explicit jelleg (a *létén* kivételével) – mind a saját, mind a folytatásos alanyt tekintve – ritkábbá vált a korpusz alapján a nem hangzó saját alany javára. A továbbiakban az adatok bemutatása következik.

6. A történeti és jelenkori adatok elemzése

A korpuszadatokat megvizsgálva több szerkezeti tényezőt is részletesen tárgyalok, amelyek alapján a folytatással megegyező explicit alany rendszeresen az igenévhez tartozhat, emellett a saját explicit alany több grammatikai kontextusban is motivált – már a középmagyar korszakban is.

Az alábbiakban arra hozok példákat, hogy történetileg számos releváns kontextus azonosítható, ahol:

- az igenév explicit alanya egyaránt indokolt lehet a finit jelleg lehetősége, a diskurzusfunkció és az igenév pozíciója miatt,
- az igenév alanya lehetett lexikai és névmási referensű is, utóbbi bármely számban és személyben,
- lehetséges volt az igeneves és az igés tagmondat bővítményei közötti koreferencia, beleértve az alanyt, illetve annak referensét az igeneves tagmondatétól eltérő esetben,
- a fenti lehetőségek nemcsak *-ván/-vén*, hanem *-va/-ve* képzős igenév esetén is érvényesek lehettek.

Fontos hozzátenni, hogy egy-egy példa természetesen több alcsoportban is helyet kaphatna (például egyszerre hangzó és névmási referensű alany finit jellegű szerkezetben stb.), hiszen az egyes tulajdonságok és azok kombinációi alapján többféleképpen lehetne csoportosítani a vizsgált anyagot. Az egyes adatok az áttekinthetőség kedvéért a főként formailag megragadható különbségek mentén szerepelnek.

6.1. Finitiség és explicit, a folytatással egyező igenévi alany

Ahogy már jeleztem, a tipológiai megközelítés a finitséget a tagmondat skaláris tulajdonságának tekinti (Givón 2016; Cristofaro 2007; ld. **2.4, 3.1**). A magyar határozói igeneves tagmondat a történeti adatok alapján finit jellegűvé válhatott többek között olyankor, amikor mellérendelő kötőszóval bevezetett tagmondat követte. Ezek egy részében az explicit alany is az igenév bővítménye, méghozzá alanyváltás nélkül, úgy, hogy az igée implicit (további példákat ld. Varga 2019):

- (6) 1730: az következő Étszakára a Fatensre **menvén** **Biró Margit**, és rúttól öszve kinzotta (Bosz. 80.)
- (7) 1735: egykor azon **Bába aszszon** a fatens házához **menvén**, és ott a férjének, Baka Györgynek azt mondotta [idézet] (Bosz. 277.)
- (8) 1735: „[Eccer, amint az aerből csak, reám ereszkedett Kósáné, és megnyom.] **Én** meg **akarván** fogni, **de** nem bírhattam vele, azalatt csak eltűnt” (MBF. 4: 151)

A kapcsolatos mellérendelő viszony szükségszerűen folytonos – kanonikus, azaz nem megszakított – sorrendű olvasattal jár. Ha ugyanis a felszínen nem módosítunk mást, csak a tagmondathatárt (a hanglejtést jobb híján a központozással tükrözve), akkor az explicit alany az igéhez tartozva agrammatikus szerkezetet eredményez, a (6) példában: „menvén [= ő], *Biró Margit és rúttól összekínosza*” (ahogy a további példák esetében is). Ha tehát az igenév mellérendelt tagmondatként jelent meg, akkor motivált volt, hogy explicit legyen az alanya.

6.2. Finitiség és explicit, saját igenévi alany

Az igenévnek és a mellérendeléssel kapcsolt folytatás igei állítmányának rendszeresen volt explicit eltérő, tehát saját alanya is, csak néhány példát idézve:

- (9) 1721: **a fatens** penig ugy **cselekedvén**, és mingyart meg szüntt az a nagy **fájdalom** (Bosz. 114.)
- (10) 1730: Nem külömben a Fatensnek egy S. V. **Sertésse lévő**n az Olában, és emlétett **Biro Margitt** a Fatenstől szalonat kértt (Bosz. 80.)
- (11) 1743: ismett **oda menvén** **Bodorné** hogy meg kenye, **de a Fatens** nem engedte (Bosz. 85.)

Az alany saját jellegét egyértelműen mutatja a mellérendelő szerkesztésmód: nincs olyan ige, amelyhez szemantikai és grammatikai értelemben kapcsolódnának az igenév környezetében látható alanyok, hiszen a folytatás már egy másik cselekvésre / állapotra vonatkozik, amelyek ezúttal más cselekvőkhöz kötődnek, pl. (9) *fatens – fájdalom*. A (11) példában az *odamenvén* után finit igés alárendelt tagmondat jelenik meg (*hogy megkenje*), de nem tartozhatna hozzá az explicit alany (vö. az „odamenvén, Bodorné

hogy megkenje” agrammatikus lenne). Ugyanez mondható el a további példák kiemelt részeiről.

Ha idézet követte az igenevet, akkor hasonlóképpen finit jellegűvé vált (ld. még Varga 2019):

- (12) 1730: *Egető Andrásné pedig tudakozván a Fatenstúl hogy mi lelte vólna, mellynek meg beszéltte és arra felellvén Égető Andrásné; csak szeridékkal kösse be meg gyógygul* (Bosz. 80.)
- (13) 1744: *[Kérdi osztán, Mi választ adok hogy vigyen?] Én mondván néki: [idézet] Köszöntse kegyelmed méltóságos püspök uramat én szómmal [...]* (Bethlen Kata XXIV)

A finit jellegű példák tehát egyaránt tartalmazhatnak az igével egyező és saját alanyt is, ugyanakkor épp a szerkezeti függetlenségük által is jól mutatják, hogy a tagmondathatár módosítása – folyamatos, kanonikus helyett megszakítottá téve az olvasatot – nem feltétlenül befolyásolná a bővítmény és az igenév kapcsolatát. Felmerül tehát, hogy más tagmondat-kapcsolódási minták hasonlóan vagy eltérően értelmezhetők-e ebből a szempontból.

6.3. Referencia és koreferencia

Az igeneves tagmondat bővítményeinek a referensei rendszeresen megjelenhettek a folytatásban (vagy épp az igeneves tagmondat előzményében). Ilyenkor ugyanaz az entitás jelenik meg a két egymást követő tagmondatban, így a lexikai és a névmási koreferencia eseteiként tekinthetők (összefüggésben a szerkezet nagyobb függetlenségével, Gugán 2006; Varga 2019). Az újraemlítésnek köszönhetően nemegyszer az is megragadható grammatikailag, hogyan határolódik el egymástól az igés és az igeneves tagmondat bővítményeivel együtt. Az elhatárolásban olyan elemeknek van szerepe, mint az *is*, vagy éppen annak, hogy az adott referens újabb megjelenésének a grammatikai esete eltért attól, ahogyan az igeneves tagmondatban előfordult (tehát nem alanyként jelenik meg a folytatásban az adott entitás, hanem például tárgyként).

A koreferencia-viszonyban megjelenő bővítmény lehet például az igeneves tagmondat tárgya (*túrót – melyből*) vagy más bővítménye (*térrel – ezen föld*):

- (14) 1709: *egj alkalmatossággal **advan** egy kis **turot** Ivocs Peterne a fatensnek **melybül amikor** evet volna [= a fatens, tanú] **ugj meg betegedet*** (Bosz. 57.)
- (15) 1855: *az iskola husz catastralis holdnyi kísérleti **térrel láttatván el, ezen föld** általában gazdasági czélokra [...]* (MTSZ)

Megfigyelhető névmási újraemlítés, de a teljes lexikális is – az egyértelmű azonosítás, illetőleg a mondanivaló nyomatékosítása érdekében. A következő példákban az igeneves tagmondat alanya jelenik meg ismét, tehát **nem történik alanyváltás**:

- (16) 1633–1659: *it hazom előtt **el menuen kegyelmetek be terien kegyelmetek*** (Zr. p. 311)

Az *elmenvén kegyelmetek, betérjen kegyelmetek* szerkezet esetében teljes az újraemlítés, így agrammatikus lenne megszakított olvasatként: „itt házam előtt betérjen”, tehát kanonikus sorrendre és a koreferencia esetére következtethetünk. A példa jól mutatja, hogy ugyanúgy explicit alany tartozik az igenévhez, mint a finit igéhez. Hasonlóképpen:

- (17) 1761: *A múlt ősszel Körtvély töréskor a Tanu **két fia** Fessetönének Körtvélyt **törvén** azután egy hétre a Tanúnak egyszersmind **azon két fia** igen nagy azon egy formájú nyavalyában estek* (Bosz. 488.)
- (18) 1736: *[akkor az leánynak valamelyik asszony atyafia [...] gyűrűt akasztván, az legénynek ugyanazoktól, kik az leány gyűrűt bévítették volt, kiküldötte,] azt az **legény elvéén**, rendszerént az **legény** újólag béküldötte két atyafiait, és az leányt hűtre kikérte* (Apor MetTr. 9. cikkely)
- (19) 1851–1854: *A helységben Márton napján, november 11-én **esvén a bucsu**, vagyis egyház felszentelésének **ünnepe**, ez volt a határozott nap, melyen az iskolábajárás kezdődött* (MTSZ)

Jellemző emellett a referens névmási újraemlítése, nemritkán *is*-sel kiegészítve (a középmagyar kori finit áljelzői mellékmondatokról ld. Dömötör 2006), ugyancsak a kanonikus olvasatot támogatva:

- (20) 1640: ***Erdődine Leányomis ide jóuén** hozzám, **ő is** annira jutot az rosz katár miatt, hogy ugyan Fekszik belé* (LobkPopp. 93.)
- (21) 18. század: *De azzal nem **gondolván Tökölyi Imre, maga is** mellette lévő magyarsággal oda érkezett és oda szállott* (Károlyi Sándor önéletírása 9)

- (22) 1715: *szoros titokban tartván mind addig a dolgot, mig a resoluciot nem obtinealtuk, ne hogy a köztünk gyakran meg fordulo Trajectumi és Franeqverai Magyarok valamit észre vévén, ökis importune zör-gessenek, és talám nekünkis kárt tégyenek* (Peregrl. 28.)

Az alábbiakban az igenév saját alanyának referense az újraemlítés során már nem feltétlenül alanyi szerepben jelenik meg. Az igeneves tagmondat-ban szereplő elem referense az újraemlítés során eltérő esettel is megjelen-het névmásként, az **alanyváltás** mellett ez is mutatja, hogy az igenévnek saját bővítménye az alany (*uram – őkegyelmétől; levelem – vele; unokács-kája – kinek is; leveled – kit is*):

- (23) 1695: **Trombitás János Uram haza érkezven, az Becsi dolgokat, tu-dom, kgl d ő kglmetül** bőven megh értette.
(Teleki Pál levele Vér Juditnak, Teleki levelezés 17.)
- (24) 1706: **Édes Szívem, levelem** már régen készen **lévén, csak postát vár-tam velle** (Bark. 90.)
- (25) 1715: **leven** egy **unokacsakaja** az fatensnek **kinek is** nagy hirtelen nya-valyaja eset (Bosz. 26.)
- (26) 1723: **Szintén ez órán érkezvén** 19 dik praeteriti irott **leveled** Szívem, **kit is** kedvessen vettem. (Kár. 303.)

Kimutatható olyan változata is a bővítmények közötti koreferenciának, amikor az újraemlítés úgynevezett referenciapont-szerkezet része, azaz egy adott entitáshoz közvetetten egy másik entitáson keresztül férünk hoz-zá, metonimikus rész-egész viszonyban (*lába – Palasti Balázs*):

- (27) 1692: Tudgya [ti. a tanú] *az el múlt Nyáron ösve habarodván* Liska Susanna **Palasthi Balással, uttyában az Palasti Balás lába** annyira meg romlott [...] (Bosz. 505.)

Az alanyok után – vagy a folytatásban, az eltérő szerepű referensek után – megjelenő *is* explicite jelzi az igeneves és az igés tagmondat határát, elvá-lasztva őket egymástól, így támogatva az újraemlítésként való értelmezést:

- (28) 1706: *Mikesné Aszonyom is volt nállam, s Vay Lászlóné s a többi, kik idegenyek lévén, dolgomhoz sem láthattam. Erős uram is itt lévén, ő* **Kegyelmével** vettük volna rendbe a dolgokat (Bark. 131.)

A (28) példában megjelenő *többi – kik* elemek ugyancsak koreferensek egymással, azonban a folytatás („*dolgomhoz sem láthattam*”) már másra

vonatkozik, így a *kik* az igenév alanyának számít. Az *Erős uram – őkegyelmével* említések a referens megjelenései az esetet tekintve is különbözőnek egymástól; az *uram őkegyelme* mint említési forma ugyan együtt is rendszeresen előfordul a korszakban, azonban csak közvetlenül szomszédos formában, tehát az itt látott megoldást eltérően kell értelmeznünk, az *őkegyelme* eszerint anafora. Az *is* és az eltérő eset úgyszintén lehetetlenné teszi a megszakított olvasatot.

A névmási alany ugyancsak megjelenhet újraemlítve a kontraszt miatt – az alábbi részletben az *indulván* többes szám első személyként (’indultunk’) is azonosítható:

- (29) 18. század: [*Heflányok felé lineában rendeltem; s az ellenség is hasonlóképen;*] *de se ő se én nem indulván* egymásra, végre *ő* az két faluban megtelepedett (Károlyi Sándor önéletírása 77)

A referens újraemlítése nem hangzó is lehet, az eltérő eset ellenére (vö. *mennem* – ’nekem’, *függése* – ’neki’) ugyanakkor így is nyilvánvalóan ugyanarra az entitásra vonatkozik, mint ami az igeneves tagmondat bővítőményeként is megjelenik, azaz a koreferencia esetéről van szó:

- (30) 1744: *Az én Férjem pedig, lévén az Édes Anyámtól-is nagy függése, Vallásom iránt nem szólott* (Bethlen Kata XX)

- (31) 1705: *Én* tegnap későn *érkezőn* Kis Tapolcsányban, ugyan azon éjel négy mérföldnire *kellett mennem* az Méltóságos Fejedelemmel nagy fáradtsággal (Ráday levele feleségéhez, Kajali Klárához 34.)

Az igeneves szerkezetet követő *kell*, *lehet*, *sikerül* stb. igék hatására a folytatásban újraemlített referens külső kiindulópontból jelenik meg (*neki* ’nekünk’, ’nekik’). Ez a jelenség napjainkban is kimutatható – nem hangzó igeneves alannyal is:

- (32) *Sokszíniú látványt várván* [= ő, a laikus] *a laikusnak* egyfelől csalódnia kellett (MNSZ2)

- (33) *Aki* viszont kert nélkül maradt, vagy távolabbi vidékről *érkezve* sem sikerült még *neki* egy kis háztáji kertet, gazdaságot kialakítania, *az* ki van szolgáltatva a piacnak (MNSZ2)

- (34) Innen Lublába *érkezve* újból át kellett *kelnünk* a vízen (MNSZ2)

- (35) Várnába *érkezve* sikerült valahogy *feljutniuk* egy Konstantinápolyba tartó osztrák gőzös fedélzetére (MNSZ2)

Az igeneves és igés tagmondat közötti lexikális és névmási koreferencia tehát nemcsak a levelekre és a perekre jellemző, ráadásul a közelmúltig, illetve napjainkig is adathozható egyező és eltérő referensekkel egyaránt. A bővítmények újraemléltése az igeneves tagmondat finitobb jellegére utal azáltal is, hogy jelzi a tagmondatok határait, emellett a szórendet tekintve a kanonikus olvasatot támogatja.

6.4. Szórend, tagmondatsorrend és igenévi alany

Ahogy arról fentebb szó volt (ld. 6.1), mellérendelés esetén igenév alanya úgy is lehet explicit, hogy a folytatásával egyezik – az ige alanya viszont nem hangzó. Felmerül, hogy alárendelő viszony esetében is lehetséges-e ez, illetve milyen egyéb sorrendi-szórendi sajátosságok befolyásolhatják az alany megjelenését és hovatarozását. Kimutatható ugyanis, hogy az igét követő igeneves tagmondatra jellemző a saját alany; az igenevet követő explicit alany pedig ugyancsak valószínűsítheti a megszakítás nélküli olvasatot. További tendencia, hogy az igeneves tagmondat ugyan beékelődhet a főmondatba, de egyértelműen explicit alany tartozik hozzá. Az alábbi példa egyező alanyt mutat, amely az igenév bővítménye is lehet:

- (36) 1706: *Én, Szívem, a Kegyelmed leveleire választ **adván**, Károlyba küldtem, s magam is Isten jóvoltából hétfőn meg akarok indulni*
(Bark. 109.)

A kanonikus olvasat a formális felfogás szerint kétségbe vonható, ugyanakkor a (36) példa esetében finitként megkonstruálva kevésbé lenne természetes a kihelyezett olvasat, illetve a főmondathoz tartozó alany: „Én, szívem, Károlyba küldtem [azokat], miután a kegyelmed leveleire választ adtam” ~ „Miután a kegyelmed leveleire választ adtam, én, szívem, Károlyba küldtem [azokat]” vö. „Én, szívem, miután a kegyelmed leveleire választ adtam, Károlyba küldtem [azokat]”. Nem nyilvánvaló, hogy a szövegelőzményből, illetve a szituációból kikövetkeztethető-e olyan kontraszt vagy más pragmatikai motiváció, ami a névmási alany explicit voltát motiválja (noha a levél és írója: *küldtem [választ] – meg akarok indulni* szembeállítás akár elegendő is lehet). A szerző ugyanakkor más írásaiban igés és igeneves tagmondat esetén is használja az explicit névmási alanyt, akár egymást követően is:

- (37) 1705: *Jóllehet én Dunán túl létében is olykor szaporábban vettem az Kegyelmed levelét, de én az én kötelességemnek meg akarván felelnem, nem akarám elmulatni, hogy Kegyelmedet levelem által meg ne látogassam.* (Bark. 43.)

A közelmúlt adatai alapján sem nyilvánvaló, hogy egyező alany esetén az igenév bővítménye lehet-e explicit; mindenesetre az alany megelőzheti és követheti is az igenevet:

- (38) [...] és az az illúzió élteti, hogy a mindennapi **beszéd közeledvén** az irodalmi nyelvhez egyszer majd pallérozottabb lesz (MNSZ2)
- (39) *Most, okkal vagy ok nélkül rettegvén e népség* cukros pikszise szilánkokra hullásától, hisztérikus Kulturkampfba kezdett (MNSZ2)

A (39) példa esetében kevésbé kételkedhetünk abban, hogy az igenévhez tartozik az explicit alany, ugyanis számos további bővítmény követi (*cukros pikszise szilánkokra hullásától*), ezek csak a *rettegvén*-hez tartozhatnak, elhatárolva a tagmondatot az igés folytatástól. A (38)-as példa kétértelmű a tagmondathatárokat és az explicit alany hovatartozását tekintve, azaz a kanonikus olvasat is motivált, nemcsak a megszakított: a mindennapi beszéd, [*'mivel / ahogy az irodalmi nyelvhez közeledik'*], egyszer majd pallérozottabb lesz, vagy *'mivel / ahogy a mindennapi beszéd az irodalmi nyelvhez közeledik, egyszer majd pallérozottabb lesz'*. (A kérdésről ld. még 7. pont.)

Amikor az igeneves szerkezet **követi az igét**, a történeti adatok alapján nem mutatkozik olyan ige a közvetlen környezetben, amelyhez az alany szerkezetileg és szemantikailag kapcsolódhatna, azaz az explicit alany az igenévhez tartozik:

- (40) 1708: [*Úgy Serédiné dolgát is, Édes Szívem.*] *Lám, őtet is elég kárba hozták a Serédiek, ha azért most ezen pretenziójukat lehetne suspendálni, **ők** sem adván részt az erdélyi jószágbul* (Bark. 218.)
- (41) 18. század: *Azomban beküldöttem Kismartonban, hogy puskaporok fogvatkozása miá jöjenek ki, mint sem oda veszsenek, **nem lévén erőm** az megsegítésre* (Károlyi Sándor önéletírása 77)

Az, hogy az igenévnek az igét követően is lehet saját alanya, ugyancsak a szerkezet viszonylagos függetlenségét, finitebb jellegét mutatja. Az igés tagmondatot követő igeneves szerkezet helyzete és funkciója (okság ~ magyarázat) egyaránt motiválhatja az explicit saját alany megjelenését:

- (42) 1706: *Én már csak Kegyelmedtől várok, s ha oda tetszik, ahol semmi élés nincs, módjárul is hogy lehessen, mert az ekébül is kidűl a marha, nemhogy utazhasson, **nem lévén széna** már jobbára sohol is*
(Bark. 86.)
- (43) 1712: *talán őszre kelve magunk is bemennénk, jobbára egy **rugaszkodás lévén**.*
(Kár. 130.)
- (44) 1761: *a másik Fiú ugyan nem reszketett, de az is azon nyavalyában lévén egy napon mind ketten el temettettek, egyszersmind **esvén** reájok a **nyavalya** is.*
(Bosz. 488.)
- (45) 1854–1855: *Kocsisának csak ritka, kiváló esetben volt szabad ostort bocsátani: az ostor helyét lova oldalán szégyennek tartá. **A néző** a ló lustaságát **következtetvén** e jelről.*
(MTSZ)
- (46) 1855 e.: *Azonban a kérdéses cikk jelenleg úgy is kimaradt volna, a **márcziusi események** komolyabb közlendőket **igényelvén**.* (MTSZ)
- (47) 1854: *Daniell, kire több ízben hivatkozáink, 30° különbséget is észlelt ugyanazon éjjel két hév mérőn, **ezek egyike** völgyben, **másika** egy szelid dombtetőn **levén** fölállítva, s **ez utóbbi mutatkozván** mérsékletre nézve a kedvezőbbnek*
(MTSZ)
- (48) 1854: *Bajos, mondhatnók talán veszélyesnek is némileg, átalános szabályokat állítani föl a művészet e részére nézve, olly **sok függvén** itt a növények végelenül változékony különös sajátságaitól* (MTSZ)
- (49) *Az iskolában kórus is működik, nem is egy, **a két zenetanár nem tudván** együttműködni kellőn, de hát ebből ez esetben inkább jó származik*
(MNSZ2)
- A történeti kutatások alapján az ómagyarban rendszeresebb volt az igenév előtti alany, illetve az ige előtti igenév (vö. Károly 1956; ill. 3.3). A középmagyar kori források a korábbiakhoz képest nagyobb változatosságra, szórendi és tagmondatosrendi szabadságra engednek következtetni, beleértve azt, hogy az **alany is követheti az igenevet** (ahogy fentebb is):
- (50) 1698: *[Minemű bajom vagyon Istvánnal, nem győzném leírni. [...]] Irinyit rútul öszveszidta s talám meg is szalasztotta.] S ma **érkezvén be** kétszáz **német**, azok közt rútul szeleskedet s lövöldözöt* (Bark. 1.)

- (51) 1771: *Csuzi Janos hatodfél esztendő korokig fel-nevelte őket maga házánál, de idővel meg-halván egyike, a' másik-is hamar megbetegedett utánna* (Csapó, Ispotály, 27)
- (52) 1761: *Harmadik izben ugyan a Tanúhoz **menvén Fessető Istvánné**, kérte a Tanú igen szépen Isten nevében hogy gyógyícsa meg* (Bosz. 488.)

A fenti esetekben saját alanya van az igeneveknek – a sorrendi mintázat ugyanakkor arra enged következtetni, alanyváltás nélkül sem lehetne általánosítani a kihelyezett olvasatot. Az (50)-es példában a *kétszáz német, azok* a kontextus nélkül a kihelyezett olvasat példája lehetne, azonban a folytatás egyértelművé teszi, hogy koreferencia van a bővítmények referensei között (hiszen az *azok* [között] már természetesen nem alanyi szerepű).

Beékelt helyzetben ugyancsak lehetett saját alanya az igeneves szerkezetnek, például az alábbi idő / feltétel jelentések esetén ('ha Isten velünk lesz', illetve 'ha / amikor ő megjön'), ahogy idő vagy okság kifejezésekor is:

- (53) 1676: *Így azért ha erőt vehetnek szegények, én is velök, **Isten velünk lévén**, útra indulok már valaha.* (Beregszászi István Régi m. lev. 235)
- (54) 1710: *im expediálom **Gyarmatit** postán, hogy **ű** [= ő] **megjüvén**, mindjárt indulhassak.* (Bark. 250.)
- (55) 18. század: [Nyiri András] *Minesdorf nevű helyt Austriában, mely azelőtt Magyarországhoz való hely volt, **németek szorulván belé, porrá égetett*** (Károlyi Sándor önéletírása 79)
- (56) 1736: *Az leány apja penig, **elmenvén az násznépe**, akkor harmadnapon az gazdákot vendéglette meg* (Apor MetTr. 9. cikkely)
- (57) 1851–1854: *Ő azonban rábeszélte a helység előjáróit, hogy a tehenek helyett engedjenek neki vagy husz darab juhot tarthatni oly kölcsönös egyezmény mellett, hogy ez esetben – **közös legelő nem lévén** – a helység jószágá járhasson a majorsági földekre* (MTSZ)
- (58) 1852: *A conservatív párt egy része hallgatva fogadta; más része olcsó liberalismusnak mondá, mivel az illetők, **adókievetési kulcs nem lévén**, magok állapíták meg az arányt, melyben a közterhekhez járulniok kell* (MTSZ)

A mondatbeli szerepük (okság, feltétel) miatt az alábbi igeneves tagmondatok is beékeltnek számítanak – saját alannyal:

(59) 1854–1855: *De ez továbbá is nyakason vonakodván*, [‘mivel ez[= ő] is nyakasan vonakodott’] *a katonák szuronysegezve megrohanák* [ti. ezt / őt / a területet] (MTSZ)

(60) 1854: *mit ő még most nem tart lehetetlennek, és meg van győződve, hogy ez megtörténvén*, könnyű lesz királyát a pápával is kiegyeztetni (MTSZ)

(61) 1854: *A szolgabíró nagyokat pillant s kezd már szunnyogálni, de a pandur pipafüstjét a szél orrába vervén*, oda dörög (MTSZ)

A közelmúltban sem példátlan, hogy a beékeléses szerkezeten belül van saját, explicit alanya az igenévnek:

(62) 1968: *volt még valószínűleg tucatnyi oka annak, hogy – ízlésem, hajlamaim is közrejátszván* – az ellenkező oldalon vonultattam fel lázadó gyöngeségemet (MTSZ)

(63) [...] *melyek opuszaim vázlatait, változatait, jegyzeteit tartalmazzák; gépiratokat, melyek – a munka immár megjelenvén*, fölöslegesek (MNSZ2)

(64) *csak eszembe jut a karórám, mely – lemerülvén eleme* – hónapok óta nem mutatja a drága időt. (MNSZ2)

(65) *legbölcsebb és legművészebb német nyelvű hírlapíróinak egyike volt, aki – anyagi viszonyai borulván* – 1907-ben enkézzel lőtt golyót szívébe (MNSZ2)

(66) *Igazán komollyá csak akkor válik a helyzet, ha majd – idő telvén* – már mi is afféle "kánaánként" fogunk feltűnni a szemükbe (MNSZ2)

(67) *Én most, így állván a helyzet*, azt tartanám legfontosabbnak, hogy kihúzd az időt (MNSZ2)

(68) *mind a három leány rajta nyugtatta a szemét. Bizonyára nem azért, mert Jácint előttük állván*, a fejüket sem kellett ide vagy oda forgatni (MNSZ2)

Emellett a referens újraemlítésekor az esetbeli eltérés miatt (*akik – részük*) saját alanya lehet a közbeékeltnak részletnek:

- (69) *Raadásul először a sofőröket kellett berendelni, akik **lévén nagy részük** civil alkalmazott, a város különböző pontjain laktak* (MNSZ2)

Előfordul az is, hogy a szöveggörnyezetben jelölt esemény egésze az ige-neves részlet implicit, nem hangzó alanyának referense – a szövegbe éke-lődött formában is:

- (70) *e lázas tanári munka következményeként megszületett végeredmény ismertetésére, lassan **hagyománnyá nemesedve** [= 'a végeredmény ismertetésének eseménye, melynek része a faültetés'] egy fa elültetése gyűltek össze a résztvevők.* (MNSZ2)

A (70) példa finit módon legtermészetesebben vonatkozó névmási alárendelésként lenne megkonstruálható ('végeredmény ismertetésére, ami lassan hagyománnyá nemesedik'), így szintén szerkezeti függetlenséget mutat. Az idézett szövegrészek megerősítik, hogy az igenévhez többféle sorrendi-szórendi helyzetben is tartozhatott saját, explicit alany (a pozíció mellett a funkció által is motiválva), nemcsak folytonos, kanonikus tagmondatsorrend esetén, hanem a megszakított olvasatú mondat szerkesztést is beleértve. (Az igéével egyező referensű explicit alany hovatartozásának további kérdéseire a 7. pontban térek vissza.)

6.5. Explicit alany – nem hagyományos határozói funkciók esetén

Jelen tanulmány egyik feltételezése az, hogy az ige-neves tagmondatnak lehetnek olyan aktuális funkciói, amelyek inkább elvárhatóvá teszik a saját vagy az explicit alanyt – jellemzően azok a funkciók ilyenek, amelyek a főmondat eseményéhez kevésbé szorosan kapcsolódó körülményt írnak le. Az adatok alapján a módhoz és az állapothoz képest már az idő és az okság különböző aspektusai is ilyenek (ld. 6.4). Kevésbé hagyományos határozói funkció továbbá a specifikálás, a hozzáadás (*addition*), illetve a mellékkörülmény, amikor az igenévvel és az igével jelölt események oksági összefüggést nem mutatnak, a két eseményt pusztán az köti össze, hogy egy helyen és egy időben zajlanak, más tekintetben függetlenek egymástól (ld. tipológiai szempontból Kortmann 1995). Például:

- (71) 1717: *egykor a **gyertya is igvén**, masod magaval bejőve Totth Pálne* (Bosz. 30.)

A fenti részlet esetében az *égvén* saját alannal rendelkezik, a szöveggörnyezetben nincs olyan ige, amelyhez a *gyertya* grammatikai és szemantikai

értelemben tartozhatna; ezt épp az motiválja, hogy az igenév olyan körülményt, állapotot fejt ki, amely nincs közvetlen kapcsolatban a fő cselekvéssel, annak szempontjából egyrészt elkülönül, önálló, másrészt mellékes. További példák:¹³

(72) 1756: *sokan akkor tulajdon öltözetekben mentek be az ajton a Fatens-hez, ézaka világ lévén a Házban* (Bosz. 484.)

(73) 1730: *Az el múlt esztendőben a Fatens haza feli ment volna Ló haton este circiter 8 ora tajban, szép hold világ lévén a gyakrabban említett Masasné haza előtt, az lova meg hortyantvan magát* (Bosz. 79.)

Hasonló funkcióra a közelmúlt, illetve napjaink adatai között is van példa, a tágabban értett, nem hagyományos határozói funkciókban, mint az ok-sághoz is kapcsolódó értelmezés-specifikálás, vagy éppen a hozzáadás / mellékkörülmény, továbbra is megjelenhet saját alany:

(74) *Győr csudaszép, barokkos belvárosának szíve szolgál otthonául a rendezvénynek, annak méreteihez alkalmazkodván őt galéria*
(MNSZ2)

(75) *a Nagytemplom oszlopainak kőcsigái életveszélyessé váltak, mázsás darabok zuhanván le belőlük*
(MNSZ2)

(76) *a továbbiakban pedig csapatokban mutathatták meg a gyerekek ügyességüket, kreativitásukat, minden csapat elnyervén a megérdemelt jutalmát*
(MNSZ2)

(77) *váltsa ki végre az úrnőt, ő, a Gyalog, sírjából fölhozván a fényre, s halottaiból a drága királynőt föltámasztván – ő maga hulljon a mély sötétbe*
(MNSZ2)

A (74–77) példák igeneves tagmondatait összetettségük miatt hagyományos alárendelő kötőszós tagmondatokkal kevésbé is lehet egy az egyben megfeleltetni, inkább a kapcsolatos, illetve magyarázó vagy épp következő mellérendeléssel állíthatók párhuzamba ([74]: 'ugyanis' / 'és' / 'és

¹³ Az utóbbi a szövegtípusban finit változattal is kimutatható, jellemzően kötőszóval jelölt vagy jelöletlen kapcsolatos mellérendelésként kapcsolódik az előzményhez és/vagy a folytatáshoz is: 1584: Vagyon tizenhat esztendeje és szinte Szent Jakab estin vala tíz órakort éjjel, *szép holdvilág vala*, és ez Zeles Miklósné eljőve az uccára (KBosz. 21.), 1751: Tudgja világossan e fatens *szép hód világ volt* az ház Ajtaji nyitva voltak, hanem a Pitvar ajtajának a rács ajtaja volt bé téve (Bosz. 328.).

így’ annak méreteihez alkalmazkodott öt galéria’). Az értelmezés, specifikálás megjelenik *-va/-ve* változattal is, explicit alannal (a referens újr említésével, vö. *huszárok – mindegyikük*):

- (78) *A Kossuth huszárok, amíg lőszerkészletük tartott, hősieen állták a harcot, 5-6 dragonyost **vágva le mindegyikük**.* (MNSZ2)

A nem hagyományos határozói funkciók mellett az okság kifejezése is jellemzően a *-ván/-vén* változattal preferált (az MNSZ2 alapján legalábbis, beleértve a *lévén*-t, ami azonban kötőszóvá is grammatikalizálódott, ld. Gugán 2015). Ilyenkor az igenév – a szituációs kontextus ismerete nélkül – egyaránt jelölhet ’ahogy’, illetve ’miután / mivel’ viszonyokat, explicit és implicit saját alannal egyaránt:

- (79) *A **teendők** némelyhol **megszűnvén**, kis beszélgető csoportok keletkeztek* (MNSZ2)

- (80) ***Telvén az idő**, már alig jár valaki rajta* (MNSZ2)

- (81) ***Ezek történnén**, nagyjából s egy kicsi kedvezéssel Baglyodot már csakugyan falunak lehetett nevezni* (MNSZ2)

- (82) *A rádióst kívágyák a munkahelyéről, mert a **mélabú** reá is **átragadván**, egyik hallgatója problémájára azt találja mondani, hogy őszintén sajnálja [...]* (MNSZ2)

- (83) ***Elmaradván az izgalmak**, a befejező játékrész afféle könnyed örömpólóvá lényegült át* (MNSZ2)

- (84) *az **iskola** elsején **kezdődvén**, úgy sejttem, szeptember első napjaitól kezdve arra is sor kerülhet* (MNSZ2)

A (79–84) példák azt mutatják, hogy az igeneves tagmondatban kifejezett komplex – az egyes kontextusok alapján eltérő mértékben összekapcsolódó ’ahogy – miközben – miután – mivel’ stb. – körülmények hangsúlyosabbá válhatnak, így viszonylag függetlenné is a közvetlen előzménytől vagy folytatástól, ennek egyik jele lehet az explicit vagy implicit saját alany.

6.6. Lexikai és névmási alany

Ahogy arról volt szó, korábban felmerült a *-ván/-vén* végű igenév hasonlósága a harmadik személyű *megyen, leszén* stb. formákkal – ugyanakkor a harmadik személy rendszeres jelöletlensége is (ld. 3.2, 3.3) – ahogy az

adatok alapján sem bizonyult a hasonlóság elegendő motivációs tényezőnek. A – jelen tanulmányban alkalmazott terminológiával – *finit jellegű* megoldás nem vált kizárólagossá sem a korszakban, sem a későbbiekben, hanem egy szerző egy szövegén belül is váltakozott a nemfinit változattal. Problematikus tehát arra következtetni, hogy ténylegesen megvalósult az igealakként való újraelemzés, ha egyszer a kategóriaváltás nem állandósult. A *leszen, megyen* stb. a gyakoriság alapján sem egyértelmű motiváció a harmadik személlyel való azonosításban (a TMK alapján Varga 2019).

Az ó- és középmagyar kori, harmadik személytől eltérő alanyú igeneves adatok (ld. még Gugán 2006, 2007; Varga 2014, 2019) arra engednek következtetni, hogy a *leszen* típusú formákkal kapcsolatos analógia a 16–18. század során sem érvényesül. A 17. századi nyelvitanok is megerősítik azt, amire az adatokból következtethetünk. Komáromi Csipkés György a következőt jegyzi meg a *-ván/-vén* végű igeneves formákról: „nincsen személye; sem száma, hanem bármely személyhez illeszthető akár egyes, akár többes számban, mint *én, te ő, mi ti ők lévén*” (Komáromi, A magyar nyelv magyarázata, 213, Vladár Zsuzsa fordítása).

Néhány példa az explicit (saját vagy folytatásos) névmási alanyra:

- (85) *kerdem merre hoztatok, es monda, hogj Tokaÿra, **en tudakozuan** iobban veghjre menek, tahat shemmj Chedulaia nincz rea* (JLev I.26.)
- (86) ***Én** édes aszszonkám immár tovább tovább **menvén**, s te is beljebb mégy Érdélben, és ritkábban hallhatunk egymás felől*
(Bethlen Gábor levele feleségéhez V. MTörtTár 1879)
- (87) 1710 e.: *Ötödik **ülvén én** alól rajta, szóról szóra igy hallám*
(Bethlen Miklós 544)
- (88) 1733: *Én sírva panaszkodtam, hogy **én** szegény **lévén**, miért cselekeszi azt velem, ő azt mondá nékem [...]* (KBosz. 339)
- (89) 1695: ***Mi ehez nem tudván** és oda haza Batyam Uramek is aszt mondottak, Ingram Uram mindent véghez viszenn.*
(Teleki Pál levele Vér Juditnak, Teleki Pál levelei 8.)
- (90) 1717: *mely dolgott **mi tagadván**, ő mondotta ne tagadgyatok*
(Bosz. 30.)
- (91) 1821: *Ezen dilemmának kirekesztő, 's minden egyéb esetet lehetetlennek állító szoros értelmét, **mink** itt bővebben fejtegetni **nem akarván**,*

- elegendőnek lenni gondoljuk, azt említünk: hogy, a ' mi vélekedésünk szerint, ez nem csak mind a' kettő egyszermind igaz lehet, és könnyen megtörténhetett* (MTSZ)
- (92) 1621: *Ezen órában hozák az fileki vicekapitán levelét, én édes szívem, melyben írja, hogy tegnap előtt délután ama hitetlen Herencsényi, ki mellett **te is** sokat **tőrekedvén** dolgaiban mennyi jóval voltam az árú-lónak, Fileknek az felső várát meglopta, és az benne valókat Ferdinánd számára eskettette mindjárt*
(Bethlen Gábor III. MTötrTár 1879)
- (93) 1632: ***Te** iffiu ember **Léuén**, mjndeneket mégh által nem Láthacz, ha más ember megh nem mondgya* (LobkPopp. 25.)
- (94) 1639: *Mindenek tölled várnak hogy eledelt adgy nékik idejekor: **Te adván** ['ha te adsz'] nékik fel-szedik, fel-nyitván a kezedet, mindenek bé-telnek joval* (Tasi Gáspár 76)
- (95) 1741: *Vald meg mind ezeket **te cselekedvén** hol vetettél szövetséget az ördögökkel, és annak mennyi ideje?* (Bosz. 358.)
- (96) 1789: *Így **te is** meg **járván** e' föld' kerektségét, / Magadbann fzemléled világ' tsekélységét*
(Barcsay Ábrahám: Bacchus, s a tokaji bor eredete, MTSZ)
- (97) 1744: *Mert meg-ujjulának Én rajtam az tőlem erővel el-vett és Római Katholika Vallásra hajtott Gyermekeim iránt való keserves gyötrel-meim, midön **ők-is felnevelkedvén mindketten** Házassági időt értenek*
(Bethlen Kata CXXXVI)
- (98) 1791: *Alkalmatlanok **lévén** **ők az** orvosság' vételre ['ha ők alkalmatlanok'], ezt tegyed* (Szentmihályi Mihály: Házi orvosságok: 125)
- (99) 1812e.: *Igy a püspök ellenem még inkább mérgelődött, hogy mindenben én triumfáltam. **Ők tudván** azt, hogy a királyi commissarius engem szenvedhet, egész proverbium volt Váradon* (MTSZ)
- (100) *Így **elmenvén** **ők ketten**, kedves anyám azt találta mondani, hogy azzal a gyufával nagy tüzet nem fogunk tenni* (MNSZ2)

A fenti szövegrészek alapján az igeneves tagmondat különböző funkciókban lehetett, időt, okságot, feltételt kifejezve, de akár mellérendelésben is. Az explicit névmási alany megjelenése ugyanakkor finit ige esetén sem törvényszerű, megjelenését az információszerkezeti szempontok mellett

(vö. Sárík 1998: 427) az attitűdjelölés vagy egyfajta kontraszt jelzése motiválhatja – ahogy igenevesen is, például:

(101) 1705: *Azért, Szívem, **Kegyelmed tudósítván, én is ahoz alkalmaztatom magamat**, mert mások sokan sokat mondanak* (Bark. 36.)

(102) 1706: *Az mesterembereket **én is megijesztvén** alkalmasint, készül a munka.* (Bark. 101.)

A névmási alany implicit volta az információ visszakövetkeztethetőségének gazdaságossági elvével is magyarázható (Cristofaro 2007; ld. 2.3). Ezzel összefüggésben az adatokból a gyakoriság nem következtethető ki, mégis a jó néhány előfordulás, valamint a korabeli nyelvtanból idézett részlet alapján többé-kevésbé általánosan elfogadottnak tekinthetjük a jelenséget a középmagyarban és a későbbiekben is.

Az igenév 3. személytől eltérő névmási alanya explicit alannal sem példátlan a közelmúltban, illetőleg napjainkban (tekintve, hogy az igenév előtt és mögött is lehet több szónyi távolságban, ezáltal sem nyerhetők ki célzott kereséssel az adatok – számos további adat lappanghat tehát a korpuszban):

(103) *ő nagyon óhajtotta a bohóc szerepét játszani, de a társulat nem adta neki, hanem nekem, s most **én távozván**, búcsúzásunkkor átadtam neki a szerepet* (MNSZ2)

Felmerülhet, hogy az igenévhez tartozik-e a kitett névmási alany, amelynek a megjelenését ezáltal a kontraszt motiválja: ő óhajtotta – nekem [adta = a társulat], én távozván – neki [átadtam]. Ezáltal finit igével megkonstruálva is a mellékmondatban lenne természetesebb az explicit alany megjelenése: „s most *hogy / miután / mivel én távoztam / távoztam*, búcsúzásunkkor átadtam neki a szerepet” vs. „most *hogy/miután/mivel távoztam/távoztam*, búcsúzásunkkor *én átadtam* neki a szerepet” (az utóbbi megoldás az igekötő – ige fordított sorrendjét is indokolná). Néhány további példa, ahol az újabb adatok kapcsán is fogódzónak mutatkozik az *is* a tagmondathatár elkülönítésére, igével megkonstruálva is természetesebb lenne a 'csak diákokat keresünk, mivel / ugyanis diákok vagyunk mi is', illetve a 'mivel én magam is autós vagyok', vagy éppen 'noha mi is kicsik vagyunk'. (A *mi közgazdászok lévén* esetében pedig akadályozza a névmás kihelyezett elemként értelmezését az, hogy abban az esetben több tagmondat ékelődik a *mi* és a releváns igei állítmány, a *folytattuk* közé):

- (104) *Csak diákokat keresünk, diákok **lévén mi** is, olyan iskolából, ahova mi is járunk* (MNSZ2)
- (105) *Ugyanis **én magam is** autós **lévén**, hát megpróbálok inkább a megengedett 50 kilométeres sebességet kihasználva, útviszonyoknak megfelelően [...]* (MNSZ2)
- (106) *[...] egyesítésnek neveztek, mivel hogy a Babes egyetemmel vonták össze és akkor a mi szakunk, **mi közgazdászok lévén**, a Babesen nem volt hasonló szak, így egyértelmű volt, hogy Bukarestbe irányítottak és ott folytattuk* (MNSZ2)
- (107) *még is azért talán, **mi is** kicsik **lévén**, de talán, talán, mégis csak meg tudjuk tartani ezt a konferenciát* (MNSZ2)
- (108) ***Ők** ugyanis az ilyen mondatot **hallván** kikapcsolják a készüléket* (MNSZ2)

A fenti példák alapján a közelmúltra is érvényes az, hogy a határozói igenev nem kizárólag a harmadik személynek felel meg – az alany száma és személye továbbra is a kontextusból következtethető ki, ugyanakkor explicit megjelenésének nincs grammatikai akadály. Ezzel összefüggésben ugyanakkor problematikussá válik az, hogy a -ván/-vén képzős igenevet a -va/-ve ragozott változatának tekintsük – történeti adatokkal egyelőre legalábbis nem igazolható ilyen kapcsolat. A 19. századból ráadásul adatolható -va/-ve végű igenév explicit személyes névmási alannyal:

- (109) *Azt kérjük csak, hogy össze jőjete / Majd a' szigetben száll meg a' király, Ott a' rokonság 'egy tekintetétől / Elolvad a' vád' dermedő fagya: / **Engedve ő is, tük sem háborogva**, / Találkozástok békeség leszen.* (MTSZ)

Ha feltételezhető is a ragozást tekintve összefüggés (akár beszélői újraelemzést követően) a képzőváltozatok között, a vizsgált adatok alapján nem érvényesül, így nem is igazolható.

6.7. Képzőváltozatok és diskurzusfunkciók

A történeti forrásokra a 19. század közepéig a -ván/-vén végű variáns volt a jellemző (kivéve a létigével vagy annak igenévi változatával alkotott szerkezetet, vö. Horváth 1991; Gugán 2006), napjainkra azonban ez a változat van visszaszorulóban (a formális megközelítés szerint „dialektális” változat, vö. Bartos 2009). Az igei tulajdonságok miatt az igenév számos

diskurzusfunkcióban jelen volt és van a nyelvhasználatban, ezek egy része szűkebben véve határozói (idő, ok, mód, állapot és ezek kombinációi), más részük komplex diskurzusviszony, mint az idő-feltétel, megengedő, vagy a következményes / következtető (ld. Gugán 2015; Varga 2021 és az ottani hivatkozások). Ahogy arról volt szó (ld. 3.3), jó néhány funkció újabban a -va/-ve végű igenevekkel is kifejezhető, ráadásul stílusában semlegesebb, szociolektálisan pedig kevésbé jelölt módon, mint a -ván/-vén esetében.

A TMK alapján az 1280 -va/-ve képzős igenéből 91 találat esetén beszélhetünk jellemzően implicit, azaz nem hangzó saját alanyról, főként állapotot kifejezve. Szórványosan olyan szerkezetekben is megjelent a képzőváltozat, amely jellemzően -ván/-vén képzővel használatos a korszakban, például időt vagy okságot jelölve – ez azonban a *gyanakodva* esetében nem járt együtt explicit saját alannal:

(110) 1756: *a Fijának Lábát az Áso egyszer meg vágva fel vállalta a Deutralis Aszszony* (Bosz. 484.)

(111) 1753: *Gyanakodva azért Pallagi Andrasnera egy alkalmatossággal arra menvén Pallagi Andrasne be hitta a Tanu ezen szoval* (Bosz. 568.)

Az MTSZ alábbi – szépirodalomból és szaknyelvi szövegekből származó, tallózó jelleggel gyűjtött – példái alapján a 19–20. századi nyelvhasználatban több példa is van explicit, saját alanyra -va/-ve képzős igenév esetén is (a [117] példa esetében az, hogy fordításról van szó, kevésbé befolyásolhatja, hogy épp a -va/-ve változat jelent meg):

(112) 1846: *És az eltűnt tó vizéből Kis folyócska vált a réten; Egy tündér maradva benne* (MTSZ)

(113) 1856: *És az igaz is, hogy új borral kevert vagy édes törkölyre töltött ó boroknak szűrősságát megorvosolja, de kevés hetek múlva új forrásba menve át a reconvalescens bor, tízszer nagyobb erővel formálódik ecetté, és így ezen kevés idő alatt el kell fogyasztatniok.* (MTSZ)

(114) 1856: *Ezen teoriának hódolva, hallottam a Hegyalján egy esetet, hogy egy földesúr állítva, ha minden évben egy hordó aszúborba egy itcze must öntetik eledelül, egy századot haladó időig romlatlan eltartható. De mennyire csatlakozott.* (MTSZ)

- (115) 1862 e.: *a komoly aga, ki lóháton méltósággal halad, előtte **menve egy szolgál s utána a pipa-hordó**; ez jobb kezét az arab ló tomporára fektetve, az első kávéháznál leszáll* (MTSZ)
- (116) 1940: *új népi életforma fejlődik ki s a betyárvilág is belevész a történeti multba, csak egy-egy népszokásban **maradva meg emléke*** (MTSZ)
- (117) *Férje egy karosszékre emelte [= rókává változott feleségét], **vánkosokkal vette körül, s így teáztak meg, az asszony egy csésze aljáról nyalogatva fel** kényes mozdulatokkal a teát, s férje kezéből **szedve föl a vaját és kenyeret.***
(David Garnett: A róka-asszony 222, Déry Tibor fordítása)

Nem nyilvánvaló tehát, hogy a közelmúltban, illetve akár napjainkban is mindenki számára agrammatikusak a *-va/-ve* végű igeneves tagmondatok saját alannyal – ugyanúgy egyeztetés nélkül, mint a *-ván/-vén* képzős változatok esetén –, jöllehet a kérdés további kutatást igényel. Az implicit alanyokat is különféle szempontok szerint tárgyalhatjuk, ilyenek a speciális igecsoportok, az aktuális diskurzusfunkciók és a specifikus vs. általános (illetve eseményt jelölő) referens.

6.7.1. Speciális igecsoportok

A napszakváltást jelölő igékre érdemes külön kitérni, hiszen a formális leírás ezek *-va/-ve* végű igeneves változatát nem tekintette grammatikusnak, ebből következően arra, hogy ezzel a képzőváltozattal az igenévnek nem lehet hangzó alanya (3.2). Az *idő* azonban a napszakváltást jelölő igenevek saját alanya is lehet.¹⁴ Már a középmagyar korszakra is grammatikalizálódott ugyan a *múlva* (ekkor még a *múlván*-nal váltakozva), de a történeti leírás világossá teszi, hogy az *idő* saját alanyt tartalmazó igeneves szerkezet volt a kiindulása (Sebestyén 1965: 79). Hasonlóképpen kimutatható, szépirodalomban akár az utóbbi évtizedekig is a *valamire* (*reggelre, este-tére, másnapra* stb.) *kelve* ~ *kelvén* szerkezet is. Néhány példa (történeti adatokat ld. Varga 2014):

¹⁴ Történeti adattal igazolható, hogy az *esteledik* (*ráesteledik*) saját alanya is az *idő*, és ez explicitté válhatott, amikor maga az este eljövetele volt a figyelem előterében: 1756: Az el múlt nyáron, kaszálláskor, puskázni járván a fatens, *reá esetveledett az idő* (Bosz. 481.)

- (118) 1910: *És azokban a régi időkben, tavaszra kelve, zengett az erdő, a berek, a csalt a kis madarak énekétől* (MTSZ)
- (119) *Éjszakára kelvén a zsvaj alábbhagy* (MNSZ2)
- (120) *télre kelve átkelt a Duna bal partjára* (MNSZ2)
- (121) *Estére már a közeli erdőbe értek. Onnan aztán reggelre kelve tovább* (MNSZ2)

A történeti adatok alapján ez utóbbi explicit alannyal is használatos volt:

- (122) 1745: *Estvére kelvén az üdő* Edvy István az Csordáshoz ment (Bosz. 290.)
- (123) 1808: *Más napra kelvén az üdő, Garam' vizén-is által-úsztattak* (MTSZ)
- (124) 1819 e. *Mikor már a' fü (őszre kelvén az idő) megsárgul, a' juhoknak ártalmasnak tapasztaltatott* (MTSZ)

Tekintve, hogy a *valamire kelvén* és *kelve* szabadon váltakozhatott (bizonyos nyelvhasználóknál akár manapság is váltakozhat), nem lenne logikus azt feltételezni, hogy az egyik esetben az idő az alany, a másik esetben pedig egyezik a ragozott ige alanyával. Jóllehet az vitatható, hogy a szerkezet névutóvá vált-e a történetiségben, vagy manapság annak tekinthető-e (ld. Varga 2014, 2019), annyi bizonyos, hogy a kiinduló szerkezetben az igenévnek (gyakran implicit) saját alanya volt az *idő* – s az *őszre kelve* típusok egyértelművé teszik, hogy a főmondatétől eltérő referensű alanyt kell feltételezni a szerkezetben.

A példák ismeretében tehát mégis lehetséges az igenév saját (implicit) alanya: Sárík (1998) agrammatikusnak tartott példáit átértékelve a személyes névmást tartalmazó példák egyrészt lehetnének megszakított olvasatúak, másrészt elől is állhat a mellékmondat – igés megoldás esetén is. Megszakított olvasat: „Mi, (amikor) megvirradt, hazaindultunk. / Mi, megvirradva, hazaindultunk”. Elöl álló mellékmondat: „Amikor megvirradt, mi hazaindultunk. / Megvirradva, mi hazaindultunk”.

A (125)-ös példa esetében mind az idő, mind metonimikusan véve a megnyilatkozó (és környezete) azonosítható saját alanyként, míg az ige alanya, az *ünnepi hangulat* nem:

- (125) [én / mi / az idő] *Elérkezve a csütörtöki naphoz az ünnepi hangulat teljessé vált.* (MNSZ2)

Az adatbázisok alapján a napszakokra vonatkozó igékből képzett igenevek szórványosan fordulnak elő,¹⁵ a ritkaság ellenére viszont éppúgy kimutathatók a -va/-ve végű változatok is:

- (126) 1919: *Azért a politikai tanácskozás, melyen reggelre **virradva** részt kell vennie [...] se nem izgatja, se nem érdekli többé* (MTSZ)
- (127) *Eleinte még mulattatott is a helyzet romantikája. De ahogy **esteledve** az árnyak nőni kezdtek, a délutáni esőtől fülledt levegőjű, nedves lombok függőnye pedig csak nem akart ritkulni: valami különös, szorongó érzés fogott el.* (MNSZ2)
- (128) *Erős dajkám ki **esteledve** kész bizton kész az új szerepre s pislákoló szememre nézve majd fölvesz karja bölcsejébe fölvesz haját arcomra szórja s fülembe zsondul altatója.* (MNSZ2)
- (129) ***Beesteledve** nos fokozódott a hangulat* (MNSZ2)
- (130) *Elmúlt éjfélt, ilyen késői órában, **hajnalodva** tárgyaljuk ezt a törvényt.* (MNSZ2)
- (131) *szombatról vasárnapra **virradva** akár mínusz 5 fok is lehet.* (MNSZ2)
- (132) *S **reggelre virradva** mindenki (kivéve természetesen a Gróf urat) egészben ébredt* (MNSZ2)

6.7.2. Aktuális diskurzusfunkciók

Az **időviszonyításnál** maradván, az igéétől különböző nem hangzó alany kevésbé specifikus igecsoportokra is érvényes lehet:

- (133) 1836: *Tordai most bizonyossá lőn, [...] a vele veszélyben osztozott szép nőt pedig nőjének hívé. A lakásra **érkezve** rémület, és zavar tölté be az egész házat. Orvosok jelentek meg, a megmentettek veszedelmen kívül levén, Tordai elhagyá őket* (MTSZ)

¹⁵ Példák -ván/-vén képzős változattal: 1862: *Már jóformán **beesteledvén**, a küszöbön megbotlék vala* (MTSZ); 1900: *Különös szokásai közé tartozott, hogy **beesteledvén**, a billiárd-szobában szereti leskelődvé a gyerekeket ijesztgetni* (MTSZ); *A nemzeti asszony írni-olvasni sem tudott. Zsémbelet a költőfejedelemmel, ha **esteledvén** gyertyát gyújtani és verset irogatni szottyant kedve* (MNSZ2); *Harmat frissít percekét, **Hajnalodván** megpihenjünk, ég könnyével keveredjünk* (MNSZ2).

A közelmúltban is jellemző az időhatározói funkciókban megjelenő nem hangzó, de saját alany. Ez a funkció hagyományosan több altípusra is osztható (előidejűség: 'miután', egyidejűség: 'mialatt, miközben'), egy részük azonban nem válik el élesen (érintkező előidejűség: 'amint'):

- (134) *egy kisebb könyvesboltba belépve, mellbe vágott az eladó kérdése*
(MNSZ2)
- (135) *A Szentháromság térre érkezve a romantikus utazás véget ért*
(MNSZ2)
- (136) *A halashoz érkezve természetesen megcsap a halszag* (MNSZ2)
- (137) *A galériába belépve azonban rögtön meglepetés fogadott*
(MNSZ2)
- (138) *A hercegség felé közeledve már lúz gyöngyözi a tanácsos homlokát*
(MNSZ2)
- (139) *Pestre érkezve már várt minket a nyugati cég megbízottja*
(MNSZ2)
- (140) *Az étteremből távozva a kapunál rózsavizet öntenek a vendég tenyerébe*
(MNSZ2)
- (141) *A kapun belépve a régi épületek látványa azt sugallta [...]*
(MNSZ2)

Az alany referense a folytatásban explicite is megjelenhet valamilyen formában, például tárgyként vagy birtokviszony részeként: (138) *közeledve – a tanácsos* [homlokát]. A kikövetkeztethető referens eltérő esetű is lehet a folytatásban: (133) *belépve 'én' – mellbe vágott 'engem'*, (139) *érkezve 'mi' – minket*.

A komplex **idő–feltétel** még a 20. század elején is jellegzetes a *-ván/-vén* képzős változattal egyes szövegtípusokban, nem ritkán explicit, sőt saját alannal (pl. *Ez meglévén, ez megtörténvén* stb., ld. még Varga 2019). Nem példátlan, hogy egy mondaton belül váltakozik a kétféle képzőváltozat, ezúttal funkciómegoszlást jelezve: a *melegítve* inkább idő / mód 'amikor/ ahogy melegítjük' általános alannal, az *elérvén* pedig idő/feltétel, specifikus alannal:

- (142) *A vegyületet melegítve a Curie-hőmérsékletét elérvén* ['ha / amikor eléri a vegyület'] *tércentrált köbös kristályszerkezetű módosulattá alakul át*
(MNSZ2)

Specifikus nem hangzó saját alany referense is megjelenhet a folytatásban, ugyancsak eltérő esetben kerülve ('a szegényebb, egyszerűbb emberek / ök' – 'nekik', illetve 'főtitkár / ő' – 'őt'):

(143) *a polgárokon látott ruha minden korban eszménye volt a szegényebb, egyszerűbb embereknek. Ilyeneket **hordva** az az illúziójuk támadt, hogy valamelyest emelkedtek a társadalmi ranglétrán* (MNSZ2)

(144) [...] *főtitkára súlyos szívbeteg, de hazájába **belépve** azonnal hatósági őrizet alá helyeznék* (MNSZ2)

A folytatásban a specifikus referensű névmási alany is megjelenhet:

(145) *A megye összes kiskorú lakosságára **vetítve** ez 1,25 százalékos arány* (MNSZ2)

(146) *Csupa olyan történet, melyeknek alapjait ismerjük, de az amerikai XX. században **megjelenítve mindez** egyszerre mókás és varázslatos* (MNSZ2)

Mindkét példára igaz az, hogy az *ez*, *mindez* referense implicite az igeneves tagmondatnak is bővítménye – eltérő mondatbeli szerepben, vö. (145) 'ha a lakosságra vetítjük ezt', illetve (146) 'ha megjelenítjük mindezt'.

6.7.3. Általános alany és eseményt jelölő referens

A közelmúlt feltételes jelentéstartalmú, **általános alanyú** igeneves szerkezetein belül megkülönböztethetők azok az elemek, amelyeknek szófaji státusa is kettős vagy vitatható. Az angolban és a franciában egyrészt a beszédaktust módosító, jellemző szerkezetek számítanak ide, *to consider / considering*, valamint a feltételes olvasatú már említett *tekintve, jól meggondolva, viselkedéséből ítélve* intratextuális reflexiók (Duffley – Dion-Girardeau 2015). A magyar adatok egy része esetében felmerül, hogy lexikalizálódtak-e, azaz átestek-e szófajváltáson (vö. H. Molnár 1968: 63–64; Lengyel 1989: 189) – a találatok más része ugyanakkor az általános alany ellenére is igenévnek tekinthető. Az angol megfelelők egy részére úgynevezett „dummy subject” (általános névmási alany) jellemző (*Driving at a speed of X, it is not easy to...*, Duffley – Dion-Girardeau 2015). A magyarban a névmási alany el is hagyható, illetve más módon, névmás nélkül is kifejezhető az általános alany (vö. *egyszerű* [dolog]):

(147) *Őrült hajtás a villamospályán, a helyszínre **érkezve** viszont már nem olyan egyszerű a lakásba jutni* (MNSZ2)

A tárgyalt diskurzusfunkciók közül az idő-feltétel kifejezésekor kap talán a legnagyobb teret az általános, nem hangzó alany; részben ezáltal, részben a *-va/-ve* végződés preferálásával összefüggésben a szerkezetek gyakran inkább nemfinitnek hatnak, ld. a (147) példa. Más esetekben a feltételesség funkcióját az igés változattal való közvetlen váltakozás is igazolja, mindkét esetben implicit saját alanyú, általános referenssel:

- (148) *egy számítógép monitorán **megnyitva** a képeket azok leginkább egy akvarell festményhez hasonlítanak, **ha** pedig egy kicsit is rájuk **nagyítunk** [...]* (MNSZ2)

A (148) példa emellett azt is mutatja, hogy továbbra is lehetősége van az igeneves és az igés tagmondat közös bővítményei közötti koreferenciára (*képeket – azok*, ld. lentebb is), így az igeneves szerkezet viszonylag függetlennek tekinthető. Az implicit saját alanyt tekintve a feltételes funkcióban különösen jellemző az általános vagy akként megfogalmazott alany (mindkét képzőváltozattal):

- (149) *A színtelítettség csúszkát kissé balra **húzva** a színek inkább a kékek/lilák irányába változnak* (MNSZ2)

- (150) *[...] játékidéje iszonyatosan rövid (emiatt nem meglepő, hogy az Oscar-jelölés elmaradt), de pusztán a szemébe **nézve** összefacsarodik a szívünk* (MNSZ2)

- (151) *Az első kategória díjsomagjait **választva** bizonyos időközönként kell fizetnünk az összesített díjat* (MNSZ2)

- (152) *A szőlő magjait **kipréselve** azokból igen finom, nagyon halvány, szinte semleges ízű olaj nyerhető* (MNSZ2)

Az implicit alany referense eltérő esetben is megjelenhet (*választva* 'mi' – *kell fizetnünk* 'nekünk'). Nem példátlan az sem, hogy a kontextus alapján nagyon is specifikus alany – az elbeszélői én 'engem'-je helyett *az ember-ként* – személytelenítve jelenik meg:

- (153) *A dübörgő forgalomtól hangos Károlyi Mihály utcáról **belépve** az **embert** meglepi a csönd* (MNSZ2)

- (154) *az **embert** megdöbbsentette néha, ha a lakásba **belépve** a gépek váratlanul beindultak* (MNSZ2)

Az MNSZ2 korpuszában mind a *-ván/-vén*, mind a *-va/-ve* változatot tekintve a következményes-következtető szerepű igenevek teszi ki a legnagyobb arányt (a szépirodalmi alkorpuszt leszámítva, ld. még Varga 2020). Ilyenkor a referens kifejezetten speciális, mivel nem az előzményben megjelenő alany, hanem az előzmény egésze tölti be ezt a szerepet **eseményként**. Az alábbi esetekben tehát nem pusztán 'ő adott hírt', hanem azáltal adott hírt, hogy / ahogy alkotott (155). Nem a *membrán* önmagában az, ami fittyet hány látszólag a fizika törvényeinek (157), hanem az az esemény nem illeszkedik bele a fizika törvényeibe látszólag, az okoz fejtörést, hogy a membrán vonzásból taszításba vált át, és miért történhet ez (a *fittyet hány* külső nézőpontból mutatja be ezt az eseményt, akaratlagos cselekvőt implikálva, ami ezúttal nincs). Az eseményre referálást hangsúlyossá teheti az opcionálisan megjelenő *így, ezzel, ezáltal* is (ld. 158):

(155) *ha olykor emberileg érthető letargiával is, de alkotott, **hírt adván** élte alakulásáról* (MNSZ2)

(156) *ellenpéldaként nevek tucatja sorolható fel, **bizonyítván**, hogy az úgynevezett kis nyelveken alkotók is lehetnek díjra érdemesek* (MNSZ2)

(157) *Eleinte némi fejtörést okozott, miért váltott át a membrán vonzásból taszításba, látszólag **fittyet hányva** a fizikai törvényeinek* (MNSZ2)

(158) *a köznapi önéletrajzot költészetté zenésítik. Különös távlatot **adva** ezáltal az egész műnek* (MNSZ2)

A (156)-os példa egyúttal azt is mutatja, hogy az eseményre referáló ige-nevet megelőző tagmondat személytelenül megfogalmazott főmondat is lehet (vö. *sorolható fel*) – ilyenkor még kevésbé feltételezhetünk közvetlen referensfolytonosságot. Következményes-következtető jelentéstartalom kifejezésekor az igenév *-va/-ve* képzős változata esetében is kimutatható explicit saját alany (a korpuszban – célzott keresés híján – szórványos előfordulással). További sajátosságuk, hogy a szövegelőzményhez képest a referens nem kifejezetten saját, inkább szinonim módon újraemlített formában (*feszültség – hőenergia*, illetve *párt – párt*) fordul elő:

(159) [...] *egészen addig, míg a felgyülemlett feszültség egy ponton vulkáni kitörések formájában levezetődik, így **távozva** a „fölös” **hőenergia*** (MNSZ2)

- (160) [...] *A WASG és a Baloldali Párt.PDS 2007. június 16-án összeolvadt, így megalakulva a Baloldali Párt.* (MNSZ2)

A következményes-következtető funkció lexikai korlát nélkül megfigyelhető, de legalábbis az ígetővek tág köréből képezhető ilyen jelentéstartalmú igenév (részletesen ld. Varga 2020).

A fentiekben különféle kontextusait láthattuk annak, hogy a közelmúltban, napjainkban a határozói igeneves tagmondatok egyaránt kimutathatók explicit és implicit saját alannyal, illetve az igenévhez tartozhat az ígével egyező, folytatásos explicit alany – ha a hangzó változatok ritkábbá is váltak. Egyes funkciók mindkét képzőváltozattal rendszeresen használatosak (következmény, idő), mások inkább a *-va/-ve* végű igenévvel preferáltak az MNSZ2 mintái alapján (feltétel), ugyanakkor a kevésbé hagyományos funkciók, mint az okság vagy a mellékkörülmény, inkább a *-ván/-vén* képzős igenevekre jellemzők.

Részben a funkciókkal való összevetés, részben pedig az olyan szempontok, mint a bővítmények közötti koreferencia vagy akár az igeneves tagmondat hátravetett helyzete, a finitebb jellegű használatok lehetségeségére engednek következtetni – ennek jele lehet a saját, akár explicit alany is. Ezeket – úgy is, mint lehetséges pragmatikai motivációkat – a további kutatás szempontjából is érdemes lesz figyelembe venni.

7. Hová tartozik az explicit alany – az adatok tükrében?

A történeti és közelmúltbeli, jelenkori adatok alapján az igeneves tagmondatokat legalább a 19. század közepéig nem, vagy kevésbé érintették azok a változások, amelyeket a szakirodalom egy része az ómagyar korszakot követő időszakra feltételezett. Az igeneves szerkezet továbbra is rendelkezik olyan lehetőségekkel, amelyeket nem tartottak jellemzőnek az újabb időszakokra (É. Kiss 2002, 2014). Még a közelmúltbeli, jelenkori előfordulások is arra engednek következtetni, hogy a fent idézett használatok legtöbbször, ha ritkult is, nem szorult vissza teljesen.¹⁶ Emellett körkörösnek bizonyult az alanytalan igékkal kapcsolatos érv arra nézve, hogy a *-va/-ve* végű igeneveknek lehet-e az ígétől eltérő alanya (Komlósy 1992; Sárík

¹⁶ A kapcsolatos mellérendelés igen, ugyanakkor továbbra is mutatkoznak olyan kontextusok, amelyekben a mellérendelés-alárendelés határai átértékelődhetnek, ilyen például a következményes-következtető viszony, vagy épp a kifejtő-specifikáló, de akár a mellékkörülményként azonosítható funkciók is.

1998; újabban Georgieva 2017). A beszélői attitűd megjelenése mellett pedig számos további kontextusban lehet nem hangzó saját alanya az ige-
neves tagmondatoknak.

Kérdés tehát, hogy az elméleti megállapítások hogyan értékelhetők át az adatok alapján. Problemátikus például annak az általánosítása, hogy a tagmondatok egyes bővítményei közötti koreferenciát kihelyezésnek kell tekinteni (Georgieva 2017: 61):

- (161) 1771: *Némelly nehézkes asszonyok látván a' meg-sententziáztatott embernek fejét vétetni, űk is osztán fejetlen gyermekeket szűltek*
(Csapó, Ispotály 27, idézi: Gugán 2006: 72)

Azt, hogy ez a minta nem feltétlenül volt általános a korszakban (vö. Georgieva 2017: 60), jó néhány példa cáfolja a teljesség igénye nélkül is (6.3; ld. még Varga 2019). Ezzel együtt megvizsgálandó, hogy a balra kihelyezés és a megszakított olvasat esetével állunk-e szemben (a [161] példa alapján 'némely nehézkes asszonyok, űk is'). Így értelmezve az igenév és néhány bővítménye beékelődik az igés tagmondatba, kivéve az alanyt. E felfogásban tehát háromszor lenne azonosítva a referens a szerkezetben, beleértve az igenévhez „odaértett”, de nem hangzó névmást (kérdés, hogy pragmatikailag mennyire motivált ez a fajta redundancia).

Kihelyezéskor, azaz **megszakított olvasat** esetén az adott mondat-összetevő a rá jellemző pozíciója helyett jelenik meg a mondat élén – az alany azonban a magyarban a mondat elején is megszokott, jellemző pozícióban van. Míg a funkcionális tipológiai leírás szerint a felidéző névmás csak bizonyos szigorú szórendű nyelvek esetében implicit (Lambrecht 2001: 1056–1057), a pragmatikai motiváció és a kanonikus olvasathoz képest megfigyelhető eltérés pedig a kontraszt kifejezésében ragadható meg (Lambrecht 2001: 1050, 1074), addig a formális leírás e szempontok egyikehez sem ragaszkodik (újabban ld. Szűcs 2017 és hivatkozásai).

Az utóbbi megközelítésben a hanglejtés számít leginkább fogódzónak a kétféle olvasat elkülönítéséhez (lásd még Georgieva 2017). Történeti, írott anyagon azonban a prozodiával kapcsolatos információk nem érhetők el, s mivel nem kérhetők számon, pusztán ennek alapján a kanonikus olvasatok sem tekinthetők kizártnak, azaz legalább az olvasat kétértelműsége fenntartható. Ugyanígy a **központozás**, bár jelezheti a megnyilatkozó tagolási szándékát, nem számít biztos fogódzónak – jóllehet ha szerepel, például kanonikus olvasatot jelölve, kevésbé indokolt az ellenkezőjét kiolvasni belőle. A korábbi forrásokra nézve általánosabbnak tűnik a közbeékelés

nélküli szerkesztésmód: *X megérkezvén az irodába, odament az asztalához*, míg az újabb adatok hasonlóan jellemzőnek mutatják a beékelt, megszakított szerkesztést: *X, megérkezvén az irodába, odament az asztalához*. Az sem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem egyfajta átértékelődés zajlott, zajlik-e a kanonikus sorrendről a beékeléses változat irányába. Vizsgálatot igényel tehát, hogy a megszakított sorrendű értelmezést, avagy a balra kihelyezést írásban – mögöttes szerkezetet és műveleteket nem feltételezve – pusztán a látható elemek alapján általánosíthatjuk-e, illetőleg milyen fogódzók által győződhetünk meg arról, hogy mely bővítmények tartoznak az igenévhez, és melyek nem.

A kihelyezett olvasat alapvetően egyszerű mondatok bővítményeit érinti (vö. Georgieva 2017 példája: *János az / ő nem jött el*), legfeljebb vonatkozó névmási alárendelés ékelődhet a kihelyezett elem és a felidéző névmás közé, egy ilyen tagmondat azonban lehet eltérő alanyú is, például: *János, akit mindenki várt, ő nem jött el* – ekkor még kevésbé tűnik élesnek a határ a bővítmények közötti koreferencia és a kihelyezés között. Az igeneves szerkezeteket tartalmazó mondat ugyanakkor szükségszerűen összetett, alapvetően határozói viszonyt jelölve, de akár kapcsolatos mellérendelés részeként is – az utóbbi nem teszi lehetővé a kihelyezett olvasatot olyankor sem, ha az igés és az igeneves tagmondat alanyának referense egyezik (ld. 6.1–2).

Szintén felmerül, hogy a **felidéző névmásnak** közvetlenül a kihelyezett elem mellett kell lennie, legalábbis az attól való elválasztás rontja a mondat megítélését, így a (*némely nehézkes asszonyok, ők is* példa eleve a kihelyezés egy speciális esete lenne, vö. Szűcs 2017: 84). Számos példa van továbbá arra, hogy az elől álló elemmel koreferens névmás **eltérő esetben** is megjelenhetett a folytatásban (nem alanyi szerepben), ez viszont a kanonikus olvasat melletti érvnek tekinthető (ld. pl. 6.3; 6.6; 6.7).

Ha Csapó 1771-es írásának tágabb kontextusát felidézzük, a (161) példához hasonló szerkezeteket látunk – a felidéző névmásokat leszámítva:

- (162) 1771: *egy Nagyságos Asszony az ebet igen meg-tsudálván, olyan fejű gyermeket szült. [...] egy Nemes Asszony a' lótúl meg-ijjedvén, ló-szájú gyermeket szült; [...] az terhes asszony nap meg-fogyatkozását az égen látta, 's olyan gyermeket szült*

(Csapó, Ispotály 27)

Nem zárható ugyanakkor ki, hogy a történeti forrásokban az elől álló mellékmondat helyzetéből adódóan preferálhatta az explicit alanyt a főmondatéval megegyező referens esetén is. Ehhez a finit megfelelés kínálhat támpontokat, például:

- (163) 1721: [*és azértis mindenkor raja gyanakodtak*] **mivel a !gyermeik**
[= gyermekei] *mind meg haltak, még kerestsíget sem irhettek*
(Bosz. 114.)
- (164) 1733: *mellyet midőn az **Leány meg látot**, mondotta a Fatensnek ez
rosz Boszorkány aszszony* (Bosz. 272.)
- (165) 1740: *minekutánna a férje Kaszás György egy öreg szürt vett
volna Forgo Ilonatul, annak az árrából ötven pénznel ados maradott*
(Bosz. 276.)
- (166) 1741: *a gyanóság ugyan ezen most nevezett aszszonra vagyon, de
mivel a **fatens** a fenegetist **nem hallotta**, semmi bizonyost ezeránt
nem tud mondani* (Bosz. 277.)
- (167) 1753: *midőn az **fatens otthon volt**, eczer sem látta, hogy Korsósné
az felesége Agyának fel vetésére oda jött volna,* (Bosz. 348)
- (168) 1771: *melyet **midőn az említet Asszony** el készítet vólna, a Nemes
Istvánnénak azt mondotta* (Bosz. 512.)

Jóllehet a kérdéskör további, rendszeresebb vizsgálatot igényel, beleértve, hogy információszerkezeti okokkal vagy valamilyen öröklött szórendi mintával magyarázható a jelenség, az eddigi példák alapján többé-kevésbé általános lehetett a mellékmondatban szereplő explicit alany – akár nemfinit megfelelő esetén is.

Fentebb számos példa volt rá, hogy az igeneves tagmondatnak saját explicit alanya lehetett olyankor is, ha a tagolás **kanonikus** maradt (ld. 6. pont). Az igeneves tagmondat határát éppúgy kijelölhetik explicit elemek, például az *is*, vagy a referens az alanytól eltérő esetben újraemlítve, mint ahogy a sorrendi jellemzők is (az igenevet követő alany, vagy az ígés tagmondatot követő igeneves szerkezet – ilyenkor jellemzően nincs ige, amelyhez az explicit alany tartozhatna). Ezek alapján a folytatással egyező alany esetén is joggal feltételezhetünk kanonikus olvasatot, de legalábbis azt, hogy a megszakított szerkesztésmód nem volt általános vagy kizárólagos.

Az sem nyilvánvaló, hogy kihelyezett olvasatról lehet-e szó akkor, ha az említések különböznek a határozottságot tekintve (már a *némely nehézkes asszonyok – űk* esetében is) – legalábbis specifikus referens esetén és nem kontrasztív használatban (ld. még Szűcs 2017: 93), szemben a generikus / általános alannal kontrasztív értelmezésben (*Egy kisgyerek, az ne mászkáljon este egyedül*), ahol elfogadható a kihelyezés, hiszen az az továbbra is kategóriára referál.¹⁷ Több példa idézhető ugyanis arra, hogy az igenév közelében határozatlan a lexikális, specifikus referensű alany, míg a folytatásban a névmási újraemlítés határozottként szerepel:

(169) 1691–1696: *Hallotta Vecsési Péter szájából hogy az orvosságot úgy tanulta, hogy a mezőn eleiben **menvén egy valami ember** az tanította reá* (Bosz. 187.)

(170) 1704: *De ma harmad napja **érkezőn meg** Tömösvárrul **embereim, azok** sok nem jót hoztak* (Kár. 26.)

(171) 1771: *Dajkája **lévén** [’ha dajkája van’, tudniillik a gyógyítandó gyermeknek], tehát **az**[= ő, a dajka] **igyék más fött vizet*** (Csapó, Ispotály 30)

A fenti részletekre jellemző „új, kevésbé határozott” → „ismert, határozott” referensek, cselekvők folytonossága természetes és motivált, így azonban nem értelmezhetők egy szerkezetként, csak két különböző említésként. Egy további esetben a beszélőhöz való lehorgonyzás miatt határozottabbnak tűnik az első említés, az *egy* azonban ezt részben felfüggeszti (vö. *lát-tak egy inast, láttak egy Jancsi nevű inast* vs. *látták egy Jancsi nevű inasomat*):

(172) 1710 e.: ***egy Jancsi nevű inasom jövén le** a patakon utánam, **az** is olyan bolond, véletlenül leesék utánam* (Bethlen Miklós 274)

Az utóbbi példánál a kihelyezésként értelmezést az sem támogatja, hogy az „az is olyan bolond” nem a szövegelőzményre, hanem a folytatásra, a leesésre reflektáló megjegyzés, épp a két összetartozó tagmondat közé éke-lődve („*jövén le* ’miközben / ahogy jött le’ a patakon utánam, véletlenül *leesék* utánam”), vagy pedig külön alárendelést vált ki a megjegyzés („az is olyan bolond, hogy véletlenül leesék utánam”), így a „*jövén le*” tagmondat a sorrendi mintát tartva folytatás nélkül marad.

¹⁷ Az idézett példa az egyik lektoromtól származik, megjegyzését ezúton is köszönöm.

Ahogy arról szó volt, a kihelyezett olvasat implikálhat kontrasztot, de ez nem szükségszerű jellemzője, illetőleg a kanonikus olvasat is jelölhet kontrasztot. Eszerint a *János nem jött el* és a *János az / ő nem jött el* között nincs **pragmatikai különbség** – megfelelő prozódiaiával ejtve (a kontrasztot tartalmazó és nem tartalmazó változatot ugyanakkor a kontextus és a beszélői szándék ismerete nélkül problematikus elkülöníteni, Szűcs 2017 és hivatkozásai). Mégis vitathatónak tűnik – mögöttes műveleteket nem feltételezve –, hogy a kihelyezett olvasat pusztá tényközlést fejezzen ki anélkül, hogy implikálna valamiféle kontrasztot, elvárást, ami nem teljesül, vagy egyéb tartalmi többletet (a kontextus ismerete nélkül is). Ezzel szemben a kanonikus olvasatnak alapvető funkciója a semleges tényközlés – a kontextus és további fogódzók alapján természetesen további tartalmak, attitűdök is hozzáképezhetők.

Ha a megszakított értelmezést általánosnak tekintenénk akár csak az igeneves tagmondatok esetében is, akkor azok nem fejezhetnek ki pusztá tényközlést – a példák alapján azonban ez nem érvényesül. Az igeneves tagmondatokra nézve tehát a kihelyezett olvasat több szempontból sem általánosítható, így az explicit, de nem saját alany hovatarozása legalábbis kétértelmű marad, mindenesetre történetileg rendszeresnek bizonyul az elől álló mellékmondat explicit alanya, napjainkban pedig lehetőség van arra, hogy az igeneves tagmondat alanyának referense eltérő esettel újraemlítve jelenjen meg a folytatásban (ld. 6.3), ami a kanonikus, megszakítás nélküli olvasatot támogatja.

8. Összegzés

A 16–21. századi adatok rendszeresnek mutatják a határozói igenév explicit lexikális vagy névmási, valamint a nem hangzó saját alanyának megjelenését. Emellett a *-ván/-vén* képzős igenév bármely számú és személyű alannal kimutatható, az explicit névmási alany nem példátlan – még *-va/-ve* képzős változat esetén sem. Ugyancsak jellemző volt az igeneves tagmondat bővítményeinek újraemléltése a szövegkörnyezetben, a referens pedig az igeneves előzményhez képest eltérő esetben (azaz nem alanyi szerepben) is lehetett. Ez arra enged következtetni, hogy az igeneves mellékmondatban is szerepelhet explicit alany (ahogy más nyelvek nemfinit tagmondatai esetében is).

A tárgyalt szerkezeti jellemzők napjainkra sem szorultak teljesen vissza. Az igeneves tagmondatokat érintő változások tehát továbbra is zajlanak, méghozzá olyan módon, hogy a ritkaság egyelőre viszonylag kis

mértékben befolyásolja annak a lehetőségét, hogy a referensfolytonosság kevésbé kiszámítható legyen – sőt, a *-va/-ve* képzős variánssal akár motíváltabbá is válhat (főként feltételes jelentéstartalommal). A korpuszadatok ugyanakkor célzott lekérdezések híján szűrt mintavételekből származnak, így egyes megoldások rendszeressége további vizsgálatot igényel, jóllehet az idézett példák sem tekinthetők automatikusan és mindenki számára agrammatikusnak.

Az igeneves szerkezet aktuális funkciója – elsősorban a komplex időbeli és oksági viszonyok (beleértve az azokra épülő feltételeességet, következményt) – és az ahhoz kapcsolódó pozíció egyaránt motiválhatja a saját alany megjelenését a szerkezetben. Mind a saját alany, mind a bővítmények közötti koreferencia az igeneves tagmondat viszonylagos függetlenségét, többé-kevésbé finit jellegét támaszthatja alá (változásként részletebben ld. Varga 2022).

A tagmondatsorrendet és az igenévvel szomszédos alany lehetőségét tekintve a kihelyezett értelmezés legfeljebb váltakozik a kanonikus sorrenddel, de nem általánosítható – az igeneves szerkezetnek ugyanakkor beékelve is lehet saját alanya.

A kutatás számos tekintetben folytatható és folytatandó; különösen a 19. század végének és a 20. század elejének nyelvhasználata igényel feltárást, elsősorban a *-ván/-vén* visszaszorulását és a *-va/-ve* térnyerését tekintve, ahogy vizsgálandó a közelmúltban a *-ván/-vén* és a *-va/-ve* igenevek variációjának regiszter szerinti megoszlása is.

Források

- Bethlen Gábor = Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése [1620–1621]. Közli: Szabó Károly. Magyar Történelmi Társulat 1879: 200–218.
- Bethlen Kata = Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. Közreadó: Papp Miklós. Stein J., Kolozsvár, 1881.
- Bethlen Miklós = Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta: Szalay László. Heckenast, Pest, 1858–1860.
- Csapó József (1771), Kis gyermekek ismertetése. Nagyvárad. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_33_Csapo_Kis_gyermekek/?pg=0&layout=s
- Garnett, David (1932), A róka-asszony (Lady into fox. Déry Tibor fordítása). In: Előjáték. Huszadik századi angol kisregények (Válogatta: Osztovits Levente). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1969. 215–270.
- Károlyi Sándor = Károlyi Sándor gróf önéletírása és naplójegyzetei. Közreadja: Szalay László. Heckenast, Pest, 1865.

- Komáromy Csipkés György (1655), *A magyar nyelv magyarázata = Hungaria illustrata*. Fordító C. Vladár Zsuzsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, Budapest, 2008.
- MBF 4. = A magyarországi boszorkányság forrásai 1–4. Szerk. Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár <http://corpus.nyttud.hu/mnsz/>
- MTSZ = Magyar történeti szövegtár http://clara.nyttud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Ráday = Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. Kiadta: Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955; II. 1707–1708. Kiadta: Benda Kálmán – Maksay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Régi magyar levelestár 16–17. század. Sajtó alá rendezte (Tolnai Gábor –) Hargittay Emil. Magvető, Budapest, 1981.
- Szabács Viadala = Imre Samu (1958), *A Szabács Viadala*. Budapest. 18–21.
- Szentmihályi Mihály (1791), *Házi orvosságok*. Vác. (Reprint: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2015.)
- Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeállító: Font Zsuzsa. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1989.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nyttud.hu/>

Irodalom

- Bartos, Huba (2009), The syntax of Hungarian *-va* adverbial participles: A single affix with variable merge-in locations. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Adverbs and adverbial adjuncts on the interfaces*. Mouton de Gruyter, Berlin. 75–102.
- Bouzada-Jaboïs, Carla – Perez-Guerra, Javier (2016), Towards a unified constructional characterisation of the nonfinite periphery. On verbal free adjuncts and absolutes in English. In: Kaltenböck, G. – Keizer, E. – Lohmann, A. (eds), *Outside the clause. Form and function of extra-clause constructions*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 177–202.
- Cristofaro, Sonia (2007), Deconstructing categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: Nikolaeva, Irina (ed.), *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford University Press, Oxford. 91–115.
- Dömötör Adrienne (2006), Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. JATE, Szeged. 37–45.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Duffley, Patrick – Dion-Girardeau, Samuel (2015), Controll infree adjuncts in English and French: a corpus-based semantico-pragmatic account. In: Höglund, Mikko – Rickman, Paul – Rudanko, Juhani – Havu, Jukka (eds), *Perspectives on complementation: structure, variation and boundaries*. Palgrave – Macmillan, Basingstoke. 227–48.

- Georgieva, Ekaterina (2017), A nem véges mellékmondatokról: a magyar *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek elemzése finnugor és törökségi nyelvek adatainak tükrében. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.), *Stratégiaiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. JATEPress Kiadó, Szeged. 55–69.
- Givón, Talmy (2016), Nominalization and re-finitization. In: Chamoreau, C. – Estrada-Fernandez, Z. (eds), *Finiteness and nominalization*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 271–295.
- Gugán, Katalin (2002), Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 23–49.
- Gugán Katalin (2006), A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin (2007), Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- Gugán Katalin (2015), Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53.
- Haader Lea (2004), Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Horváth László (1991), Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor (1956), Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2014), Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik-fókusz-V-X*' szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 14–33.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Kortmann, Bernd (1995), Adverbial participial clauses in English. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 189–237.
- Lambrecht, Knud (2001), Dislocation. In: Haspelmath, Martin et al. (ed.), *Language typology and language universals 2*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1050–1077.
- Lengyel Klára (1989), Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.
- H. Molnár Ilona (1968), Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nedjalkov, Vladimir (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter. 97–136.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint (2014), The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC*. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf
- Sárik Pál (1998), A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* 96: 423–426.
- Sass Bálint (2017), Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. SZTE, Szeged*. 267–277.
- Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (2011), Reference and anaphora. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal R. (eds), *Foundations of pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 347–372.
- Sebestyén Árpád (1965), *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szűcs Péter (2017), „Balra kihelyezések” a magyarban. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 81–100.
- Varga Mónika (2014), Másnapra kelvén – tudniillik az idő. *Magyar Nyelv* 110: 73–85.
- Varga Mónika (2019), Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra. PhD-értekezés. Budapest.
- Varga Mónika (2020), Funkcionális variáció és átmenetiség a határozói igenevek köréből – számolva a következményekkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 7/1: 75–98.
- Varga Mónika (2021), Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Nyelvtudományi Értekezések 169. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–175.
- Varga Mónika (2022), Kontextualizáció és variáció az összetett mondatokban – a határozói igenevek esete. Kézirat, várható megjelenés: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.), *A magyar mondat és kontextuális szerkezete*.
- Velcsov Mártonné (1957), Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.

Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasdy-levelezésben¹

Bácsi Enikő

Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

This study explores the triggers of subjunctive in Middle Hungarian (1526–1772): the conjunction, the main clause predicate or the order of the verb and verbal prefix. For this historical examination, I used an annotated and morphologically analysed database, the Historical Corpus of Informal Language Use. The basis of the present analysis was a set of 184 letters by Hungarian nobles, Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsay, written in the 16th century. 105 expressions were created with the *-J* mood suffix and 12 with the *-nA/-nÁ* suffix. The clauses were mainly connected by the conjunction *hogy* 'that'. Although the conjunction cannot be omitted from the beginning of a subjunctive clause in Present-day Hungarian, there are some examples like that in the historical material. The direct word order of the verbal prefix and the verb was found to be dominant, which is in line with Present-day Hungarian, but in a few cases the reverse word order was also attested. The analysis of the sentences yielded results parallel to the Present-day Hungarian categorization: the subjunctive mood occurred most commonly in clauses of purpose. In addition, other main clause predicates also attracted this mood.

Keywords: subjunctive mood, Middle Hungarian, Hungarian Historical Corpus of Informal Language Use, letters

Kulcsszavak: kötőmód, középmagyar kor, Történeti magánéleti korpusz, levelezés

1. Bevezetés

A kötőmódnak a funkcióját a magyar nyelvben elsősorban a felszólító mód jelölőjével alakilag azonos módjel jeleníti meg, de a történetiségben a feltételes mód jelölője is betölthette ezt a szerepet, tehát erősen grammatikai rendszerben jött létre versengés a funkció kifejeződési módjai között. A kapcsolatot az teremti meg, hogy mindhárom mód nem tényle-

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú, *Regiszerfüggő változatok a középmagyarban* című munkálat keretében készült. Köszönettel tartozom Kugler Nórának a szakmai segítségért, valamint lektoraimnak hasznos észrevételeiért, javaslataikért.

ges megvalósulásként kezelt folyamatokat jelenít meg (Tolcsvai Nagy 2017a: 351). A kötőmód kifejezése alakilag jelölt(ebb) módhasználat, a szemantikai komplexitással összefüggésben egyfajta nagyobb jelöltséget, elkülönbözést jelent a kijelentő módtól. E morfoszintaktikai kategóriának a felszólító móddal alakilag egybeeső formáját a mai magyarban többen különböző szempontokból is vizsgálták, a történetiségben azonban erre kisebb figyelem irányult. A jelen írás célja, hogy megpróbáljon választ keresni arra a kérdésre, hogy vajon a kötőmód középmagyar kori használata mihez köthet erőbben alkalmazásának grammatikai összefüggésrendszerében: a mondatban szereplő kötőszóhoz, a főmondati keretkifejezéshez vagy az ige és a hozzá kapcsolódó igekötő sorrendje lehet meghatározó. Lényeges, hogy a cél nem motiváló összefüggés (hiszen a funkcionális, a jelentésviszonyokon alapuló motiváció egyértelmű), hanem jellemző együttállás keresése. Ezek nyomán a tanulmány a konjunktívuszi mellékmondatokból a *hogy* kötőszó elhagyhatóságának arányait elemzi, a kötőmódú mellékmondat szórendjét ismerteti, továbbá azonosítja azokat a főmondatbeli kulcsszavakat, predikátumokat, amelyeket konjunktívuszi mellékmondat követ. A vizsgálat egy szűkebb adathalmazon tanulmányozza és adatozza a kötőmód ezen középmagyar kori jellegzetességeit, a cikk forrásául ugyanis egy 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya 184 misszilise szolgál.

A jelen dolgozat először a kötőmódhoz tartozó elméleti háttérrel mutatja be, majd a vizsgált jelenségeket és az alkalmazott módszert ismerteti. Ezt követi az eredmények feldolgozása, végül pedig az ebből levonható következtetések olvashatók.

2. Elméleti háttér

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód olyan önálló igemód, amely formailag és használatban is elkülöníthető a többi módtól. Jellemzően az összetett mondat alárendelt tagmondatában jelenik meg. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként jöttek létre (például: n. *Konjunktív*, ol. *congiuntivo*; ang. *subjunctive*, sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*), és mind utalnak az igealak azon tulajdonságára, hogy az összetett mondat főmondatának alárendelt, és ehhez kötődő jelenségről van szó (H. Varga 2020: 442). E mód szerepe általában az, hogy a még be nem következett, irreális eseményeket kifejezze (Turi 2009: 29). Az igazságfeltételes szemantikára építő leírások itt a kontingenciát, a nem meghatározható igaz-

ságértéket emelik ki, míg a funkcionális megközelítések a diskurzusban levő felek mentális világára hivatkoznak (Tolcsvai Nagy szerk. 2017b).² A jelenet episztemikus státuszával összefüggő meghatározást erősíti, hogy bizonyos nem indoeurópai nyelvekben (például a pápua új-guineai nyelv esetében) az *irreális* felel meg ennek a kategóriának (Mauri – Sansò 2016: 5). Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a reális – irreális bináris tagolás önmagában keveset mond el arról, hogy a nyelvek hogyan bánnak a lehetséges, illetve a diskurzus idejéhez le nem horgonyzott folyamatokkal (lásd Kugler 2015: 63). Alkalmazását tekintve a különböző nyelvekben eltérések mutatkoznak (Chubaryan – Karapetyan 2009: 210). Különbség figyelhető meg ugyanis annak kapcsán, hogy mely főmondatbeli kulcsszók vonzanak kötőmódot a mellékmondatokban. Ez az igemód jelentkezik azokban az esetekben, amikor a beszélő a beágyazott mondatban szereplő eseményekhez fűződő mentális viszonyát fejezi ki (például: akaratát, vágyát, félelmét, kételyét), illetve udvarias kérésekben, megengedő, feltételes és összehasonlító stb. mondatokban is helyet kap (a kötőmód lehetséges megjelenéseit a különböző nyelvekben bővebben bemutatja Yoon 2011: 60). A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik, minden számban és személyben megformálható (H. Varga 2020: 442), ez pedig elkülönbözés a felszólító mód jellemzőitől, és érvként szolgálhat ahhoz (lásd például Péteri 2005-ben), hogy a kijelentő mód mellékmondati jelölőjének is tartsák (lásd még az alapbeállítás szerinti egyenes szórendet is).

A magyarban a kötőmód alárendelt mellékmondatokban jelenik meg. Grammatikai jelölője alakilag azonos a felszólító mód *-J* jelével, de a történetiségben egyes *ó-* és középmagyar mellékmondat-típusokban a feltételes mód *-nA/-nÁ* jelét is alkalmazták ebben a szerepben (Simonyi 1881: 69–70; Klemm 1928: 576; E. Abaffy 1983: 170–174; Dömötör 1985: 347, 1985–1986: 104, 1988: 421–422; Kántor 2010: 20–22, 2014: 93; Bácsi 2021). A kötőmód a feltételes mód jelével fejeződik ki például célhatározói mellékmondatokban: *es mene az helyre holott vala frater Bernald hogy **zolnanak** ewzue ysteny myuelkedettrewl* JókK. 9 (Kántor 2010: 21), valamint felszólító-engedélyadó tárgyi mellékmondatokban is: *Azert masod estendewben engede hogy frater Bernald **elmenne** zent Jakabhoz* JókK. 14 (uo.). A *-J* jeles igemód a mai magyarban nem jár időjellel, a kötőmódú predikátum időbeli értelmezése a főmondati állítmánytól függ (Turi 2009: 29–30). A kései ómagyarban az alakilag jelö-

² A kötet több tanulmányában megjelenik ez az elgondolás.

letlen jelen idejű igealakok mellett a forrásokban előfordultak a felszólító módnak *-t(t)* jeles + *legyen* segédigés szerkezetű múlt idejű alakjai is. Ez a paradigma latin mintára jött létre, és viszonylag ritkán jelentkezett (E. Abaffy 1992: 146). A történetiségben a feltételes mód jelével történő megformálásnak az alakilag jelöletlen jelen idejű és a *-t(t)* jeles + *volna* múlt idejű alakja is ismert volt (E. Abaffy 1992: 136–138).

A kötőmód feltűnése feltehetően ahhoz a nyelvtörténeti folyamathoz köthető, melynek során a nemfinit alárendeléstípusok mellett kialakultak a véges ígét tartalmazó megoldások, azaz – jelen esetben – a célhatározói viszonyt kifejező infinitívuszi mellékmondat mellett megjelent a mellékmondati jelenetnek véges igealakokkal történő alternatív megkonstruálása (Haader 1995: 657; lásd még Pomozi 1991: 10; Szarka 2000: 251–252).³

A *kötőmód* terminus már a korai nyelvtanírók (Sylvester János, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál) munkáiban is megtalálható. A 18. század nyelvtanaiban pedig már használatának szabályai is fellelhetők (Szili 2012: 23). Vizsgálatában a 19. század utolsó harmadában jelentkezett fordulat, Simonyi Zsigmond ugyanis cáfolta a magyarban a kötőmód létét (Simonyi 1877). Kijelentése több nyelvtenírora is nagy hatást gyakorolt, így a téma kutatása hosszabb ideig háttérbe szorult (Szili 2012: 22). A jelenséget a 20. század utolsó harmadától kezdték ismét részletesen tanulmányozni, az igemód státuszát tekintve azonban ebben az időszakban is eltérnek a vélemények. Négy csoport különíthető el a különböző nézetek alapján (Sárány 2018: 6).

Az elsőben az úgynevezett kötőmód nélküli szakirodalom kapott helyet. Ezekben az írásokban a kötőmód mint szakszó nem, vagy csak érdekességgént szerepel. Megemlítik a mellékmondatban jelen levő felszólító mód nem imperatívuszi funkcióját, de ezek a nyelvtenok elsősorban csak felszólító vagy parancsoló módról számolnak be (Tompá 1961; Hadrovics 1969; Kugler 2000). A második csoportban levő tanulmányok már számolnak a kötőmódú mellékmondatokkal. A szintaxisban különítik el a kötőmódot a felszólító módtól, morfológiailag nem választják el őket egymástól (Pataki 1984; Trón 2001; É. Kiss 2003; Péteri 2005; Kugler 2017a, 2017b; H. Varga 2020). A harmadik csoportba sorolhatók azok az elgondolások, amelyek három igemódot tartanak számon: a kijelentő, a feltételes és a kötőmódot. Az alaktanban nem határolják el a felszólító és

³ Figyelemre méltó, hogy ezzel szemben az ó- és középgangolban a *to* + főnévi igenév szerkezetek számának növekedésével párhuzamosan csökkent a *that* 'hogy' kötőszóval megalkotott kötőmódú mondatok aránya (Stojaković 2020).

a kötőmódot, és kizárólag kötőmódot feltételeznek (Farkas 1992; Hegedűs 2004; Turi 2009). A kötőmódot olyan morfológiai kategóriának tekintik, amelyhez bizonyos esetekben társulhat felszólító jelentés. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy Hegedűs (2004) a kötőmód specifikus alkategóriájának tartja a felszólító módot. Turi (2009) a felszólítást szintaktikai felszólító operátorként vezeti be, amely igemozgatást vált ki, ugyanis ekkor az igemódosító és az ige sorrendje megfordul. A szintaxisban azokat a kötőmódú igei állítmányt tartalmazó mellékmondatokat nevezi konjunktívuszi mellékmondatoknak, amelyekben nem jelentkezik felszólító operátor. Amennyiben szerepel benne, felszólító mondatról beszélhetünk. A felszólító operátor nélkül jelentkező kötőmód leginkább mellékmondatokban fordul elő, míg a felszólító mondatok fő-, illetve alárendelt mondatként is megjelenhetnek (Turi 2009: 28–32). A negyedik csoportban külön kategóriaként foglal helyet az alaktanban a felszólító és a kötőmód (Kenesei 1992; Tóth 2003, 2005, 2014). A jelen tanulmányban funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontból közelítem meg a vizsgált témát. A kötőmódot morfoszintaktikai jelenségnek tartom, még pontosabban: nem határolom el a morfológiai és a szintaktikai tényezőket, jellemzőket.

3. A vizsgált jelenségek és módszerek

A jelen kutatás egyik fontos szempontja a *hogy* kötőszó jelenlétének, illetve elhagyhatóságának (a strukturális szakirodalomban: törlésének) a tanulmányozása. A mai magyarban a konjunktívuszi mellékmondat éléről nem hagyható el a *hogy* kötőszó, például: *Meséltem neki, **hogy** elaludjon* (Kugler 2000: 107), szemben a felszólító mondatnál, az előbbinél a kötőszó elmaradása ugyanis agrammatikus mondatot idéz elő (Pataki 1984: 213; Turi 2009: 31). Turi ezt a jelenséget a következőkkel indokolja: „a kötőszó hordozza azt a [+CONJ] jegyet, melyet a főmondati predikátum bővítményétől megkíván”, „[...] elhagyása esetén nem teljesülne a főmondati predikátum [+CONJ] jegyű bővítmény iránti szelekciós igénye” (Turi 2009: 31). A funkcionális megközelítésben a kötőszó megjelenése a mellékmondat keretkitöltő, -kidolgozó funkcióját jelzi, elhagyhatósága a kontextualizálással függ össze: minél inkább idézetszerű a mellékmondat, annál természetesebb a kötőszónélküliség (Kugler 2017b).

Történeti szövegek elemzésénél viszont érdemes figyelembe venni néhány diakrón jellegzetességet. A vizsgált kötőszó mondatbevezetőként az ősmagyar kor során grammatikalizálódott, és ami leíró szempontból

elhagyhatóság, diakrón oldalról úgy is értelmezhető, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás nem következett be az adott szerkezetben (Haader 2008: 78; Gugán 2017a: 77–78). Emellett kiemelendő az is, hogy a történetiségben más olyan tagmondat-típusban is elhagyható volt a *hogy* (például tagadó főmondat mellett, valamint amikor a *hogy*-kötszós mellékmondatnak melléknév a feje, továbbá amikor a mellékmondat a főmondat alanyi viszonyát részletezi stb., Gugán 2017a), amelyekben a mai nyelvben már nem grammatikus a tagmondat élén álló kötőszó elmaradása. 15–18. századi írásokat tanulmányozó kutatásomban is általánosan adatolható volt a kötőszó nélküli változat, így lehetséges, hogy a középmagyar korban opcionális lehetett a kötőszóhasználat a kötőmódú mondatokban. A vizsgált anyagban a 16. századtól kezdve a 18. századig emelkedett a *hogy* kötőszó nélküli mondatok száma, aminek háttérében nyelvjárási sajátosság állhatott (Bácsi 2021). A dolgozat nem azt vizsgálja, hogy a létező szerkezetekből törölhető-e a kötőszó, hanem arra kíváncsi, hogy milyen arányban adatolható a kötőszós és a kötőszó nélküli konjunktívuszi mellékmondat.

A másik hangsúlyos része a vizsgálatnak a kötőmódú mellékmondat szórendjének az elemzése. A strukturális megközelítés szerint a mai magyarban a fókusz tartalmazó, a felszólító,⁴ illetve a tagadó mondatokban jelentkezik igemozgatás, míg ez a konjunktívuszi mellékmondatoknál nem fordul elő (Turi 2009: 32). Funkcionális szempontból az inverzió különféle, a magmondat alapértelmezett funkcióját felülíró műveletek jelölője (ez az előbb felsoroltaknál több műveletet átfogó magyarázat, vö. Imrényi 2017), illetve a beszédcselekvés-érték jelölése miatt inverzió jellemzi a prototipikus felszólító magmondatot is (pl. *menj el*). A kötőmód megjelenése a standard nyelvváltozatban nem idézi elő tehát az igemódosító és az ige fordított szórendjét, például: *Nem akarom, hogy **elmenj!*** (Kugler 2000: 107), ellentétben a fentebb felsorolt mondatokkal (Prileszky 1974: 474; Pataki 1984: 217; É. Kiss 2003: 143; Kugler 2017b: 835).

A történetiségben ez a szórendi mintázat lépéseken keresztül jött létre: először a fókusz tartalmazó mondatokban vált általánossá az inverzió, legkésőbb a tagadók esetében (Gugán 2008). A felszólító mondatokban ez feltehetőleg a kettő között történt meg. A kötőmód szempontjából a felszólító mód alkalmazásának a körében a beágyazott felszólító mondatok a lényegesek, mert ezekben a környezetekben jöhetett létre a kötőmód morfológiai jelölésmódja. A konjunktívuszi mellékmondatban levő

⁴ Ide értve a beágyazott felszólító mondatokat is.

egyenes szórend annak a kornak a lenyomata, amikor a felszólító mondatokban (a beágyazottakban különösen) az igemódosító-ige (azaz az egyenes) szórend volt a jellemző. A kötőmódú mellékmondatok ezen szórendi sajátossága megőrződött a mai standard magyarban. A beágyazott felszólítás és a kötőmód kapcsolatát jelzi, hogy nyelvjárási változatokban a kötőmódban is jelentkezhet a fordított szórend (Gugán 2008, 2017b, 2018). Középmagyar kori szövegek vizsgálatakor találkoztam olyan esetekkel, amikor az igekötő és az ige fordított sorrendben állt, például: *Melly szok után látván a fatens, hogj az Jóczikné szolgálója a pitvarban lugoz, bé megjen a fatens a pitvarba, hogj **kérdezze meg** az szolgálotul ha mi kárt tett volna a Német* (Bosz. 61., 1716). A 16. századtól a 18. századig nőtt a fordított szórendű megformálás. Ez a jelenség nyelvjárási sajátosságokkal magyarázható (Bácsi 2021). Jelen írásomban az igemódosító kategórián belül csak az igekötőkkel foglalkozom; továbbá az igekötő és az ige szórendjének vizsgálatakor különbséget teszek a felülíró kifejezés által kiváltott inverzió és a felszólító magmondat fordított szórendje között (Imrényi 2017).

A harmadik elemzendő tényező a kötőmódú mellékmondatok kapcsán a főmondati keretkifejezés kérdése. A főmondatbeli predikátum meghatározott szemantikai jegyei (keretkifejezések, kulcsszók) hívják elő a mellékmondati kötőmódhasználatot (Hadrovics 1969; Turi 2009: 30; H. Varga 2020: 445–446). A főmondatban megképződő keret asszociálódik a potencialitással. A főmondat határozza meg a szerkezet beszédcsелеkvés-értékét, a főmondat által elrendelt fogalmi keret pedig befolyásolja a mellékmondati ige módját (Kugler 2017b: 839). A kötőmód leggyakrabban a célhatározói mellékmondatokban fordul elő. Ebben a konjunktívuszi mellékmondatfajtában az *azért*, az *avégre* és az *avégett* utalószavak sematikusán kidolgozzák a keretet. A kötőmódot vonzó legfontosabb szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők: kvalitatív (*fontos*) és deontikus (*kell*) értékelést, episztemikus értékelést (*nem tudja elhinni*), engedélyezést (*megenged*), tiltást (*megtilt*), célt (*igyekszik*), szándékot (*rászánja magát*), hajlandóságot (*hajlik*) és vágyakozást (*vágyik*) kifejező predikátumok. A felszólító vagy a konjunktívuszi mellékmondatokat az akaratot, óhajt (*szeretne, óhajt*) kifejező predikátumok is előhívhatják. A főmondati predikátumok egy részének közös jellemzője, hogy bennük a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása (értéktételek, érzelmek stb.) jelenítődik meg (Turi 2009: 30; H. Varga 2020: 445–446).

Az elemzés módszere az, hogy azonosítom azt a főmondatbeli kifejezést, amellyel a mellékmondati kötőmód keretadóként összefügg. A kategóriákat nem a szakirodalomban már kialakított ontológiák alapján alkotom meg, hanem, ahol csak lehet, a keretkifejezés jelentéséhez a legpontosabban ragaszkodva.

4. Adatvételezés

A kötőmód sajátosságainak, azon belül is a fenti szempontoknak a tanulmányozásához a Történeti magánéleti korpuszban (a továbbiakban: TMK) található 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya írásai szolgáltak forrásul. Az adatbázis az ó- és középmagyar kor magánéleti nyelvi regiszteréhez legközelebb álló műfajokat tartalmazza, így a házaspár 1536-tól kezdődő levélváltása is helyet kapott benne. Mivel a TMK annotált és morfológiailag elemzett korpusz, így lehetséges morfoszintaktikai címke segítségével keresni az anyagban. A „Subj” címke alapján egyetlen találati listában jelennek meg a kötőmódú és a felszólító módú igealakok (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018).

A házaspár egymásnak írt missziliseit, összesen 184 levelet elemeztem, amelyeknek az 58%-át (106 db) a férj küldte, 42%-a (78 db) pedig a feleségtől származik. A keresőkifejezés beírása után összesen 1021 találatot jelenített meg a program. A kötőmódú és a felszólító módú igealakok szétválasztása nem minden esetben egyszerű feladat, különösen történeti szövegek kapcsán (vö. a 3. fejezetben ismertetett kötőszó-elhagyhatósági és szórendi sajátosságok a történetiségben). Az elkülönítésben segítséget jelentett az a konjunktívuszi mellékmondatra jellemző tulajdonság, hogy habár az igén jelentkezik a *-J* módjel, a mondat nem rendelkezik felszólító illokúcióval, míg a felszólító mondatban szerepel felszólító operátor. A főmondati predikátumok is segíthetik a döntést, hiszen – a mai magyar és az ómagyar eredményekből kiindulva – bizonyos predikátumok csak felszólító módot, mások csak kötőmódot, míg egyes elemek mindkettőt előhívhatják a mellékmondatbeli igén. A vizsgált anyagból összesen 105 tartalmazott konjunktívuszi mellékmondatot, a többi 916 pedig felszólító (mellék)mondatot. A történetiségben a *-J* módjel mellett a *-nA/-nÁ* jellel is létrejöhett a konjunktívuszi mellékmondat. Átvizsgáltam a levelezésben az összes feltételes módú igét is, hogy hátha akad olyan, amely ezt a még be nem következett, irreális olvasatot fejezi ki a mellékmondatban. A 303 adatból összesen 12 kötőmódot kifejező találat jelentkezett a házaspár leveleiben. A jelen tanulmány elsősorban

ezt a 117 konjunktívuszi mellékmondatot vizsgálja, és erről tesz megálapításokat. Először a *-J* módjellel megalkotott formákat, majd a *-nA/-nÁ* jeles alakokat mutatom be a korábban ismertetett három szempont szerint.

5. Eredmények

5.1. A *-J* módjeles formák

A *-J* módjellel létrehozott adatok tanulmányozása azt mutatta, hogy legnagyobb arányban, a konjunktívuszi mellékmondatok 94,3%-ában (99 esetben) szerepelt a *hogy* kötőszó mint tagmondatkapcsoló elem. A kötőszó megjelenése tehát jellemző a szerkezetre, de a kötőszóelhagyás sem korlátozódott a felszólító mellékmondatra, ugyanis a mondatok 5,7%-ában (6 alkalommal) nem fordult elő *hogy* kötőszó a kötőmódú mellékmondatban. Ilyenkor vagy nem jelentkezett semmilyen kötőszó, vagy egy másikkal formálódott meg a mondat.

A következő példa (1) a tipikus mintát szemlélteti, ahol a mellékmondatban megjelenik a kötőszó.

- (1) *Az hol az haragrúl írsz, ne adja Isten, **hogy** én te reád **haragudjam**, mert mihelt az lenne, ottan tudnám, hogy mindketten megbolondultunk, kitűl ótalmazzon az úr Isten.* (Nád. p. 1, 1544)⁵

A *hogy* kötőszó nélküli változat jelentkezett az alábbi mondatnál (2). Ennél az esetnél az elmaradást több tényező motiválhatja. Egyrészt a kifejtő szerkezetbe történetileg eleve később került be a kötőszó (Haader 2008: 78); másrészt az előző tagmondatban is szerepel *hogy*, így a konjunktívuszi mellékmondatban az elhagyással a megnyilatkozó elkerülheti az ismétlődést. Harmadrészt akár az az opció is lehetséges, hogy a *jól tudod* kifejezés egyfajta közbevetés, a metapragmatikai tudatosság jelzése, utalás a közös tudásra, így viszont megjelenik kötőszó az adott példában. Figyelemre méltó a *légyen* jelenléte a tagmondatban, hiszen felmerülhet a kérdés, hogy mi motiválhatja a feltűnését, ha elsősorban tudottként kezelik a felek a március hónap jellegét, de ténynek nem tarthatjuk, mivel nem feltétlenül következik be. A szokásszerűen létrejövő szituációk nem

⁵ Az adatokat betűhűen közlöm, a hivatkozás az adott forrásnak a Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése, a levél oldalszáma és az év alapján történik.

faktuális kezelésére előfordul az irreális módkategória alkalmazása más nyelvekben is (Kugler 2015: 63).

(2) *más az, hogy jól tudod, Ø az márczius mely beteges hó **légyen**.*

(Nád. p. 34–35, 1559)

Másik kötőszó használatakor általában vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolták össze a tagmondatokat. Ezek az esetek az áljelzői szerkezeteknek azon típusait képviselik, amikor a vonatkozó mellékmondat célhatározói értelmet fed le (Dömötör 2006: 41, 43).

(3) *Továbbá im Pécsy Mártont alá küldtem, adj jó tanuságot néki, mit kellessék vásárlani az mennyegzőre, adj pénzt is, **kivel beérje**.*

(Nád. p. 46–47, 1559)

A kutatás fontos részét jelentette a konjunktívuszi mellékmondat szórendjének a vizsgálata. Azokban az esetekben, amelyekben a mellékmondatban igekötős ige szerepelt, az igekötő és az ige sorrendje a következőképpen alakult: a leggyakoribb az egyenes szórendű megformálás volt a levelekben, 93,5%-uk (43 adat) ilyen volt. Ezt illusztrálja a következő mondat:

(4) *Az törökök együtt vannak, várják, hogy mi **eloszoljunk**, mi es azt várjok, hogy űk **eloszoljanak***

(Nád. p. 4, 1550)

Ezen a kategórián belül a megszakított sorrendű létrehozás is előfordult. Az egyenes szórendű esetek 9,3%-a (4 adat) tartozott ide.

(5) *Mindazáltal gyakran írj, ha azt akarod, hogy **meg ne bolonduljunk**,*

(Nád. p. 1, 1544)

A mai magyarban a kötőmód megjelenése nem hozza magával az igekötő és az ige fordított szórendjét, a 16. századi misszilisekben ellenben erre is mutatkozott találat. Az igekötős igét magába foglaló konjunktívuszi mellékmondatok 6,5%-a ilyen formában jelent meg. Mindhárom esetben felszólító főmondathoz kapcsolódott a kötőmódú mellékmondat. A (6) és a (7) példában a kötőmódot a célviszony, míg a (8) esetében a GONDOSKODÁS (egy lehetséges jövőbeli helyzetről) motiválja. A három mondat az alábbiakban olvasható:

(6) *Csaknem elfeledtem ezennel !ezennel küldd fel az te nyuz subádat, hogy ahhoz képest tudják megcsinálni az új subát és ugyan itten megbéllenyi, hogy **készülhessen meg** ez innepre*

(Nád. p. 12, 1554)

(7) *Az több marhát megvetetem, az szekereket, az mint megírtam, küldd el Pozsonba, hogy **mehessek haza** rajta.* (Nád. p. 12, 1554)

(8) *De viüselj gondot rea, hogy vagy az Hánon vagy az vizen **mehessek által**.* (Nád. p. 56, 1560)

A vizsgálat harmadik egysége a főmondati keretkifejezés elemzése volt. A keretkifejezések alapján a következő csoportokat tudtam elkülöníteni: CÉL; LEHETSÉGESSÉG; VÉLEKEDÉS; SZÜKSÉGESSÉG; AKARÁS; MEGENGEDÉS, ENGEDÉLYEZÉS; TILTÁS; DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKELÉS; SZÁNDÉK, HAJLANDÓSÁG; HIÁNY és GONDOSKODÁS.

Legnagyobb számban a CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatokban jelent meg a kötőmód. Az anyag 34,3%-át (36 adat) ez a típus adta:

(9) *Ha Kd **azért** írat mással, hogy én is mással **írassak** [...]*
(Nád. p. 86, 1552)

(10) *Ha mátuł fogva egy hétig semmi leveledet nem vehetem, nem tűrhetem tovább, egy emberemet hozzád bocsátom, hogy **me glássa**, mint vagy*
(Nád. p. 4–5, 1551)

Nagy arányban szerepeltek a tanulmányozott mondatokban LEHETSÉGESSÉG-et kifejező elemek, amelyek létrehozták a kötőmódú formákat. Ebben az esetben a LEHETSÉGESSÉG modális (nem episztemikus) meta-kifejezés, a főmondatban megnyíló fogalmi keretet jelenti. A konjunktívuszi mellékmondatok 21,9%-ában (23 alkalommal) ez a fogalmi keret aktiválódott. Példák erre a *lehet* igealakokkal megalkotott mondatok:

(11) *de ha az nem **lehet**, hogy Kd mast **megjűjjon**, avagy csak írjon Kd gyakrabban az Kd egészsége felől.* (Nád. p. 109, 1560)

(12) *Továbbá azt írhatom Kdnek az kevély nádrispánné asszony felől, hogy viselő szoknyája egy szál sincs; a ki volt, !azt immár nem **lehet**, hogy **viselhesse**, mert meg vagy on [...];*
(Nád. p. 91–92, 1554)

A VÉLEKEDÉS-t kifejező szemantikai tartalmak is kötőmódot vonzottak. Ez a kategória az elemzett mondatoknak a 11,4%-át (12 eset) érintette. Az alábbi példapár is ezt illusztrálja:

(13) *Ezt én arra írom, hogy nem **vélem**, hogy én az menyekezőre **haza érkezzem**.*
(Nád. p. 21–22, 1558)

- (14) Azt **állítom** [³alítom³] **vala**, hogy én ez héten **haza mehessek**, de igen **félek rajta**, hogy még az innepre es király **haza bocsásson**
(Nád. p. 14, 1555)

A SZÜKSÉGESSÉG kifejezése fordult elő a mondatok 10,5%-ában (11 adatban), amely jelen alkalommal a LEHETSÉGESSÉG-hez hasonlóan a főmondatban megnyíló fogalmi keretet jelenti, a megállapítása pedig a konkrét kifejezés jelentése alapján történik.

- (15) *nem volt **szükség**, hogy **kövess**, mert bizon nem bántottál ezzel engemet; nem búsulok is ez te leveledben.* (Nád. p. 47–51, 1559)
(16) *nincs **szükségem** rája, Istennek legyen hála, hogy mással **írássak**.*
(Nád. p. 86, 1552)

A főmondatban az AKARÁS kifejezése is befolyásolta a mellékmondati ige módhasználatát. A misztilisekben levő konjunktívuszi mondatok 8,6%-a (9 találat) ehhez a csoporthoz volt sorolható.

- (17) *de ha Kd azt **akarja**, hogy gyakran **küldjek** Kdnek gyümölcsöt, Kd bocsásson haza Sárvár-ra* (Nád. p. 109, 1560)
(18) *de császár holnap Ujhelybe megyen és azt **akará**, hogy vele **menjek**, és hogy annál es közelb leszek hozzátok, annál nehezebb nekem, hogy haza nem mehetek.* (Nád. p. 55–56, 1560)

Konjunktívuszi mellékmondat kapcsolódott a MEGENGEDÉS-t, ENGEDÉLYEZÉS-t kifejező főmondati keretkifejezésekhez is (6 találat). Az alábbi két mondat az *enged* predikátummal is erre szolgál példaként:

- (19) ***engedje** az kegyelmes Isten, hogy jobbat **írhasson** Kd ennél is*
(Nád. p. 71, 1541)
(20) *Istennek legyen hála, hogy megállotta, **engedje** ű szent fölsége, hogy innétova is **megállja**.* (Nád. p. 5–6, 1551)

Az előzőekben ismertetettekhez képest másként megalkotott típus a TILTÁS-t kifejezőké, ugyanis ez a csoport nem az igei alaptag szemantikáján alapul, hanem a beszédcselekvés-értéken (Kugler 2017b: 839). A korpusz három eleme így formálódott meg. Jól szemléltetik ezt a következő példák:

- (21) *Továbbá az mit Kd Szabó Jánostól izent, **!hogy kin ne tudja** Kd, hogy **járjak**, nem járok, mert közel vagyon mast hozzánk Török Bálint, de még **!miket nem bántott**.* (Nád. p. 71, 1541)

- (22) *(Az élő Istenért kérem Kdet,) hogy senki úgy ne bíztathassa Kdet, hogy az metélésnek álljon Kd.* (Nád. p. 90, 1553)

Két esetben a főmondatban levő DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKEKÉLÉS hívta elő a konjunktívuszi mellékmondat használatát.

- (23) *És illik es, hogy mert ő atyjafia, hogy ő tartsa.* (Nád. p. 10, 1554)

- (24) *Inkább illik azért annak lenni, hogy mi várjunk ű tőle az fiaiba, hogy nem mint ű fölsége mi túllönk.* (Nád. p. 28, 1558)

Egy-egy adat szerepelt a SZÁNDÉK-ot, HAJLANDÓSÁG-ot (25); a HIÁNY-t (26) és a GONDOSKODÁS-t (27) kifejező predikátumokra a vizsgált mondatokban.

- (25) *(Kérlek, kérlek, kérlek, ne véld szánd-szándoknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem meheték, mert Isten bizonságom,) hogy ugyanaz volt szándokom, hogy az napra, kire montam vala, haza menjek.* (Nád. p. 3, 1550)

- (26) *mind az két czímert hatszáz negyven tallyéronn vettem meg, !da valaki látta, minden ember azt mondta, hogy !hogy ezer tallért ér, azért immár az subafölt megveszem, az szoknyának valót nem vehetem meg, mert nem találunk olyat, ki megtartsa az szünyét,* (Nád. p. 12, 1554)

- (27) *De vüselj gondot rea, hogy vagy az Hánon vagy az vizen mehessek által.* (Nád. p. 56, 1560)

Összefoglalva a fentieket, az anyagban a -J módjelű kötőmódot vonzó legfontosabb szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők voltak:

1. CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatok
2. LEHETSÉGESSÉG-et kifejező elemek: *lehet, fél, megvár* stb.
3. VÉLEKEDÉS-t kifejező predikátumok: *vél, tud, hisz, gondol, alít* stb.
4. SZÜKSÉGESSÉG-et kifejező predikátumok: *nem volt szükség, nincs szükség [rá], tartozik, meghagy* stb.
5. AKARAT-ot kifejező predikátumok: *akar, vár, [az] leszen akarata* stb.

6. MEGENGEDÉS-t, ENGEDÉLYEZÉS-t kifejező predikátumok: *enged, hagy* stb.
7. TILTÁS-t kifejező tartalmak: a beszédcselekvés-értéken alapul (például a főmondatokban szerepel: *ne tudja, ne biztathassa, nem tűrhetem*)
8. DEONTIKUS ÉRTÉKELES-t kifejező predikátum: *illik*
9. SZÁNDÉK-ot, HAJLANDÓSÁG-ot kifejező predikátum: *szándéka volt*
10. HIÁNY-t kifejező predikátum: *nem találunk [olyat]*
11. GONDOSKODÁS-t kifejező predikátum: *viselj gondot [rá]*.

5.2. A *-nA/-nÁ* jeles alakok

A *-nA/-nÁ* jellel létrehozott konjunktívuszi mellékmondatokból csupán tizenkét adat fordult elő a vizsgált anyagban. Érdemes kiemelni, hogy a feltételes mód jelen idejének előfordulását a mellékmondatokban a latin hatás is magyarázhatja. A latin a *consecutio temporum* szabályait veszi alapul, amely nyomán a főmondat jelen idejű állítmányához a mellékmondatban *coniunctivus praesens imperfectum* (a magyar felszólító mód), múlt idejű állítmányához *coniunctivus praeteritum imperfectum* (a magyar feltételes mód jelen ideje) kapcsolódik (E. Abaffy 1983: 171). Magyar nyelvű szövegeinkben erre számtalan példa olvasható. Arra is találunk azonban adatot az eredeti magyar szövegekben, hogy nem a *consecutio temporum* szabályainak megfelelően szerepel a feltételes mód, például főmondatbeli jelen idő után is megjelenik (E. Abaffy 1983: 172). Ez látható a lentebbi példák esetében is.

Az ilyen típusú konjunktívuszi mondatnál a *hogy* kötőszó kötötte össze a tagmondatokat: a korpuszban 11 adat van erre. Egyetlen alkalommal vonatkozó névmási kötőszó töltötte be a tagmondatkapcsoló szerepet. Ez az adat az áljelzői szerkezeteknek azon típusát jelenti, amikor a vonatkozó mellékmondat célhatározói értelmet fed le (Dömötör 2006: 41, 43). Az első példa (28) a tipikus mintát mutatja, ahol a mellékmondat élén a *hogy* áll, a második mondatban (29) a speciálisabb, vonatkozó névmási kötőszós összekapcsolás olvasható. Figyelemre méltó, hogy mind a két példa esetében a konjunktívuszi mellékmondat környezetében, a főmondatbeli igén is jelentkezik a feltételes mód jele optativus/desiderativus funkcióban.

(28) *Választigen igen örömost akarnám, **hogy ne rettegnék**, de soha reá nem bírhatom magamat.* (Nád. p. 111, 1560)⁶

(29) *(Elfeledtem vala Komlósytul megírnom, hogy mikoron feljössz,) veled hoznál béven fejérruhát, **kivel sebet kötöznének**, mert teljességgel ki fogytunk belőle.* (Nád. p. 65, 1560)

A konjunktívuszi mellékmondatokban öt alkalommal igekötő is tartozott az ígéhez. Ezek az elemek minden esetben egyenes szórendű megformálásban fordultak elő, egy közülük pedig megszakított sorrendben tűnt fel. A következő példák ezeket szemléltetik:

(30) *Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy **megkegyelmeznék** néki,* (Nád. p. 52–53, 1559)

(31) *És értem az Csányi uram levelébe, hogy Kd azt kívánnája, hogy **fel ne mennék**,* (Nád. p. 111, 1560)

A kutatás harmadik szempontja itt is a főmondati keretkifejezés tanulmányozása volt. Legnagyobb arányban (hétszer) az AKARÁS kifejezése jelent meg, amely életre hívta a mellékmondatban a *-nA/-nÁ* jeles formákat. Ez összefüggésben állhat azzal, hogy alapvetően (a mai magyarban is) bármilyen vágy vagy kívánság jelölése elsősorban a feltételes mód jelével történik, s a jelen esetben további motiváló tényező a konjunktívuszi jelleg. A főmondatban az *akar* és a *vár* igék foglaltak helyet. Például:

(32) *csak alig **várnám**, hogy **hallhatnék** valamit felőled, várom Bosnyákot.* (Nád. p. 8, 1553)

Meghatározó volt még a CÉL kifejezése, a vizsgált anyagban három adat képviselte ezt a típust.

(33) *Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy **megkegyelmeznék** néki,* (Nád. p. 52–53, 1559)

Egy-egy adat képviselte a HAJLANDÓSÁG-ot és a TANÁCS-ot kifejező főmondati predikátumokat, amelyek szintén *-nA/-nÁ* jeles konjunktívuszi mellékmondatot hívtak elő.

⁶ A vizsgált anyagban található összes főmondatbeli *akar* predikátum tanulmányozása után megállapítható, hogy kijelentő módban álló *akar* ígéhez egy esetet kivéve mindig *-J* módjellel ellátott ige kapcsolódott a mellékmondatban (például: *ha azt akarod, hogy megszabaduljon*, Nád. p. 52–53, 1559), míg feltételes módú *akar* után minden alkalommal feltételes módú igealak jelentkezett a mellékmondatban ((28)-as példa).

- (34) *Az uraimnak odahaza oly módon írtam, hogy mintha eszembe sem volna, hogy ez szüretre **haza mennék**.* (Nád. p. 4–5, 1551)
- (35) *Szóltam Julius doctorral az Ferencz felől. De ű semmiképen nem **adja tanácsúl**, hogy **felhozatnájok**, mivelhogy gyermek, és az kicsin gyermekén hamarabb fogna az pestis, hogy nem mint az öregén.* (Nád. p. 63–64, 1560)

A *-nA/-nÁ* jellel megformált kötőmódú mellékmondatokat tehát a következő szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok vonzották:

1. AKARAT-ot kifejező predikátumok: *akar, vár, kíván*
2. CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatok
3. HAJLANDÓSÁG-ot kifejező predikátum: *eszembe sem volna*
4. TANÁCS-ot kifejező predikátum: *adja tanácsul*.

6. Összegzés

A jelen dolgozat egy esettanulmány keretében arra a kérdésre kereste a választ, hogy a kötőmód középmagyar kori használata mihez, a konstrukció mely sajátosságaihoz kötődhet, azaz a nyelvi tapasztalatban mivel asszociálódhat erősebben: a mondatban szereplő kötőszóval, a főmondati keretkifejezéssel, vagy az ige és a hozzá kapcsolódó igeikötő sorrendje lehet jellemző együttállás a nem tényként megjelenített mellékmondati események megkonstruálásában. A tanulmány a *hogy* kötőszó megjelenését vagy nem megjelenését, a kötőmódú mellékmondat szórendjét és a főmondatbeli kulcsszót vizsgálta. A kutatás forrásaként egy 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya misszilisei szolgáltak. A középmagyar kori szövegben mind a *-J*, mind pedig a *-nA/-nÁ* módjellel megformált kötőmódú alakok megjelentek, de az előbbi lényegesen nagyobb arányú volt: 105 adat *-J* módjellel, 12 pedig *-nA/-nÁ* jellel jött létre. A három vizsgált tényezőtől a főmondati predikátum játszott meghatározó szerepet, jellemző volt az, hogy a *hogy* kötőszó megjelent a mellékmondat élén, továbbá az igeikötő és az ige tipikusan egyenes szórendben állt a konjunktívuszi mellékmondatban.

A kötőmódot tartalmazó mondatokban nagy arányban a *hogy* kötőszó kapcsolta össze a tagmondatokat. Bár a mai magyarban a konjunktívuszi mellékmondat éléről nem hagyható el, a történeti anyagban előfordult néhány ilyen példa. Ezekben az esetekben vagy nem állt semmilyen, vagy valamely másik (legtöbbször vonatkozó névmási) kötőszó jelentkezett a mellékmondatban. Fontos azonban megjegyezni, hogy míg a *hogy* kötőszó hiányát a mai szinkroniában a generatív szintaxis törlésnek te-

kinti, egy nem szabályalapú, illetve nem-transzformációs keretben ennek feltételezése problematikus. Emellett a történeti adatok nem támasztják alá azt, hogy a kötőszóból szerkesztett elemből lenne levezethető a kötőszó nélküli. A történetiségben a kötőszóhiány úgy is értelmezhető, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás még nem következett be az adott szerkezetben.

Napjainkban a konjunktívuszi mellékmondatokban az igeikötő és az ige szórendje egyenes, a fordított sorrendű megformálás a felszólító (mag)mondatokat, illetve a felülíró kifejezést tartalmazó mellékmondatokat jellemzi (Imrényi 2017). A vizsgált 16. századi levelek kötőmódú mondataiban az igeikötő és az ige egyenes sorrendű létrehozása dominált, de pár esetben szerepelt a fordított szórend is.

A főmondati keretkifejezések elemzése a mai magyar kategorizációval párhuzamos eredményt hozott. A történeti anyagban a kötőmód leggyakrabban a célhatározói mellékmondatokban fordult elő, a főmondatban tipikus az, hogy az *azért* és az *avégre* utalószavak sematikusán kidolgozzák azt a keretet, amelyet a mellékmondat részletez. Hasonlóan a mai magyarhoz, az azonosított keretek olyan fogalmi szerkezetek, amelyek tényleges megvalósulásként nem kezelhető folyamattal asszociálódnak. A kötőmódot megkívánó szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők voltak: LEHETSÉGESSÉG; VÉLEKEDÉS; SZÜKSÉGESSÉG; AKARÁS; MEGENGEDÉS, ENGEDÉLYEZÉS; TILTÁS; DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKELÉS; SZÁNDÉK, HAJLANDÓSÁG; HIÁNY; GONDOSKODÁS és TANÁCS. A felsoroltak között megtalálhatók a mai magyarban is gyakran jelentkező típusok, de ritkán előfordulók is.

A kapott eredmények okainak megértéséhez, magyarázatainak feltárásához a későbbiekben érdemes bevonni a kutatásba további középmagyar kori szövegeket.

Források

JókK. = P. Balázs János (1981), Jókai-kódex. Akadémiai Kiadó, Budapest.
TMK = Történeti magánéleti korpusz: tmk.nytud.hu

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–179.
E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–182.

- Bácsi Enikő (2021), Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a közép-magyar mellékmondati módhasználatról. In: Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a közép-magyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 169.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 110–128.
- Chubaryan, Astghik – Karapetyan, Ruzanna (2009), The subjunctive mood: a linguo-cultural approach. *Armenian Folia Anglistika* 5/1–2: 208–213.
- Dömötör Adrienne (1985), Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében. *Magyar Nyelvőr* 109: 337–348.
- Dömötör Adrienne (1985–1986), A függő idézések a XVI. századi levelekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30: 99–106.
- Dömötör Adrienne (1988), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben [2. rész]. *Magyar Nyelv* 84: 415–425.
- Dömötör Adrienne (2006), Az áljelzői mellékmondatok a közép-magyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.* SZTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és közép-magyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Farkas, Donka F. (1992), Mood choice in complement clauses. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds), *Approaches to Hungarian 4.* JATE, Szeged. 207–224.
- Gugán Katalin (2008), Az egyszerű mondat története. [Kézirat.]
- Gugán Katalin (2017a), Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.), *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára.* JATEPress Kiadó, Szeged. 71–80.
- Gugán Katalin (2017b), A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstans-ráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 91–110.
- Gugán Katalin (2018), Hagyomány és innováció közép-magyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4.* A Károli-biblia nyelve. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–75.
- Haader Lea (1995), Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és hátrózői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* A kései ómagyar kor. Mondattan. Szövegggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- Haader Lea (2008), Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.), *Tanulmányok a közép-magyar kor mondattana köréből.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 77–87.

- Hadrovics László (1969), *A funkcionális magyar mondatattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita (2004), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Imrényi András (2017), Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- Kántor Gergely (2010), A feltételes mód és a felszólító mód használata a kései ómagyarban. [Kézirat.]
http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/043_kantor_felteteles_felszolito_piliscsaba_kezirat.pdf
- Kántor Gergely (2014), Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondatattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–94.
- Kenesei István (1992), Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–723.
- É. Kiss Katalin (2003), Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–186.
- Klemm Antal (1928), *Magyar történeti mondatattan*. In: Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula (szerk.), *A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kugler Nóra (2000), Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- Kugler Nóra (2015), Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2017a), A mondat típusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 761–805.
- Kugler Nóra (2017b), Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 806–895.
- Mauri, Caterina – Sansò, Andrea (2016), The linguistic marking of (ir)realis and subjunctive. In: Nuyts, Jan – van der Auwera, Johan (eds), *The Oxford handbook of modality and mood*. Oxford University Press, Oxford. 166–195.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Pataki Pál (1984), A francia subjunctif és a magyar kötőmód. In: Szépe György (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–218.
- Péteri Attila (2005), Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 129: 218–235.

- Pomozi Péter (1991), Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. In: Pomozi Péter – Hegedűs Rita (szerk.), *A konjunktívusz a magyarban. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 26. ELTE, Budapest. 3–13.
- Prileszky Csilla (1974), A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–475.
- Sárkány Fruzsina (2018), A magyar kötőmód jellegzetességei és státusza a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture* 1–2: 5–21.
- Simonyi Zsigmond (1877), A magyar igemódok alkalmazása. *Magyar Nyelvőr* 6: 529–539.
- Simonyi Zsigmond (1881), A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Stojaković, Nataša (2020), Subjunctive vs. indicative: A new perspective. In: *The Third International Conference on English Language, Literature, Teaching and Translation Studies – CELLTTS*, 28–29 September 2018. Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. https://www.researchgate.net/publication/338686444_Subjunctive_vs_indicative_A_new_perspective
- Szarka Péter (2000), Van-e kötőmód a magyarban? *Hungarológia* 2: 249–259.
- Szili Katalin (2012), A felszólító módról pragmatikai aspektusból II. *Magyar Nyelvőr* 136: 13–31.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017a), Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest. 310–352.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017b), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tompai József (1961), Az igeragozás. In: Tompai József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 482–514.
- Tóth Enikő (2003), A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 617–626.
- Tóth Enikő (2005), Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok4. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 175–193.
- Tóth Enikő (2014), The imperative and the subjunctive proper: two distinct grammatical moods in Hungarian. *Argumentum* 10: 631–644.
- Trón Viktor (2001), A *hogy* kötőszós mellékmondat. In: Kálmán László (szerk.), *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 159–179.
- Turi Gergő (2009), Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5: 25–38.
- H. Varga Márta (2020), Igemód és mondatmód. A felszólító mód és a kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 144: 441–459.
- Yoon, Suwon (2011), 'Not' in the mood: the syntax, semantics, and pragmatics of evaluative negation. Doktori (PhD) értekezés, University of Chicago.

Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban¹

Bába Barbara

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

The labialization of $\ddot{e}$ to $\ddot{o}$ was a sound change of significant efficiency, spanning several historical periods and concerning several regions. However, the assignment of individual data to this source is problematic, given that the $\ddot{o}$ concerned may have emerged by the lowering of $\ddot{u}$, too. The study of the geographical and chronological aspects of the sound change tendency $\ddot{e} > \ddot{o}$ may therefore only be based on data in which the originality of closed $\ddot{e}$ can be proven. In earlier descriptions of historical phonology and historical dialectology, the limited number of data and the difficulty of their assessment either chronologically or geographically, or both, made it possible to formulate tentative claims at best. However, with the help of a larger amount of local historical data now at our disposal, we can venture to make novel claims, due to the fact that, in view of very early data and their peculiarities, we can now see an increase in the number of items that can be attributed to labialization of the type $\ddot{e} > \ddot{o}$.

Keywords: historical dialectology, historical phonology, labialization, early Old Hungarian period, phonological opposition

Kulcsszavak: nyelvjárástörténet, történeti hangtan, labializáció, korai ómagyar kor, hangtani szembenállások

1. Az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációjához tartozó adatok körülhatárolásának nehézségei

Az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció igen nagy hatóerejű, nyelvtörténeti korszakokon átívelő és több régiót érintő hangváltozás (Juhász 2018: 330). E. Abaffy Erzsébet megfogalmazása szerint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció az ómagyar kori hangváltozási tendenciák között azért jelentős, mert „része volt abban, hogy a más tendenciával (az $\ddot{u} > \ddot{o}$ nyíltabbá válással) is létrejövő új fonémának, az $\ddot{o}$ -nek az előfordulási lehetőségét szaporítsa” (2003: 326). Kétségtelen, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációnak az $\ddot{o}$ fonéma kialakulásában betöltött szerepét igen nehéz megítélni. Az egyes adatoknak az ebbe a keletkezéstörténeti típusba sorolása ugyanis éppen azért problematikus,

¹ A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

mert a bennük lévő *ö* hang az *ü* nyíltabbá válásával is keletkezhetett. Az *ě* > *ö* hangváltozási tendencia területi és kronológiai sajátosságainak vizsgálatakor ezért csak az olyan adatokat vehetjük figyelembe, amelyekben a zárt *ě* eredetisége igazolható (E. Abaffy 2003: 326).

Az ómagyar korból a korábbi leírások viszonylag kevés adatot tudtak emiatt egyértelműen a folyamathoz sorolni, de valószínűsíthetően ilyen példák azok, amelyek esetében az eredeti *ě* helyén találunk *ö* hangot, s amelyeknek régi *i*-s adatai nem bukkannak fel a forrásokban, pl.: 13. sz. eleje (KT.): *lelhetneýnc* ~ 1372 u. (JókK.): *lewlek* 'lelék' = találták (Gerstner 2018: 120), szl. *pečatъ* >> 1416 u. (BécsiK.): *megpečelě* [męgpęcselę] 'megpecsételte' ~ 1529: *pewchety* [pęcsęti] 'pecsétjei' (Gerstner 2018: 120), német *zweck* [cvęk] (Gerstner 2018: 120) > 1300: *Cheuek* (Bárczi 1967/2002: 157) ~ 1429: *Cwuek* (OkI Sz.) (vő. Bárczi 1958: 58, 1963/1975: 131, E. Abaffy 2003: 326), 1254: *veres-* ~ 1311: *Veurus* [vőriüs vagy vőriös] (Bárczi 1963/1975: 131), szl. *kastelъci* > m. 1055: *kaztelic*, 1240: *Keztelch* ~ 1381: *Keszteulch* (Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326), középfelnémet *lehen* > 1226, 1230: *lehen* ~ 1271: *lehun*, 1292: *Lehun* 'hűbérbirtok' (Bárczi 1958: 58), szl. *ręndъ* > m. *ręnd* ~ 1550 k./1638: *rőnd* (TESz., Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157), szl. *vędrъ*, esetleg **vędrъ* > m. 1405 k.: *veder* ~ 1511/1593/1681: *vődör* (TESz.).

2. Az *ě* > *ö* labializáció kezdetének meghatározása a korábbi leírásokban

Az adatok megítélésének nehézségéből fakadóan természetesen a tendencia kezdetének meghatározása is gondot okozott a korábbi nyelvtörténeti szakmunkákban (E. Abaffy 2003: 326). Bárczi Géza szerint a változás a 14. században válik erőteljessé, de sok lexémában csak jóval később, a 16. században, és csak a legerősebben *ö*-ző nyelvjárásokban jelenik meg. Azt, hogy az *ě* > *ö* labializáció az ómagyar koron átívelő azon túlnyúló folyamat, az is jelzi, hogy a kódexekben *ě* és *ö* között erőteljes ingadozást tapasztalunk (Bárczi 1963/1975: 132, 1967/2002: 157). Bizonyos kódexek egyértelműen *ö*-zőek, pl. Guary-kódex (1490-es évek eleje): *mefiør* (4, 6, 7), *zentøkneç* (4, 31, 50), *embørneç* (1, 9, 42, 44),²

² Szintén az *ö*-ző kódexekhez sorolhatjuk például a következőket: Czech-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex, a Székelyudvarhelyi kódex 2., a Teleki-kódex 1. keze (Molnár – Simon 1980: 190; Juhász 2018: 330).

más kódexek inkább az illabiális alakokat részesítik előnyben, pl. Keszthelyi-kódex (1522): *erwlnek* 'örülnek' (76), *ezwe* 'össze' (81), *kernwle* 'körülötte, köréje' (77), de *edews* 'édes' (77), megint más kódexekben erőteljes ingadozás figyelhető meg ezen a téren, pl. 1526 (Érdy-kódex): *nyegheelfre* (40), *zōmeewel* (40), *meg hydegōdnek* (40) (Volf 1876: 61–62, 1885: 170, 172, Molnár–Simon 1980: 111–112, 176–179, 184–185, Jakab–Kiss 1994). A 16. századtól az *ë* > *ö* változási tendencia felerősödik, ezért bizonyos esetekben Bárczi szerint olyan szavakban is adatolhatunk *ö* hangot, ahol a kódexek korában soha nem jelöltek *ö*-t, például *këll* > *köll* (1511/1593/1681: *köll*, 1568: *kōl*, TESz.), *mëgy* > *mögy* (1574: *mönth*, RMNy. 2: 241) (Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157).

Ennél hamarabb, már a 13. századtól jelentkeznek az *ë* > *ö* labializáció esetei az *l* + dentális, illetve palatális mássalhangzó (vagyis az *lt*, *ld*, *ln*, *lgy*, *lc* hangkapcsolatok) előtt, pl. 1086/12–13. sz.: *felduuar* ~ 1269: *Banafeuld*, 1211: *Furizuelgi* ~ 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1221: *Zeldes* ~ 1316: *Zeulduar*, 1344: *Helg* ~ 1341: *Holgtheluk* (KMHSz. 1: 133) (Bárczi 1958: 59, 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326, Gerstner 2018: 120). Ugyancsak az *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolatok idézik elő azt az ómagyar korban egyébként szűk körű labializációt, ami záródással is együtt jár: *tele*, de *tölt*, pl. 1372 u. (JókK.): *tele tewlt* (51–52); *felkel*, de *költ*, pl. 1372 u. (JókK.): *felkele* (4) ~ *kewltuala* 'kelt vala' (78) (E. Abaffy 2003: 326), BesztSzj.: *thelek* ~ *theulthew* (Bárczi 1967/2002: 157). Bárczi úgy véli, hogy akár a *zöld*, *völgy*, *hölgy* labializációi is ide tartozhatnak, de esetükben az *e* hang eredetibb nyíltabb fokát nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani (1967/2002: 157).

Bárczi szerint szintén a 13. századra nyúlik vissza a szóvégi *ë* előző szótagi labiális palatális magánhangzó hatására bekövetkező labializációja, ami mindmáig egy szűkebb területre korlátozódó változás,³ pl. BécsiK.: *le vlp* 'leüle', *gyvtp* 'gyűjte', *o tōllp* 'ö töle', Apork.: *oromp* 'öröme', MünchK.: *o elōtp* 'ö előtte', *vlnp* 'ülne', PozsK.: *elewthew* 'előtte' (Bárczi 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326).

Ugyancsak az előző szótagi labiális palatálisok hatására következik be a 16. századtól kezdődően a nyílt *e*-nek záródással is együttjáró labializációja bizonyos erdélyi nyelvjárásokban, pl. Heltai: *örög*, s ma egyes nyelvjárásokban: *ölöli*, *ötönn*, *közöpibe*, *ők hazajöttek*. De „szórványosan előfordul hasonló jelenség a régiségben más területeken is” (Bárczi

³ Napjainkban a nyugati nyelvjárások őrzik ezt a nyelvéllapotot, pl. *fülö*, *összö*, *könyvö* stb. (Bárczi 1967/2002: 157).

1967/2002: 158), s nyugaton emellett a hangsúlyos $e > \ddot{o}$ változásra is találunk példát, pl. *köserü*, *ömel* stb. Szintén a 16. századtól jellemző a nem $\ddot{o}$ -zű területeken az $\ddot{o}$ -zű befejezett múlt idejű alakok (pl. *tött*, *vött*, *lött*) elterjedése, ami valószínűleg független az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációtól, és a *tön*, *vön*, *lön* analógiája alakította (Bárczi 1967/2002: 157–158).

3. Az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció területiségéről vallott elképzelések a korábbi leírásokban

A korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a változás különböző fokozatokon át teljesedett ki. Juhász Dezső ezek alapján úgy véli, hogy a folyamat előzményeként a labializáló nyelvjárások az $i > ü$ labializációval már a felső nyelvválásfokon elindították a folyamatot, majd ezt követően (részben az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válás következtében) az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció vált tipikussá. A felső nyelvválású rövid végmagánhangzók lekopása után véleménye szerint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás szó vége felőli terjedése mutatható ki az adatokban (pl. *kërésztsös* > *kerösztsös* > *körösztsös*) (Juhász 2018: 330, vö. Losonczy 1915–1920: 375).

Az $\ddot{o}$ -zés területi göca a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a Délkelet-Dunántúl (és a törökidulásig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, ahol Juhász Dezső szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció példái. Az ómagyar korban az $\ddot{o}$ -zű kódexek zömére csak a hangsúlytalan $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció jellemző, és az Árpád-kori kirajzások is megrekedtek a gyengébb fokozatú, hangsúlytalan $\ddot{o}$ -zésnél (2018: 330).⁴ Juhász Dezső ugyanakkor arra is utal az Árpád-kori kis szövegmélekek kapcsán, hogy „a formálódó kancelláriai norma nemcsak türte, hanem szerény mértékben preferálhatta is a labiális változatokat” (2018: 324), ami nyilvánvalóan a tendencia területiségéről alkotott képünket is befolyásolhatja.

⁴ A területiség szempontjából értékes forrás az 1528-as Lázár-térkép, amelyen a labiális-illabiális viszony tekintetében vannak különbségek (Molnár – Simon 1980: 275), pl. *Beltek* (mai Nyírbétek, Szabolcs vm.), *Besene* (mai Besenyő, Fejér m.), *Gergin* (mai Görgényszentimre, Románia), *Kekel* (=Tekel, mai Tököl, Pest m.), *Kertwiles* (mai Hódmezővásárhely, Csongrád-Csanád m.), másfelől *Beltheuke* (mai Krasznabétek, Románia), *Besenew* (mai Rinyabesenyő, Somogy m.), *Feuldiak* (mai Földeák, Csongrád-Csanád m.), *Fewldwar* (mai Bácsföldvár, Szerbia), *Zewldin* (mai Szépfalu, Románia) (Hajdú – Molnár 1978: 14). Az adatok alapján valóban a déli területek $\ddot{o}$ -zű jellege látszik igazolódni, ugyanakkor ezeken a területeken is fel-felbukkannak illabiális alakok, pl. *Kertwiles* (mai Hódmezővásárhelyen, Csongrád-Csanád m.).

Bárczi azonban a labializációs tendenciák közötti összefüggést nem látja ilyen közvetlennek, véleménye szerint a változások nemcsak időben nem zajlottak feltétlenül egyszerre, de területi azonosság sem állapítható meg egyértelműen közöttük (1958: 61). Azt gondolhatjuk tehát, hogy vannak időben és/vagy területileg összefüggő, illetve területileg és időben össze nem függő labializációk.

4. A korai ómagyar kori *ő*-ző adatok keletkezéstörténeti sajátosságai

Amint látjuk, a korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírásokban az adatok korlátozott száma mind kronológiai, mind területi szempontból csak óvatos következtetések megfogalmazását tette lehetővé. A jelenleg rendelkezésünkre álló nagyobb számú helynévi adat segítségével azonban megkísérlelhetünk újabb megállapításokat tenni, mivel a korai adatok és azok etimológiai sajátosságainak figyelembevétele után az *ĕ* > *ő* labializációhoz sorolható elemek száma jócskán megnövelhető. A vizsgálathoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének több mint 55 ezer adatot tartalmazó hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva (http://mna.unideb.hu/hang_es_helyesirastorteneti_adatbazis.php). A következőkben azt tekintem át, hogy a korai ómagyar kori *ő*-ző alakok milyen módon keletkezettek.

4.1. Korábbi *i*-re visszavezethető elemek

A korai, *ĕ* ~ *ő* szembenállást mutató helynévi adatok egy része azok etimológiája alapján korábbi *i*-re vezethető vissza, tehát esetükben az *i* > (*ü* >) *ő* vagy *i* > (*ĕ* >) *ő* változás feltételezhető. Az eredeti *i*-re visszavezethető nevek körének kijelölésekor ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a nevek etimológiája és korai történeti adatai alapján a besorolás bizonyossága a valószínűség különböző fokán áll, ráadásul a helyesírás-történeti bizonytalanság miatt az itt tárgyalt neveknek nem is feltétlenül mindegyike esetében tudjuk igazolni, ugyanakkor kizárni sem az *ő*-ző formáig való eljutást.

4.1.1. Személynévi eredetű nevek

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adathatók *i*-vel, s maga a helynév is mutat ilyen formát, például *Perény* (1329: *Pirin* ~ 1299: *Peryn* ~

[1307]: *Purwen*, Gy. 1: 131) (vö. 1248: *Pyrin* szn., 1299/1467: *Pyrryn* szn., ÁSz., 1219/1550: *Peruen* szn., FNEŠz., 1230: *Perrin* szn., ÁSz.), *Benedek* (1332–5/Pp. Reg.: *Benedic*, Gy. 2: 133 ~ +1324/580: *Zent Benedek* ~ 1297: *Zenthbeneduk*, Gy. 3: 371) (vö. 1138/1329: *Benedic* szn., FNEŠz.), *Gyerki* (1156: *Gyrki* ~ 1263: *Gerky* ~ 1262: *Gurky*, Gy. 3: 197) (valószínűleg személynévi eredetű, FNEŠz., vö. 1283: *Gyrky* szn., 1215/1550: *Gyurc* szn., 1138/1329: *Gurk* szn., ÁSz., a *Gurk*, *Gyurk* a *Georgius* származékaként felsorolva: Slíz 2011: 148, 2017: 93, de vö. FNEŠz.).

Azok a helynevek, amelyek idegen eredetű személynévből származnak, s a személynév csak az adott nyelvben adatolható *i*-vel írva, maga a magyar helynév azonban nem mutat ilyen hangalaki formát, már kisebb bizonyossággal sorolhatók az eredeti *i*-re visszamenő nevek közé, például *Höltövény* (1335: *Heltheuin* ~ 1344: *Holtuen*, KMHsz. 1: 133) (vö. régi német *Hiltwin*, FNEŠz.).

Bizonyos idegen eredetű személynévből származó helynevek pusztán kikövetkeztetett⁵ idegen nyelvi alakra vezethetők vissza, ami az eredeti *i* jelenlétét a magyarban nyilvánvalóan kevésbé igazolhatja, például *Köröskény* (1240: *Keryskyn*, Gy. 4: 414 ~ 1290 k.: *Keresken*, Gy. 3: 206 ~ 1292 [5: 1296]: *Kerusken* ~ 1301: *Kurusken*, Gy. 4: 414) (puszta személynévből keletkeztetett magyar névadással, az alapjául szolgáló szn. előzményéhez vö. ótörök **keriškän* 'pereskedő',⁶ FNEŠz.).

4.1.2. Jövevény helynevek

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyek idegen nyelvi előzménye adatolható *i*-vel írva, és a magyar nyelvi adatok között is találunk *i*-vel, *y*-nal írott formát, például *Csetnek* (1294: *Sytnik* ~ 1321: *Chethnek* ~ 1332: *Chuthnuk*, Gy. 2: 490) (szláv eredetű, vö. szlk. *Štítnik*, le. *Szczytniki*, szb.-hv. *Štitnjak*, FNEŠz.), *Pelsőc* (1328: *Pilisych* ~ 1243/335: *Plesuch* ~ 1318: *Plusuch*, Gy. 2: 532) (szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Plješivac* hn., szlk. *Plešivec*, FNEŠz.).

Bizonyos helynevek csak az átadó nyelvben adatolhatók *i*-vel, a magyar nyelvbéli adatok nem mutatnak *i*-re utaló formát. Ezek a helynevek

⁵ A kikövetkeztetés alapját ráadásul gyakran vélhetően éppen a magyar nyelvi formák adják.

⁶ Ez alapján esetleg az első szótagban bekövetkezett változás *ě* > *o* labializáció, a második szótagi *i* > (*ě* >) *o* változás lehet.

még kisebb valószínűséggel sorolhatók az *i*-re visszavezethető nevek körébe, például *Geletnek* (1237: *Gelednek* ~ 1075/+1124/+1217: *Gelednuk*, Gy. 1: 444) (szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Gladnik* hn., FNESz.).⁷

Előfordul ugyanakkor, hogy mind az átadó nyelvbéli, mind a magyar nyelvi forma bizonytalan. Ebben az esetben egy esetleges *i*-ző alak elsődlegességének valószínűsége igen csekély. Így például a *Göröcsöny* (1345: *Gerchin*, KMHsz. 1: 114, 1332–5/PR.: *Guerchen* ~ *Gurchu(n)*, Gy. 1: 310) helynevet Kiss Lajos bizonytalan eredetűnek minősíti, s úgy véli, talán egy déli szláv régi kikövekeztett **Gričane* (tkp. 'dombon lakók') helynévre vezethető vissza. A magyar helynévnek pedig ugyan vannak *i*-ző alakjai, de csak a hangsúlytalan szótagban (1345: *Gerchin*, 1332–5/PR.: *Chenchin*, Gy. 1: 310), ráadásul a helynév adatainak nagy része a romlott alakokat nagy mennyiségben tartalmazó pápai tizedjegyzékből való.

4.1.3. Közszt tartalmazó vagy közszoí előzményű helynevek

Az ilyen típusú nevek közül talán azokról feltételezhetjük valamelyest nagyobb eséllyel az eredeti *i* meglétét, amelyek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között találunk *i*-ző formát, és amelyeknek a magyar nyelvi adatai között is felbukkannak *i*-zésre utaló alakok. Az alább felsorolt példák ugyanakkor hűen illusztrálják azt a bizonytalan helyzetet, amit ezeknek a neveknek az etimológiájában a kikövetkeztetett alakok okoznak, például *Kőrös* (1055: *keuris tue*, OklSz. 537 ~ 1376: *Keresmonostora*, KMHsz. 1: 165 ~ 1252: *Keurus*, HA. 1: 49) (a *kőrös* fanévből alakult, vö. ótör. **kevrič*, WOT.)⁸, *berkenye* (1274: *Brekyne*, *Berkyne*, TESz. ~ 1283: *berekene*, Gy. 3: 206 ~ 1278: *berecune*, Gy. 4: 265) (vö. déli szláv vagy szlovák **brěkynja* 'berkenye', TESz., Kiss L. 1995: 16), *Csiger* (1394: *Chyger*, Gy. 2: 65 ~ 1258/259: *Cheguercuta*, Gy. 1: 366 ~ 1243/344: *Chuger*, Gy. 2: 65) (vö. m. *csiger* ~ *csigér* 'lőre, vinkó', FNESz., vö. ótör. **čigir*, WOT.), *Gyöngyös* (+1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1332–7/PR.: *Gengus*, Gy. 3: 95 ~ 1261/1271: *Gunguspispuky*, Gy. 3: 95) (vö. ótör. **jinjü*, WOT.), *gyümölcsény* (1271/1272: *gymylchen*, HA. 4: 58 ~ 1320: *gemelchenfa*, Gy. 4: 77 ~ 1332: *Gumulchynbukur*, HA. 1: 47) (vö. ótör.

⁷ *Gelednek* településnév esetében még a szláv nyelvi *-nik* képző sem feltétlenül valószínűsíti, hogy a magyar nyelvbéli alapalak *i*-ző lett volna, mert ennek a magyar nyelvbéli folytatása *-nok/-nök/-nök* (vö. Kiss L. 1995: 9, Hoffmann 1997: 89).

⁸ A második szótagi labializáció szempontjából vonható ide.

**jemilčen*, WOT.), *veres* (1271/272: *vyris* ~ 1256: *Weres* ~ 1313: *Werus* ~ 1322: *Wrus*) (a *vér* fgr. alapalakja **βire* vagy **βere* lehetett, TESz., UEW).

Még inkább esetleges az eredeti *i* feltételezése azokban a nevekben, amelyeknek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között találunk ugyan *i*-s formát, de amelyeknek a magyar nyelvi adatai között *i*-zésre utaló alakok nem vagy csak nehezen megítélhető módon jelennek meg, például *mög* (1279/1312: *Hygmegy* ~ 1279: *Heygmuguy*, Gy. 1: 775) (a finnugor alapalak **miñä* vagy **müñä*, TESz., UEW. 277)⁹, *Köved* (1339: *Kywid*, Gy. 3: 42, 141 ~ 1247: *Kued*, Gy. 3: 434) (fgr. alapalak **kiwe*, UEW. 163, TESz.),¹⁰ *töve* (+?1061/272/327/358/390: *Lycuarteue*, *Vorsadteue*, Gy. 4: 424 ~ 1260: *Syтуatue*, Gy. 3: 464) (a fgr. alapalak **tine*, esetleg ~ **tüne*, TESz., UEW. 523).

A leginkább az olyan esetekben kell megkérdőjeleznünk az eredeti *i* feltételezését, amikor az adott helynévnek nincsenek *i*-zésre utaló adatai, s a helynév bizonytalan etimológiája alapján az átható nyelvbeli forma *i*-s hangzását sem tudjuk megnyugtatóan igazolni, például *Öhved* (1293: *Vhued*, Gy. 3: 225 ~ 1463: *Elwed*,¹¹ FN. 167) (az *ölyv* madárnévnek a TESz. szerint a törökből a magyarba került alapalakja az **iläy*, míg a WOT. szerint az ótör. **eliy* lehetett).

4.2. Eredetileg is labiális hangot tartalmazó helynevek

A korai ómagyar korban labiálist tartalmazó helynévi adatok egy részében azok etimológiája alapján feltehetően eredetileg is labiális magánhangzó áll.

Az ilyen elemek bizonyos esetekben nem mutatnak labiális–illabiális szembenállást, vagyis az adatokban csakis labiális formákkal találkozunk (a *Bögöd*, *Kölcsény*, *Ökörítő*, *Gönc*, *Lök*, *Bekölce*, *Györk*, *Köke* nevek esetében), máskor a valószínűleg elsődleges labiális forma mellett illabiális alakok is felbukkannak (a *Kölkedi*, *Köre*, *Körü*, *Gecelfalva*, *Kökényér*, *Küküllő* nevek esetében).

⁹ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy bár ebben a jelentésben nincs *i*-ző alak az adatok között, nem kétséges a szónak a *meg*-gel való etimológiai kapcsolata, ami miatt a *migé* (HB. *mige*) formáknak is lehet jelentőségük a kérdés megítélésében.

¹⁰ Itt ugyanis az *yw* betűkapcsolat *ü*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető.

¹¹ Az illabiális forma kései felbukkanása ugyanakkor felveti annak lehetőségét is, hogy az *ölyv* lexéma az eredeti labiálist tartalmazó elemek közé sorolandó.

Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az eredeti labiálist tartalmazó nevek közé például azokat a helyneveket ezek közül, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adatolhatók labiális magánhangzóval, s a személynév etimológiája is az eredeti labiális forma meglétét támogatja, például *Bögöd* (1247: *Bugud*, Gy. 2: 353, vö. 1138/1329: *Bugudi* szn., a régi magyar *Bug* szn. -*d* képzős származéka, FNESz.), *Kölcsény* (1296: *Kulchen*, 1263>296: *Kulchun*, Gy. 1: 543; vö. 1142–6: *Culcey*, az alapjául szolgáló szn. tövéhez vö. ótörök *kül* 'hamu', *Kül* szn., ill. *kül* 'nevet' FNESz.), *Kölkedi* (+1015/+158/XVII.: *Kelkedi*, *Kelkedy* ~ *Kulkedy*, KMHsz. 1: 163) (vö. 1219/1550: *Culqed* szn., FNESz., WOT. ótör. **köläk*).

Az *ökör* közszót tartalmazó *Ökörítő* név ugyancsak nagy biztonsággal sorolható az eredeti labiálist mutató nevek közé az *ökör* közszó etimológiája alapján (1326: *Hukurithou*, Gy. 3: 380; az *ökör* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö. pl. türk *öküz*, a magyarba került alapalak az ótör. **ökür* lehetett, TESz., WOT.), illetve a *Kökényér* a *kökény* eredeztetése révén (1340: *Kekener* ~ 1332: *Kukyner*, KMHsz. 1: 162) (ótörök eredetű, vö. kipcs. *kökän* 'szilva, őszibarack, meggy' stb., a magyarba került török alak ótör. **kükän*, **köken*, lehetett TESz., WOT.). A *Küküllő* helynév (1321/325: *Kykeleu* ~ 1318/323: *Kekelleu* ~ 1278: *Kuquellev* ~ 1315: *Kukulleu*, Gy. 3: 556) etimológiája ugyan vitatott, de feltételezett helynévi és közszói etimonja egyaránt a labiális alak elsődlegességét támogatja (Kiss Lajos szerint török eredetű, s az átvett névalak **Kükäläy* lehetett, FNESz. Balázs János és Benkő Loránd azonban a *kökény* közszóból magyarázza, illetve Benkő felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázat lehetőségét is, Balázs 1989: 67–68, Benkő 2002: 60–61).

Máskor a helynév labiális adatai ugyan az eredeti labiális forma feltételezését engedik meg, a helynév alapjául szolgáló elem etimológiája azonban nem igazolja megnyugtatóan a labiális hangalak eredetiségét. A helynév alapjául szolgáló személynév, illetve helynév palatális vagy veláris volta nincs például kellőképpen tisztázva a *Gönc* (1299: *Gunch*, Gy. 1: 88, vö. ném. *Gun(t)z* szn. < *Gunzo* szn., és *Kuntz* szn. < *Konrad* szn., FNESz.), a *Lök* (1286/XVI., 1322/374: *Luk*, KMHsz. 1: 175; vö. 1215/1550: *Luc* szn., 1262: *Luk*,¹² FNESz., ÁSz.), a *Gecelfalva* (1331: *Goczel*, *Goczeel* ~ 1318: *Guchulpholua*, 1320/358: *Guchkulfalua*, Gy. 2: 498) (vö. 1318/1323: *Guchul* szn., ennek német előzményéhez lásd régi

¹² A *Luk*, *Luc* írásmódú régi személynévi formák olvasata *Luk* is lehet, amely a *Lukács* személynév rövidült formája.

ném. *Gozelo* szn., mai német *Götzel* csn., FNESz.) és a *Bekölce*¹³ nevek esetében ([1300 k.]/340//382: *Bukulche*, Gy. 3: 71; 1405: *Bekewlche*, FNESz.). Szintén elbizonytalanító tényező, ha a helynév alapjául szolgáló személynév végső soron illabiális magánhangzós formára megy vissza¹⁴, például *Györke* (1332: *Gurky*, Gy. 1: 90; vö. 1263: *Gyurke* szn., FNESz. << *György* << *Georgius*), illetve ha a személynév eredetét nem ismerjük, például *Köke* (1332–5/PR.: *Kuke*, *Koke*, 1347: *Kukey*, KMHsz. 1: 162; vö. 1219/1276: *Kuke* szn., FNESz. *Kökény*, vö. Kiss L. 1995: 31).

Az eredeti labiális hangalak feltételezése akkor áll leginkább ingatag alapokon, amikor a helynév etimológiájával kapcsolatban többféle elképzelés is felvethető. A *Köre*¹⁵ (1332–7/PR.: *Kerey* ~ 1323: *Kure*, Gy. 3: 110) és *Körű* (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Gy. 3: 110) (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.) nevek például akkor sorolhatók csak az eredetileg is labiális magánhangzót tartalmazó nevek közé, ha az azok alapjául szolgáló személynév valóban összefügg a régi török *Kürü* személynévvel és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (FNESz.). Valószínűbb azonban, hogy ezek a nevek a magyar **ker-* ~ **kör-* ige 'kanyarodó (ti. vízfolyás)' értelmű folyamatos melléknévi igenévből valók, így a labiális elsődleges hangalak feltevése kevésbé indokolt (FNESz., Juhász 1979: 445–455).

4.3. A diftongusból alakult *ö* hangot tartalmazó helynevek

A rövid *ö* hang diftongusból is alakulhat egy korábbi hosszú *ő* megrövidülésével (azaz *ěü* > *ő* > *ö* változással). *Góc* település neve például Kiss Lajos szerint egy régi magyar **Gěüč* > **Gőc* személynévből keletkezett (FNESz.), s a helynév lejegyzése (1305: *Geuch*, 1328: *Geulch*, +1326/500 k.: *Gewch*, Gy. 2: 70) is megengedi azt a feltételezést, hogy magánhangzójának korabeli hangzása a személynévi etimonhoz hasonlóan a rövid *ö*-s ejtés mellett diftongusos vagy hosszú *ő*-s is lehetett. A Bodrog

¹³ Az eredetileg is labiális hangot tartalmazó jövevény helynevek körébe sorolhatjuk a valószínűleg *ő* > *öl* változással (vagyis téves visszaütéssel) alakult *Bekölce* nevet, amely név kapcsán Kiss Lajos szerint a magyarban egy **Bekőce* > *Bekölce* változással kell számolnunk (FNESz.). A helynév feltehetően szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bükovica*, *Bükovica* hn., szln. *Bukovica*, cseh *Bukovice* hn. (FNESz.). Ez esetben tehát a szláv nyelvi veláris hangrendű forma hangrendi átcsapással alakult a magyarban palatálisá (vö. Kiss 1995: 15–16).

¹⁴ A *György* átvételekor ugyanakkor közvetlenül is keletkezhet labiális forma.

¹⁵ A *Köre* és a *Kölkedi* nevek esetében az első szótagi labiális ~ illabiális váltakozás bizonyára a második szótagi illabiális hatásának is tulajdonítható.

vármegyei *Töttös* kapcsán Póczos Rita hasonlóképpen azt állapítja meg, hogy az adatok ([1322 u.]: *Tutus*, 1412: *Theuthes* ~ *Thewtheus*, Gy. 1: 731) legvalószínűbb olvasata [tötös], esetleg a *Theuthes* adaté [tótes] lehet¹⁶ (2001: 116). Az első szótagi eredetibb hosszú *ő*-s vagy diftongusos olvasatot ebben az esetben is az valószínűsíti, hogy több, diftongusra utaló lejegyzést találunk az adatok között, ami aztán hosszú *ő*-vé alakulhatott tovább, vagy eleve hosszú *ő*-t jelölt. Ezt a feltételezést az is megtámogatja, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Tuet* [*tüet* < *tüwet*] személynévnek az -s képzős származéka, amely a *tő* ~ régi, népnyelvi *tű* 'földben lévő növényi szár' főnévből képződött (FNESz. *Töttös*, Mező 1990: 226, Póczos 2001: 115–116). A rövid *ö*-s ejtésmód a korai ómagyar korban az adatok alapján egyik helynév esetében sem igazolható, ugyanakkor nem is vethető el, a *Töttös* helynév személynévi etimonját azonban a korban *o*-val írva is megtaláljuk (1325: *Toteus*, FNESz.), ami az *ő* > *ö* változás jele is lehet (vö. még Mező 1990: 223–228). A korábban már említett *Lők* helynév *ö* hangja kapcsán ugyancsak felmerülhet a korábbi hosszú *ő* megrövidülésével való alakulás, az alapjául szolgáló személynév ugyanis a *Lörinc* személynév becéző alakja, a *Lők* forma lehetett.

4.4. A valóban *ě* > *ö* labializációval alakult helynevek

4.4.1. Személynévi eredetű helynevek

Az *ě* ~ *ö* váltakozást mutató helynevek egy része személynévi eredetű. Személynévi etimonjaik alapján az *ě* > *ö* labializáció eredményei közé sorolhatjuk kisebb-nagyobb valószínűséggel az alábbi kettősségeket.

Azokat a neveket, amelyek személynévi etimonja és annak előzménye is *ě*-ző, biztosan az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe vonhatjuk, például *Kerecsen(y)* (1327: *Kerechen* ~ 1324: *Kerechun*, Gy. 1: 542) (vö. 1274 k.: *Kerechen* szn., az alapjául szolgáló szn. előzménye a régi magyar *ke-recsen* 'egyfajta vadászsólyom' fn., FNESz.), *Börgönd* (1298>425: *Bergen* ~ [1249]>425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354) (vö. kirg. Kudai *Bergen* szn., tövéhez lásd ótörök *ber-* 'ad, ajándékoz, férjhez ad, fizet', FNESz.), *Gece* (1284: *Geche* ~ 1299: *Gusche*, Gy. 1: 86) (vö. 1240: *Geche* szn., talán a m. *Gergely* szn. becéző változata, FNESz.), *Gencs* (1318: *Gunch*, Gy. 2: 498) (vö. 1270>1437: *Guench*, ÁSz.) (az alapjául szolgáló sze-

¹⁶ Póczos Rita hozzászéli továbbá, hogy „a későbbi, az ómagyar korban nem adathozható [töttös] alakváltozat a *jőtök* > *jöttök* igealakhoz hasonlóan alakulhatott” (2001: 116).

mélynév eredetéhez vö. talán ótörök *gänz* 'kincs', de lásd német *Gentzsch* csn. is, FNESz.).

Amennyiben az *ë-ző* személynév eredete ismeretlen vagy bizonytalan, az a helynévnek az *ë ~ ö* szembenálláshoz sorolását is kétségesse teszi, például *Kecső* (1348: *Kecheu* ~ 1272/303: *Kucheu*, Gy. 2: 514) (vö. 1232: *Kecha* szn., 1279: *Keche* szn., FNESz.), *Cseb* (1297: *Chyb* ~ 1300: *Cheb* ~ 1307: *Chub*, Gy. 1: 765) (vö. 1211: *Cheb* szn., 1216: *Ceb* szn., 1255: *Cheb* szn., FNESz., ÁSz.), *Gede* (1246/383: *Gede* ~ [1281–90]/[291]–358: *Gude*, Gy. 2: 498) (vö. 1275/1323: *Gede*, 1225: *Gude*, szn., 1226/226: *Gude*, szn.,¹⁷ FNESz., ÁSz.).

A bizonytalanságot még tovább fokozhatja az *ë ~ ö* szembenállás körébe sorolhatóság kapcsán az, ha a személynév és a helynév kapcsolata is bizonytalan, például *Pettend* (1228/434: *Pethlend* ~ 1231: *Putlend*, Gy. 1: 400) (vö. 1226/1550: *Petenad* szn., 1241/1377: *Petened* szn., FNESz.).

4.4.2. Jövevény helynevek

Az ide kapcsolható nevek az átadó nyelvbeli és a korai ómagyar nyelvi adatok alapján valószínűsíthetően hangrendi kiegyenlítődéssel, majd labializációval alakultak a magyar nyelvben, például *Kesztölç* (1294: *Keztelch* ~ 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295) (a magyarba feltehetően egy szláv **Kostelъcъ* kerülhetett, vö. szb.-hv. *Kóstolac* hn., cseh *Kostelec* hn., szlk. *Kostolec* hn., FNESz., Hoffmann 2010: 130, Szőke 2015: 178), *Regmec* (1277: *Redemec* ~ 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135) (a magyarba feltehetően egy szláv **Radimec* kerülhetett, vö. cseh *Radimice* hn., Tóth 2001: 125), *Gerceb* ([1295–307]: *Gerceb* ~ 1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87) (a magyarba feltehetően egy szláv **Grabovъcъ* kerülhetett, vö. szlk. *Hrabovec* hn., szb.-hv. *Grabovac* hn. ~ *Grabovci* hn. ~ *Grabovica* hn., Tóth 2001: 63).

4.4.3. Közszót tartalmazó vagy közszói előzményű helynevek

Az ide sorolható nevek esetében ugyancsak azok etimológiája és korai történeti adatai alapján hozhatunk valamelyest megnyugtató döntést arra vonatkozóan, hogy az illető lexémában a labiális *ö* (vagy *ü*) hang *i* vagy *ë* (esetleg *e*) hangra vezethető-e vissza.

¹⁷ A *Gede* ~ *Göde* személynév talán a *gede* ~ *gide* ~ *gida* 'gida' közszóra vezethető vissza (Virágh 1930: 259).

Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek etimonja és korai történeti adatai is *ě*-zöek (vagyis nincs *i*-s formájuk), például a *Csütörtökhely* első szótagja (1320: *Cheturtekhel*, Gy. 1. 438 ~ 1343: *Chuturtukhel*, Gy. 1. 438) (a TESz. szerint a magyarba egy régi bolgár, esetleg szlovén **četrtytko* került át), *felső* (1335: *Felsewadrian* ~ 1335: *Fulsewadrian*, Gy. 1. 704) (a *föl* főnévre vezethető vissza, amelynek ugor alapalakja a **pəl̥s* lehetett, a magyar szóbelseji eredetibb *ě* a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztethető ősvogul **ě* és ősosztják **ə* szabályos megfelelője, TESz.), *Lövő* (1323>380: *Leuew* ~ 1269: *Lvev*, Gy. 1. 786) (a *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, a *lő* ősi örökség a fgr. korból, a fgr. alapalak a **leþe* lehetett, TESz., UEW.), *Csörög* (1334: *Cherg* ~ 1295/303: *Churg*, Gy. 4. 514) (a helynév előzménye a magyar *csörög* ~ *csurog* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *csergő* 'patak; sebesen, fodrosan rohanó víz, sellő', *csörge* 'csepegő forrás', *csörgü* 'a pataknak az a szakasza, ahol sekély a meder', *csergő* ~ *csörgő* ~ *csurgó* 'forrás, a lejtőn lecsordogáló víz', FNESz., a hangutánzó eredetű szócsaládba tartozó elemek korai adatai az *ě*-zö változat elsőbbségére utalnak, például 1193: *Chergou*, TESz., 1320: *Fizieschergeteg*, Gy. 1. 622, 1313: *Chergoud*, Gy. 2. 137, 1372 u./1448 k.: *czerges*, *cergetuala*, TESz., 1536: *Chereg*, TESz.).

Szintén nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek korai adatai ugyan *i*-vel, *y*-nal írt formát is mutatnak, ezek a formák ugyanakkor a szavak etimológiája alapján inkább helyesírási sajátosságot tükrözhetnek, pl. *körtvély* (+1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles*, Gy. 3. 110, 1295/423: *Kerthweler*, Gy. 1. 510 ~ 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3. 108) (a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak **kertþeli* volt < ótör. **kertweliy* vagy **kertmeliy*, WOT.), *fel* (1323/446: *Filzolith*,¹⁸ Gy. 3. 136, 1303: *Fel Barcha* ~ 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1. 64, 65) (a TESz. szerint az ugor alapalak a **pəl̥s* lehetett, lásd erről fentebb, TESz.), *szeg* (1270: *Ilsuazyg*, Gy. 4. 523 ~ 1293: *Lukazeg*, Gy. 1. 488 ~ +1256: *Molunzug*, Gy. 1. 864) (valószínűleg azonos a *szeg* 'hegyes vaseszköz' szóval, annak jelentéstanai szempontból elkülönült változata. Ez utóbbi ősi örökség az ugor korból. Az ugor alapalak **šer̥k̥s* lehetett, TESz., UEW.).

Bizonytalanul sorolhatjuk csak az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyeknek korai adatai ugyan *ě*-zöek, de az etimológiájuk

¹⁸ *Felszólát* nevének *i*-vel való lejegyzése a *fel* előtagú nevek között egyedülálló.

alapján nem igazolható bennük eredeti *ě*, például *föld* (1324/392: Farkasfeld, Gy. 2: 620 ~ 1321>402: Chepanfuld, Gy. 1: 537) (a *föld* lexéma bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből -d névszóképzővel keletkezhett, TESz.; mivel azonban korai adatai nem mutatnak *i*-zű formát, a bizonytalan eredeztetés ellenére is azt valószínűsíthetjük, hogy a *feld* ~ *föld* szembenállás az *ě* > *ö* labializáció eredményeképpen jött létre), *völgy* (1319: Ozyvvvelg, Gy. 1: 139 ~ 1331: Zekereswlgefeu, Gy. 1: 100) (a *völgy* szó ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βαδκз* lehetett; feltehető uráli szóbelseji *δ* hatására az eredeti veláris szóbelseji magánhangzó a magyarban palatalizálódott, TESz., UEW. 550–551; a lexéma korai adatai azt valószínűsítik, hogy ez a másodlagos palatális hang az *ě* lehetett), *Köböl*, *Köblös*, *Köbli* (1325/XVI: Kebelkwth ~ 1233: Cubulcut, Gy. 2: 297) (valószínűleg szláv eredetű, a magyarba egy déli szláv **kǫbьlь* kerülhetett át,¹⁹ TESz.), *Szekcső* (1248: Schekchu ~ 1341: Zukchu, Gy. 1: 382) (a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékának folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett; valószínű, hogy a középkorban volt egy **szekcső* hangalakú, és 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', valamint 'gázló'-féle jelentésű magyar földrajzi köznév, és ez vált helynévvé, FNESz.).

Vizsgálatomat a továbbiakban az ebbe a kategóriába sorolható (a 4.4. pontban tárgyalt) elemekre összpontosítom, vagyis az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe csak azokat az adatokat sorolom, amelyek valóban eredeti *ě* hangra vezethetők vissza, és amelyek esetében az *ě*-re és *ö*-re utaló formák egyaránt adatolhatók a korban.

5. Az *ě* ~ *ö* szembenállás területi sajátosságai a korai ómagyar kori adatok alapján

Az *ě* ~ *ö* szembenállás területiségének vizsgálatába 36 vármegye 1135 helynévi adatát²⁰ vontam be (lásd az 1. ábrát). A vizsgálat során külön elemeztem az egyes szótagokban előforduló szembenállásokat, és csak azokra az adatokra voltam tekintettel a szótagok szembenállásai során,

¹⁹ A magyarba átkerült szláv formát nem lehet ugyan egyértelmű alakban rekonstruálni, de mivel az első szótag labialitása valószínűsíthető, feltételezhető labializációról csak a második szótag esetében beszélhetünk.

²⁰ Adatnak egy adott betűhív forma adott évbéli előfordulását tekintettem, tehát a vizsgálatban a különböző években azonos betűhív formában előforduló adatokat külön adatként, míg az egyazon oklevélben többször azonos betűhív formában felbukkanó adatokat egy adatként vontam be az elemzésbe.

amelyek az adott szótagban $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ kettősséget mutatnak.²¹ A szembenállást mutató adatok fél évszázadonkénti térképre vetítése során a szembenállás gócénak kialakulására utaló jeleket nem találtam, ezért ehelyütt csak két összegző térképet mutatok be a sajátosság területi jellemzőit illetően: a 2. ábrán az $\ddot{o}$ -zés abszolút gyakoriságát, a 3. ábrán az $\ddot{o}$ -zésnek a relatív, vagyis az $\ddot{e}$ -zű formákkal szembeni gyakoriságát láthatjuk.²²

A térképek alapján az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás területisége kapcsán a szakirodalomban korábban felvázolt elképzelések csak részben igazolhatók. Az $\ddot{o}$ -zű adatok abszolút gyakoriságát tekintve ugyan Baranya és Abaúj vármegyék tűnnek a kiindulás gócénak (vö. Dudás 2002: 31), ez azonban inkább a forrásadottságok tükörképét mutatja: mindkét térségben különösen nagy volt a településsűrűség,²³ és emellett források is nagy számban maradtak fenn ezekre a területekre vonatkozóan. Amennyiben ezért az $\ddot{o}$ -zű adatokat az $\ddot{e}$ -zű adatokhoz mérjük, a gyakorisági viszonyaik árnyalják ezt az eredményt. A relatív gyakoriság alapján azt látjuk ugyanis, hogy a nyelvterület déli (Bács és Krassó vármegyékben) és keleti részén (Doboka, Kolozs, Kraszna és Küllő vármegyékben), valamint Esztergom megyében gyakori a labiális adatok előfordulása: a szembenállást mutató adatoknak ezeken a területeken legalább a fele $\ddot{o}$ -zű, de a szintén déli területhez tartozó Arad és Keve vármegyék területén is 40% fölötti az $\ddot{o}$ -zű adatok jelenléte. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy ezekben a térségekben viszonylag kevés adat alapján számíthatók az értékek.

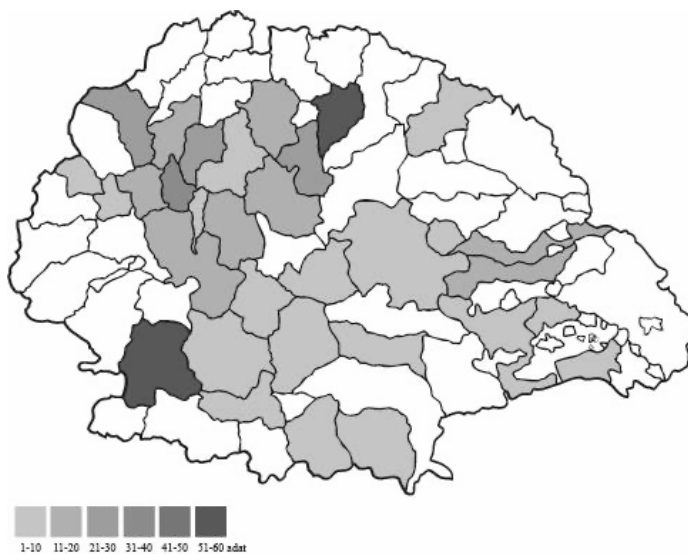
²¹ Így például a hangsúlyos szótag vizsgálatakor nem vettem figyelembe *Itebő* helynév adatait, mivel abban nincs megoszlás a hangsúlyos szótagban, másfelől a *Gede*, *Gecse* neveket ugyancsak figyelmen kívül hagytam a hangsúlytalan szótagok $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállásának elemzésekor, hiszen bennük e szótagban nem volt kettősség.

²² Az $\ddot{o}$ -zű adatok százalékos arányát tehát az adott vármegye összes $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállást mutató adatának számához viszonyítva határoztam meg.

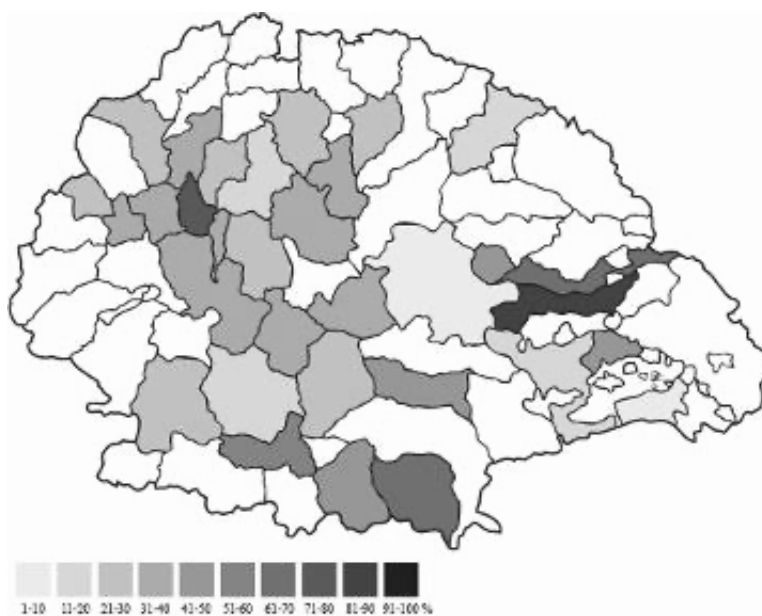
²³ A településsűrűségnek bizonyos gyakorisági mutatókra gyakorolt hatásáról a patrocíniumi nevek kapcsán lásd Tóth 2010: 137.

1. ábra: A vizsgálatba bevont vármegyék
(a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
hang- és helyesírás-történeti adatbázisa alapján)

2. ábra: Az $\ddot{o}$ -zés abszolút gyakorisága (1201–1350)

3. ábra: Az $\ddot{o}$ -zés relatív gyakorisága (1201–1350)

6. Az *ĕ* ~ *ö* szembenállás kronológiai sajátosságai a korai ómagyar kori adatok alapján

A területiséggel szoros összefüggésben a változás kronológiai sajátosságait is érdemes megvizsgálnunk, vagyis azt, hogy a különböző fonetikai helyzetben bekövetkező *ö*-zés mely területeken milyen időszakban bukkan fel. Ezáltal vizsgálat alá vonhatjuk azt a fentebb említett megállapítást, mely szerint az *ö*-zés területi góca a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a Délkelet-Dunántúl (és a törökdúlásig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, mivel ezeken a területeken Juhász Dezső szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti *ĕ* > *ö* labializáció példái (2018: 330).

Az *ĕ* ~ *ö* szembenállást kialakító labializációnak a toldalék előtt álló tövéghangzót érintő példái már a 13. században felbukkannak a nyelvterület különböző részein. Komárom vármegyében 4 (pl. 1261: *Selmekus*, Gy. 3: 452), Abaúj vármegyében 3 (pl. 1249: *Egrus*potoka, Gy. 1: 39), Csanád, Fejér, Heves vármegyékben 2-2 (pl. 1204: *Egrus*, Gy. 1: 855, Csanád vm., 1276: *Egrus*, Gy. 2: 360, Fejér vm., 1261/271: *Fedemus*, Gy. 3: 92, 108, Heves vm.), Baranya, Csongrád, Hont és Kolozs vármegyében pedig 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1289/291: *Kerestus*, Gy. 1: 325, Baranya vm., 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1260: *Fedemus*, Gy. 3: 195, Hont vm., 1296: *Thehuenustelke*, Gy. 3: 376, Kolozs vm.).²⁴

Az *ĕ* ~ *ö* szembenállást kialakító labializáció valamivel gyakrabban és ugyancsak már a 13. században jelentkezik a tő belsejében, hangsúlytalan szótagban. Tény, hogy az *ĕ* > *ö* labializációnak csakis a hangsúlytalan szótagban bekövetkező eseteire legkorábban a 14. századból említhetünk példát (1324: *Kerechun*, KMHsz. 1: 150, Bereg vm., 1345: *Demeturpataka*, Gy. 2: 140, erdélyi Fehér vm., 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295, Esztergom vm., 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135, Abaúj vm.). Gyakoribb és korábbi, valóban már a 13. századból adathozható azonban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli labializáció egyszerre történő bekövetkezése.

²⁴ Az olyan, átiratban fennmaradt oklevelek adatainak, amelyek esetében az eredeti és az átirat oklevél datálása nem azonos fél évszázados időintervallumot jelöl, ezen a helyen való szerepeltetése azok bizonytalan kronológiai státusa miatt megkérdőjelezhető, de szintén a toldalék előtti tövéghangzót érintő változást fedezhetünk fel például a Bars vármegyei *Gyékényes* (1290/1322: *Geckenus*, Gy. 1: 445) esetében.

Esztergom vármegyében 10 (pl. 1233: *Cubulcut*,²⁵ Gy. 2: 297, Esztergom vm.), Nyitra vármegyében 7 (pl. 1289: *Curuskyn*, Gy. 4: 414), Abaúj vármegyében 5 (pl. 1292: *Gurbuch*, Gy. 1: 87, Abaúj vm.), Heves, Kolozs vármegyékben 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1297: *Kubulkuth*, Gy. 3: 361, Kolozs vm.).²⁶

Az *ě* ~ *ö* szembenállást kialakító labializációra a legtöbb adatot a tő belsejében, hangsúlyos szótagban találjuk, s az ide tartozó adatok ugyancsak felbukkannak már a 13. században. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az ide sorolható példák zöme a szótagzáró *l* labializáló hatását mutatja, vagyis a labializáció egy speciális kategóriáját képviseli. Ezeknek az elemeknek egy nagy része ráadásul – ahogyan arról a korábbiakban szóltam – az etimológiai szempontból bizonytalan státuszú nevek közé tartoznak. Abaúj és Pest vármegyében 13-13 (pl. 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64, Abaúj vm., 1291: *Keleenfeuld*, Gy. 4: 572), Nyitra vármegyében 12 (pl. 1292 [ö: 1296]: *Kurusken*, Gy. 4: 414), Borsod vármegyében 9 (pl. 1269: *Lvev*, Gy. 1: 786, Borsod vm.), Fejér vármegyében 8 (pl. 1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), Baranya vármegyében 7 (pl. 1278: *Saulfolde*, Gy. 1: 374), Heves, Hont és Komárom vármegyében 6-6 (pl. 1261/271: *Kerezthusfeulde*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1299: *Borueulg*, Gy. 3: 248, Hont vm., 1297: *Fulweyz*, Gy. 3: 37, Komárom vm.), Bars vármegyében 5 (pl. 1274: *Gokyvolg*, Gy. 1: 488), Csanád és Győr vármegyében 3-3 (pl. 1266/300: *Fulgudus*, Gy. 1: 857, Csanád vm., 1264/278: *Feuldhg*, Gy. 2: 640, Győr vm.), Csongrád, Gömör, Kolozs és Moson vármegyében 2-2 (pl. 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1209: *Fulzaran*, Gy. 4: 185, Moson vm.), Bereg, Bihar, Bodrog, Kraszna, Küküllő és Pilis vármegyékben, valamint Fogarasföldön és Nagyszigeten 1-1 ilyen adatot találunk a 13. században (pl. 1240: *Chuntey*, Gy. 1: 716, Bodrog vm.).

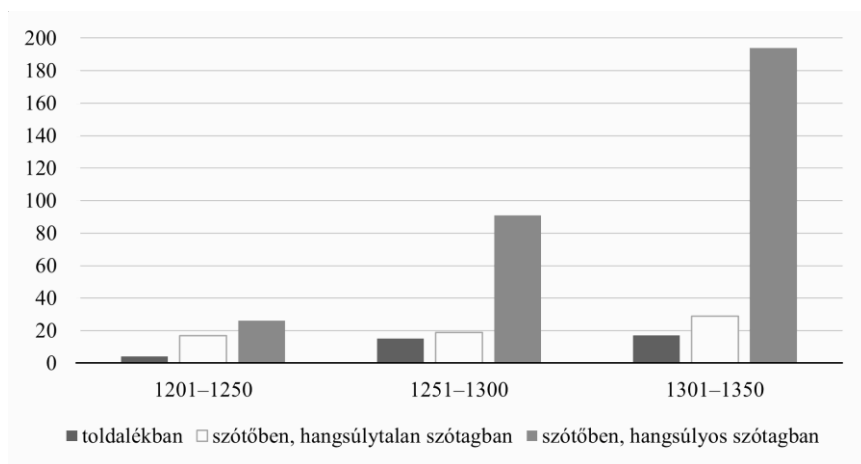
Láthatjuk, hogy az *ö*-ző adatok bármely fonetikai pozícióban és a nyelvtérület különböző részein felbukkanhatnak már a 13. században. Az *ö*-ző adatok különböző fonetikai helyzetben való megjelenésében látszólag valóban tapasztalunk elmozdulást az egyes fél évszázados időinter-

²⁵ A *Köbölkút* helynevek kapcsán ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy azok eredeti első szótagi labialitást mutatnak, tehát esetükben csak a második szótagban következhet be labializáció.

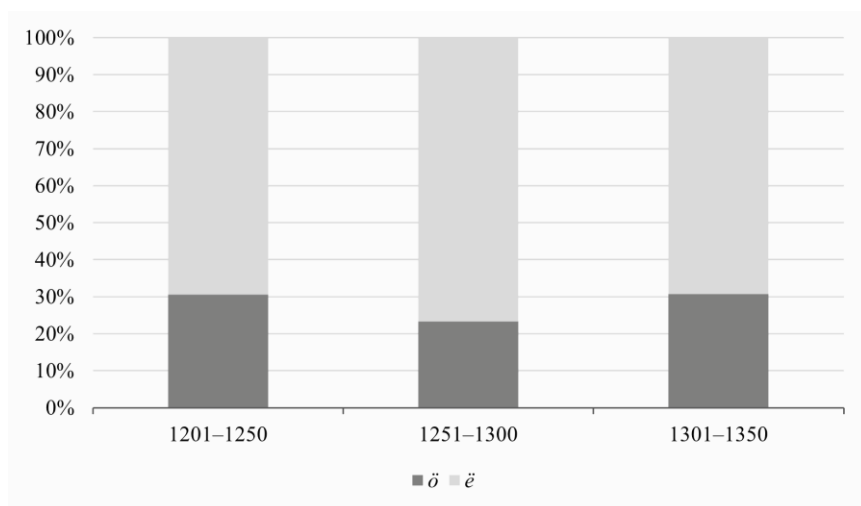
²⁶ A nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján bizonytalan kronológiai minősítéssel, de ugyancsak hangsúlytalan *ö*-zést mutatnak például Baranya és Fejér vármegyék egyes adatai (pl. 1295/403: *Yurkekurtuuele*, KMHsz. 1: 140, Baranya vm., [1249]>425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354, Fejér vm.).

vallumokban: a hangsúlyos szótagban jelentkező *ö-ző* adatok száma jelentősen növekszik az idő előrehaladtával (lásd a 4. ábrát).

Ez azonban minden bizonnyal csupán az adatok abszolút számának növekedését mutatja, mivel az *ë-ző* adatok száma ugyancsak jelentős mértékben növekszik ebben a pozícióban az egyes fél évszázados intervallumokban (lásd az 5. ábrát).

4. ábra: Az *ö-ző* adatok száma a különböző fonetikai pozíciókban

5. ábra: Az *ë-ző* és az *ö-ző* adatok aránya szótóben, hangsúlyos helyzetben

Ezzel összefüggésben azt is fontos megjegyeznünk, hogy az *ě* > *ö* változás szóvég felőli terjedése, szabályos fokozatokban való lezajlása (vö. Juhász 2018: 330) bizonyos esetekben ugyan valóban kimutatható az adatokban, például 1289: *Keresken* > 1292 [o: 1296]: *Kerusken* > 1292 [o: 1296]: *Kurusken* (Gy. 4: 414), de – ahogyan erről a korábbiakban már szóltam – igen gyakori, hogy a labializáció a különböző pozíciókban egyszerre következik be (vagy legalábbis az adatok nem mutatják a fokozatosságot), pl. 1292: *Gurbuch* (Gy. 1: 87). Máskor a labializáció szóvég felőli terjedését nem igazolják az adatok, például *Gerde* (1308: *Gurede*, Gy. 1: 306), *Regmec* (*1332: *Rodmech*, Gy. 1: 135), *Csentej* (1240: *Chuntej*, Gy. 1: 716), *Pettend* (1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), amit minden bizonnyal azzal hozhatunk összefüggésbe, hogy ezekben az esetekben az *ö* utáni *e*-k valószínűleg nem középső, hanem alsó nyelvvállásúak. Ugyancsak a hangkörnyezettel összefüggő magyarázatot adhatunk a *Köröskény*, a *Körtvélyes* és a *Kengyeles* nevek esetében arra, hogy a labializáció szóvég felőli terjedése nem mutatkozik meg az esetükben. A *Köröskény* (1292 [o: 1296]: *Kuresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm.) névben ezt a „szabálytalanságot” például az *é* hang illabializáló hatásával (vö. Dudás 2004: 176), illetve azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy a második szótagbeli hang nem *ě*-re, hanem *i*-re megy vissza eredetileg (lásd a név etimológiájáról korábban leírtakat). A *Körtvélyes* név hangalakjának kialakulásában minden bizonnyal szintén közrejátszott a hangsúlytalan szótagbeli *é* hang (1350: *Kurthyuelys*, *Kurtheuelyes*, 1337: *Kurtueles*, KMHsz. 1: 165, Baranya vm., 1276 P.: *Quortueles*, KMHsz. 1: 165, Csongrád vm., 1268/347/383: *Kurthuilis*, Gy. 3: 447, Komárom vm.). A *Kengyeles* (+1264/[XIV.]: *Kengules*, Gy. 1: 297) névben a labializációnak csak a második szótagban való bekövetkezése pedig egyfelől valószínűleg az *l* hatásának, másfelől annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az *-s* képzőnek nemcsak középső, hanem alsó nyelvvállású előhangzói is voltak, ami a labializációt megakadályozhatta.

7. Összegzés

Az *ě* ~ *ö* szembenállás vizsgálata – a korai ómagyar kori Magyar Királyság területe mintegy felének a bevonásával – reményeim szerint újabb részletekkel gazdagította a labializációról alkotott eddigi képünket. Az itt bemutatott eredmények a szembenállás területi és kronológiai viszonyaira vonatkozóan egyaránt árnyalják a korábbi elképzeléseket, ugyanakkor a vizsgálat általánosabb, a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti

elemzésekre összességében vonatkozó következtetések megfogalmazását is lehetővé teszi. A nagy mennyiségű adat területi szempontú összevetése során például az eredményeket nyilvánvalóan befolyásolja a választott módszer: az adatok abszolút gyakorisága a különböző területek eltérő forrásadottsága miatt nagy mértékben különbözhet. Ezt a torzítást némileg csökkentheti az adatok relatív gyakoriságának a figyelembevétele. Az *ě* ~ *ö* szembenállás szöveg felől történő lezajlásával kapcsolatos eredmények ugyancsak tartalmaznak általános érvényű következtetéseket is: módosíthatják a hangváltozások fokozatiságáról vallott elképzeléseket. A hangtörténeti vizsgálatok ugyanakkor véleményem szerint rendre azt a tapasztalatot is tükrözik, hogy a helynév-etimológiai kérdések tisztázása nélkül bizonyos ügyekben nem tudunk érdemleges válaszokhoz jutni. Az ómagyar kori hangtörténeti elemzések alapját ugyanis természetesen a korai helynévi adatok jelentik, amelyek eredeti hangalakjának rekonstruálása nem képzelhető el a megfelelő etimonok feltárása nélkül.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351.
- Balázs János (1989), Régi magyar földrajzinév-típusok (Levédia – Lőd, Küküllő – Somló). In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.), Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya, Zalaegerszeg. 65–68.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1963/1975), A magyar nyelv életrajza. Harmadik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1967/2002), Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berár Jolán (szerk.), A magyar nyelv története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (2002), Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Döbrentei Gábor (szerk.) (1838–1888), Régi magyar nyelvemlékek. Magyar Tudós Társaság, Buda. = RMNy.
- Dudás Györgyi (2002), A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. Magyar Nyelvjárások 40: 21–34.

- Dudás Györgyi (2004), A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. Helynévtörténeti Tanulmányok 1: 167–182.
- Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- Fekete Nagy Antal (1941), Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = FN.
- Gerstner Károly (2018), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–128.
- Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Gy.
- Hajdú Mihály – Molnár József (1978), Az első magyar térkép helynevei. Magyar Névtani Dolgozatok 7. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- Hoffmann István (1997), Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. MNy 93: 87–97.
- Hoffmann István (2010), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István (szerk.) (2005), Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. = KMHsz.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria (1997, 1999, 2012, 2017), Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. = HA. 1–4.
- Jakab László – Kiss Antal (1994), A Guarj-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Juhász Dezső (1979), A Körü-féle helynevek kérdése. MNy 75: 445–455.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNEsz.
- Kiss Lajos (1995), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Losonczi Zoltán (1915–1920), Az ö-zés története. NyK 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- Mező András (1990), Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. MNy 86: 223–228.
- Molnár József – Simon Györgyi (1980), Magyar nyelvemlékek. Harmadik, javított és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (szerk.) (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = UEW.

- Róna-Tas András – Bertá Árpád (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = WOT.
- Slíz Mariann (2011), *Anjou-kori személynévtár. 1301–1342*. Históriaantik, Budapest.
- Slíz Mariann (2017), *Anjou-kori személynévtár. 1343–1359*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906), *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = OklSz.
- Szőke Melinda (2015), *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Tóth Valéria (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Tóth Valéria (2010), *A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai*. In: P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt (szerk.), *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza. 133–140.
- Virágh Rózsa (1930), *Magyar helységnevek eredete* 3. Föld és Ember 10: 258–317.
- Volf György (1876), *Régi magyar codexek: Érdy codex*. Nyelvméltár 4. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Volf György (1885), *Régi magyar codexek: Festetics codex. – Pozsonyi codex. – Keszthelyi codex. – Miskolczi töredék*. Nyelvméltár 13. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Különböző nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek találkozása: a *meg* igekötő esete Moldvában¹

Vargha Fruzsina Sára

Nyelvtudományi Kutatóközpont

The phonetic quality and phonological status of *e*-like vowels have traditionally been relevant criteria in describing Hungarian dialects and delimiting dialect areas. In the present study, I investigate vowel quality in a relatively common morpheme, the verbal particle *meg* with a quantitative, linguistic-geographical approach, based on phonetically recorded data from three Moldavian data repositories. I aim to draw lessons from this example to illustrate the striking Moldavian variability of *e*-like vowels, amplified by the interaction of two different dialect types (Eastern Székely and Mezőségi), and to determine the nature of this interaction that may also influence the typological classification of Hungarian dialects of Moldavia. Based on the results, we should clearly distinguish the dialects of the Bákó/Bacău area not only from the Northern dialects but also from the Székely ones.

Keywords: dialect geography, dialectometry, dialect interaction, dialect classification, Hungarian dialects of Moldavia, vowel quality

Kulcsszavak: nyelvföldrajz, dialektometria, nyelvjárások kölcsönhatása, nyelvjárások osztályozása, moldvai magyar nyelvjárások, magánhangzó-minőség

1. Bevezetés

Az *e*-féleségek fonetikai minősége és fonológiai megítélése hagyományosan fontos szempontnak minősül az egyes magyar nyelvjárások leíró jellemzése és a nyelvjárási területek elhatárolása esetében egyaránt. Jelen tanulmányban egy viszonylag gyakori morféma, a *meg* igekötő magánhangzójának minőségét vizsgálom kvantitatív nyelvföldrajzi megközelítésben, három moldvai adattár fonetikusan lejegyzett adatai alapján. Arra törekszem, hogy e konkrét példa tanulságai által is érzékeltessem az *e*-féleségek feltűnő moldvai variabilitását, amelyet a két különböző jellegű, a keleti székely és a mezőségi nyelvjárástípus találkozása és egy-

¹ A kutatás az 129921 számú NKFIH-projektben készült, a tanulmány végleges formájának elkészítését a 138396 számú NKFIH-projekt és A moldvai magyar nyelv: Adatbázisépítés és grammatikai kutatások című ELKH-projekt támogatta.

másra hatása erősített fel, illetve hogy meghatározzam ennek a kölcsönhatásnak a jellegét, amely a moldvai nyelvjárási területek nyelvjárástípológiai elhatárolását is befolyásolhatja.

Moldva kiemelt területe a magyar nyelvészeti kutatásoknak; ennek elenére, ahogyan összefoglaló munkájában Tanczos Vilmos fölhívja rá a figyelmet, viszonylag kevés olyan nyelvészeti tanulmány született, amelyeknek a középpontjában a moldvai magyar nyelvjárások hangtani jellegzetességei állnak (2011: 154). Nagyobb összefoglaló, kvantitatív szemléletű, a magyar nyelvjárások hangrendszerének módszeres vizsgálatát kitűző munka egyetlen egy van, Imre Samu 1971-es, *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című monográfiája. Imre Samu azonban *A magyar nyelvjárások atlasza* (a továbbiakban MNyA.) anyaga alapján végzett elemzéseket, így a nyelvterület keleti felére vonatkozóan csak igen óvatosan tehetett megállapításokat a kutatópontok csekély száma miatt, Moldvára vonatkozóan pedig egyáltalán nem, hiszen ezen a területen a MNyA. munkatársai nem gyűjtöttek adatokat.

Hegedűs Lajos az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején, hangfelvételek és ezen felvételek finom fonetikai lejegyzése alapján tesz rövid megállapításokat a moldvai nyelvjárások hangrendszeréről a lejegyzéseket közreadó szöveggyűjtemény előszavában (1952). Ugyan csupán nyolc moldvai település Magyarországra áttelepült beszélőinek nyelvhasználatát vizsgálta, szövegfelvételei olyan jelenségek elemzését is lehetővé teszik, amelyek vizsgálatát az izolált szavakat rögzítő atlaszok nem, illetve a gyakoriságra, használati körre vonatkozóan is tud megállapításokat tenni (például az *á* előtti asszociatív *á*-zás esetében).

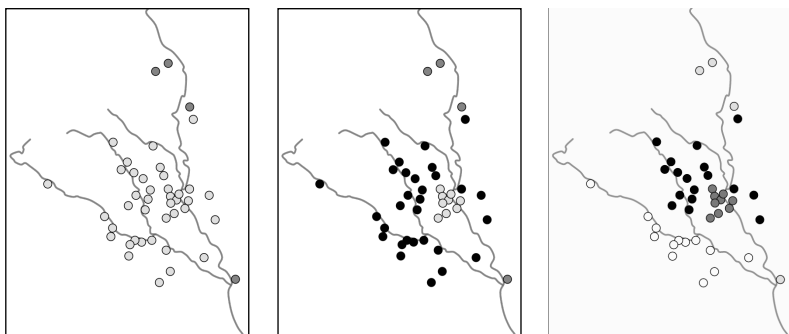
A moldvai nyelvjárások vizsgálatát a kolozsvári nyelvöldrajzi iskola kutatói tűzték ki célul, ezt szolgálták a területen folyó kutatások, gyűjtések, amelyek eredményeként létrejött *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* (a továbbiakban MCsNyA.). Elsősorban az atlasz példaanyaga alapján legfőképpen Gálffy Mózes (1964a, 1964b, 1965), illetve később Murádin László (1965, 1980, 1981) készített leírást a moldvai nyelvjárások hangrendszeréről, illetve egyes hangtani vonatkozásairól. Ezek a leírások azonban inkább egyes adatok, kiragadott példák alapján hívják fel a figyelmet a moldvai nyelvjárások és a köznyelv hangtani párhuzamaira és eltéréseire, illetve a régióra jellemző hangszínrealizációkra, viszont kvantitatív összevetések, térképes kimutatások hiányában kevésbé adnak lehetőséget a különböző eredetű moldvai nyelvjárások viszonyrendszerének megragadására.

2. A moldvai nyelvjárások csoportosítása

A moldvai nyelvjárások csoportosítása alapvetően a hangrendszeren, azon belül is a magánhangzó-rendszeren alapul. A felosztás Szabó T. Attila (1959) nyomán hagyományosan háromosztatú: északi csángó, déli csángó és moldvai székely csoportot különböztet meg. Ezt a felosztást alkalmazza Juhász Dezső is az általa meghatározott nyelvjárási régiók főbb jellemzőinek bemutatásakor (2001: 307–314). Juhász kiemeli ugyan Benkő Loránd (1990) alapján a „csángó”-nak nevezett két csoport mezőiségi eredetét, a magánhangzórendszer tárgyalásakor azonban a déli csángónak nevezett csoportba sorolt nyelvjárások jellegzetességeit többnyire a harmadik, székely csoporttal együtt adja meg. Benkőhöz hasonlóan kettős, a moldvai nyelvjárásokat mezőiségi és székely csoportra bontó felosztást javasol Péntek János (2020), ezt a kettős felosztást követi *A moldvai magyar tájnyelv szótára* is a települések felsorolásakor (Péntek 2016–2017).

A nyelvjárások csoportosítása a fentieknél objektívebb módon is lehetséges. A kvantitatív nyelvföldrajzi kutatások sorába illeszthető dialektometria módszertanát alkalmazva egy adattár (jellemzően nyelvatlasz) minden kutatópontjának összes nyelvi adatát minden más kutatópont összes nyelvi adatával összevetve kiszámítható a kutatópontok közti nyelvi (finoman lejegyzett adatok esetén fonetikai hangsúlyú) hasonlóság mértéke (a módszerről lásd Goebel 2010, 2011; Heeringa 2004; Heeringa – Nerbonne 2001, 2013; Nerbonne et al. 1996; Vargha 2017: 15–24). A MCsNyA. dialektometriai elemzésének eredményeképpen létrejött nyelvítávoltság-mátrix klaszteranalízise alapján automatikusan csoportosíthatjuk az atlasz kutatópontjait (ehhez a Ward-féle klaszterezési eljárást alkalmaztam, a módszer előnyeiről nyelvföldrajzi vizsgálatokban ld. Goebel 2011: 153–154, Grieve 2014: 68–69, Prokic – Nerbonne 2008). A kutatópontok automatikus kategorizációjának eredményét térképre is vetíthetjük.²

² A kvantitatív elemzéseket és a nyelvföldrajzi térképeket a Bihalbocs néven ismertté vált technológia keretrendszerében végzett saját fejlesztésekkel készítettem, a statisztikai számításokat az R statisztikai programcsomaggal végeztem (<https://www.R-project.org/>).

1. ábra: A moldvai nyelvjárások területi tagolódása a MCsNyA. dialektometriai elemzésének Ward-féle klaszteranalízise alapján: két, három, illetve négy csoport megkülönböztetése esetén (Vargha 2017: 99)

A MCsNyA. dialektometriai elemzése alapján készült klaszterterképeket mutatja az 1. ábra. A fent említett felosztás szerint déli csángónak kategorizált nyelvjárások nagyobb hasonlóságot mutatnak a moldvai székely nyelvjárásokkal, mint az északi csángónak kategorizált kutatópontokkal (1. ábra, 1. térkép), vagyis ha két csoportra osztjuk a területet, akkor az északi kutatópontok (ide tartoznak a később délre kirajzított ploszkucenyiek is) jól elkülönülnek a többi kutatóponttól, vagyis a nyelvi adatok alapján nem alkotnak szorosabb egységet a Szabó T. Attilától eredeztethető felosztásban déli csángónak kategorizált településekkel, így a két, csángónak nevezett terület besorolása egyetlen nagyobb mezőiségi csoportba az aggregált adatok alapján nem támasztható alá. A terület hármas bontása esetén (1. ábra, 2. térkép) az is kirajzolódik, hogy a Bákó környéki kutatópontok (ez a csoport nagyrészt egybeesik a déli csángónak nevezett csoporttal) eltérnek a többi, székelyes nyelvjárású kutatóponttól. A moldvai székely nyelvjárások tovább bonthatók két alcsoportra (1. ábra, 3. térkép), amelyeket leginkább Tázló mentinek és Tatros mentinek nevezhetünk, de ebben az esetben már lesznek olyan falvak a két terület határán, amelyeknek a besorolása kevésbé egyértelmű (a térképek részletesebb elemzését és a felosztás relevanciájának más statisztikai módszerrel való alátámasztását ld. Vargha 2017: 99–102; arról, hogyan mutatnak összefüggést a dialektometriai elemzésekkel megállapított nyelvjárási hasonlósági mintázatok a beszélői percepciókkal, ld. Bodó et al. 2012).

Tágabb kontextusban is szemlélhetjük a moldvai magyar nyelvjárá-
sok földrajzi hasonlósági mintázatait. A RMNyA. dialektometriai elem-
zése alapján (Vargha 2016: 153–155) egyértelmű, hogy az atlasz négy
moldvai kutatópontja közül egyedül az északi Szabófalva mutat nagyobb
nyelvi hasonlóságot mezősegi, azon belül is elsősorban észak-mezősegi
kutatópontokkal, a másik három moldvai kutatópont, a Tázló menti Pus-
ztina, a Tatros menti Diószeg és a Bákó környéki Bogdánfalva adataival
egyaránt a keleti székely kutatópontok adatai mutatnak nagyobb arányú
egyeztést. Kvantitatív, objektívnek tekinthető elemzési módszerrel nézve
tehát a négy kutatópont közül egyedül Szabófalva nyelvváltozatát (álta-
lánosítva pedig az 1. ábra 3. térképén kirajzolódó négy terület közül
egyedül az északi, már az első térképen is a többitől elkülönülő kutató-
pontokat) tekinthetjük mezősegi jellegűnek, a másik három kutatópontot
(illetve a másik három csoportot) nem. Bogdánfalva ugyan Pusztinánál
és Diószegnél valamivel nagyobb mértékben mutat hasonlóságot mező-
segi kutatópontokkal, ám itt is egyértelműen a keleti székely területtel
való hasonlóság dominál, függetlenül a nyelvjárási alapréteg jellegétől.
A Székelyfölddel való kapcsolat egyébként még Szabófalva esetében is
kimutatható: ha a lejegyzés fonetikai információtartalmát radikálisan
csökkentjük, így fölerősítve a környezet hatására könnyebben változó
lexikai jellegzetességek érvényesülését az elemzésben, Szabófalva is in-
kább keleti székely kutatópontokkal mutat nagyobb nyelvi hasonlóságot
(Vargha 2016: 158–159).

A nyelvi hasonlósági mintázatok alakulásában meghatározó szerepe
van az adatokban gyakran előforduló, nagy hatókörű hangtani jelensé-
geknek, vagyis jellemzően a magánhangzó-minőségek rendszerének. A
Bákó-környéki kutatópontok magánhangzó-rendszere jellegében székely
(vö. Murádin 1980; Juhász 2001: 308–309), vagyis megkülönböztet zárt
ē és nyílt *e* hangot, és ebben a vonatkozásban eltér az északi kutatópon-
tuktól, ahol nincs meg a zárt *ē* : nyílt *e* szembenállás, a zártabban ejtett *ē*
hangok az *e* ejtésbeli variációinak tekinthetők. Bákó környékén a nyílt *e*
realizációja is jellemzően székelyes, a magyar egyezményes hangjelölés-
sel *ę* vagy igen nyílt ejtismódot jelző *ä* szimbólummal adható vissza.

3. Néprajzi interjúk lejegyzése Tánczos Vilmos moldvai gyűjtéséből

A moldvai magyar nyelvjárások tanulmányozására, a különböző nyelv-
járások viszonyrendszerének feltárására több adattár is használható. Kö-
zülük a legjelentősebb a MCsNyA., amely 43 kutatópontról közöl ma-

gyar nyelvjárási adatokat, az informatizált (számítógépen megfelelően rögzített) változat összesen 1035 térképlapból áll, ez az 1991-ben megjelent első két kötet és a későbbiekben előkerült harmadik kötet anyagát is tartalmazza (Bodó – Vargha 2008). Az atlaszadatok bár sok tekintetben alkalmasak nyelvjárásközi összevető vizsgálatokra (1. ábra), és bizonyos tekintetben a hangrendszer tanulmányozására is, csak korlátozottan teszi lehetővé a nyelvhasználatban jelentkező variabilitás vizsgálatát, illetve még a térképlapok nagy száma mellett is csak a nyelvi jelenségek egy részét teszik tanulmányozhatóvá.

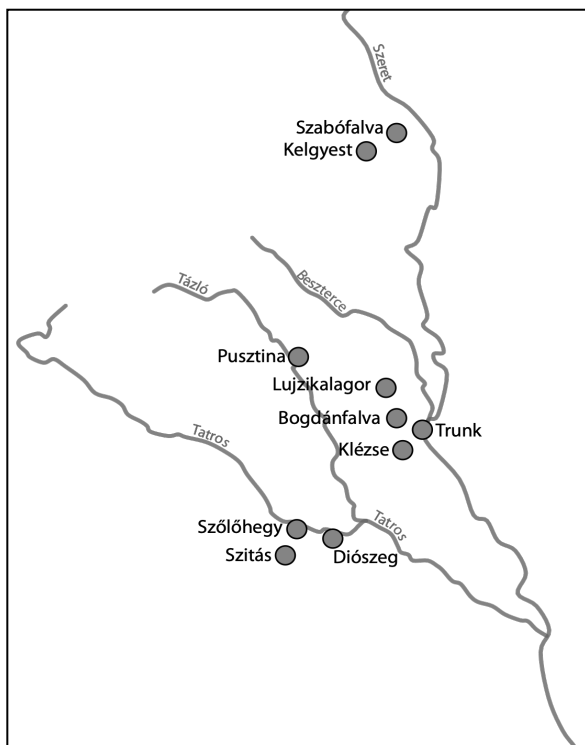
2005–2007-ben Bodó Csanád szakmai irányításával zajlott a MCsNyA. követéses vizsgálata 30 moldvai településen, 250 címszó újrakérdezésével. A követéses vizsgálatban kutatópontonként átlagosan 14 fő válaszolt a kérdőfüzetben rögzített kérdésekre, amelyek az atlaszkérdéseken túl az adatközlőkkel kapcsolatos szociolingvisztikai, nyelvhasználati kérdéseket is tartalmaztak (bővebben ld. Bodó 2007). Az adatok rögzítésén több lejegyző is dolgozott, az egyes jelenségek elemzéséhez, térképezéséhez az adattár jelen állapotában előzetesen szükség van ellenőrzésre, egységesítésre, így csak megfelelő ismeretek birtokában, a szükséges módosítások elvégzése után használható.

Gazdag példaanyaggal, több kutató gyűjtését is fölhasználva készült *A moldvai magyar tájnyelv* szótára (Péntek 2016–2017), a szócikkek rövidebb mondatokat, szövegrészeket is közölnek, forrásként megadva a települést, ahonnan az adat származik. A szótár így jó kiindulási alap lehet egy-egy jelenség térbeli variabilitásának áttekintéséhez.

A fent említett adattárak kiemelt forrásai a moldvai nyelvjárások kutatásának, jellegüknel fogva azonban kevésbé teszik lehetővé az élőnyelv tanulmányozását, illetve csak a korábbi vizsgálatok alapján már ismert nyelvi jelenségeket teszik vizsgálhatóvá, többségüket jobbra néhány példa alapján. Ahhoz, hogy az atlaszokból hiányzó, vagy csak szórva nyosan adatolt jelenségeket is vizsgálhassuk, elengedhetetlen a moldvai magyar nyelvjárások kutatására alkalmas, megfelelő pontossággal lejegyzett szövegtörzsek létrehozása. Szervezett dialektológiai gyűjtés, amely reprezentatív hangzó mintát gyűjtött volna a régióban, nem volt. Tánczos Vilmos kolozsvári néprajzkutató viszont évtizedeken át kutatta a moldvai magyarság archaikus népi imáit, és magát a világképet, gondolkodásmódot, vallásgyakorlatot, amely ezekhez a szövegekhez elválaszthatatlanul kapcsolódik. Minden olyan moldvai települést fölkeresett, ahol azt gondolta, fennmaradhattak még imádságok, esetleg olyan szöve-

gek is, amelyeket még nem sikerült dokumentálni, s így a nyelvcserevel és az életforma megváltozásával örökre feledésbe merülhetnek.

A közelmúltban nyílt lehetőség arra, hogy a Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai projektben (NKFIH 129921, a kutatás vezetője É. Kiss Katalin), a Nyelvtudományi Kutatóközpontban megkezdjük Tánczos Vilmos moldvai gyűjtéseinek nyelvészeti szempontú feldolgozását. Eddig tíz településről származó, 1992 és 2013 között készült hangfelvételekből készítettünk lejegyzéseket (az adattár jelenlegi kutatóponthálózatát ld. a 2. ábrán).

2. ábra: A Tánczos Vilmos gyűjtéséből készült lejegyzések kutatóponthálózata (2021. májusi állapot szerint)

A hangzó anyag lejegyzését a magyar számítógépes dialektológiában meghonosodott standard szerint végezzük, a Bihalbocs összefoglaló néven ismert nyelvészeti technológiák használatával (a fejlesztések történetéről, alapelveiről ld. Vékás 2007). A felvételeket az eredeti hangzó változat és a lejegyzés összekapcsolásával hozzuk létre, így a szövegek olvasása közben egyetlen kattintással elérhetővé válik a lejegyzett részletek eredeti, hangzó formája. A hangjelölés megfelel a magyar egyezményes hangjelölés szabályainak, attól csak néhány esetben térünk el, annak érdekében, hogy minél egyszerűbb eljárásokkal tudjuk az anyagokat – a különböző kutatói igényekhez alakítva – többféle formába konvertálni. A hangminőségek megfelelő pontosságú jelölése lehetővé teszi, hogy elemezzük a nyelvjárások hangtani sajátosságait, azokról kimutatásokat, nyelvföldrajzi térképeket készítsünk. A már elkészült munkaanyagainkat online is megjelenítjük, így mindenki számára, aki a korpuszt nyelvészeti, néprajzi vagy akár népzenei vonatkozásai miatt böngészni szeretné, már az adattár készítésének folyamatában elérhetők a lejegyzések (<https://nlp.nytud.hu/csango/>).

Mivel a lejegyzéseknél a széleskörű elemezhetőség biztosítása érdekében arra törekszünk, hogy minél pontosabban adjuk vissza a magánhangzók minőségét, az *e*-féleségek hangminőségét is igyekszünk a magyar egyezményes hangjelölési rendszerben használatos mellékjelezés segítségével minél pontosabban visszaadni. Anyagainkban viszonylag sokszor fordul elő *meg* igeekötő, amelynek magánhangzója a keleti székely nyelvjárásokban (és így a Tázló és a Tatros mentén is) zárt *ĕ*. Mivel a Bákó környéki nyelvjárásokban a keleti székely nyelvjárásokhoz hasonlóan megkülönböztetnek nyílt *e* és zárt *ĕ* hangokat, azt vártuk, hogy ezekben a nyelvváltozatokban is zárt *ĕ*-vel fogunk találkozni a *meg* igeekötő esetében. A hangfelvételek alapján azonban egyértelművé vált, hogy igen nagy a variabilitás a *meg* igeekötő magánhangzójának ejtésében, gyakran előfordul nyíltabb, sőt, igen nyílt *e*-vel ejtett változat is: *mĕg*, *māg*.

Az alábbiakban hozok néhány példát Tánczos Vilmos gyűjtéséből a fenti térképeken bemutatott négy területről. Az északi csoportba sorolt kutatópontokon a *meg* igeekötő fonetikailag félig nyílt magánhangzóként hangzik, tehát a köznyelvnek tekintett *e*-vel jelölhető. Az alábbi példa egy idősebb szabófalvi nővel készült felvételtől származik, 1996-ból:³

³ Valamennyi itt felsorolt példa megtalálható és meghallgatható a <https://nlp.nytud.hu/csango/> oldalon.

1. •*Kel nekem. Mom meg mért kel, mért?*• •*Adok, de mom meg, mér.*•

A Tázló és a Tatros mentén készült felvételek lejegyzésében a *meg* magánhangzója rendszerint *ě* vagy nyíltabb *ĕ*-ként fordul elő. Az alábbi két példa Diószegről, a Tatros mentéről való, mindkét példa idősebb nővel készült beszélgetésből származik:

2. •*Há ő örökké s amig mēghót, it vót, há it születet, s it vót.*•
 3. •*Ki ezt az immáccságot elmongya mindēn pēntēkē,*• •*háromszor, fēlviszik a magos mēnnyégbe, mēglássa a korozsmai gyērmēkēt, ámmēnt.*•

A Bákó környéki Trunkon készült felvételen ugyanaz az idősebb férfi a lejegyzés alapján több változatban is ejti a *meg* magánhangzóját, az adatközlő a közeli Újfaluban (Péntek 2016–2017 névjegyzékében Belcseszku) született, ott nőtt föl:

4. •*Māgszēntēltessék te āldot szēn neved, jön el szēnt orszāgod, lēgyēn meg szēncsēgēs szēnt akarātod, lēgyēn meg*• | •*mikēppen mēnyben, azonkēppen itt a földōn ēs.*•
 5. •*Mikor megtil@[?] mēgmōtam nēkijē.*•

A nyíltabban ejtett változatokra olyan kutatópontról is van példa, amely az 1. ábra 2. térképén feketével látszik (székely jellegre utalva), de földrajzilag közel esik a 2. térképen az 1. térkép fekete színű csoportjából (három csoport megkülönböztetése esetén) kiváló Bákó környéki kutatópontokhoz. A felvétel Lujzikalagorban készült, egy idősebb nő az adatközlő:

6. •*Oan sērēnyēn jár, gyorsan jár, aszonnya, māgsegītēt, megītattuk a juhokot e hamar.*•

Az itt szereplő rövid példák alapján is látszik, a lejegyzésekben óhatatlanul meglévő esetlegességek ellenére is, hogy igen nagy a változatosság a *meg* magánhangzójának ejtésében. Mielőtt megkísérljük feltárni a *meg* magánhangzója ejtésének nyelvföldrajzát, első lépésként szükséges annak körüljárása, mit tudunk általában az *e*-féleségek használatáról, hangszínrealizációiról Moldva különböző részein.

4. Az *e*-féleségek realizációja Moldvában

A magyar nyelvjárások klasszifikációjában és a nagy hatókörű hangtani (elsősorban magánhangzó-minőségeket érintő) jelenségek térbeli változatosságán alapuló dialektometriai elemzésekben is kulcsszerepe van a zárt *ĕ* és nyílt *e* megkülönböztetésének, illetve a nyílt *e* hangszínárnyalatainak (*ĕ*, *e*, *ĕ*, *ä*, *ä*). A továbbiakban azt tekintem át röviden, mit tudhatunk meg az *ĕ* előfordulásáról, az *e* hangszínrealizációról az eddigi kutatások, illetve az informatizált adattárak tanúsága szerint. A magyar nyelvjárásai lejegyzésekben az *e*-féleségek jelölésében a fonetikailag félig nyílt *e* (leggyakoribb megnevezése köznyelvi *e* vagy nyílt *e*) az alapvető viszonyítási pont, a fonetikailag félig zárt *ĕ* megnevezése általánosan zárt *ĕ*. Az alábbiakban igyekszem olyan megnevezéseket alkalmazni, amelyek minél egyértelműbben megadják az adott kontextusban a hangok minőségét. A korábbi tanulmányok ismertetésekor a szerzők terminológiájához alkalmazkodom.

Hegedűs (1952) az általa az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején, nyolc moldvai községből áttelepült beszélőkkel készített hangfelvételek finom fonetikai lejegyzése alapján összefoglalóan a következő megállapítást teszi: „A zárt *ĕ* fonémértékű megkülönböztetése mind a nyolc falu beszélőinél határozott volt a nyílt *e*-vel szemben. Hisz vannak szóalakok, amelyek jelentését éppen a két foném szembenállása dönti el; mint pl.: *ĕs* 'is' – *es* 'esik az eső'.” Északi beszélőkkel készült hangfelvételek nincsenek Hegedűs gyűjtésében, megállapításai a Tázló menti és a Bákó környéki nyelvjárásokra vonatkoztathatók. B. Lőrinczy Éva 1953-as tanulmányában arra hívja föl a figyelmet, hogy Hegedűs szöveggyűjteményében az egyes hangok ejtésében variabilitás figyelhető meg, akár egy beszélő nyelvhasználatán belül is mind az időtartam, mind a képzés tekintetében. Kevés példát hoz azonban *ĕ* ~ *e* váltakozásra.

Gálffy Mózes (1964a) már a teljes területet áttekinthette, összevetései a MCsNyA. példaanyagán alapulnak. Hegedűssel ellentétben azonban nem a nyelvjárások hangrendszerét, hanem a romániai magyar köznyelv fonémarendszerét tekintette kiindulási alpnak, és a hangszínrealizációkat a köznyelvi *e* variánsaiként mutatja be. Az impresszionisztikusan lejegyzett adatokat, hangjelölési variációkat a korszellemnek megfelelően önállóan létező hangváltozatoknak tekinti, gyökeresen eltérően az újabb megközelítésektől (vö. Kerswill – Wright 1989), amelyek a lejegyzések esetlegességét hangsúlyozzák. Nem készít kvantitatív kimutatásokat, térképeket, így megállapításai elsősorban a MCsNyA. anyagának alapos is-

meretéből, terepmunkán szerzett tapasztalataiból következnek. Több figyelemre méltó megállapítást tesz egyrészt a moldvai nyelvjárások területi tagolódásáról, másrészt az *ě* használatáról az egyes területeken. „A moldvai csángóktól lakott területet a legjellemzőbb hangtani sajátosságok alapján két, egymástól elég élesen elkülönülő kisebb tájegységre oszthatjuk. Mégpedig *sz*-elő vagy északi csángó és székelyes jellemvonásokkal telített tájnyelvi egységre. A kettő között megfigyelhető, egy részben *sz*-elő, moldvai csángó jellegű, részben székelyes sajátosságokat átvett átmeneti tájegység is, a déli csángók csoportja az Aranyosbeszterce meg a Szeret között és a Szeret bal partján. (Az *sz*-elő tájnyelvi egység Szabófalva és környéke; a székelyes csángó tájegység a Tázló és Tatros mente; az átmeneti tájegység Bogdánfalva és környéke.)” (Gálffy 1964a: 33). „A székelyes települések lakosságának nyelvhasználatában következetes és általános a zárt *ě*, akárcsak a keleti székelyeknél. [...] Az átmeneti területen ingadozás tapasztalható. A székelyes területen általános *ě*-zés és az *sz*-elő községekben uralkodó jellegű *e*-zés keveredett, úgyhogy itt egyik hang használata sem következetes: de ma székelyes hatásra az *ě* uralkodó jellegű” (Gálffy 1964a: 34).

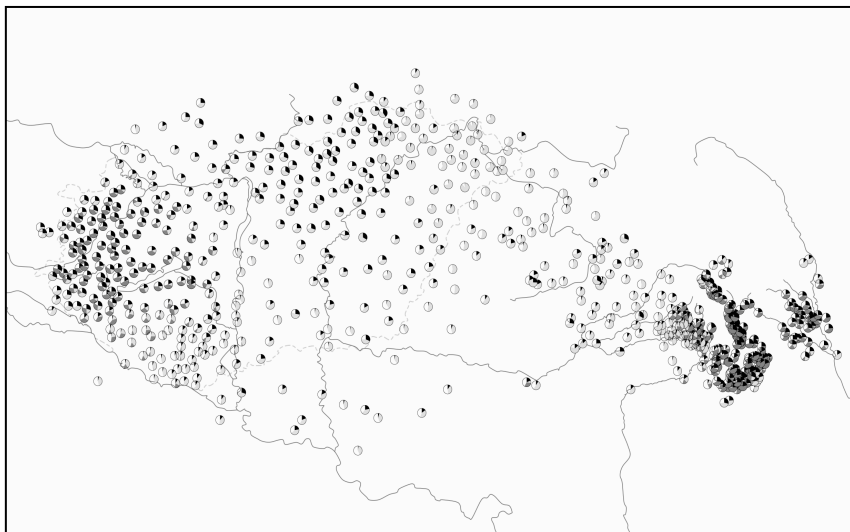
Murádin (1980: 169) tanulmánya legelején kiemeli, hogy a zárt *ě* megléte, illetőleg hiánya központi helyet foglal el a magyar nyelvjárások hangrendszerének leírásában, illetve a nyelvjárások osztályozásában. A zárt *ě* fonémaszintű használatát Moldvában a MCsNyA. akkor még kiadatlan adatai alapján elemzi, 16 címszó anyagán, a teljes területet áttekintve. Elemzése alapján a következő megállapítást teszi: „az */ě/* és */e/* fonémakülönbség a moldvai csángó nyelvjárás nagyrésztében – a Tázló és a Tatros környéki, valamint a déli csángó falvakban – fennmaradt; itt a nyelvjárás szabad fonémaként használja fel a rövid zárt *ě*-t” (1980: 176).

Benkő (1990) elsősorban moldvai személynevek és helynevek, illetve nyelvtörténeti adatok vizsgálata alapján tesz megállapításokat a moldvai magyarság településtörténetéről. Szándéka szerint ezeket a megállapításait kívánja nyelvjárásközi összevetésekkel is alátámasztani. Az általa végzett nyelvjárásközi összevetés módszertanát a következőkben határozza meg: „Érdemleges eredményre csak kettős kritérium fönnállása esetén lehet jutni: egyrészt a sajátos, tipikus nyelvjárási jelenségek egész láncolatát kell számításba venni, másrészt elsősorban rendszerszerűen érvényesülő nyelvi jelenségeket kell vizsgálni” (1990: 22).

A zárt *ě* – nyílt *e* megkülönböztetés vonatkozásában (amelyet minden bizonnyal a rendszerszerűen érvényesülő nyelvi jelenségek közé kell so-

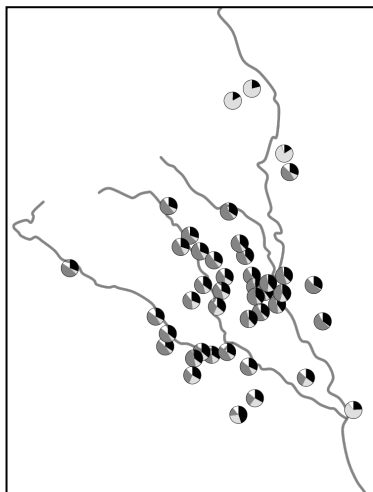
rolnunk) Benkő a következőket írja az általa mezőségi jellegűnek tartott (északi és déli) „csángó” nyelvjárásokról: „Az adatokból látható, hogy az eredeti zárt *ĕ* az egybevetett nyelvjárási részlegekben a palatális hangrendben általában teljes bomlásban van (az *ĕ* minőséget is inkább a hangsúlytalan szótagi helyzet tartja fönn); de viszonylag rendszerszerűen érvényesül a vegyes hangrendű szavakban, valamint az *ĕgy*-ben. A déli csángóban ugyan gyakoribb az *ĕ* megmaradása, mint az északiban, de ez nyilvánvalóan a szomszédos moldvai részlegekből való benyomulás, amely az északihoz jellegében társuló csángó nyelvi alaprétet a déli csángóban többé-kevésbé fölkeverte. Az eredeti *ĕ* természetesen az erdélyi székely nyelvjárásokban teljes rendszerszerűséggel érvényesül (*mĕggy*, *ĕszik*, *vĕrĕss*, *mĕntĕk* (ti), *embĕr* stb.), erős szembenállással az itt egybevetett mezőségi és csángó – főként északi csángó – nyelvjárásokkal. – Az eredeti nyílt *e* viselkedésében is azonos a helyzet a mezőségi és a csángó nyelvjárás között, hangszínét elsősorban a hangsúlytalan helyzet viszi föl az *ĕ* irányában” (1990: 28–29).

Miközben meggyőzőek Benkő érvei abban a vonatkozásban, hogy az első telepések Bákó környékén mezőségi nyelvváltozatot beszélhettek, Gálffyval ellentétben nem állt rendelkezésére sem olyan méretű korpusz (saját megfogalmazása szerint is példaanyaga elsősorban északi), sem olyan mérvű tereptapasztalat, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy határozott állításokat fogalmazzon meg a Bákó környéki nyelvjárások hangrendszeréről, illetve a bennük fellelhető székely hatás jellegéről. Vizsgálati módszere is valójában abból áll, hogy párhuzamokat találjon *A magyar nyelvjárások atlasza* (a továbbiakban MNyA.) mezőségi adatai, és a rendelkezésére álló moldvai példák között, vagyis nem végez szisztematikus vizsgálatot, lényegében azokat a példákat gyűjti össze, amelyek hipotézisét támogatják. Eppen ezért a Bákó környéki nyelvjárások hangrendszere vonatkozásában tett megállapításait – így a zárt *ĕ* használatára vonatkozóakat is – mindenképp fenntartással kell kezelnünk.

3. ábra: Az *e*-féleségek ejtismódjai a magyar nyelvjárásokban (MNYA., RMNYA., SZNYSZ., MCSNYA.). A színek az egyes kutatópontokon előforduló adatok számához viszonyítva mutatják az *e*-féleségek előfordulási gyakoriságát és egymás közötti megoszlását:
 ● zárt *ĕ* (*ĕ*, *ĕ*, *ĕ*), ● *e* (*e*, *e*), ● nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (*e*, *ä*, *ä*)

Juhász a moldvai nyelvjárások magánhangzórendszereinek ismertetésekor leírja, hogy a moldvai székely nyelvjárások zárt *ĕ*-zők, az északi csángóban nem különböztetnek meg zárt *ĕ*-t és nyílt *e*-t, a déli csángóban pedig „bár kevesebb morfémban, több ingadozással, tehát meggyengült rendszertani pozícióban, de még számolhatunk zárt *ĕ*-vel” (2001: 308). Bár megállapítása kvantitatív jellegű, vélhetően inkább atlaszszerkesztői tapasztalaton és nem számszerű kimutatásokon alapul. Juhász egy későbbi tanulmányában Benkő (1990) megállapításait annyiban korrigálja, hogy hangtani és lexikai példák alapján megállapítja, „Szabófalva etnikai gyökereit nem annyira az Aranyos és a Küküllők vidékén, hanem az északi Mezőségen, a két Szamos összefolyásától délre kell keresnünk” (Juhász 2004: 142). Juhász e megállapítását a későbbi dialektometriai vizsgálatok is alátámasztják (vö. Vargha 2016: 153–154).

4. ábra: Az *e*-féleségek különböző realizációinak előfordulása Moldvában

● zárt *ĕ* (ĕ, ĕ, ĕ), ● *e* (e, e), ● nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (e, ä, ä)

A fentiekből jól látszik, hogy lényegében hiányoznak a rendszerszerűségek megragadását célzó kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok. A korábbi kutatások középpontjában valójában a nyelvjárási alapréteg feltárása állt, a kutatók leginkább olyan példákat kerestek, amelyek alapján kapcsolatot tudtak találni az északi és a Bákó környéki, illetve moldvai és mezősegi nyelvjárások között. A dialektometriai elemzések alapján azonban, amelyekben valamennyi nyelvjárási jellegzetesség hatása összeadódik, Bákó környékén nem a nyelvjárási alapréteghez köthető jelenségek bizonyulnak meghatározónak, hanem a későbbi székely hatás.

A 3. ábra négy adattár, a MNyA., a RMNyA., a SZNySz. és a MCsNyA. adatai alapján ábrázolja az *e*-féleségek különböző ejtismódjainak térbeli megoszlását. Annál inkább kitöltött egy-egy kutatóponton a kördiagram, minél nagyobb arányban fordulnak elő fonetikailag rövidként jelzett *e*-féleségek az adott kutatóponton az összes többi kutatóponton kiszámított előfordulási gyakorisághoz viszonyítva: kisebb tehát a kör kitöltése például *ö*-ző településeken, vagy ott, ahol egyes szótagzáró mássalhangzók nyújtják a magánhangzókat. A színek megoszlása a három csoportba sorolt rövid hangféleségek egymás közti eloszlása szerint alakul, a legzártabb ejtismódtól az igen nyílt *ä*-ig (a különböző ejtísváltozatok előfordulási arányaira utaló színek magyarázatát ld. a 3.

ábránál). Az *e* nyíltabb ejtése jellemző a Dunántúl nagy részén, illetve a Székelyföld nagyobb területén: kisebb mértékben fordul elő gyergyói kutatópontokon, a nyugati részen, illetve Zágon környékén. Moldvában az északi kutatópontokon kívül mindenhol jellemző, bár néhány Tatros menti kutatóponton valamivel kisebb arányban. Az *e* nyíltabb ejtismódja egyáltalán nem jellemző sem a Mezőségen, sem az északi moldvai kutatópontokon. Zárt *ĕ* hangok adatolhatók nagyobb arányban néhány mezősi kutatópontról is, ám ezekben a nyelvjárásokban az *ĕ* hangok nem feltétlenül ugyanazokon a helyeken jelennek meg, mint a székely nyelvjárásokban (például *büszkĕ*), illetve részben az *é* időtartamban rövidült változatairól van szó (például *kötĕny*). Moldvában mind a zárt *ĕ* gyakorisága szerint, mind a nyíltabb *e* hangok tekintetében jól elkülönülnek az északi kutatópontok, ezt részletesebben is megmutatja a 4. ábra.

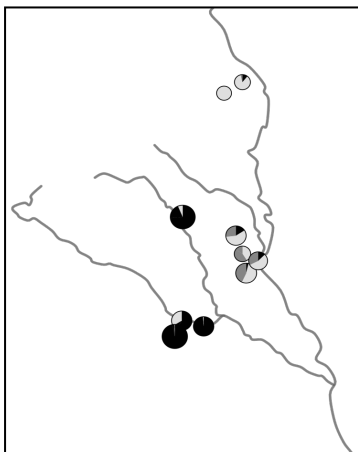
A Bákó környéki falvak hangrendszerének jellegét és a zárt *ĕ*-zés helyzetét a moldvai nyelvjárásokban leginkább Gálffy (1964a) adja vissza a fenti hangstatisztikai térképekkel összhangban, ezt látszanak alátámasztani a dialektometriai elemzés és a Gálffy által felvázolt nyelvjárási négyes tagolódás közti párhuzamok is. A Bákó környéki falvak magánhangzórendszere tehát jellegzetesen székelyes, jellemző rá a zárt *ĕ* használata és az *e* nyíltabb realizációja is: az arányok és a realizációbeli eltérés mértéke fonetikailag is megalapozza a fonológiai különbség stabilitását. Egyes esetekben azonban – feltehetőleg ilyen a *meg* igekötő magánhangzójának fonémaértéke és realizációja, illetve moldvai székelyes nyelvjárásokra nem jellemző variabilitása – a székelyes nyelvjárásokban szokatlan változatok is megjelennek a Bákó környéki kutatópontokon.

5. A *meg* igekötő magánhangzójának minősége Moldvában

A Tánzos Vilmos gyűjtése alapján készült lejegyzésekből vett példák alapján már láttuk, hogy igen nagy lehet a változatosság a *meg* igekötő magánhangzójának ejtésében. A különbözőképpen lejegyzett változatokat csoportosítva térképre vihetjük, és így valamennyi kutatóponton láthatóvá válik az egyes változatok gyakorisága egymáshoz képest (5. ábra). A kutatópontok mérete az adatok számának függvényében változik. A térkép alapján az általunk készített lejegyzésekben az északi kutatópontokra a köznyelvi jellegű ejtismód jellemző (*meg*), a Tázló és a Tatros menti székelyes nyelvjárásokra a zárt *ĕ* használata (*mĕg*), a Bákó környéki nyelvjárások és az azokhoz közel eső Lujzikalagor anyagában na-

gyobb arányban jelenik meg a mind az északi, mind a székelyes nyelvjárásokban szokatlan nyíltabb ejtismód (*męg*, *mäg*). Noha a nyíltabb *e* használata a *meg* igekötőben nem fordul elő a székelyes nyelvjárású kutatópontokon, az *e* nyíltabb ejtése csakis székelyes nyelvváltozatokban képzelhető el. A *meg* jellegzetes Bákó környéki ejtismódja nagy valószínűséggel csak egy olyan nyelvi helyzetben születhetett meg, ahol a mezősegi és székely hangrendszer találkozik.

A *meg* ejtése nem csak a nyelvjárási lejegyzésekben vizsgálható, hiszen az igekötő gyakran előfordul a nyelvatlaszok anyagában is, igaz, jóval kisebb mennyiségben, mint ahogy Tánccos Vilmos szövegfelvételeiből adatható. A MCsNyA. anyagában több címszó adataiban (6. ábra) és az atlasz követéses vizsgálatának *János meg van házasodva* címszavánál előforduló válaszokban (7. ábra) is megvan.

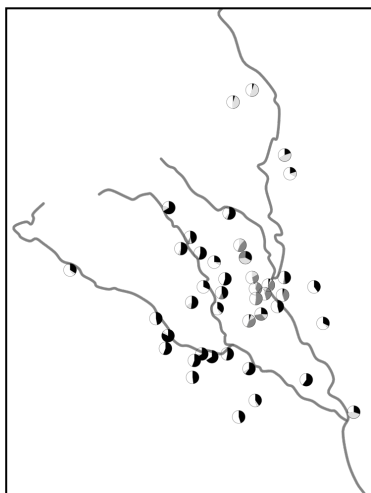

5. ábra: A *meg* igekötő magánhangzója különböző ejtismódjainak előfordulása a Tánccos Vilmos gyűjtéséből készített lejegyzésekben (n = 886)⁴

- zárt ě (*męg*, *męg*, *męg*), ● *e* (*męg*, *meg*),
- nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (*meg*, *mäg*, *mäg*)

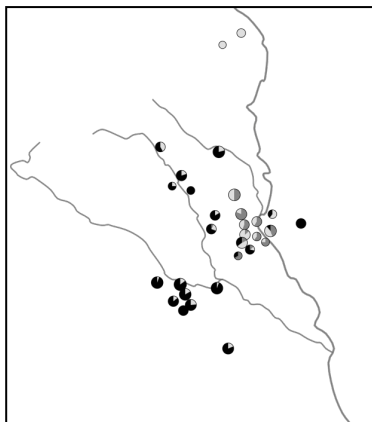
⁴ A térkép automatikus keresés eredménye, nem előzte meg előzetes annotálás, így előfordulhat az adatok között olyan adat is, amely nem a *meg* igekötő, hanem a *meg* kötőszó példája. Utóbbi azonban csak elvétve fordul elő az interjúkban, így az eredményeket nem befolyásolhatja számottevően. Előfordul egyéb egybeesés is, *hétközmeg* 'hétköznapi', de mindössze egyetlen példa van rá a lejegyzésekben.

A MCsNyA. adatait bemutató térkép (6. ábra) az *e*-féleségeket bemutató térképpel azonos módszerrel készült, vagyis ott van teljesen kitöltve színekkel a kördiagram, ahol a kutatópont adatainak számához viszonyítva legnagyobb a releváns adatok aránya, ehhez a kutatóponthoz viszonyítva alakul a kördiagram kitöltöttsége a többi kutatóponton. A különböző színek a különböző változatok előfordulási arányát szemléltetik egymáshoz képest. Az atlasz adatai alapján még inkább jellemző Bákó környékén a *meg* magánhangzójának nyíltabb ejtés módja, Lujzikalagor az atlaszadatok alapján is változatosságot mutat, de a többi kutatóponton a szövegjegyzésekben tapasztalt változatosság nem látható. Köznyelvi jellegű *e* hangokat szinte egyáltalán nem jegyeztek föl az MCsNyA. gyűjtésekor, a szövegfelvételek alapján viszont nagyobb arányban megjelennek a lejegyzésekben, nyilvánvaló összefüggésben a spontán szövegek lejegyzése során óhatatlanul jelentkező pontatlanságokkal és esetlegességekkel (kvantitatív megközelítésben az egyes adatok lejegyzését eleve bizonytalannak tekintjük).

6. ábra: A *meg* igekötő magánhangzója különböző ejtés módjainak előfordulása a MCsNyA. adataiban (n = 366)

- zárt *ě* (*měg, mĕg, mĕg*), ● *e* (*mĕg, meg*),
- nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (*mĕg, mäg, mäg*)

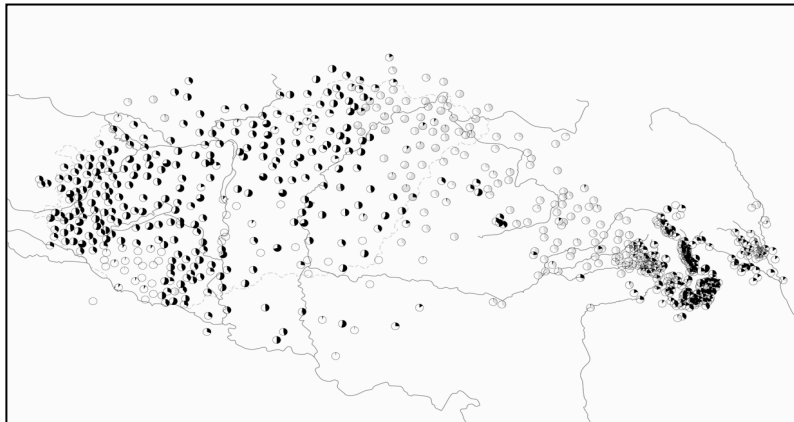

7. ábra: A *meg* igekötő magánhangzója különböző ejtismódjainak előfordulása a MCsNyA. követéses vizsgálatának adataiban (n = 367)

- zárt *ë* (*mëg, mëg, mëg*), ● *e* (*mëg, meg*),
- nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (*mëg, mäg, mäg*)

A követéses vizsgálat adataiból készült térképen (7. ábra) a különböző színek kördiagrambeli aránya megfelel a különböző változatok előfordulási arányának az adatokban. A kördiagramok mérete a releváns adatok számával arányos. Összevetve a MCsNyA. adatait az atlasz követéses vizsgálatának adataival, azt láthatjuk, hogy a 2005–2007-es adatok a Tánccs Vilmos gyűjtéséből készült lejegyzésekkel mutatnak nagyobb hasonlóságot, vagyis ebben az adattárban sincsenek olyan kutatópontok, ahol ne lenne változatosság az adatokban. A különbségeket elvileg magyarázhatja időközben bekövetkezett változás (a MCsNyA. adatgyűjtése 50–60 évvel megelőzi a követéses vizsgálat, illetve Tánccs Vilmos gyűjtéseit), de valószínűbben adódhat módszertani különbségekből (a papíratlasz esetében a településre legjellemzőbbnek tartott ejtés rögzítése, míg a hangzó adatok lejegyzésénél a sematizmus kerülése), illetve akár a *meg* helyzetéből is: a MCsNyA.-ból vett adatok többsége egyszavas válaszokban található, a szó elején, itt tehát nagyobb hangsúly esik az igekötőre, mint a követéses vizsgálatból vett példában, valamint a szövegekben található példák többségében. A különböző adattárakból készített térképek azonban egyöntetűen mutatják magának a nyíltabb *e*-vel ejtett változatnak (*mëg, mäg, mäg*) a térbeliségét; egyértelmű, hogy ez az ejtismód a Bákó környéki nyelvjárások jellemző sajátossága.

Lehetőségünk van arra is, hogy az *e* ejtismódjának térbeliségéhez hasonlóan a *meg* magánhangzójának ejtését a teljes nyelvterületen áttekintsük. Ehhez ismét négy adattár integrált adatbázisát vizsgáljuk (8. ábra).

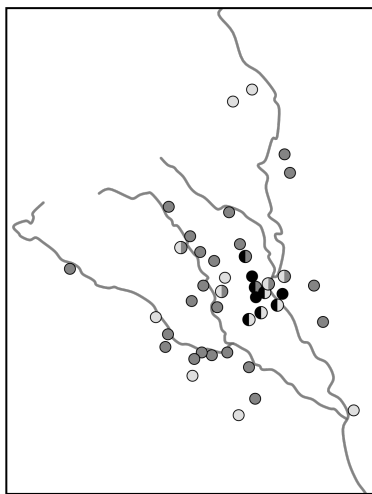
8. ábra: A *meg* igekötő magánhangzója különböző ejtismódjainak előfordulása a MNyA., a RMNyA., a SZNySz., és a MCSNyA. adataiban (n = 9197)

- zárt *ë* (*mëg, mëg, mëg*), ● *e* (*mëg, meg*),
- nyíltabb *e* és igen nyílt *ä* (*mëg, mäg, mäg*)

A 8. ábra a teljes magyar nyelvterületet mutatja. Az elemzés csak a térkép magyarázatában megadott ejtészváltozatokra van tekintettel, így – ahogyan ezt az üres vagy szinte üres karikák jelzik – az *ö-ző* változatok, illetve az *ë* és *ö* közti átmeneti hangféleségek kimaradnak az elemzésből, mivel irrelevánsak a jelen dolgozatban bemutatott jelenség szempontjából. Megjegyzendő, hogy a SZNySz.-ban mindössze két címszónál fordultak elő nagyobb arányban *meg* igekötős adatok (*megijeszti, megmérgezi*), így összességében véve ebből az adattárból kevesebb példa alapján rajzolódik ki a vizsgált jelenség térbelisége, mint a másik három adattár esetében. Mivel a szótárban gyakori az adathiány, az üres karikák ezen a területen nem más változatok előfordulására, hanem sokkal inkább adathiányra utalnak.⁵ A nyíltabban ejtett *e* hangok előfordulására összponto-

⁵ A SZNySz. a cédulákban, kérdőfüzetekben szunnyadó *Székelj nyelvjárások atlaszának* csak kis részét, a lexikai szempontból érdekesnek tartott címszókat adja közre. Ahhoz, hogy teljesértékű nyelvföldrajzi vizsgálatokat végezhesünk az adattár alapján, mindenképp szükség volna a teljes adattár informativálására (vö. Vargha 2013; Both 2017; Oszkó et al. 2020).

sítva azt láthatjuk, hogy a Bákó környéki nyelvjárások mellett a Mezőség és a Székelyföld találkozásánál szintén megfigyelhető ez a jelenség. Párhuzamot vonhatunk a két terület között a tekintetben, hogy mindkét terület felfogható az *e* hangok ejtése szempontjából két különböző rendszer határvonalaként. A mezőségre egyetlen *e* hang használata jellemző, míg a székely nyelvjárásokban egyaránt jellemző a zárt *ĕ* és az *e*, esetenként az *e* nyíltabb realizációja. A hasonló nyelvi helyzetben a Mezőséghez közeli székely nyelvjárásokban szintén megjelennek a *meg* nyíltabb magánhangzóval ejtett változatai, bár a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezt a kérdést nem tudjuk a moldvaihoz hasonló alapossággal körüljárni. A székely és a mezősegi nyelvjárások hangrendszerének kölcsönhatására és a hangrendszer szempontjából a két terület ütközőzónájában lévő sajátos helyzetre utal a RMNyA. térképlapjainak dialektometriai elemzése is (ld. Vargha 2017: 94–99).

9. ábra: Az *ember* első szótagi magánhangzója a MCsNyA. adatai alapján
 ● zárt *ĕ* (*ĕ, ě, ě*), ● *e* (*e, e*), ● nyíltabb *e* és igen nyílt *ě* (*e, ě, ě*)

A *meg* igeekötő esete a Bákó környéki nyelvjárásokban leginkább az olyan nyelvi jelenségek kategóriájába sorolható, amelyeket Kerswill és Trudgill (2005: 199) nyelvjárásközi fejlődésnek (*interdialect development*) nevez az új dialektusok születésének folyamatát és jellegzetességeit ismertető tanulmányában. A nyíltabb *e*-vel ejtett *meg* leginkább úgy határozható meg, mint a mezősegi eredetű, köznyelvi jellegű *e*-vel ejtett *meg* székelyes percepciója és reprodukciója. Kerswill és Trudgill olyan nyelvi jelenségekről

ír, amelyek mindkét, a településtörténeti kapcsolatok folyományaképpen keveredő dialektusban gyökereznek, de egyik nyelvjárással sem azonosíthatók, hanem egy új, születő nyelvjárásra jellemző változatokként jelennek meg.

A *meg* székelyes újraértelmezése alatt nem azt kell értenünk, hogy a mezőségi (vagyis köznyelvinek tekinthető minőségű) *e*-vel ejtett változatot a nyíltabb *e*-t használó beszélők nyíltabban ejtett *e*-ként azonosítanák. Inkább arról lehet szó, hogy eltérést érzékelnek az általuk használt *még* változathoz képest, és a mezőségi minta utánzásakor ez az eltérés jelenik meg a produkcióban is a nyíltabban ejtett változatokban. Az eltérés érzékelése más helyzetben éppen ellentétes irányú értelmezéssel jár, erre példa az *ember* első szótagi magánhangzója. Ebben az esetben a két *e*-féleséget fonológiaiilag megkülönböztető nyelvjárásokban az első magánhangzó nyíltabb, mint a második (*embër*, *embër*). A Bákó környéki nyelvjárásokban azonban, feltehetőleg szintén a köznyelvi jellegű *e* hang interpretációjaként, általánossá vált az első szótag zárt *ë*-s ejtismódja, így ezen a területen az *ëmbër* a jellemző változat (9. ábra), amely mind a székelyföldi, mind a mezőségi nyelvváltozatokban elképzelhetetlen.

A magyar nyelv utóbbi egy-két évszázadának történetére nem jellemző, hogy nagyobb magyar nyelvű, de különböző nyelvjárási háttérű csoportok egy helyen telepedtek volna le, és ott közösen, tartósan fennmaradó, magyar nyelvű közösséget hoztak volna létre. Így nincsenek olyan kutatások, amelyek a különböző nyelvjárások kölcsönhatásából születő új nyelvváltozat kialakulását magyar példa alapján vizsgálnák. Még azon nyelvek esetében is, mint az angol, a francia, a hindi vagy a héber, amelyekre jellemzőbbek az ilyen nyelvjárások közötti kontaktushelyzetek, a 20. század második feléből vannak csak példák az új dialektusok születésének folyamatát modellező kutatásokra. A különböző nyelvi példák tanulságai, a folyamatok közti párhuzamok legújabbban már arra is lehetőséget adnak, hogy általános érvényű megállapításokat fogalmazunk meg az új dialektusok kialakulásának jellegzetességeiről (ld. Kerswill – Trudgill 2005; Britain 2018). Egy új dialektus születésének első állomása a keveredés, amikor még egymás mellett élnek a különböző változatok. Az újabb változat formálásában jellemzően mindig a legújabb generáció játssza a kulcsszerepet, mivel a gyerekek egy koherens, minél egyszerűbb rendszert próbálnak elsajátítani. A kezdeti keveredés után a kiegyenlítődés fázisában általában eltűnnek azok a jellemzők, amelyek sztereotipizálhatók, vagyis egyértelműen egy demográfiailag kisebbségben lévő csoporthoz kötődnek, esetleg valamilyen okból stigmatizálódtak. A nyelvelsajátítás során a felnövekvő újabb generációk egyre

jobban rendszerezik, „fókuszálják” a nyelvjárást, csökkentve a kezdetben meglévő nagyfokú változatosságot. Az egyes jelenségek megmaradása, új formák kialakulása és elterjedése az újonnan formálódó nyelvjárásban leginkább demográfiai okokra vezethető vissza, illetve a forrásul szolgáló változatok közötti presztízsviszonyokkal is magyarázható. Az azonban szinte bizonyos, hogy az új változat nem lesz azonosítható egyik eredeti változattal sem: „Az ilyen keveredés eredményeként létrejövő nyelvjárás azonban szinte mindig szisztematikusan különbözni fog az eredeti bevándorló nyelvjárások bármelyikétől, még azokban az esetekben is, amikor az egyik bemeneti változat egyértelműen domináns” (Britain 2018: 148 – fordítás tőlem, V.F.S.).⁶

A dialektometriai elemzés egyértelműen abba az irányba mutat, hogy a Bákó környéki csoport jellegében alapvetően székely, ami feltehetőleg demográfiai okokra vezethető vissza. Az új nyelvváltozat kialakításában egy nagyobb arányú székely lakosság játszhatott domináns szerepet; kevésbé valószínű ugyanis, hogy egy nagyobb létszámú, mezősi eredetű nyelvváltozatot beszélő csoport magánhangzó-rendszerébe egy kisebb székely csoport nyelvváltozatának hatására egy új fonológiai különbségtétel épült volna be. A két csoport (a korábbi, kisebb létszámú mezősi és a későbbi, nagyobb létszámú székely) hosszabb együttélése (vö. Péntek 2020), és talán a mezősi változat presztízse lehet a magyarázat az *e* székelyestől eltérő nyíltabb, illetve zártabb ejtésére egyaránt: a beszélők (a székely gyerekek) magasabb presztízsűnek, követendő mintának érzik a saját nyelvjárásuktól eltérő változatot. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a MNyA. 1960-as évekből származó hangfelvételeiből származó adatokban a nákolás és a suksükölés vonatkozásában (Vargha 2007, 2013). A Nyugat-Dunántúlon a fiatalabb beszélők az idősebbek nyelvhasználatától eltérő nákoló, illetve suksükölő alakokat preferálták, vagyis olyan változatoknak volt számukra nagyobb presztízse, amelyek eltértek az idősebbek nyelvhasználatát meghatározó nyelvjárási normától. Két közösség együttélésekor is lehetséges, hogy az egyik változat hat a másikra oly módon, hogy a beszélők a sajátjuktól eltérő változatokat preferálják, és átveszik, esetleg nem pontosan visszaadva, hanem saját perceptíós bázisuk szerint interpretálva a mintát.

⁶ „But almost always the dialect that results from such mixture ends up being different in systematic ways from any of the original migrant dialects, even in cases where there is an overwhelmingly dominant input variety.”

6. Konklúzió

A Bákó környéki nyelvjárások magánhangzórendszere alapvetően széke-lyes, vagyis megkülönböztet zárt *ĕ* és nyílt *e* hangot, utóbbi realizációjá-ban is többnyire jellegzetesen székely, vagyis nyíltabb, mint az északi moldvai magyar nyelvjárásokban.

Ezen a területen feltételezhetünk egy mezőségi jellegű nyelvjárasi alaprétet, amelynek kimutatása jelentős eredménye a korábbi kutatá-soknak. Ugyanakkor a nyelvjárások csoportosítását – a hagyományos dialektológiában és a dialektometriában egyaránt – a nagy hatókörű hangtani jelenségek, elsősorban tehát a magánhangzó-minőségek függ-vényében végezhetjük el; ha a mezőségi alaprét szerint csoportosíta-nánk, akkor figyelmen kívül hagynánk a domináns, a nyelvjárás karakte-rét leginkább meghatározó székely jellegzetességeket. Ennek értelmében tipológiaiilag semmiképp sem vonható egybe Bákó környékének nyelv-változata az északi nyelvjárásokkal.

A különböző eredetű nyelvjárások beszélőinek találkozásakor – az el-térő magánhangzórendszerekből következő interpretációk alapján – csak erre a területre jellemző ejtésformák jönnek létre. Ilyen az igen nyílt *e*-vel (*e*, *ä*) ejtett *meg* példája is, amelynek esetében a székely hangrend-szer alapján fonológiaiilag interpretált mezőségi hangzóváltozat székely fonetikai realizációjáról lehet szó. A két közösség nyelvváltozatának vi-szonylag hosszabb egymás mellett élése, a viszonylag lassabb keveredés segíthette elő, hogy a mindkét közösség nyelvhasználatától eltérően rea-lizálódó változatok elterjedjenek és fennmaradjanak, és így egy új, mind-két bemeneti nyelvváltozattól jellegzetesen eltérő nyelvjárás jöjjön létre. Az új változat létrejöttében – ha a *meg* példája alapján általánosíthatunk – az újonnan érkező székelyek nagyobb demográfiai súlya és a mezőségi eredetű közösség nagyobb presztízse, vagyis a magánhangzóminőségek székely rendszere és a mezőségi mintaadás játszhatott szerepet. A felvá-zolt folyamat feltételezi, hogy a két csoport találkozásakor a mezőségi eredetű nyelvváltozatban hiányzott a zárt *ĕ* és a nyílt *e* rendszerszerű megkülönböztetése.

Noha a Bákó környéki nyelvjárások jellegükben jóval közelebb áll-nak a székely nyelvjárásokhoz, mint a mezőségekhez, a *meg* példája is azt mutatja, hogy megvannak ennek a területnek a saját jellemző nyelv-járasi vonásai. Az itteni nyelvjárásokat ezért szerencsésebb – a nagyfokú hasonlóság ellenére – elkülöníteni a Tatros és a Tázló menti székely nyelvjárásoktól is. A Bákó környéki, még magyar nyelvű beszélők

nyelvhasználatának jellegzetességeire úgy érdemes tekintenünk, mint az erre a területre érvényes, saját rendszerében értelmezhető és értelmezendő nyelvi jelenségekre.

Irodalom

- Benkő Loránd (1990), A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK 188. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Bodó Csanád (2007), Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), V. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 37–47.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára (2008), Régi nyelvatlások – új módszerek. Magyar Nyelv 104: 335–351.
- Bodó, Csanád – Vargha, Fruzsina S. – Vékás, Domokos (2012), Classifications of Hungarian dialects in Moldavia. In: Peti, Lehel – Tánczos, Vilmos (eds), Language use, attitudes, strategies: linguistic identity and ethnicity in the Moldavian Csángó villages. Cluj-Napoca. 51–69.
- Both Csaba Attila (2017), A székelyföldi nyelvjárások atlasza anyagának állapota és felhasználási lehetőségei. In: Benő Attila – Gál Noémi (szerk.), Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 71–79.
- Britain, David (2018), Dialect contact and new dialect formation. In: Boberg, Charles – Nerbonne, John – Watt, Dominic (eds), The handbook of dialectology. Wiley Blackwell, Hoboken NJ, USA.
- Gálffy Mózses (1964a), A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 8: 31–44.
- Gálffy Mózses (1964b), A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 8: 157–167.
- Gálffy Mózses (1965), A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszere. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 9: 257–269.
- Goebel, Hans (2010), Dialectometry and quantitative mapping. In: Lameli, Alfred – Kehrein, Roland – Rabanus, Stefan (eds), Language and Space. Vol. 2: Language mapping. De Gruyter Mouton, Berlin. 433–457.
- Goebel, Hans (2011), Introduction aux problèmes et méthodes de l'«École dialectométrique de Salzbourg» (avec des exemples gallo-, italo- et ibéroromans). In: Pérez, Afonso Álvarez – Carrilho, Ernestina – Magro, Catarina (eds), Proceedings of the International Symposium on Limits and Areas in Dialectology (LimiAr), Lisbon 2011. Centro de Linguística da Universidade de Lisboa. 117–166.
- Grieve, Jack (2014), A comparison of statistical methods for the aggregation of regional linguistic variation. In: Szmrecsanyi, Benedikt – Wälchli, Bernhard (eds), Aggregating dialectology, typology, and register analysis. Linguistic Variation in Text and Speech. De Gruyter, Berlin. 53–87.
- Heeringa, Wilbert – Nerbonne, John (2001), Computational comparison and classification of dialects. Dialectologia et Geolingvistica 9: 69–83.

- Heeringa, Wilbert – Nerbonne, John (2013), Dialectometry. In: Hinskens, Frans – Taeldeman, Johan (eds), *Language and space. An international handbook of linguistic variation. Volume III: Dutch. (Handbook of linguistics and communication science (HSK) 30/3)*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 624–646.
- Heeringa, Wilbert (2004), *Measuring dialect pronunciation differences using Levenshtein distance*. Groningen Dissertations in Linguistics. University of Groningen, Groningen.
- Hegedűs Lajos (1952), *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Közkutatási Kiadvány, Budapest.
- Imre Samu (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső (2001), *A magyar nyelvjárások területi egységei*. In: Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–315, 460–461.
- Juhász Dezső (2004), *Csángókutatás és nyelvföldrajz: egy kérdéskör tudománytörténetéhez*. In: Kiss Jenő (szerk.), *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 136–167.
- Kerswill, Paul – Trudgill, Peter (2005), *The birth of new dialects*. In: Auer, Peter – Hinskens, Frans – Kerswill, Paul (eds), *Dialect change. Convergence and divergence in European languages*. Cambridge University Press, New York. 197–220.
- Kerswill, Paul – Wright, Susan (1989), *On the limits of auditory transcription: a sociophonetic approach*. *York Papers in Linguistics* 14: 35–59.
- B. Lőrinczy Éva (1953), *A moldvai csángó nyelvjárás variánsai*. *Magyar Nyelvjárások* 2: 107–119.
- MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2*. Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila (szerk.) (1991), (A kiadás előkészítői: Murádin László – Péntek János.) MNyTK. 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Deme László – Imre Samu (szerk.) (1968–1977). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Murádin László (1965), *Az *ly* hang a moldvai csángó nyelvjárásban*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 79–97.
- Murádin László (1980), *Az *e/ë* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 24: 169–187.
- Murádin László (1981), *Az asszociatív *á*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 25: 185–192.
- Nerbonne, John – Heeringa, Wilbert – Hout, Eric van den – Kooi, Peter van de – Otten, Simone – Vis, Willem van de (1996), *Phonetic distance between Dutch dialects*. In: Durieux, Gert – Daelemans, Walter – Gillis, Steven (eds), *CLIN VI: Papers from the Sixth CLIN Meeting*. Centre for Dutch Language and Speech (UIA), Antwerp. 185–202.

- Oszkó Beatrix – PrószeKý Gábor – Vargha Fruzsina Sára (2020), NyelvjárásKutatás, számítógépes módszerek, mesterséges intelligencia. In: Péntek János – Visy Zsolt (szerk.), Hagyomány, változatosság és változás a székely nyelvjárásban. Pro Énlaka Alapítvány – Nemzetstratégiai Kutatóintézet – Pécsi Tudományegyetem, Énlaka.
- Péntek János (szerk.) (2016–2017), A moldvai magyar tájnyelv szótára. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Péntek János (2020), Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban. Egy régi kérdés újragondolása. Magyar Nyelv 116: 129–138.
- Prokic, Jenna – Nerbonne, John (2008), Recognizing groups among dialects. International Journal of Humanities and Arts Computing 1: 153–172.
- RMNyA. = A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI. kötet. Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.), (1995–2010). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Szabó T. Attila (1959), A moldvai csángó nyelvjárásKutatás története. Magyar Nyelvjárások 5: 3–38.
- SzNySz. = Székely nyelv földrajzi szótár. Gálffy Mózes – Márton Gyula (szerk.) (1987). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tánczos Vilmos (2011), A moldvai csángók nyelvészeti Kutatása. In: Tánczos Vilmos, Madármay. A moldvai csángók nyelvről. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 109–185.
- Vargha Fruzsina Sára (2007), Nyelvi változók A magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), V. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 279–288.
- Vargha Fruzsina Sára (2013), Az adatok kor és nem szerinti megoszlása A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtésében. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics, Balázs (szerk.), Elmélet és empiria a szociolingvisztikában: válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásáiból. Gondolat Kiadó, Budapest. 459–474.
- Vargha Fruzsina Sára (2016), A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelv földrajzi vizsgálata. Magyar Nyelv 112: 152–163.
- Vargha Fruzsina Sára (2017), A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Vékás Domokos (2007), Számítógépes dialektológia. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), V. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 289–293.

Olts, oltódj, oltass, oltakozz:
A felszólító módú alakok palatalizációjának templatikus elemzése autoszegmentális elem és elrendezés típusú modellben

Balogné Bérces Katalin¹, Shanti Ulfsbjorninn²

¹Pázmány Péter Katolikus Egyetem;
Katolícka univerzita v Ružomberku

²Universidad de Deusto

The imperative in Hungarian is marked by a palatal element /j/ and a highly complex set of irregularities that can be ostensibly characterised as root suppletion and phonologically conditioned allomorphy. We will instead show that adopting the full range of possible shapes of exponents given by autosegmental phonological approaches (such as Strict CV), the pattern can be recast in an item-and-arrangement model without recourse to allomorphy at all.

Keywords: palatalisation, Hungarian imperative, item-and-arrangement, Strict CV Phonology

Kulcsszavak: palatalizáció, felszólító mód, elem és elrendezés, Szigorú CV-Fonológia

A magyar morfofonológiában jól ismert jelenség, hogy a felszólító módú igealakok palatális /j/ elem hozzáadásával képződnek (pl. *oltódj*), de a folyamatot egy sor összetett szabálytalanság kíséri (vö. *olts, oltass, oltakozz*). Ezek könnyen elemezhetők alakkiegészülésként és fonológiaiilag motivált allomorfiaként. Jelen tanulmány ezzel szemben azt kívánja bemutatni, hogy az autoszegmentális fonológiai megközelítések (mint amilyen például a kortárs fonológiaelméletben a Szigorú CV-fonológia) által kínált szerkezeti alakzatok lehetővé teszik, hogy a teljes jelenségkört újraértelmezzük elem és elrendezés típusú modellben anélkül, hogy bármilyen allomorfiát feltételeznénk.

1. Bevezetés: az elemzendő mintázat¹

A felszólító mód jele a magyarban /j/. A felszólító módú igealakokban ezt a /j/ módjelet a legtöbb számban és személyben különböző személyragok követik (pl. *vár-j-unk*),² de ezek mindegyike levezethető az E/2 alanyi ragozású rövid, személyragtalan alakból, melyben a /j/ az egyedüli testes affixum (*vár-j*), így a továbbiakban tanulmányunk ennek az alaknak a változataira összpontosít. Az alábbiakban ismertetjük a tárgyalt változatokat az (igen kiterjedt) szakirodalom alapján (ld. Siptár 1994; Siptár – Törkenczy 2000: 7.1–7.2; Siptár 2016: 3.3.1.1. stb.).

A magánhangzóra végződő tövek (*lő, nő, sző, ró, ri, nyű*) után a felszólító mód /j/-ként jelenik meg. Ez szabad váltakozásban rövid vagy hosszú, azaz pl. *lő-j* [lø:j(:)] – a hagyományosan alapalaknak tekintett és így (az írásképp által is sugallt) rövid alak megnyúlhat az ejtésben (ahogy Mártonfi 2000: 294 fogalmaz, Tompa 1961: 489 alapján). Később látni fogjuk, hogy a geminálódás az imperatívusz templátumból eredő alapvető tulajdonság, a kisszámú magánhangzós tő (a fenti lista kimerítő) ezzel az általános mintázathoz igazodik. Állításunk szerint tehát a hosszú j-s ejtés a tőtipusok közötti kiegyenlítődés eredménye.

A fenti csekély számú kivételtől eltekintve az ige-tövek mássalhangzóra végződnek. A módjel megjelenési formáját ilyenkor az határozza meg, milyen mássalhangzóra vagy mássalhangzósorra végződik a tő. A periférián képzett (azaz nem koronális) mássalhangzók után a /j/ obstruentizálódik, és zöngében igazodik a megelőző szegmentumhoz: *p/k/f*-végű töveket követően [ç] (pl. *kap-j* [kəpç]), *b/g/v*-végű és zengőhang-végű töveket követően pedig [j] alakban valósul meg (pl. *dob-j* [dobj]; ill. *nyom-j*

¹ Köszönettel tartozunk Siptár Péternek, hogy gondos részletességgel véleményezte a tanulmány egy korábbi, vázlatos kéziratát, valamint a jelen szöveg két anonim lektorának a további hasznos megjegyzésekért, melyekben számos elemzési hiányosságra és megfogalmazásbeli pontatlanságra rámutattak. Igyekeztünk minden felvetődő kérdésre reflektálni – a fennmaradó hibák egyedül minket terhelnek. Balogné Bérces Katalin kutatása az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Elméleti és Kísérletes Nyelvészet (TKP2020-NKA-11) projekt keretében valósult meg.

² A felszólító mód, jelen idő általános és tárgyas ragozásának toldalékai: a) *-Ak, -Ø/-Ál, -On, -Unk, -AtVk, -AnAk*; b) *-Am, -(A)d, -A, -Uk, -ÁtVk, -Ák* (ld. pl. Kiefer 2018).

[nomj], *vár-j* [va:rj]).³ Ha a *tő* végén dentális /d n l/ áll, az palatális geminátává olvad össze a módjellel (pl. *ad-j* [ɔj:], *men-j* [mɛn:], *él-j* [e:j:]; ill. erre példa címünkben az *oltódj* alak is), valamint ugyanez történik üresjáratban a tövégi palatálisokkal is (pl. *hagy-j* [hoj:], *hány-j* [ha:n:]).

A fennmaradó dentálisokat külön szükséges tárgyalni, mégpedig a szibilánsvégű és a *t*-végű igéket megkülönböztetve, melyek közül a szibilánsvégű igék egységes viselkedést mutatnak, amennyiben ugyanúgy a tűzáró hangzót geminálják (pl. *ússz*, *mássz*; *nézz*, *hozz*; *less*, *olvass*; valamint *oltakozz*).⁴

A *t*-végű igék produkálják a legösszetettebb alakváltozatokat – ezek azok az esetek, amelyek leginkább megkívánják az alakkiegészülésre és fonológiaiailag motivált allomorfiára hivatkozó elemzést. Külön érdekesség, hogy ezekben az esetekben a tövégi *t*-t megelőző szegmentum minősége is meghatározó.

³ Az /r/, habár fonetikailag koronális, fonológiaiailag azzal ellentétesen viselkedik. Az *r*-hangok ellentmondásossága mind a fonetikai, mind a fonológiai szakirodalomból jól ismert, ezt Gósy (2008) a magyar /r/ kapcsán is tárgyalja. A 3.1. szakaszban röviden érinteni fogjuk a likvidák szokatlan viselkedését a tárgyalt jelenségekörben.

⁴ A szabálytalanul viselkedő *sz*-végű igékről (pl. *tesz* ~ *tégy/tegyél*) jelen tanulmányban nem lesz szó, ezekben nem feltételezünk fonológiai alternációt. Hasonlóan idioszinkratikus a *tsz*-re végződő tövek viselkedése: ahogy az egyik lektorunk felhívta rá figyelmünket, az olyan igék esetében, mint a *tetsz(ik)*, *látsz(ik)*, *játsz(ik)*, egymással versengő [f:]*-s* és [ts:]*-s* alakok ingadoznak megjósolhatatlan módon (*tess(ék)* ~ %*tetssz(en)*, %*láss(ék)* ~ *látssz(on)*, *játssz(on)* ~ **jáss(on)*, **jáss(ék)*). Úgy tűnik, mintha ezek a tövek vacillálnának a *-tsz*- szekvencia összetevői, a *t*- és az *sz*-végű mintázat között: a hosszú [f:] az előbbire (vö. (1a)), a [ts:] az /s/ (vakuózus) geminációjával az utóbbira utal (az *ússz*-típushoz hasonlóan) úgy, hogy a *tess(ék)*-típus régiesebbnek, kevésbé produktívnak érződik. Valójában vannak *dz*-végű igék is (pl. *edz*), amikben szintén a vakuózus *z*-gemináció feltételezhető, azaz a típus a *nézz* mintájára elemezhető. Az itt említett idioszinkráziákat jelen dolgozat nem tudja (és nem kívánja) magyarázni, így a továbbiakban csak a szabályos *sz*-végű, ill. a *z*-végű igékkel foglalkozunk.

(1) A *t*-végű igék felszólító módú alakjai⁵**a. Tővégi rövid magánhangzó + t**

hosszú [ɪ]	/yt/	[yʃ:]	<i>üt</i> ⁶
------------	------	-------	------------------------

b. Tővégi zengőhang + t

rövid [ɪ]	/hɔjt/	[hɔjt]	<i>hajt</i>
	/ønt/	[ønt]	<i>önt</i>
	/olt/	[olt]	<i>olt</i>

c. Tővégi zörejhangek (/s/ vagy /ʃ/) + t

t > Ø + gemináció	/fɛʃt/	[fɛʃ:]	<i>fest</i>
	/ost/	[os:]	<i>oszt</i>

A táblázatból hiányzik a Tővégi hosszú magánhangzó + *t* esete. Ez amiatt van, mivel az ide tartozó tövek idioszinkratikus, megjósolhatatlan módon (azaz lexikálisan) két alcsoportra oszlanak: míg az ún. *lát*-félék (*lát*, *bocsát*, *lót*(-fut)) az (1a) mintázatát követik, a *fűt*-félék (*fűt*, *hűt*, *műt*, *szít*, *tát*, *vét*, valamint az *-ít* képzős igék) az (1b)-ét. A vonatkozó szakirodalom (ld. pl. Siptár 1994; Siptár – Törkenczy 2000: 183–184; Siptár 2016: 3.3.1.1.) jellemzően több elméleti megoldást is felkínál, az egyszerű lexikális jelöléstől a *fűt*-félék mögöttes ábrázolásában zengőhang feltételezéséig (melynek eredményeképp a levezetés kiindulópontja /fűjt+j/, a *tő j*-je pedig később a magánhangzó pótlónyúlásával egy időben törlődik). Ez utóbbi tűnik a fonológia számára a legkedvezőbbnek, hiszen minimális önkényesség mellett fonológiai mechanizmust alkalmaz, ráadásul ezek a tövek más szempontból is CC-végűként viselkednek (pl. bizonyos mássalhangzós toldalékok előtt kötőhang toldódik be utánuk: *fűt-e-ni* vs. *lát-ni*). Siptár (1994, 2016) még autoszegmentális megoldást is javasol, amiben a *fűt*-félék magánhangzója VC-szekvenciát foglal el a váz-

⁵ Az egyes eseteket a leíró hagyományban (pl. Siptár 2016) elterjedt sorrendben adjuk meg, a klasszikus, bevett példaszókkal illusztrálva, így az esetek a megadott példák után is elnevezhetők, ahogy az gyakori is a szakirodalomban; pl. az (1a) esetét szokás *üt*-típusú szavaknak is hívni (és így tovább).

⁶ Ebbe a kategóriába tartozik a tanulmányunk címében szereplő *oltat* szó is, ahogy minden *-At*, *-tAt* képzős ige.

tengelyen. Az e tőtípus által okozott elemzési nehézségekre később (3. szakasz) mi is ki fogunk térni.

A hagyományos leírás (amit most Siptár 2016 alapján és (34–38)-as ábrái segítségével mutatunk be) *t*-palatalizációs és -törlő szabályok (2a) alkalmazásával állítja elő a fenti kimeneti alakokat. Ezeket a szabályokat sorrendeznie is szükséges a szibilánsvégű igék felszólító módú alakját is előállító *j*-hasonuláshoz és egy degeminációs szabályhoz képest (2b).

(2) *t*-szabályok (Siptár 2016: 34. és 36. ábra)

a.

$$t \longrightarrow \check{s} / V \text{ ___ } j$$

$$t \longrightarrow \check{c} / \left[\begin{array}{c} C \\ +szon \end{array} \right] \text{ ___ } j$$

$$t \longrightarrow \emptyset / [-szon] \text{ ___ } j$$

b.

	/moš+j/	/fut+j/	/hajt+j/	/fešt+j/
<i>t</i> -pal/törl.	–	š	č	∅
<i>j</i> -hasonulás	š	š	č	š
degemináció	–	–	∅	–
egyéb szabályok	[moš:]	[fuš:]	[hojč]	[feš:]

Végül mindezt lexikális fonológiai keretben elhelyezve megkülönböztethetjük a felszólító módot a kijelentő módtól, azt megmagyarázandó, hogy a *t*-palatalizáció/törlés miért csak felszólító igealakokban történik meg (a magyar köznyelvben legalábbis). Eszerint a felszólító mód jele 1. szintű toldalék, míg a személyragok csak a 2. szinten kapcsolódnak a töhöz, ezáltal létrejön a *lássuk-látjuk* típusú kettősség az igei paradigmában (3).

(3) A szabályok rétegződése (Siptár 2016: 38. ábra)

	(felsz.) /la:t+j+juk/	(kij.) /moš+juk/	(kij.) /la:t+juk/
1. szint	la:t+j	–	–
t-p/t	š		
j-has	š		

2. szint	la:šš+juk	moš+juk	la:t+juk
j-has	š	š	
pal			tʸtʸ
deg	∅		
	[la:š:uk]	[moš:uk]	[la:tʸ:uk]

Mint látható, a jelenség és lehetséges elemzése egyaránt igen összetett, emiatt egyes szerzők kiterjedt tőallomorfiára alapuló elemzéseket javasoltak (pl. K. Balogh 1995). Az alábbi elemzés ezzel szemben az autoszegmentális fonológiai megközelítések által kínált szerkezeti alakzatokra támaszkodva azt állítja, hogy a teljes jelenséggör újraértelmezhető elem és elrendezés típusú modellben anélkül, hogy bármilyen allomorfiát feltételeznénk.

2. Az alkalmazott elméleti keret

Elemzésünkben a prozódia nézve a Szigorú CV-fonológia (vagy CVCV-fonológia – Lowenstamm 1996; Scheer 2004), a melódiát tekintve az Elemelmélet (Kaye et al. 1985; Harris – Lindsey 1995; Backley 2011) eszközkészletére és meglátásaira támaszkodunk.

Az Elemelmélet a váz szintje alatti, melodikus ábrázolások unáris, egyértékű komponensekkel operáló alelmélete, melynek alkalmazása elsősorban a Kormányzásfonológiára és a Szigorú CV-fonológiára jellemző. Az elemzések az egyértékű jegyeket, melyeket a keret (kémiai metaforával) elemeknek nevez, általában a vázpontok alatti rendezetlen testvér-összetevőknek tekintik (habár léteznek egyéb, elemgeometriás elképzelések is, ld. Balogné Bérces – Honeybone 2020: 4.1). Az elemek egy halmaza mind magánhangzókra, mind mássalhangzókra értelmezhető (ilyen például az [I] palatális elem vagy a labialitásért felelős [U]), mások konsonantális képzési helyet (pl. az elmélet egyes változataiban a koronális [R]), hangforrás-jegyeket (pl. [L]/[H] a zöngés/zöngétlen zörej-

hangokra)⁷ és egyéb tulajdonságokat fejeznek ki (pl. a zárhangok nem-folytonos jegyét a zárelem [ʔ]). A (4)-ben megadunk néhány példát, nagymértékben Harris – Lindsey (1995)-re támaszkodva – ellentétben viszont az Elemelmélet „klasszikus” formájával és csatlakozva kortárs irányzataihoz, nem feltételezünk külön melodikus elemet az obstruens zörej ábrázolására.

(4)	a. C	b. C	c. C	d. C	e. C	f. V
	U	R	R	I	I	I
	H	L	L	<u>H</u>		
	<u>ʔ</u>	<u>ʔ</u>	ʔ			
	/p/	/d/	/n/	/ʃ/	/j/	/i/

A nazalitásért és a zörejhangok aktív zöngéjéért egyaránt az [L] elem felelős, így a nazális és orális zárhangok között csupán az elemek fej-dependens viszonyaiban van különbség: a jelen tanulmányban alkalmazott ábrázolásokban oly módon, hogy míg az explozívákat fejként dominálja a zárelem ([ʔ]) (ld. (4a–b)), a nazálisok elemei egyenrangú operátorok, tehát a szerkezetükben nincs fej státuszú jegy, ld. (4c). Az ábrázolásokban az aláhúzás jelzi a fejt.

A Szigorú CV-fonológia a Kormányásfonológia (Kaye et al. 1985, 1990; Charette 1991) egyik ága: mint ilyen, egy autoszegmentális keret, melyben az ábrázolások két fő tengelye a melodikus tengely, melyet az imént bemutatott elemek alkotnak, és a váztengely. A Szigorú CV-fonológia sajátossága, hogy a váztengely a szótag összetevőit és az időzítési viszonyokat egyaránt kódoló, szigorúan váltakozó C (= mássalhangzós) és V (= magánhangzós) pozíciókból áll, és a szótagszerkezet parametrikus különbségeit a szerkezet elágazási lehetőségei helyett az üres pozíciók engedélyezési feltételei fejezik ki. A két tengelyt asszociációs vonalak kötik össze, és a lehetséges társítások, általános autoszegmentális elveknek megfelelően, az alábbi kombinációkat teszik lehetővé (5). Elemzésünk nagy mértékben támaszkodik ezekre az elméleti lehetőségekre, különösen a lebegő szegmentum (5b) fogalmára, mely lexikálisan üres vázpontokhoz tartozhat (5d), de fonetikai megjelenéséhez szükséges azokhoz asszociációs vonallal csatlakoznia. (Vegyük észre, hogy a lebe-

⁷ A zengőhangok spontán, inherens zöngéjét az elmélet nem ábrázolja, azaz azt fonológailag alulszabottnak veszi.

gő szegmentum és az üres vázpont fogalmi kombinálódnak a csatolatlan (5d) szerkezetben, tehát a csatolatlan melódia egyúttal lebegő is.)

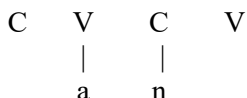
(5) Az exponensek lehetséges alakjai

a. Csatolt	b. Lebegő szegmentum	c. Üres vázpontok	d. Csatolatlan
C V		C V	C V
α β	α		α β

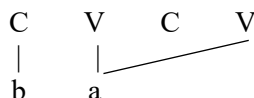
A C és V pozíciók szigorú váltakozásából következően a felszínen magánhangzóval kezdődő és mássalhangzóra végződő szavak, valamint minden mássalhangzó-torlódás (beleértve a geminátákat) és minden magánhangzó-torlódás (beleértve a hosszú magánhangzókat) szerkezete üres vázpontot tartalmaz (ld. (6) lent). Az üres vázpontok engedélyezését univerzális elvek és nyelvspecifikus paraméter-beállítások korlátozzák. A tartományvégi üres V-k (angol rövidítéssel FEN) és a tartományon belüliek viselkedését egymástól független paraméter-beállítások határozzák meg, mivel a nyelvek eltérően kezelhetik a két típust (Charette 1990).

(6) Gyakori szótagszerkezeti konfigurációk

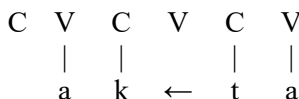
a. Szóeleji mgh/szóvégi msh

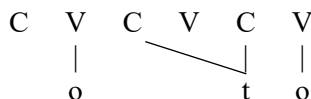
b. Hosszú mgh

c. Mássalhangzó-kapcsolat

d. Hosszú msh

A Kormányzásfonológia többféle mássalhangzó-kapcsolatot különböztet meg – ezek közül az itt következő elemzés számára a hagyományosan „heteroszillabikus” jelzővel leírt, „szótagzár–nyitány” sor lesz releváns,⁸ amely a Kormányzásfonológiában jobbról balra ható kormányzás tarto-

⁸ Az egyéb típusokkal – különösen a „tautoszillabikus”/„TR”-kapcsolatokkal – jelen tanulmány nem foglalkozik. Ez utóbbi státusza a magyar nyelv fonológiájában nincs is tisztázva.

mányaként értelmeződik, azaz C1 a kormányzott, C2 a kormányzó/fej. A fenti (6c)-ben ilyen kapcsolat látható, a két C közötti kormányzási viszonyt a nyíl (←) szimbolizálja.

Végül még egy mechanizmust be kell vezetnünk, amit elemzésünk alkalmazni fog, az ún. Redukciót. Ez annak a folyamatnak a neve, ami akkor történik, amikor szomszédos üres vázpontok (egy üres V pozíció és egy azt követő üres C vagy V) sora keletkezik morféma-konkatenációja során. Az elnevezés még a Standard Kormányásfonológiából (Gussmann – Kaye 1993: 433) származik: állításuk szerint ilyenkor a Kötelező Kontúr Elvének egy „kiterjesztett” olvasata lép működésbe, minek következtében a két üres szótagösszetevő törlődik (a klasszikus megfogalmazásban „elfojtódik” – *suppressed*), és a két szótag összeolvad. Azt, hogy az ennek megfelelő helyzetekben (tehát egymást követő üres V és üres C esetén) Redukció történik, rendszeresen feltételezik morfofonológiai folyamatok Szigorú CV-fonológias megközelítéseiben is.⁹

Elemzésünk olyan tanulmányok sorába illeszkedik, melyek hangsúlyozni igyekeznek, hogy a Szigorú CV-fonológia jól összeegyeztethető a szétosztott morfológia („Distributed Morphology”) elképzeléseivel (ld. pl. Faust – Lampitelli 2012; Scheer 2016; Lampitelli 2017; Faust et al. 2018) és általában véve az elem és elrendezés típusú modellekkel. A fő állítás, hogy minden morfofonológiai jelenség levezethető a morfológiai összetevők konkatenációja során reprezentációsán, azon belül is autosegmentálisan leírható fonológiai folyamatok révén. Talán meglepő a célkitűzés, hiszen a kortárs nyelvelméleti paletta erősen megoszlik abban a kérdésben, hogy a hagyományosan alternációként kezelt jelenségek köréből valójában mekkora szelet modellezendő szinkrón változásként valamilyen szabályra vagy megszorításra való hivatkozással, és mennyi csupán analógiás vagy paradigmauniformitási hatás eredménye – ha egyáltalán folyamat zajlik le, és nem lexikonból hívódik elő az adott alak vagy példány (exemplár). A lexikalista elképzelések mellett és ellen is megjelennek empirikus érvek a szakirodalomban (az utóbbira legfrisseb-

⁹ A Redukcióval kapcsolatban számos elméleti kérdés felmerülhet. Kifogás lehet vele szemben például, hogy megszegi a szerkezetörzés elvét, emiatt elkerülendő lenne a levezetésben. Ez előnyt kívácsol egyéb vázszerkezet-elméletek számára, mint amilyen pl. a VC-fonológia (Szigetvári 1999) vagy az ún. Laza CV-fonológia (pl. Polgárdi 1998).

ben a nizzai központú „Az elmétől az agyig” projektum keretén belül)¹⁰ – úgy gondoljuk tehát, hogy az, hogy egy morfofonológiai elemzés során mi levezetendő és mi csupán alakkiegészülés, (a tudomány jelen állásában még) nagyrészt elméleti előfeltevések kérdése. A tanulmányban vizsgált folyamatok arra készítettek minket, hogy egy „arany középútnak” ítélt álláspontot foglaljunk el: az alakváltozatok egy (kisebb) csoportját idioszinkratikus, szinkrón megközelítésben nem produktív mintázatoknak követőnek találtuk, ám az esetek nagy részében általánosításokat és összefüggéseket véltünk felfedezni, amiket az itt következő elemzésbe beleépítettünk.

Az is meglepő lehet, hogy épp a magyar, egy túlnyomórészt agglutinálo nyelv kapcsán érvelünk az elem és elrendezés modellje mellett, de ahogy az előző szakaszban a vizsgálandó jelenségkör ismertetésénél látható volt, a felszólító mód jelének kapcsolódásakor lezajló folyamatok csak részben sorolhatók a tisztán ragasztó jellegű morfológia körébe; a fennmaradó alaktípusok magyarázatában ez nem magától értetődő, mivel azok a flektáló/füziós morfológia jegyeit viselik magukon. Az alábbiakban azt kíséreljük meg bemutatni, hogy ezek a látszólag eltérő mechanizmusokat előhívó alakváltozatok egységesen kezelhetők, és a módjel felszíni módosulásai alapvetően fonológiaiailag motiváltak és fonológiai természetűek.

3. A felszólító módú alakok palatalizációjának templatikus elemzése autoszegmentális elem és elrendezés típusú modellben

3.1. Első lépések

Elemzésünk kiindulópontja a magánhangzós tövekben, ill. az (1a) és (1c) példákban látható gemináció, mely alapján feltételezzük, hogy a felszólító mód exponense két CV-egységből áll, melyhez lexikálisan egy lebegő/csatolatlan palatális elem társul.

(7) Az imperatívuszi „templátum” exponense

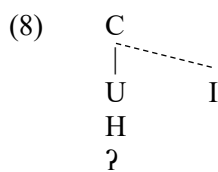
C	V	C	V
I			

¹⁰ A projektum honlapja: <https://neuromod.univ-cotedazur.eu/projects/from-mind-to-brain>, a vezető kutató Tobias Scheer. Eddigi kutatási eredményeiket Scheer et al. (2020a) és (2020b), valamint Scheer – Mathy (2021) közli.

Lényeges különbség a felszínen mássalhangzóra és magánhangzóra végződő tövek között, hogy fonológiailag csak az előbbi tartalmaz tövégi üres vázpontot, tehát a módjel kapcsolódásakor az üres pozíciók torlódása beindíthatja a morfémahatáron a Redukciót (ld. a lenti elemzéseket). Magánhangzóra végződő tövek esetében azonban ez nem történik meg, ráadásul a módjel |I| eleme a tövégi magánhangzó melódiájára sem tud hatni, így saját vázához csatlakozva realizálódik. A hosszú és rövid /j/-s ejtések közti szabad váltakozást az okozza, hogy a palatális elem kitöltheti a (7)-ben látható általános templatumot (ha mindkét C-re ráterjed, létrehozva a geminátát), de az imperatívusz minimálisan és elegendően megvalósul egy C-re terjedéssel is, ami a rövid ejtést eredményezi.

Mássalhangzóra végződő tövekhez kapcsolódva viszont az |I| ki tudja fejteni palatalizáló hatását, és a fellépő variáció abból ered, milyen mértékben olvad össze a tövégi szegmentummal.

A legtöbb mássalhangzó ellenáll a teljes palatalizációnak, ami másodlagos palatalizációban megnyilvánuló adjunkcióhoz vezet. A (8)-ban példaként mutatjuk a /p/ belső szerkezetének elemelméleti ábrázolását, illetve az |I| terjedését (szaggatott vonallal). A *kap* + *j* > [kəpç] és *dob* + *j* [dobj] típusú esetekben ez a fajta |I|-hatás érvényesül; ezzel egy időben a módjel a templatumának egy C vázpontjához is csatlakozik szóvégi „szótagzárnyitány” kapcsolatot hozva létre a tövégi mássalhangzóval (az ábrázolások később, a (9’)) pontban láthatók), melyben a /j/ obstruentizációja azért történik meg, hogy C2-ként a kormányzási viszony feje lehessen (ld. a komplexitási feltételt – Harris 1990 stb.). Ebből a szempontból elemzésünk megegyezik a klasszikus leírással, mely a Szonoritási Sorbarendezés elvére hivatkozva magyarázza a jelenséget (az obstruentizáció kiegyenlíti a szótagvégi növekvő szonoritási profilt, amit [j]-vel kapnánk; vö. Törkenczy 2016; Mártonfi 2000: 295 stb.).¹¹

¹¹ Abból a szempontból viszont szokatlan lehet az elemzésünk, hogy az |I| terjedése a tövégi mássalhangzóba és a templatumra egyidőben történik meg, mindkettő egyaránt fonológiai (és nem fonetikai, pl. koartikulációs) jelenség, különösen ami a (8)-ban látható, periferiális palatalizációt illeti.

A koronálisok azonban, ahogy az tipológiailag is alá van támasztva, hajlamosabbak a palatalizációra. Pontosabban fogalmazva, esetükben a palatális elem behatolhat a szegmentális szerkezet „magjába”: *ad-j* [ɔj:], *men-j* [mɛɲ:], *él-j* [e:j:] – a tövégi mássalhangzó és a módjel nem mássalhangzó-kapcsolatot alkot, hanem palatális szegmentummá olvad össze (ezt a továbbiakban magpalatalizációnak nevezzük). Ennek a szegmentumnak azonban geminálnia kell, hogy az imperatívusz templátuma minimálisan realizálódjon, hiszen a Redukció csak a morfémahatár két oldalán álló üres V-t és C-t távolítja el (9b).¹²

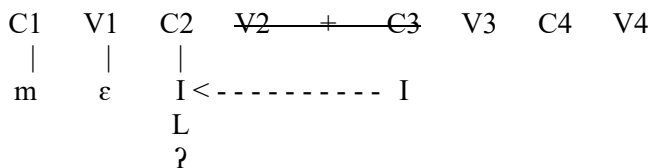
(9) /mɛɲ + j/ [mɛɲ:]

a. Mögöttes szerkezet

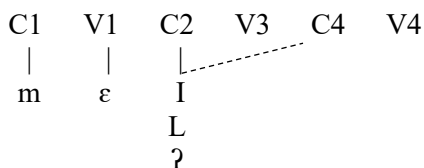
C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
m	ɛ	R			I			
		L						
		?						

¹² Az egyik anonim lektor rákérdez, mi a magpalatalizáció pontos motivációja és lefolyása: miért hatol be az [I] elem mindenekelőtt a tövégi mássalhangzó szerkezetébe, ahelyett, hogy egyszerűen C3-hoz csatlakozna és ott obstruentizálódna; hogyan lép a mögöttesen jelenlévő [R] helyére, és azzal az elemmel mi történik. Úgy gondoljuk, ez a probléma a nyelvek közti összevetésben is kivülglő általánosítással áll kapcsolatban: általában véve a koronális mássalhangzók a legfogékonyabbak egy szomszédos palatális szegmenssel történő hasonulásra, tipikusan magpalatalizációt szenvedve el. Az [R]-et tehát igen „agresszíven” igyekszik az [I] kiűzni. Az, hogy ez a melódia szintjén milyen mechanizmus, jelen dolgozat keretein belül nem vizsgálható, de alátámaszthatja a koronális fonológiai alulszabottságát feltételező elképzeléseket; ha az [R] mögöttesen jelen is van (ahogy a mi – ebből a szempontból elnagyolt – ábrázolásaink mutatják), egy igen intenzív *R,I korlát vezérelheti a folyamatot, ami azért is felelős, hogy nem perifériális palatalizáció megy végbe, vö. (8) és (9'). Vegyük azt is észre, hogy ábrázolásaink csak az áttekinthetőség kedvéért bontják le lépésekre a derivációt, valós sorrendezésre nincs szükség: ha az [I] csatlakozik is C3-hoz, akkor is képes törölni az [R]-et, ahogy lejjebb a (14)-ben látjuk.

b. Redukció & magpalatalizáció

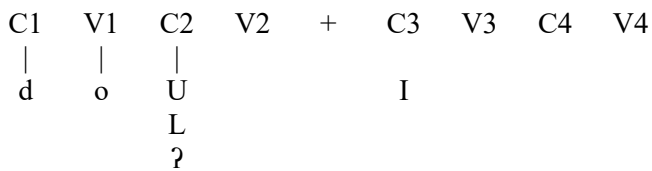

c. Gemináció

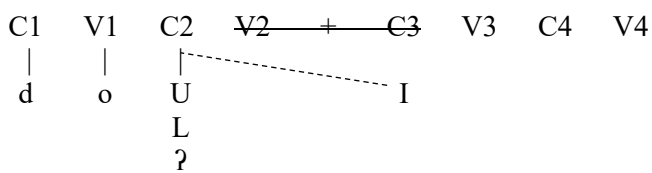

vö.

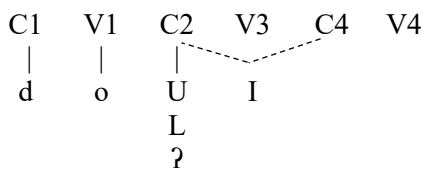
(9') a. Mögöttes szerkezet /dob + j/

b. Redukció & periferiális palatalizáció

c. Terjedés a toldalék templatumába [dobj]

Ahogy az ábrán láthatjuk, a *menj*-típusú és a *dobj*-típusú felszólító alakok lényegében ugyanazzal a mechanizmussal jönnek létre, palatális ter-

jedés, Redukció és gemináció útján; a különbség a koronálisokat (pontosabban: a magyar esetében dentálisokat) érintő magpalatalizáció (9) és a fentebb tárgyalt, egyéb esetekben működő periferiális palatalizáció (9') közötti eltérésből következik. Megemlítendő, hogy ebből a szempontból mindkét likvida – az /l/ és az /r/ is – sajátos viselkedést mutat: az /l/ palatalizációja során teljesen [j]-vé alakul (pl. *él-j* [e:j]), míg az /r/ – annak ellenére, hogy fonetikailag koronális – meglepő módon csak periferiális palatalizáció lefutását engedi (pl. *vár-j* [va:rj]), tehát látszólag nem tartalmazza a koronális [R] elemet, amit szabályos esetekben az [l] – magpalatalizációt okozva – kiűt, vö. (9). Arra, hogy ezen sajátosságokat egész pontosan mi okozza, nincs kidolgozott érvrendszerrel alátámasztható válaszunk, de feltételezzük, hogy maguknak a szegmentumoknak a tulajdonságaiból erednek, amiket az általunk alkalmazott elméleti keret azok melodikus ábrázolásában modellez. Elképzelhető tehát, hogy az /l/ mindössze egy [R] elemből áll – ez megmagyarázná a /l/→[j] palatalizációs pályát –, az /r/ pedig talán nem is tartalmaz hely-jegyet, hanem egy viszonylag egyszerű összetételű, prototipikus szonoráns, szinte félmagánhangzó (pl. egy [L] elem C pozícióhoz kapcsolva).

Mielőtt továbbmennénk, ki kell térnünk a magpalatalizáció egy látszólag független aspektusára. Láthatjuk, hogy az imperatívuszi templátum (7) azt igyekszik kikényszeríteni, hogy palatális gemináta jöjjön létre, és kódolja a felszólító módot. Az alábbiakban azonban több esetben is lényegessé válik az a feltételezésünk, miszerint ezt meg tudják gátolni a magyar fonotaktika szóvégi palatális geminátákra vonatkozó megszorításai. Ha megvizsgáljuk a létező (azaz jólformált) szóvégi CC-kapcsolatokat (pl. Törkenczy 2004: 52 [III. táblázat]), két fontos megfigyelést tehetünk. Az első, hogy a szóvégi hosszú palatálisok között egy sincs, amely csak morfémahatáron, azaz toldalékolással jöhet létre. Ami így deriválható, az megtalálható monomorfemikusan is ([j:, tʃ:, ʃ:, ɲ:, j:]); a másik lehetőség pedig, hogy csak monomorfemikusan, lexikálisan adatolt ([c:, dʒ:] – ezeket később részletesebben tárgyaljuk), vagy egyáltalán nem ([ʃ:]). A másik levonható következtetés, hogy ugyanez az aszimmetria tapasztalható a felszólító módú igealakok tekintetében is: a „szabálytalanságok” épp a korlátozott eloszlású esetekben jelentkeznek, mégpedig a szibilánsra végződő igéknél (a legrelevánsabb a [z], aminek a palatális „párja” a [ʒ] vagy a [dʒ](?) lehetne), illetve a *t*-végű töveknél (ahol [c:]*t* várnánk). Véleményünk szerint ezek a tendenciák összefüggnek egymással: a morfémahatáron kialakuló geminátákat – legalábbis a palatálisok esetében – meghatározza, hogy a monomorfemikus tövégi helyzet fonó-

taktikája engedélyezi-e őket, és a hiányzó (vagy erősen limitált) esetek nem véletlen hiányok, hanem azért nem léteznek, mert nem jólformáltak – ezt az is mutatja, hogy morfémaösszetételnél (legalábbis a felszólító mód jelének toldalékolásánál) ezen szekvenciák létrejöttét elkerülő mechanizmusok indulnak be.

3.2. A szibilánsra végződő ige-tövek

Az elkerülő mechanizmusok működésére máris példát szolgáltat a szibilánsra végződő ige-tövek (*úsz-ik, mász-ik; néz, hoz; les, olvas*) viselkedése. Ilyenkor látszólag ugyanaz történik, a tövégi hangzó megnyúlik; valójában azonban itt két esetet kell különválasztanunk: a koronális /z/ (az /s/-re később rátérünk), valamint a palatális /ʃ/ esetét. A *les ~ less* típus tövégi szibilánsa lexikálisan tartalmazza a palatális |l| elemet, így más palatálisokra végződő tövekkel (pl. *hagy*) analóg módon, üresjáratban végbemegy rajta a Redukció & magpalatalizáció, valamint a gemináció, ami a (9)-ben látható *menj* mintájára modellezhető. Ezzel szemben a *néz ~ nézz* típus a fonotaktikai megszorítások miatt problémás lesz: a folyamat itt nem tud lezajlani, mivel a várt palatalizált gemináta kimenet ([ʒ:]), ahogy az előző bekezdésben érveltünk, szó végén rosszulformált, kizárva a [ne:ʒ:, hoz:ʒ:]-szerű alakokat.¹³ A módjel templatuma tehát nem tud teljes mértékben érvényesülni: a palatális |l| elem lebegő marad, a Redukció után csak a mássalhangzó-terjedés tud lezajlani a templatum vázszerkezetét kitöltendő (és az imperatívuszt kódoló geminációt megvalósítandó). Általánosan megfigyelhető a tárgyalt jelenségkörben, hogy ha a szabályos mechanizmus egyfajta „holtpontra” jut (tehát ha palatális toldalékexponens megjelenését a fonotaktika gátolja), olyankor a várt palatális/palatalizált szegmentum egyáltalán nem jelenik meg, helyette a tö (vagy ami belőle visszamarad) utolsó mássalhangzója geminálódik (jelen esetben /z/ → [z:]). Hasonlót tapasztalunk majd a (13)-as pontban, az *oszt ~ ossz* típus elemzésénél, ahol a kormányzási viszonyokat szabályo-

¹³ Vegyük észre, hogy még egy esetleges affrikáció/fortizáció, ami [dʒ:] -t hozhatna létre, sem nyújt megoldást – a [dʒ] általában véve idegen eleme a magyar hangkészletnek, ezért nem várjuk, hogy ilyen szerepe lehessen, ráadásul a geminált alakja is rendkívül ritka szövegben, pl. *bridzs* (persze itt erősen közhelyes a „Kölcsönyszavakban történő mássalhangzónyúlás” [Borrowed Consonant Lengthening] – Nádasy 1989; magyar fordítás Huszthy 2015-ből). (Ezt a lehetőséget azért volt érdemes felvetni, mivel az *olts/önts*-típusban épp affrikátát eredményező periferiális palatalizáció hat, ld. (12).)

zó komplexitási megkötés és egy *SzibSzib fonotaktikai korlát együttes érvényesülése „vérezteti el” a palatalizációt, és a végkifejlet ugyanígy a csonkolódott tő véghangzójának ráterjedése lesz a módjel templátumából még elérhető vázpontra. Ha tehát a szabályos folyamat „megreked”, a (7)-es ábra lebegő [I] eleme akár csatolatlan is maradhat, vö. (10c), de a CVCV vázpontsor kikényszeríti a geminációt, ami ilyenkor a tövégi mássalhangzó balról jobbra terjedésével valósul meg.

(10) /ne:z + j/ [ne:z:]

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
...	 e	 R			I			
		<u>L</u>						

b. Redukció & a /z/ nem palatalizálódhat

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
...	 e	 R	<-----	X	-----	I		
		<u>L</u>						

c. Gemináció (az [I] elem lebegő/csatolatlan marad)

C1	V1	C2	V3	C4	V4
...	 e	 R		I	
		<u>L</u>			

Az *sz*-végű igetövek (pl. *úsz-ik* ~ *ússz*) esete azonban annyiból más, hogy a várt zöngétlen palatális gemináta ([ʃː]) elmaradását nem indokolja a *z*-végűekre alkalmazott magyarázat. Ez az alakzat ugyanis nem hogy nem rosszulformált szó végén, de még funkcióval is rendelkezik a jelenségkörben mint a *t*-végű igék imperatívuszának exponense. Úgy tűnik, mintha épp az *üt*-félék (1a) foglalnék le ezt az alakvariánst az *sz*-végűek elől – de egy ilyen típusú megközelítés nem igazán egyeztethető össze a

jelen elemzéssel, így ezt a kérdést kénytelenek vagyunk megválaszolatlanul hagyni.¹⁴

3.3. A *t*-végű igék

Most rátérünk az (1)-es pontban bemutatott *t*-végű igék alakjainak tárgyalására. Az ezekben létrejövő látszólagos szabálytalanságokat egy másik, a magyar igeragrendszer morfofonológiáját érintő megfigyeléshez kívánjuk kötni: a /t/ magpalatalizációja lehetséges, de csupán a kijelentő módú alakokban (pl. *lát-ja* [la:cɔ]) – ezekben azonban minden esetben olyan a toldalék felépítése, hogy testes magánhangzó követi a /j/-t. Ebből arra következtetünk, hogy az imperatívusz viselkedését alapvetően meghatározza, hogy az alakja mássalhangzós, ami pedig egy független fonotaktikai megkötéshez kapcsolható: fentebb tárgyaltuk, hogy a [c:] szóvégen megszorított; ezt most megfogalmazzuk egy általános korlátként, és azt állítjuk, hogy általában véve a magyar kerülí szóvégen a hosszú zöngétlen palatális zárhangot: *[c:]#. Kormányzásfonológias megközelítésben a tárgyalt jelenségre vetítve ez azt jelenti, hogy [c] nem deriválható jogosítatlan (azaz nem prevokalikus) helyzetben a palatális elem beolvadásával, tehát magpalatalizáció által.¹⁵ Hogy mégis történhessen pa-

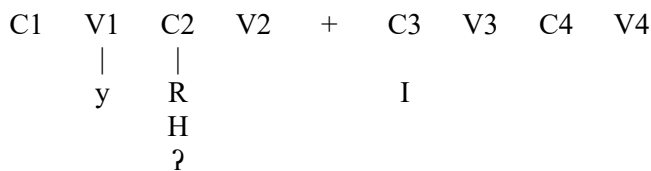
¹⁴ Egy következő vizsgálatban érdemes lenne összehasonlítani az *út*-féle és az *úszik*-féle tövek lexikális gyakoriságát. Az is feltűnő, hogy míg a *t*-végű igék szabad tövek, az *sz*-végűek mind ikes igék, azaz maga a *tő*, amihez az imperatívuszi toldalék is járul, kötött. A jelen tanulmány számára nem egyértelműek az ezen megfigyelésekből levonható következtetések.

¹⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy csupán *deriválni* nem lehet ilyen alakzatot, vagy általában véve rosszulformált szerkezetről van szó – végül is, mint azt fentebb említettük, a [c:]#, a [dʒ:]#-höz hasonlóan, lexikálisan adatolt, tehát léteznek a magyarban (igaz, viszonylag kis számban) monomorfemikus gemináta [c]-re végződő szavak (pl. *báty* [-c:], *füty*, *pötty*, *lötty*). Habár úgy gondoljuk, elemzésünkkel bármelyik értelmezés összeegyeztethető, ezen példák több jellemzője is arra enged következtetni, hogy inkább általános megszorítással van dolgunk: az összes hosszú *ty*-re végződő szó lexikai státusa „gyanús” abban az értelemben, hogy vagy hangutánzó vagy erősen hangutánzó *hatású* elemek tartoznak ide (emiatt legtöbbjük informális regiszterben használatos vagy más módon ritka – pl. a *báty* szó ragozatlan alakban), esetleg humoros vagy gyermeknyelvi forma érzetét keltik (pl. a *kutty*, a *kutya/kutyus* rövidüléséből), és többről tudható is, hogy mozzanatos igéből (amiben a [c:] prevokalikus) elvonással jött létre (pl. a *füty* a *fütyent*-ből – ld. <https://www.arcanum.com/hu/>

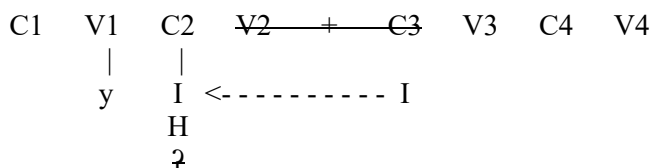
latalizáció és gemináció *t*-végű igékkel, eltűnik a zárelem ([ʔ]) a tövégi szegmentumból, ami réshangot eredményez, ld. (11b). Ezen aztán az előzőekhez hasonló módon lezajlik a folyamat (11b–c).

(11) /yt + j/ [yʃ:] (vö. (1a))

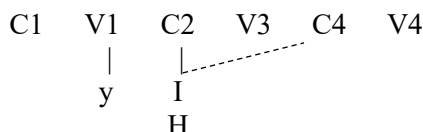
a. Mögöttes szerkezet

b. Redukció & magpalatalizáció a zárelem eltűnésének függvényében

c. Gemináció

Zengőhang után álló /t/ esetében azonban a zárelem nem tűnhet el, mivel ilyen helyzetben a /t/ mássalhangzó-kapcsolat feje, ld. (12a), és mint ilyen, nem veszíthet az elemei számával meghatározható komplexitásából (vö. Charette 1990; Harris 1990; Cyran 2003); ugyanakkor nem történhet magpalatalizáció sem. Emiatt csupán periferiális palatalizáció megy végbe, ami felszíni [tʃ] affrikátát hoz létre (12b). Ahogy korábban is láthattuk, a periferiálisan palatalizált szerkezetekben nem zajlik le „szabályos” gemináció, ehelyett mássalhangzó-kapcsolathoz hasonló képződmény keletkezik.

(12) /ønt + j/ [øntʃ] (vö. (1b))

a. Mögöttes szerkezet (C3 kormányozza C2-t, ahogy a nyíl mutatja)

C1	V1	C2	V2	C3	V3	+	C4	V4	C5	V5
	ø	R		R			I			
		L	←	H						
		?		?						

b. Redukció & C3 nem egyszerűsödhet ∴ periferiális palatalizáció

C1	V1	C2	V2	C3	V3	+	C4	V4	C5	V5
	ø	R		R			I			
		L	←	H						
		?		?						

c. Az [I] terjedése a toldalék templatumába

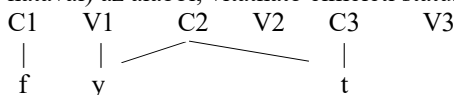
C1	V1	C2	V2	C3	V4	C5	V5
	ø	R		R	I		
		L	←	H			
		?		?			

A (12)-es egy alesetének tűnnek a *fűt*-típusú igék; emiatt a korábban, az 1. szakaszban idézett korábbi elemzések //jt// kapcsolatot feltételeznek a mögöttes ábrázolásban, amelynek //j// tagja a deriváció egy későbbi lépésében törlődik. Erre azért van szükség, mert, ahogy ugyanott felvázoltuk, a hosszú magánhangzó + *t* sorra végződő tövek két csoportra oszlanak: a *lát*-félék felszólító módját (pl. *láss*) a többi *t*-végű igével azonos módon a (11)-ben ábrázolt mechanizmus hozza létre, a *fűt*-félékben azonban geminátá [tʃ:] jelenik meg (pl. *fűts*). Az exponens minősége arra utal, hogy ezekben az esetekben is „védett környezetben” áll a /t/ (emiatt nem vehetjük komplexitásából); a hossza viszont megkülönbözteti ezeket a töveket az *önt*-típustól. Az is sajátos, hogy a magánhangzó nem illeszkedik sem a rövid, sem a hosszú magánhangzós *-jt*-tövek mintázatába: habár az exponens ilyenkor [tʃ] (azaz a (12) alapján várt folyamat zajlik le), a /j/ minden esetben megmarad, és – természetesen – nem történik gemináció sem rövid (pl. *hajt* > *hajts*), sem hosszú magánhangzó után (pl. *gyűjt* > *gyűjts*) (vö. a degeminációs szabállyal a (2)-es pontban). A

magánhangzó egyfajta köztes ábrázolása valósul meg Siptár (1994, 2016) autoszegmentális elemzésében, mely szerint az egy V- és egy azt követő C-pozícióhoz csatlakozik. Ez az elképzelés összeegyeztethető a Szigorú CV-fonológiában alkalmazott reprezentációkkal (és nem is példa nélküli a hosszú magánhangzók ilyenén kezelése a keretben), így mi is elfogadhatónak tartjuk; a //j// feltételezése azonban, ahogy azt láttuk, problémás. A tőtípus viselkedése mindenképpen különleges, tehát elkerülhetetlennek ítéljük az absztrakt elemzést (ami meglepő lehet, mivel a *fűt*-félék csoportja népesebb, mint a *lát*-féléké, tehát épp fordítva várnánk: egy kisebb elemszámú csoport mutat idioszinkratikus, és emiatt elvont megoldásokat megkívánó viselkedést), és mivel a /t/ kormányzási viszony fejének mutatkozik, erre a fennmaradó lehetőség az, ha mögötte sen gemináta //t/-nek feltételezzük, mely a felszínen rövidként jelenik meg (ún. „virtuális gemináta”). Mivel a geminátákban a Kormányzásfonológia ugyanazt a jobbról balra ható kormányzást alkalmazza, amit a (12)-ben látunk, ez megmagyarázhatná egyrészt a /t/ „sérthetlenségét”, másrészt az imperatívusz gemináta [tʃ:] -jét (ami ekkor már – egyelőre számunkra sem tisztázott okból – hosszúként valósul meg). Ez az elképzelés¹⁶ azonban (mint látható) még nincs kidolgozva és számos gyenge pontja van, ezért a jelen tanulmányban a *fűt*-típusú tövek kérdését nyitva hagyjuk.

A tárgyalandó alesetek sorában az utolsó a szibiláns + t szekvenciára végződő töveké (1c). Itt továbbra is fennáll, hogy a /t/ kormányzási viszonyban van az öt megelőző mássalhangzóval, azaz nem egyszerűsödhet, és csak periferiális palatalizáció mehet rajta végbe, aminek eredményeképpen szabályos esetekben [tʃ] jön létre, ld. (13b). Ez azonban két egymást követő szibilánst generálna, ami fonotaktikailag rosszulformált a magyarban – így *[fɛʃtʃ] és *[ostʃ] helyett *fess* [fɛʃ:] és *ossz* [os:] alakokat kapunk, azaz a jobboldali szibiláns törlődik: *Szib-Szib > Szib-Szib. Mivel a törlés csak a melódiát érinti, a vázszerkezet az ábrázolás része marad, és az üres vázponthoz jelenléte a törlés után visszamaradó, tövégi szibiláns geminációjához vezet. A gemináció betölti ugyan az üres váz-

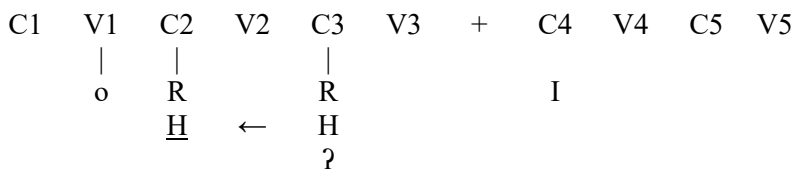
¹⁶ A felvázolt megoldás (a Siptár-féle VC-magánhangzóval és a virtuális geminátával) az alábbi, vitatható elméleti státuszú ábrázolást kényszeríti ki:

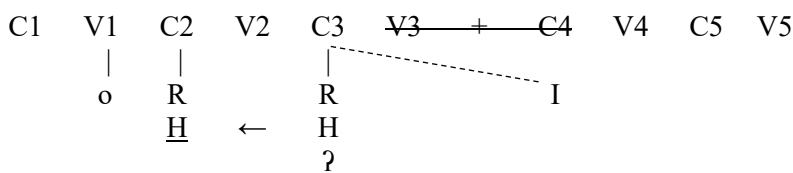
szerkezet egy részét, de a legvégső CV-egység tartalom nélkül marad, így az feltételezésünk szerint törlődik.

(13) /ost + j/ [os:] (vö. (1c))

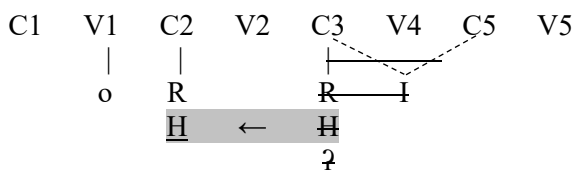
a. Mögöttes szerkezet (C3 kormányozza C2-t, ahogy a nyíl mutatja)

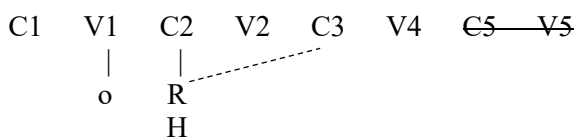
b. Redukció & C3 nem egyszerűsödhet ∴ perifériális palatalizáció

c. *Szib-Szib (szürke árnyékolással jelölve) + szegmentumtörlés (áthúzva)

d. Gemináció & C5V5 törlése

Mint az látható, ebben az esetben is a korábbiakkal párhuzamos módon zajlik a deriváció, és ez a tövégi szibiláns geminációjához vezet anélkül, hogy akár a tö alakkiegészüléséről, akár fonológiai motivált allomorfiáról lenne szó: a palatalizáció nem tud megtörténni, de a gemináció továbbra is jelzi, hogy az alak felszólító módú.

A folyamatnak azonban számos furcsasága van.¹⁷ Például a szerkezet a *SzibSzib korlátra a második szibiláns törlésével reagál, szemben más szó belseji esetekkel¹⁸ (pl. *száraz-ság*), amikor lehetséges a geminátává összeolvadás, de olyankor nem a második, hanem az első szegmentum törlődik. Ezen ellentmondás feloldásához először is azt kell kiemelnünk, hogy az elágazó szerkezet, ami a deriváció során létrejön a /tʃ/ affrikáta ábrázolására (12b), analóg azzal, amit Kula (2008) javasol hasonló, levezetett palatálisok konfigurációjaként. Ő megkülönbözteti a levezetett (az [I] elem adjunkcióval csatlakozik) és a levezetetlen (lexikális) palatálisokat (az [I] elemet a többi elemmel együtt közvetlenül dominálja a vázpont/gyökércsomópont – ezt nevezzük mi magpalatalizációnak), ezzel magyarázva a nyelvekben megfigyelt levezetett környezeti hatásokat. Vegyük észre, hogy hasonló megkülönböztetésre jelen esetben is szükség van: a (12) és (13) derivációiban nem a lexikális, hanem a levezetett szibiláns törlődik; a *szárazság*-típusú esetekben azonban mindkét szibiláns lexikális, köztük a „szokványos” kormányzási viszony lép fel, ami-ben a második hangzó a fej, és a kormányzott szegmentumnak minimum zöngében igazodnia kell hozzá, de akár törlődhet is, amit a /ʃ/ regresszív terjedése követ.

Egy másik furcsaság, hogy a (13b)-ben a kormányzó C3 nem egyszerűsödhet, ahogy az előző esetben sem, ld. (12b), ellenben törölhető. Ezt ugyanazzal magyarázzuk, amit a z-végű tövek elemzésénél már láttunk: a szabályos folyamat „holtponton rekedése” a palatalizációs kíváncsolom feladásához és a templátumnak a tövégi hangzóval történő kitöltéséhez vezet, balról jobbra tartó terjedés útján. Mindez újra hangsúlyozza a fonotaktika meghatározó szerepét a magyar morfofonológiában: a morfémaszerkezeti megkötések döntő módon képesek gátolni a default mechanizmusokat.

3.4. A felszólító mód és a kijelentő mód

Tárgyalandó kérdés, hogy mi a kapcsolat az imperatívusz (pl. *lássa*) és az indikatívusz (pl. *látja* [la:c:ɔ]) palatalizációja között.

¹⁷ Köszönettel tartozunk Siptár Péternek, hogy felhívta figyelmünket ezekre a példákra a tanulmány egy korábbi, jóval vázlatosabb kéziratára tett megjegyzéseiben.

¹⁸ Posztlexikálisan a korlát nem érvényesül, szóhatáron a magyar tolerálja a szibilánssort, pl. *kis család, húsz csomó*.

A kijelentő mód magpalatalizációs toldalékairól a következő mondható el. Mint azt fentebb már említettük, ezen alakok kiugró formai tulajdonsága, hogy testesebbek, mint a felszólító mód: a /j/-t mindig követi legalább egy magánhangzó, azaz (kormányzásfonológiai megközelítésben) prozódiaileg erős, jogosított helyzetben áll. Meglátásunk szerint ez alapvetően megkülönbözteti a felszólító mód *j*-jétől: maga a /j/ is kedvezőbb pozíciójú, ami láthatóan inherens magpalatalizáló képességgel ruházza fel; ugyanekkor ezekben az esetekben a szövégi mássalhangzótorlódásokat korlátozó fonotaktikai megkötések sem érvényesek, amik miatt az imperatívuszi alak derivációjának szabályos lefolyása léptenyomon akadályba ütközik. Az indikativusszal (pl. *látja*) szemben az imperatívusz azonban minden további alakját a ragtalan E/2-ből eredezteti, így a személyragok már nem képesek azt módosítani akkor sem, ha magánhangzóval kezdődnek (*láss* → *láss*a stb.); mássalhangzós személyragok esetében pedig egyéb folyamatok (pl. $C_x C_x C_y$ szekvenciákon szabályosan végbemenő egyszerűsödés/degemináció, a zörejszavak kapcsolatok hátraható zöngésségi hasonulása) futnak le (pl. *lásd* [-ʒd]). A (14)-es és a (15)-ös ábra mutatja a *látja* és a *láss*a levezetése közti különbségeket.

(14) /la:t + jo/ [la:c:ɔ]

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3
...						
	a	R			I	ɔ
		H				
		?				

b. Magpalatalizáció

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3
...						
	a	I	←-----		I	ɔ
		H				
		?				

c. Gemináció

C1	V1	C2	V2	C3	V3
...					
	a	I	-----		ɔ
		H			
		?			

(15) /la:t + j + jɔ/ [la:f:ɔ] (vö. (11))

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4	+	C5	V5
...					I						
	a	R								I	ɔ
		H									
		ʔ									

b. Redukció & magpalatalizáció a zárelem eltűnésének függvényében & C4V4 törlése

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4	+	C5	V5
...					I						
	a	I			I					I	ɔ
		H									
		ʔ									

c. Gemináció

C1	V1	C2	V3	C5	V5
...					
	a	I			ɔ
		H			

Ha a (14)-et összevetjük a (9)-es ábrával, azaz a *menj* által képviselt koronális végű felszólító módokkal, azt látjuk, hogy a két esetben ugyanazok a levezetés összetevői: habár a szuffixum mögöttes ábrázolása eltér, ugyanúgy magpalatalizáció és gemináció tud lezajlani, tehát ilyenkor azt várjuk, hogy a kettő a felszíni szerkezetben egybeessen – és valóban, az *adja* és hasonló alakok kétértelműek. A (15) pedig azt szemlélteti, hogy a ragozott felszólító módú alakok is levezethetők ciklikusságra vagy hasonló elemzési eszközre való hivatkozás nélkül, egyszerű agglutinatív konkatenációként, az elem és elrendezés típusú modell elképzeléseinek megfelelően.

4. Összegzés és további kérdések

Az elemzés azt kívánta bemutatni, hogy a fonológiai folyamatok, amik a módjel alakváltozatainak fent tárgyalt széles skáláját hozzák létre, kivétel nélkül mind a magyar fonológia szabályrendszerén *belüli* motivációval rendelkeznek, így a levezetések során nincs szükség morfológiai

vagy lexikális specifikációra, bármiféle jelölés feltételezésére. A magyarázat terhe ehelyett a fonológia reprezentációs komponensére hárul, ami helyénvaló, hiszen ugyaninnen származik a megjósolhatatlan, lexikális információ is, a felszólító mód templátumának exponense formájában. Az imperatívuszi toldalék „terebélyes”, a templátumában magába foglalt két üres CV-egységből és lebegő [I] elemből eredően, erős asszociációt hozva létre a magyarban a felszólító mód és a gemináció között. Ez a két összetevő (a palatalizáló elem és az affixum vázszerkezetének mérete) azonban egyaránt jelentős szerepben járul hozzá ahhoz, hogy az igék felszólító módja változatos alakokban jelenhet meg a magyarban.

Ezen alakok vizsgálata azonban a magyar morfofonológia számos egyéb tulajdonságára is rávilágít. Rámutat például arra, milyen szorosan összefügg a fonotaktikai jólformáltság a toldalékváltozatok képzésével. Láthattuk, hogy bizonyos hosszú palatálisok defektív eloszlása, ami nézetünk szerint a szóvégi megjelenésük tilalmát jelenti, kihat monomorfemikus (nem-)előfordulásukra, illetve gátolja és látszólag szabálytalanná teszi a /j/ módjel kapcsolódásának azon eseteit, amik ezeket generálnák. Elemzésünk tehát nagyban épít a *[c:/3:/d3:]# fonotaktikai megszorításra. Emellett megfogalmaztunk egy szibiláns-sort tiltó korlátot is (*SzibSzib). Láttuk, hogy minden esetben, amikor a templátum kitöltésének szabályos működése ezen morfémaszerkezeti megkötések sértését eredményezné, a folyamat blokkolódik, aminek a palatalizációs kitétel felfüggesztése és a tövégi mássalhangzó geminálódása a következménye. A hagyományos leírások csoportosítása tehát, ami megkülönbözteti a /j/-allofónnal és sima palatalizációval jelölt eseteket, valamint a szibilánsvéggű, ill. a *t*-véggű igék működését, valójában újraértelmezhető úgy, hogy a *les/olvas*-típust a *hagy*- (és így az *ad*-) típusba, míg a *néz/hoz*-típust a *fest/oszt*-típusba (1c) soroljuk.

Emellett természetesen jelen tanulmány nem térhetett ki a magyar nyelvben meglévő palatalizációs folyamatok teljes körére. Hagyományosan (ld. pl. Siptár 1994, 2016) szokás megkülönböztetni a palatalizáció három különböző „mélységű” megjelenési formáját: a *t*-véggű igék felszólító módú alakjainak morfofonológiai természetű (azaz legmélyebb) palatalizációja mellett létezik lexikális (mély) és posztlexikális (felszíni) palatalizáció is. Az előző a dentális-véggűek magpalatalizációjával azonos kimenetű, egybeolvadást kiváltó folyamat, ami az *adj*-típusú imperatívuszok mellett általánosan megjelenik a kijelentő módú alakokban (mint azt az előző szakaszban láttuk); az utóbbi pedig opcionális, egybeolvadást jellemzően nem okoz (pl. *mit jelent* [micjelent/micçelent], */?[mic:elent]),

de szélesebb körű, mivel palatális zárhangok is kiválthatják (pl. *két nyúl, van gyufa*). Nem célunk átfogó elemzést nyújtani – mindenestre elmondható, hogy az a jellemzője, hogy a posztlexikális palatalizációt a /j/-n túl egyéb palatálisok is beindítják, minden valószínűség szerint amiatt van, mert csak szóhatáron áll elő ez a helyzet (beleértve a szószintű képzőket is, pl. *pillanatnyi*). A folyamat opcionálitása, ill. hogy egybeolvadáshoz ritkábban vezet, az pedig épp a posztlexikális, azaz szóhatáros környezet eredménye lehet: a szóhatár (ami a Szigorú CV-fonológiában Lowenstamm 1999 óta egy üres CV-egységben testesül meg) a palatális terjedést hátráltatni képes.

Ezekre, valamint minden egyéb fennmaradó kérdésre egy következő tanulmány feladata lehet pontos választ találni.

Irodalom

- Backley, Phillip (2011), *An introduction to element theory*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- K. Balogh Judit (1995), A *t* végű igék felszólító módjáról. In: Laczkó Krisztina (szerk.), *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 29–34.
- Balogné Bérces, Katalin – Honeybone, Patrick (2020), Representational models in the current landscape of phonological theory. *Acta Linguistica Academica* 67.1: 3–27. DOI: 10.1556/2062.2020.00002.
- Charette, Monik (1990), Licence to govern. *Phonology Yearbook* 7: 233–253.
- Charette, Monik (1991), *Conditions on phonological government*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cyran, Eugeniusz (2003), Complexity scales and licensing strength in phonology. KUL, Lublin.
- Faust, Noam – Lampitelli, Nicola (2012), How vowels point to syntactic structure: roots and skeletons in Hebrew and Italian. In: Constantinescu, Camelia – Le Bruyn, Bert – Linke, Kathrin (eds), *Proceedings of ConSOLE XVII*. Leiden University Centre for Linguistics, Leiden. 121–135.
- Faust, Noam – Lampitelli, Nicola – Ulfsbjorninn, Shanti (2018), Articles of Italian Unite: Italian definite articles without allomorphy. *Canadian Journal of Linguistics* 63/3: 1–27.
- Gósy Mária (2008), „R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció. *Magyar Nyelvőr* 132/1: 1–17.
- Gussmann, Edmund – Kaye, Jonathan (1993), Polish notes from a Dubrovnik café: I. The yers. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 3: 427–462.

- Harris, John (1990), Segmental complexity and phonological government. *Phonology* 7: 255–300.
- Harris, John – Lindsey, Geoff (1995), The elements of phonological representation. In: Durand, Jacques – Katamba, Francis (ed.), *Frontiers of phonology*. Longman, New York. 34–79.
- Huszthy Bálint (2015), Ingatag hosszúságú mássalhangzók a magyar nyelvben: Miért ejtünk hosszú helyett rövid, és rövid helyett hosszú mássalhangzókat számos jövevényszavunkban? In: Harsányi Szabolcs Gergő – Szabó Beáta (szerk.), *PSAK XII. Pro Scientia Aranyérmesek XII. Konferenciája*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 67–71.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1985), The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government. *Phonology Yearbook* 2: 303–328.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1990), Constituent structure and government in phonology. *Phonology* 7: 193–231.
- Kiefer Ferenc (2018), A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* [Digitális kiadás.] Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634540533>
(Letöltve: 2021.06.22. https://mersz.hu/hivatkozas/m280smny_s10.4.5_p1#m280smny_s10.4.5_p1)
- Kula, Nancy C. (2008), Derived environment effects: A representational approach. *Lingua* 118/9: 1328–1343.
- Lampitelli, Nicola (2017), A morphophonological analysis of the velar insert in Italian verbs. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 2/1: 47. DOI: <http://doi.org/10.5334/gjgl.234>
- Lowenstamm, Jean (1996), CV as the only syllable type. In: Durand, Jacques – Laks, Bernard (eds), *Current trends in phonology: models and methods*. European Studies Research Institute, University of Salford, Salford, Manchester. 419–442.
- Lowenstamm, Jean (1999), The beginning of the word. In: Rennison, John – Kühnhammer, Klaus (eds), *Phonologica 1996. Syllables!?* Holland Academic Graphics, Den Haag. 153–166.
- Mártonfi Attila (2000), A magyar felszólító mód egy lehetséges elemzése. In: Földi Éva – Gadányi Károly (szerk.), *Vox Humana*. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 288–294.
- Nádasdy, Ádám (1989), Consonant length in recent borrowings into Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 195–213.
- Polgárdi, Krisztina (1998), Vowel harmony. An account in terms of government and optimality. Holland Academic Graphics, Den Haag.
- Scheer, Tobias (2004), A lateral theory of phonology. Vol 1: What is CVCV, and why should it be? Mouton de Gruyter, Berlin.

- Scheer, Tobias (2016), Melody-free syntax and phonologically conditioned allomorphy. *Morphology* 26: 341–378.
- Scheer, Tobias – Chabot, Alexander – Jonge, Mirjam de (2020a), Velar softening is phonological: EEG-based evidence. Előadás a GLOW 43 konferencián, Humboldt-Universität zu Berlin, 2020. április 7.
- Scheer, Tobias – Chabot, Alexander – Jonge, Mirjam de (2020b), EEG evidence detecting those alternations that are truly phonological. Előadás a PhonolEEGy konferencián, Nizza, 2020. október 1–2.
<http://tscheer.free.fr/PhonolEEGy/PhonolEEGy.html>
- Scheer, Tobias – Mathy, Fabien (2021), Neglected factors bearing on reaction time in language production. *Cognitive Science* 45/10: 13050.
<https://doi.org/10.1111/cogs.13050>.
- Siptár, Péter (1994), Palatalization rules in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 42/1–2: 5–32.
- Siptár Péter (2016), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* [Javított magyar nyelvű digitális kiadás a 2001-ben megjelent második kiadás alapján.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789630598033>.
(Letöltve: 2021.06.21. https://mersz.hu/hivatkozas/m26smny2_s3.3_p1#m26smny2_s3.3_p1)
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2000), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szigetvári, Péter (1999), *VC Phonology: a theory of consonant lenition and phonotactics*. Doktori értekezés, ELTE/MTA, Budapest.
- Tompá József (1961), Az igeragozás. In: Tompá József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 482–514.
- Törkenczy, Miklós (2004), *The phonotactics of Hungarian*. Akadémiai doktori értekezés, MTA, Budapest.
- Törkenczy Miklós (2016), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* [Javított magyar nyelvű digitális kiadás a 2001-ben megjelent második kiadás alapján.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789630598033>
(Letöltve: 2021.06.25. https://mersz.hu/hivatkozas/m26smny2_s4.0_p1#m26smny2_s4.0_p1)

Az alaphfrekvencia hallgatói megítélése női beszélők esetében¹

Puzder Zsófia

Because of our learnt stereotypes, we have preconceptions of speakers' characteristics on the basis of their voices. In the present study we examine the link between judgements on women and their various fundamental frequencies. We expected that the lower the fundamental frequency is, the more likely it is that people will think that the speaker is masculine. We expected prototypical masculine and feminine traits, too. Using a matched-guise technique, we asked 20 listeners to rate the speakers on a Likert-scale with respect to 10 attributes. We have found that listeners are more likely to think a lower fundamental frequency suggests a more masculine woman. We have also found a strong correlation of intelligence, leadership abilities, reliability and attractiveness with low fundamental frequency.

Keywords: attitude, fundamental frequency, stereotyping, masculin, feminin

Kulcsszavak: attitűd, alaphfrekvencia, sztereotípiák, maszkulin, feminin

1. Bevezetés

Szociális interakcióink alapja, hogy észrevevesszük és figyeljük egymást, érthető módon olvasunk egymás jelzéseiből – ez a társas észlelés (Forgács 1989). A fizikai érintkezés pontos objektivitásával szemben a szociális észlelés nem közvetlenül az észlelésen, hanem az észlelt jelekből levont következtetéseken alapul. A szociális észlelést többféle tényező torzíthatja, például a hasonlóságon alapuló kategorizáció, a sztereotípiák, amelyek óhatatlanul létrejönnek a tapasztalataink gyarapodásával, majd visszatükröződnek a legkülönbözőbb jelenségek iránt tanúsított attitűdünkben. Ezek a jelenségek és a tanulás révén létrejött sémakeretek lehetővé teszik, hogy a különféle szituációkban elérjük céljainkat, és sikeresek lehessünk. Ezek a sémák hatékonyan alkalmazhatók akkor is, amikor beszédpartnerünk szándékait és jelzéseit minél hatékonyabban szeretnénk megérteni.

¹ Ezúton is szeretném megköszönni Deme Andrea mindig elérhető segítségét és éleslátó tanácsait, valamint az MTA-ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport támogatását, akik nélkül nem készülhetett volna el ez a kutatás.

1.1 Tanult karakterisztikák a beszédben

Egy kislány és egy kislány testfelépítése, fiziológiája a pubertásig gyakorlatilag azonos (Azul 2013), mégis már akár négy éves kor előtt megfigyelhetők olyan változások, amik később a férfiak és a nők beszédében is megjelennek: fiatal fiúkra például jellemző, hogy bár a beszédképzésben ezt indokló szervi különbségek még nem alakultak ki, mégis megfigyelhetünk felnőtt férfiakra jellemző tulajdonságokat. A nőknél – jelen esetben kislányoknál – ilyen tulajdonság az alacsonyabb alaphérfvencia használata (Simpson 2009; Munson et al. 2015), aminek a magyarázatára a későbbiekben még visszatérünk. Ennek alapján is valószínűsíthetjük, hogy a beszéd akaratlagos megváltoztatása tanult mintázatok alapján (akár tudatosan is) információt hordoz, például az alaphérfvencia utalhat a társadalmi nemre, illetve a társadalmi nemmel asszociált tulajdonságokra (Weirich – Simpson 2018). A továbbiakban látni fogjuk, hogy a beszéddel asszociált különféle tulajdonságok kultúrától függően jelentősen eltérhetnek, így a beszéd elemei által hordozott információk megismerésének többek között szociológiai és beszédtudományi hasznosíthatósága is van.

A múltbéli tapasztalataink, az ismereteink, az általános sémák, amiket felépítettünk magunkban, mind hatnak arra, ahogyan egyes szituációkban megnyilatkozunk. Amikor megnyilatkozunk, ezek és a kommunikációban részt vevő többi ember kommunikációs viselkedése, vélt személyisége tudatában igyekszünk a céljainknak megfelelően a leghatékonyabban kialakítani a kívánt képet magunkról (Giles – Smith 1979). Sokan nincsenek tudatában annak, hogy különböző beszédhelyzetekben máshogyan kommunikálnak, azonban a beszédhelyzet paraméterei hatnak magára a párbeszédre is. Ez a beszédhelyzethez való alkalmazkodás bizonyos esetekben legalább részben tudatos, például egy állásinterjú a beszédünk több paraméterét fogjuk szigorúbb befolyásunk alatt tartani, mint egy baráti csevegés során (Giles 1971).

1.2. A beszédalkalmazkodás

Azt a jelenséget, melynek értelmében kommunikációkban korábbi tapasztalataink és beszédpartnerünk aktuális jelzéseire azonnal érzékenyen reagálva igyekszünk pozícionálni magunkat, már több tudományterületen megfigyelték korábban. Giles (1971) tanulmányában a *communication accomodation theory* (CAT) néven utal erre, amelyre a magyar szakirodalom főként beszédalkalmazkodásként hivatkozik (pl. Grácz – Bata 2010; Markó et al. 2015).

A beszédalkalmazkodás folyamata tehát arra értendő, amikor a kommunikációban részt vevő felek a megnyilvánulásaikkal csökkentik vagy növelik a párbeszédbeli különbségeket (Giles – Smith 1979) a kommunikáció résztvevői között. Ez alapvetően két célt szolgálhat: a koherens párbeszéd létrehozását, illetve a társadalmi vagy a csoporton belül elfoglalt távolság módosítását (Reitter – Moore 2007). A párbeszéd során történő beszédalkalmazkodás minősége, iránya és mértéke tehát árulkodhat többek között a beszélő énképéről, valamint arról is, hogy milyen kapcsolatban áll, vagy milyen kapcsolatra törekszik a beszédpartnerével, illetve arról is, hogy milyen képet kíván magáról sugallani. Megfigyelhető például, hogy a nők jellemzően jobban idomulnak a társalgásban a férfiakhoz, mint fordítva (Giles 1971). Habár a férfiak és a nők veleszületetten eltérő személyiségjegyeinek elméletét több kutatás is cáfolta már (például Carothers – Resis 2012), a szociális környezet, amiben az egyén felnő, mindkét nemtől elvárja bizonyos sztereotipikusan az adott nemmel asszociált tulajdonságok meglétét, valamint egyes viselkedésformák alkalmazását (Simpson 2002).

Saját beszédprodukciónknak a beszédpartnerünkéhez történő igazítása általában a szimpátia kiváltásának érdekében történik. Ezt alátámaszthatja például Buller és Aune (1992) eredménye, mely szerint a hozzánk hasonló tempóval beszélőket szimpatikusabbnak, megbízhatóbbnak és kompetensebbnek ítéljük, mint azokat, akik nálunk jelentősen lassabban vagy gyorsabban beszélnek. Bár a jelen tanulmányban egy percepcióra épülő kísérletet mutatok be, fontos felismernünk, hogy a percepció és a produkció a vizsgálhatóság érdekében erőltetetten létrehozott elkülönítés ellenére szorosan összetartozik, együtt formálják a nyelvhasználatot és a beszédprodukciónkat (Lindblom 1990).

1.3. Attitűdvizsgálatok

A nyelvhasználatokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok nagy száma is az ilyen jellegű kutatások létjogosultságáról árulkodik, illetve tükrözi az ezekkel kapcsolatos nagymértékű érdeklődést. Számos területen felhasználhatjuk ugyanis ezek eredményeit: érzékenyítésre legalább annyira, mint akár gazdasági érdekből származó manipulációra, személyek, csoportok hatékonyabb integrálására vagy a szociolingvisztika, szociofonetika és a szociológia tudománya számára felhasználható tudás teremtésére.

Fontos felismernünk, hogy nincs olyan csoport, amelynek tagjai teljesen azonosan vélekednének egy adott nyelvi jelenséggel kapcsolatosan, így

a beszélők minden vizsgálatban szükségszerűen leegyszerűsítik a kategóriákat (például a szociális információkat), hogy kezelni tudják az adatokat. Erre a kommunikációban részt vevő csak úgy képes, hogy az apró különbségeket figyelmen kívül hagyva igyekszik társadalmi kategóriákra vonatkozóan sémákat megállapítani (Garrett 2001). A közösségben jelen lévő attitűdök megismerésével lehetőségünk van azokra reflektálni, ezzel pedig lehetőségünk nyílna arra, hogy azokat az attitűdöket, amik esetleg konfliktust, hátrányt vagy kirekesztést idéznek elő a társadalomban, gondolkodásukban és hatékonyabban kezelni tudjuk.

Ajzen (2001) fogalmazta meg az attitűdök nagy népszerűségnek örvendő modelljét, a várakozás – érték modellt (*expectancy – value model*). E szerint az attitűd azon értékelési mechanizmusok foglalatja, ahol az értékhelyesítések elkerülhetetlenül és azonnal keletkeznek a megismerési folyamatok, asszociációk nyomán. Ebben a modellben az attitűd az attitűd tárgya és az azonnal értékelt tulajdonságok közötti asszociációs kapcsolatból következik.

Az attitűdök kutatása számos kérdést vet fel, hiszen a szubjektív vélemények, viszonyulások vizsgálata során a kutató könnyen találkozhat az adatközlők megfélemleni vágyásából fakadó társadalmilag kíváncsi vagy annak tartott, ugyanakkor voltaképpen nem a valóságot tükröző válaszokkal. Ezt a jelenséget szociális kíváncsisági torzításnak (*social desirability bias*) nevezzük (Deme et al. 2017). A Labov (1972) által leírt megfigyelői paradoxon a módszertanoknak arra az ellentmondásosságára utal, hogy annak ellenére, hogy a kutató a nyelvhasználó lehető legtermészetesebb, legautentikusabb viselkedését kívánja vizsgálni, a kutatásban való részvétel ismerete vagy a kutató pusztán jelenléte olyannyira formálissá teszi a szituációt, hogy az adatközlő a korábbi tanult sémák alapján módosítani kezd a beszédén, a véleményén vagy annak a kifejezésén. Emiatt pedig célirányos kérdéseinkre a válasz jó eséllyel az lesz, amit a nyelvhasználók a helyes, elfogadott válasznak gondolnak (Labov 1972). Kísérletes eredmények alapján feltételezhetjük, hogy a szubjektív véleményeket komolyan befolyásolhatja az adott csoporthoz tartozás is: kísérletes eredmények azt mutatják, hogy a nők attitűdjei tendenciózusabban pozitívabbak más nőkről, ahogyan a homoszexuális emberek is következetesen pozitívabb attitűddel fordulnak az általuk homoszexuálisnak feltételezett egyének felé (Niedzielski 1999). Ezen túlmenően pedig az is lényeges, hogy az adatközlő saját nyelvhasználatáról szóló információi ritkán pontosak, így ezeket sem lehet objektív adatként kezelni. Mivel a nyelven alapuló ítéletek általában gyorsak

és nem feltétlenül tudatosak (Campbell-Kibler 2012), így a nyelvhasználatra vonatkozó explicit kérdéseknél megbízhatóbb módszer a nyelvhasználat vizsgálatára az, ha valamilyen rejtett módszerrel elicitálják a bizonyos elemeket tartalmazó, ugyanakkor még spontán beszédproduktót – ilyen például a térképmódszer (Anderson et al. 1991). Megoldás lehet a korábban ismertetett problémákra az is, ha a kísérletben bűjtatottan kérdeznek rá az attitűdre, viszont a kísérletben részt vevőknek közvetlenül nem az a feladata, hogy az adott nyelvhasználatról való vélekedését kifejezze, így nem is lehetséges számára tudatosan felülrni a nemkívánatosnak tűnő véleményt, amire azonban az adatokból mégis lehet majd következtetni. Ez utóbbira lehet példa az IAT (implicit asszociációs teszt) módszer, ahol a kutatók a vizsgált változót egy információ előzetes átadásával, azaz előfeszítéssel kellemes vagy kellemetlen érzéssel asszociációs viszonyba állítják, majd a reakcióidő mérésével következtethetnek a különböző érzések, viszonyulások és a vizsgált jelenség közötti viszony egyértelműségére.

Az ügynökmódszer vagy matched-guise paradigma (Lambert et al. 1960) egy indirektebb kutatási módszer, ami szintén alkalmas az attitűd mérésére. Az ügynökmódszert használja fel a jelen kutatás is, így ezt a módszertant részletesebben a későbbiekben ismertetjük.

1.4. A beszéd alaphfrekvenciája és a társadalmi jelentések

A kommunikációnk elsődleges eszköze a beszéd, amit szegmentumokra és szupraszegmentumokra oszthatunk fel. A szegmentumok a beszédben előforduló fonémákra utalnak. Ezzel szemben a szupraszegmentális szerkezet nehezen értelmezhető beszédhangok szintjén, főleg nagyobb egységeken vizsgáljuk, például szótagokon. Szupraszegmentális elemek a beszédben például a beszédtempó, az artikulációs tempó vagy az intonáció is. A szupraszegmentális elemek használata részben tudatosan kontrollált, részben pedig ösztönös, a kommunikációs helyzet és cél függvényében (Markó 2017).

Ahogy a természetben előforduló rezgések természetes rezgések, a beszéd is egy természetes rezgés, amit a frekvenciájával jellemezhetünk. Az összetett rezgés legkisebb komponensű rezgése az alaphfrekvencia vagy f_0 , amelynek időbeni változása befolyásolja az intonáció és a hangsúly észlelését. A hangterjedelem egyénre jellemző érték, amely a legalacsonyabb és a legmagasabb frekvenciaérték közötti lefedett sávot jelenti (Markó 2017).

A nyelven belül megfigyelhető jelenségek egy része erős biológiai beágyazottsággal rendelkezik, tehát árulkodik a beszélő fizikai tulajdonságairól, azonban ezeket gyakran felülírják, kiegészítik a tanult, egyénre jellemző vagy kultúraspecifikus mintázatok. Ezért a beszéd során információk tömkelegét adjuk magunkról, amelyeket a hallgatók megfigyelnek, és megfelleltetnek olyan tulajdonságoknak, mint például a kedvesség vagy a magabiztosság (Gallardo – Weiss 2018). A beszéd mind szegmentális, mind szupraszegmentális elemeivel árulkodhat etnikai, dialektális és egyéb szociális háttérbeli jellemzőkről, amelyekre a kommunikációs partnerek következtetnek is. Ezzel kapcsolatosan végzett vizsgálatában Hay és Maclagan (2010) arra a következtetésre jutott, hogy az új-zélandi angol beszélőknél szociális státusztól és iskolázottságtól függően jelenik meg egy betoldott, írásban jelöletlen [r], amelyet a hallgatók felismernek, és ennek alapján következtetnek a beszélő szociokulturális hátterére is. A hallgatók olyan tulajdonságokat is felismerni vélnek csupán a beszélő szupraszegmentális jellemzői alapján, mint az intelligencia vagy a barátságosság, ahogyan etnikai, tájnyelvi és egyéb szociális háttérbeli jellemzőkről is benyomásaik keletkeznek, anélkül, hogy az üzenet szegmentális szinten megváltozna (Sándor et al. 1998).

Az alaphfrekvencia kultúraspecifikus beágyazottságát jól szemlélteti, hogy az amerikai nők magasabb átlaghfrekvencián beszélnek, mint a magyar nők (Kassai 2006). A magyar nők alaphfrekvenciájánál is alacsonyabb átlagos alaphfrekvencia figyelhető meg a finn nők beszédében (Kassai 2006). Többen (lásd például Hirano et al. 1981; Kahane 1982; Ohara 1992) foglalkoztak azzal a jelenséggel, hogy bár a japánok jellemzően kisebb átlagos testméretekkel, illetve átlagosan rövidebb hangszalagokkal rendelkeznek, mint az amerikaiak (s ennek alapján arra számíthatnánk, hogy az alaphfrekvenciájuk magasabb lesz), a japán nők átlagos alaphfrekvenciája jelentősen – fiziológiailag mondhatni indokolatlanul – magasabb, mint az amerikai nőké általában. Ugyanakkor a japán férfiak szignifikánsan mélyebb alaphfrekvencián beszélnek, mint az életkorban hasonló amerikai férfiak (Ohara 1992). Ezt az eltérést pedig egyáltalán nem indokolja a különböző kultúrák beszélőinek fiziológiája.

A felnőttek nemének megállapításakor segítségünkre van többek között az alaphfrekvencia, amelyen beszélnek, ám ez nem egy megbízható támpont, ugyanis a nők és a férfiak átlagos alaphfrekvencia-értékei átfedésben vannak, azaz egy magasabb átlagos alaphfrekvenciájú férfi hangja elvileg összetéveszthető egy mélyebb átlagos alaphfrekvenciájú női hanggal. Fant

(1956) a férfiak átlagos alapfrekvenciáját 50 és 250 Hz között, a nőké pedig 120 – 480 Hz között határozta meg. Egy német anyanyelvűekkel végzett kísérletben azt találták a kutatók, hogy a német férfiak 35%-ának átlagos alapfrekvenciája magasabb a megnyilatkozásaik során, mint a német nők esetében általában. Ez a tendencia még markánsabban megjelent stresszhatás alatt, hangosabb környezetben, telefonon beszélve vagy hangos olvasás során: ezekben a helyzetekben a német férfiak átlagos alapfrekvenciája minden esetben magasabb volt, mint a nők átlagos alapfrekvenciája (Faulkes et al. 1999).

A beszélőket hangjuk alapján megközelítőleg helyesen soroljuk életkori csoportokba (Gocsál 1998; Gósy 2001). A testméretekre azonban már sokkal kisebb sikerrel következtetünk (Gósy 2001). Ennek az oka vélhetően az, hogy az alapfrekvenciát a testméretekkel hozzuk összefüggésbe: a mélyebb alapfrekvencián beszélőkről azt feltételezzük, hogy a testméreteik nagyobbak.

Az alapfrekvencia észleletéből gyakran következtetünk a beszélő testméreteire, valószínűleg azért, mert a hangszalagok hossza elvileg meghatározza az alapfrekvencia értékét, a hangszalagokat pedig tudat alatt feltételezhetően összefüggésbe hozzuk a vokális traktus, és emiatt a teljes test méreteivel. A gyakorlatban azonban azt látjuk, hogy ezek a benyomások az alapfrekvenciára alapozva a testméretekről rendkívül megtévesztőek, és a legritkább esetben találunk csak korrelációt az alapfrekvencia értéke és a testméretek között (lásd például Fitch – Hauser 1995), mivel képesek vagyunk manipulálni az alapfrekvenciánkat, ami magától értetődően nem eredményezi a rezonátorüreg méreteinek változását, ezáltal a formánsok értéke a manipuláció ellenére sem változik (Hillenbrand – Clark 2009). Ha beszélő személy (vagy más emlős) akaratlagosan mélyíti a hangjának alapfrekvenciáját, a toldalékcső méretére jellemző formánsok, illetve a formánsok egymáshoz viszonyított arányai – főleg a semleges ejtésű [ə] esetében (Fitch – Hauser 1995) – egyértelműen utalnak a toldalékcső valódi méretére. Ebből pedig következik, hogy ha a toldalékcsővi artikuláció egyebekben változatlan, akkor kizárólag az alapfrekvencia változik meg (Hillenbrand – Clark 2009). Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy az emberi kommunikációban társas érintkezés során az alapfrekvencia értéke gyakran utal a szociális dominanciára (vö. Morton 1977), árulkodik kulturális háttérrel (Hirano et al. 1981), valamint akár a párkapcsolat komolyságáról is (Burnham et al. 2003). Az alapfrekvencia manipulálása olyanira univerzális jelzésnek tűnik, hogy az állatvilágban is megjelenik, és fajok között is azonosítható általa, hogy ki a domináns az adott egyedek

közül: a hierarchiában feljebb álló emlősök gyakran akaratlagosan mélyítik az alapfrekvenciájukat. Ráadásul ez nem csupán a fajtársak felé jelzés a pozíciójukról, ugyanis más fajok egyedei is azonosítják a mélyebb alaphangú példányt, és ezt össze is kötik az egyed dominanciájának szintjével (Morton 1977).

Az alapfrekvencia átlagos értéke mellett a beszéd során az alapfrekvencia hangterjedelme is meghatározó a hallgatói ítéletalkotás szempontjából: Stranger és Gustafsson (2014) kutatásukban politikai jellegű beszédeket vizsgáltak, és ezeknek különböző akusztikus paramétereit manipulálták, így az alapfrekvenciát, a hangterjedelmet, az artikulációs és beszédtempót, illetve egy kondícióban a megakadásjelenségek hiányát. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a vizsgált paraméterek közül a hangterjedelem volt az, ami a leginkább befolyásolta az ítéleteket: a nagyobb hangterjedelemben, azaz változatosabb alapfrekvencián megvalósuló beszédmintát pozitívabban ítélték meg a kitöltők, mint a kisebb hangterjedelemben megvalósulót (Stranger – Gustafsson 2014).

Más kísérletek is azt támasztják alá, hogy a beszéd alapfrekvenciája erősen meghatározza az életünk során elérhető sikereket. Az alapfrekvencia pozitívan korrelál a szociális dominancia olyan aspektusaival, mint a munkahelyi sikerek vagy a jobb fizetés (Case et al. 2008), de még a pártalálás sikere, illetve a reprodukciós siker is magasabb azoknál, akiknek az átlagos alapfrekvenciája mélyebb (Pawlowski et al. 2000). Szintén kísérletes eredmények támasztják alá, hogy a mélyebb átlagos alapfrekvencián beszélő férfiak életük során több szexuális aktusban vesznek részt, és összességében több szexuális partnerük is van (Puts 2005), illetve a természetes úton történő megtermékenyítésben is sikeresebbek (Apicella et al. 2007). Továbbá feltételezhetünk egy legalább ösztöni szinten jelenlévő késztetést az alapfrekvencia mélyítésére a szociális siker – ezen belül is pedig a reprodukció – befolyásolásához, mert a tartós kapcsolatban élő és gyermekkel rendelkező férfiak alapfrekvenciája tendenciaszerűen magasabb, mint azoké, akik még aktívan keresik a partnerüket (Burnham et al. 2003).

1.5. Alapfrekvencia az attitűdkutatásban

Gallardo és Weiss (2018) a beszédalapfrekvencia, a formánsok, a tempó és az intenzitás gépi manipulálásával vizsgálták öt tulajdonság megítélését, melyek a következők voltak: kedvesség (*warmth*), vonzóság (*attractive-*

ness), megfelelés (*compliance*), bizalom (*confidence*) és érettség (*maturity*). Egy adatbázis 144 beszélőjét vizsgálták, férfiakat és nőket vegyes megoszlásban (kicsivel több, összesen 74 férfi vett részt a kísérletben). A beszélő személyek feladata pizzarendelés volt, és az ezekből a rendelések-ből előálló telefonhívásoknak a manipulált változatait hallgatták és ítélték meg a résztvevők később a kísérlet percepciók részében. A vizsgált tényezők közül csak az alapfrekvencia manipulációja során találtak különbségeket olyan módon, hogy az alapfrekvencia erős negatív korrelációt mutatott a férfiak esetében a vonzóság és az érettség, valamint erős pozitív korrelációt a nők esetében a vonzóság és a kedvesség között.

Több korábbi kutatás is arra mutat rá, hogy a magasabb alapfrekvenciát mindkét nem esetében prototipikusan feminin jegyekkel kapcsoljuk össze, mint például a nyugodtság vagy a fiatalság (Gocsál – Huszár 2003; Rác – Schepács 2013).

Gocsál és Huszár (2003) kísérletükben magyar anyanyelvű női beszélők spontán beszédmintáinak 2-3 perc közötti időtartamú részletének megítélésére kértek férfiakat. A kísérletben a megítélőknek hat attribútum mentén kellett a női beszélőket véleményezniük: *nyugodt, természetes, fiatal, okos, szexis, érthető*. A kutatók saját benyomása szerint ez a hat attribútum vagy a szakmai kompetenciával vagy a szexisséggel áll kapcsolatban, esetleg mindkettővel. A kísérlet eredményei szerint az alapfrekvencia negatív korrelációt mutatott a nyugodtsággal és az okossággal, tehát a mélyebb hangú nőket inkább ítélték okosnak és nyugodtnak, amelyek kezdeti feltételezésük alapján a jó munkavállaló ismérvei. Az alapfrekvencia ugyanakkor pozitívan korrelált a fiatalsággal és szexisséggel, azaz a magasabb hangú nőket vonzóbbnak és fiatalabbnak ítélték a hallgatók. A kísérlet eredményei alapján a lassabb artikulációs- és beszédtempójú nőket fiatalabbnak és szexisebbnek gondolták a férfiak. Ugyanakkor a lassabb beszédtempójú, tehát több szünetet tartó nőket nyugodtabbnak ítélték, amit egyszerre a szakmai kompetencia egyik ismérveként is meghatároztak a kutatók, így a kutatás egyik eredménye az is, hogy a szexisség és a kompetencia akár egymás kísérői is lehetnek.

Rác és Papp (2015) kísérletükben egy magyar anyanyelvű férfi négyféle módon manipulált hangmintáját ítéltették meg 18 évnél idősebb magyar anyanyelvű beszélőkkel, összesen 921 résztvevővel. Arra számítottak, hogy az alapfrekvencia különbségei korrelálni fognak a beszélővel asszociált bizonyos attribútumokkal, és kirajzolódik egy, a magyarok által preferált férfitípus. A négyféle vizsgált kondíció a következőképpen állt

össze: két kondícióban ugyanannak a hangfelvételnek a két irányba, magasabb és alacsonyabb alaphékvenciára manipulált változatát mutatták meg a kísérletben részt vevőknek. A másik két kondícióban szintén ezeket a hangfelvétel-párokat hallgatták meg a résztvevők, azonban ebben a kondícióban írásos formában azt az információt kapták, hogy a beszélő egy heteroszexuális férfi. Az eredeti felvételt nem használták fel a kísérlet során.

A résztvevők a meghallgatott hangminta tulajdonosát a következő kifejezésekkel jelzett skála alapján ítélték meg: buta – okos, férfias – nőies, heteroszexuális – homoszexuális, empatikus – közömbös, extrovertált – introvertált, színlelő – természetes, higgadt – szenvedélyes, gazdag – szegény, alacsony – magas, jóképű – csúnya, hűséges – hűtlen, barátságos – barátságtalan. A hallgatók általában a magasabb átlagos alaphékvenciára manipulált hangokat férfiasabbnak ítélték, de az alaphékvencia és a szexuális orientáció megítélésének tekintetében nem találtak hatást. A homoszexualitás és a femininitás pozitív korrelációt mutattak, ahogyan a férfiaság és a heteroszexualitás is. Az alaphékvencia negatívan korrelált a nőiességgel, azonban a homoszexualitással, a szegénységgel, csúnyasággal és a barátságtalansággal pozitívan korrelált a nőiesség attribútuma. Ezek az eredmények erőben ellentmondanak a nemzetközi szakirodalomnak, ahol a homoszexualitást jellemzően a barátságossággal asszociálják a résztvevők.

Ezen eredmények alapján feltételezhetjük, hogy a nemzetközi eredményekkel ellentétben a magyar nyelvben a mélyebb alaphékvenciájú hangokat mindkét nem esetében pozitívabban ítélik meg a hallgatók: magabiztosabbnak és megbízhatóbbnak gondolják, illetve prototipikusan maszkulin vonásokkal kapcsolják össze a mélyebb alaphévgon beszélőket.

1.6. Az ügynökmódszer

Jelen kutatás elvégzéséhez a matched guise technikát, azaz az ügynökmódszert (Lambert et al. 1960) használtam fel, a megfigyelői paradoxon (Labov 1972), a szociális kíváncsisági torzítás (Deme et al. 2017) és a csoporthoz való tartozás befolyásának (Niedzielski 1999) elkerülése érdekében. A kutatás kérdéseit, azaz a konkrét vizsgálandó hangfelvételekre adott reakciókat ezen paradigma segítségével vizsgáltam.

Az ügynökmódszer főleg a szociolingvisztikában használt módszer, amelyet alapvetően a nyelvváltozatokkal szemben tanúsított attitűdök vizsgálatára fejlesztettek ki. A nyelvhasználók által megítélendő beszédanyagának a kontroll kondíciója (normal guise) és a tesztelni kívánt kondíciója

(matched guise) is ugyanattól a beszélőtől származik, így a hanginger nagyban kontrollálható. Ez azt jelenti, hogy lehetséges az, hogy kizárólag a vizsgálandó akusztikus elemet akár gépi úton manipuláljuk, aminek következtében a beszélő hangjának minden egyéb akusztikai paramétere állandó maradhat, és így az előálló felvételek csak a kérdéses jellemző(k)ben mutatnak eltérést. A hallgatókat előzetesen nem tájékoztatják arról, hogy a két (vagy akár több) hanganyag azonos beszélőtől származik. A kutatás szempontjából redundáns kérdésekkel vagy hanganyagokkal (ún. filler ingerek) pedig elterelik a résztvevők figyelmét a vizsgált jelenségről. A nyelvhasználók ebben a kísérleti helyzetben a valódi nyelvi attitűdöt sokkal hitelesebben tükröző válaszokat adnak, mint például explicit kérdésekre egy interjú során.

1.7. A jelen kutatás hipotézisei

A jelen kutatás célja, hogy feltárja, a magyar nyelvű női beszélőket más-hogyan ítélik-e meg a hallgatók pusztán attól, ha az átlagos alapfrekvenciájuk értéke változik. Kérdés továbbá, hogy az ítéletekből kirajzolódnak-e összefüggések, amik alapfrekvenciával kapcsolatos sztereotípiák létrete-
utalhatnak.

A kutatás hipotézisei a fentiekből kiindulva a következők. (1) Egy női beszélőt a hallgatók férfiasabbnak ítélnék akkor, ha mélyebb alapfrekvencián beszél (és nőiesebbnek, ha az alapfrekvenciája magasabb). (2) Ugyanazon női beszélőt a hallgatók egyúttal jobb vezetői képességekkel rendelkezőnek, kompetensebbnek, intelligensebbnek is ítélik akkor, ha mélyebb átlagos alapfrekvencián beszél, mint ha magasabb frekvencián (amihez pedig jellemzően a vonzóságot és az őszinteséget társítják), ugyanis a beszélő megítélése a férfiasság, illetve nőiesség dimenziókon sztereotip kapcsolatban van a beszélő megítélésével a vonzóság és az őszinteség skálák szerint.

A kutatás kérdése továbbá az is, hogy az eltérő átlagos alapfrekvenciájú női beszélők megítélése eltér-e akkor, ha csak a női és csak a férfi résztvevők által szolgáltatott adatokat vizsgáljuk. Feltételeztem, hogy (3) egy női beszélővel szemben a férfi és a női adatközlők értékelései eltérőek lesznek.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

2.1. A kísérlethez használt felvételek

A kutatás során egy percepciósi felmérést végeztem, melyben egy női beszélő beszédét ítéltettem meg a kísérleti személyekkel úgy, hogy az eredeti

hangmintából több különböző mintát hoztam létre a beszéd-alapfrekvencia módosításával.

A kísérletben megítélt minták előállításához egy produkciós előkísérletet végeztem hat fő részvételével (akik mindannyian 22 és 32 év közötti, legalább 10 éve Budapesten élő, magyar anyanyelvű, beszédhibával nem rendelkező, saját bevallásuk szerint ép hallású nők voltak). A beszélőket arra kértem meg, hogy olvassák fel a később megítélésre szánt hanganyag alapját képező szöveget: ezeknek a mintáknak az elemzésével állapítottam meg azt, hogy milyen alapfrekvenciára manipuláljam a felvételeket, továbbá az egyik így kapott felvétel volt az, amit a percepciós kísérletben a manipulációkhoz felhasználtam. A felvételeket csendesített szobában, külső hangkártyával és omnidirekcionális kondenzátoros fejmikrofonnal készítettem. A résztvevők a következő rövid, semleges érzelmi töltetű szöveget olvasták fel: *Az állatok megérik a földrengést, erről már az ókori Görögországban is születtek feljegyzések. Bár a tudósok nem tudják még mire vélni, de sok eset bizonyítja, hogy az állatok megéreznek apró remegéseket a földrengés előtt, és érzik a változást a légkörben.* A szöveget a felolvasás előtt megismerhették, gyakorolhatták, tévesztés esetén újra felolvasták, hiszen nem szerettem volna, ha hibázások miatt ítélik meg kedvezőtlenebbül a hangminták tulajdonosait a percepciós rész során.

A percepciós kísérletben a korábban már ismertetett ügynökmódszert (Lambert et al. 1960) alkalmaztam úgy, hogy az ügynökök beszédmintái között igyekeztem maximálisan kontrollálni az akusztikai paramétereket. Éppen ezért mindkét kísérleti kondíció, az alacsonyabb és a magasabb alapfrekvencia megítélésének vizsgálatához egyetlen hangfelvétel manipulálását végeztem el. Elsőként megállapítottam mind a hat beszédminta átlagos alapfrekvenciáját a teljes szövegre mért átlagértékként a Praat szoftverrel (Boersma – Weenink 2018), és kiszámoltam ezeknek az átlagát és mediánját (csoportátlagok). Ezután kiválasztottam azt a hangmintát, amelynek az átlagos alapfrekvenciája a csoportátlagokhoz (mind az átlaghoz, mind a mediánhoz) a legközelebb esett (ez a hangminta 192 Hz alapfrekvenciájú volt), majd azt módosítottam kétféleképpen, a két kondíciónak megfelelően szintén a Praat szoftverben. Riding és munkatársainak (2006) javaslata alapján lefelé és felfelé is 30-30% alapfrekvencia-manipulációt végeztem a kiválasztott hangmintán azért, hogy a hangok eléggé eltérjenek egymástól, de még ne tűnjenek természetellenesnek, így a két kondícióban szereplő hangminták átlagos alapfrekvenciája 134 Hz és 249 Hz volt.

Fontos megjegyezni, hogy a hangmintát eredeti formájában nem hallgatták meg a résztvevők a kutatás során, csak a manipuláltakat, így nem okozhatta a megítélésbeli eltérést a minták természetessége közti különbség. Kiemelendő továbbá az is, hogy a jelen kísérletben csak az alapfrekvenciát manipuláltam, szemben például Rácz és Schepács (2013) vizsgálatával, akik ezzel párhuzamosan a formánsok értékét is megváltoztatták. Ennek az volt az oka, hogy több kísérletes eredmény is utal arra, hogy a formánsok frekvenciájának átlagértékeit a természetes beszédben nem tudjuk megváltoztatni akkor sem, amikor akaratlagosan manipuláljuk a beszédhangunk magasságát (Fitch – Hauser 1995). Tehát ha a formánsokat az alapfrekvenciával együtt változtattam volna (ahogyan pl. Rácz – Schepács 2013), azzal azt a kérdést vizsgálhattam volna, hogy az eltérő testméretű személyeket hogyan ítélik meg a hallgatók.

2.3. A hangfelvételek lehallgatása és megítélése

A hangmintákat egymás után játszottam le a résztvevőknek jó minőségű, zárt fejhallgatóval, csendes környezetben.

A percepciók kísérletben 10 tulajdonság alapján kellett a válaszadóknak megítélniük a felvételen hallható beszélőket. Ezek a tulajdonságok a következők voltak: *férfias, vonzó, jó vezető, intelligens, megbízható, hozzáértő, nőies, jó problémamegoldó, jó példakép, őszinte*. A megítélendő tulajdonságokat a korábbi szakirodalmi példákra alapoztam: magyar viszonylatban a korábban már ismertetett kísérletek vizsgált tulajdonságait (Gocsál – Huszár 2003; Rácz – Papp 2015), nemzetközi viszonylatban pedig főleg a Big Five személyiségjegyekkel (Norman 1963) foglalkozó kutatások (kínai nyelven Zheng – Zheng 2011 munkája, amerikai angolban pedig Helson 1979) által vizsgált tulajdonságok megítélését kértem a kutatás során. A szakirodalom alapján arra számítottunk, hogy a nőiességgel az őszinteség és a vonzóság tulajdonságokat asszociálják a beszélők, míg a jó vezetői képességek, az intelligencia, a megbízhatóság, a hozzáértés, a jó problémamegoldó képesség és a jó példaképként való feltűnés sztereotipikusan a férfiassággal asszociált tulajdonságok. Érdeemes megemlíteni, hogy több kutatásban is jellemző volt, hogy a nőiességgel kevesebb tulajdonság asszociálódik, sőt, esetenként egyáltalán nem találtak szignifikáns korrelációt a kutatók a nőiesség és a vizsgált tulajdonságok között (Whitley – Gridley 1993). Jelen kutatásban a férfiasság és a nőiesség különböző skálára került, tekintettel arra, hogy a szerző saját benyomása és a szakirodalmi javaslatok szerint (Constantinople 2005; Zheng – Zheng 2011,

Eckert 2012) sem azonos skála végpontjai a férfiaság és a nőiesség. A résztvevők Likert-skálán (Horváth 2004) adtak értékeléseket, ezzel fogalmazhatták meg, mennyire tartják a beszélőre jellemzőnek vagy igaznak az adott tulajdonságot. A magyar iskolarendszer osztályozási stratégiája miatt (Zerényi 2016) a kitöltők 1 és 5 közötti értékekkel jellemezheték a beszélőt, ahol az 1-es értékelés azt jelentette, hogy egyáltalán nem találja jellemzőnek az adott tulajdonságot, a 3-as értékelést adhatta, ha közepesen jellemzőnek gondolta a tulajdonságot, 5-ös értékelést pedig akkor adhatott, ha teljes mértékben jellemzőnek vélte a meghallgatott beszélőre a kérdésben megfogalmazott tulajdonságot.

Az ingerek sorrendje kötött és minden esetben azonos volt. A kiválasztott hangminta alacsonyabb átlagos alaphérvenciára manipulált, 134 Hz-es változatát minden esetben másodikként, a magasabb átlagos alaphérvenciára manipulált, 249 Hz-es változatot pedig minden esetben hatodikként hallgatták meg a résztvevők. Mivel minden résztvevő meghallgatta mindkét vizsgált beszédmintát, ezért figyelemelterelésként a maradék öt, különböző beszélőktől származó hangfelvételt töltelékelemként (*filler*-ként) elsőként, harmadikként, negyedikként, ötödikként és hetedikként hallgatták meg a résztvevők. Annak érdekében, hogy fel tudjam mérni, hogy a kísérleti személyek esetleg felismerték-e az ügynököt, azaz a két irányba manipulált hangminta tulajdonosát, arra kértem őket, hogy adjanak nevet a hangminták vélt tulajdonosainak. A percepciók részben összesen 21 fő vett részt, mindannyian 18 és 35 év közöttiek, átlagosan 26 évesek, legalább 10 éve Budapesten vagy más megyeszékhelyen élő magyar anyanyelvű, ép hallású beszélők. Közülük csak 20 fő adatát elemeztem, mert egy fő felismerte, hogy a két felvételen ugyanazt a beszélőt hallja, ez pedig befolyásolhatta a kísérleti paradigma lényegét. Csak azok a válaszok kerültek kiértékelésre, ahol nem merült fel a hangminták azonosságának felismerése, így a kísérlet adatait a fennmaradó 20 fő – 10 nő és 10 férfi – válaszai alapján értékeltem. Az adatok statisztikai elemzéséhez a páros Wilcoxon-próbát alkalmaztam.

3. Eredmények

3.1. Eredmények az összes válasz alapján

Az eredmények szerint a mélyebb alaphérvenciára manipulált hangmintát minden esetben nagyobb arányban ítélték *férfiasabbnak* a résztvevők, mint a magasabb alaphérvenciára manipulált hangmintát (1. ábra). Ezzel együtt a *nőiesség* megítélésében a skála egészén, főleg a mélyebb kondícióban,

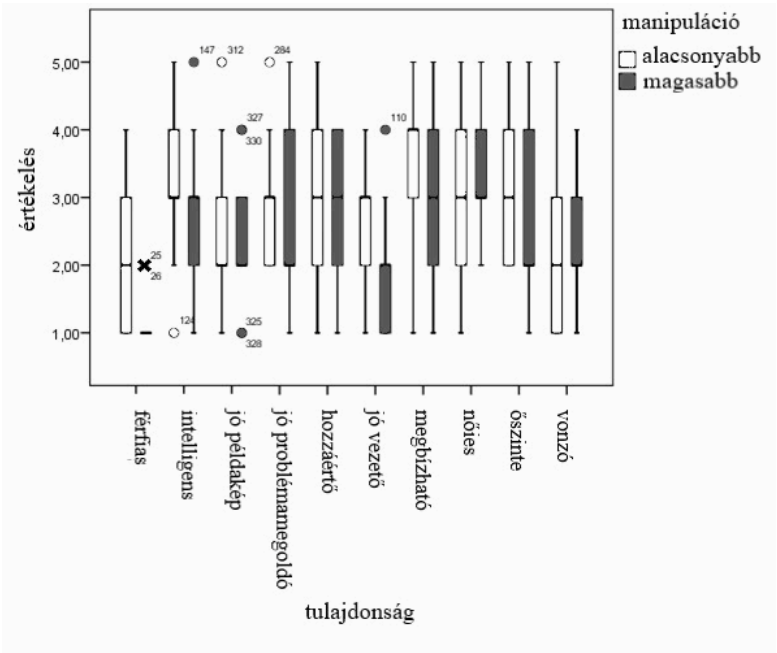
szóródtak a hallgatói vélemények, miközben a legjellemzőbb a 3-as értékelés volt, ami akár egy tartózkodó magatartásról, nem kialakult véleményről is árulkodhat.

A magasabb alapfrekvenciára manipulált mintát kevésbé tartották *férfiasnak*, inkább *nőiesebbnek*, *vonzóbbnak* és *jobb problémamegoldó* képességűnek vélték a beszélőt. Az összesített eredmények alapján a sztereotipikusan maszkulinnak feltételezett vonások némelyike valóban együtt járt a *férfiasság* megítélésével: az alacsonyabb alapfrekvenciára manipulált hangmintákat a *férfiasságra* adott magasabb pontszámokkal együtt inkább feltételezték *intelligensebbnek*, *megbízhatóbbnak* és *jobb vezetőnek* is. Mindkét minta esetében jelentős szóródást mutatott a *vonzóság* megítélése. A mélyebb alapfrekvenciájú beszédminta esetében 1 és 5 közötti értékeket jelöltek meg a hallgatók, a leggyakoribb érték a 2 volt. A magasabb alapfrekvenciájú felvételt összességében a résztvevők jelentős része *vonzóság* szempontjából pozitívabbnak ítélte, mint a mélyebb alapfrekvenciára manipulált párját, azonban a felvett értékek kisebb szóródással jelentek meg a skálán, a legmagasabb értékelés pedig nem érte el az 5-öt. A *hozzaértés* az összesített eredmények figyelembevételével nem tűnik megítélhetőnek az alapfrekvencia alapján. Az összesített eredményeket az 1. ábra illusztrálja.

Az eredmények alapján azt látjuk, hogy bizonyos tulajdonságok sztereotipikusan együttesen asszociálódnak a hallgatókban. A korrelációelemzés eredményeit összesítve az 1. táblázat szemlélteti.

A korrelációelemzésből (ahol a *Pearson-féle r* a korrelációs együttható, és szignifikánsnak tekintünk minden korrelációt, ahol a p 0,05 alatti abszolút értéket vesz fel) kiderül, hogy a *férfiasság* biztos, de összességében gyengébb szignifikáns korrelációt mutatott az *intelligenciával* (Pearson-féle $r = 0,394$), a *jobb problémamegoldó* képességgel ($r = 0,316$), illetve a *megbízhatósággal* ($r = 0,385$), és szignifikáns korrelációt mutatott a *jobb vezetői képességekkel* ($r = 0,384$).

Jelentős volt a korreláció a *kompetencia* és az *intelligencia* megítélése között ($r = 0,715$). Szignifikáns korreláció állt fenn továbbá az *intelligencia* és a *problémamegoldó képesség* között ($r = 0,59$), szintén szignifikáns korrelációt találunk az *intelligencia* és a *megbízhatóság* között ($r = 0,57$).

1. ábra: A mélyebb és a magasabb alapfrekvenciára manipulált hangminták megítélése

1. táblázat: Az összes jellemző megítélésének korrelációi egymással

	férfias	hozzáértő	intelligens	jó példakép	jó probléma- megoldó	jó vezető	megbízható	nőies	őszinte	vonzó
férfias	1,00	0,13	0,39	0,30	0,31	0,38	0,38	-0,36	0,07	0,13
hozzáértő	0,13	1,00	0,71	0,41	0,48	0,50	0,60	0,06	0,33	0,63
intelligens	0,39	0,71	1,00	0,39	0,59	0,58	0,57	0,00	0,20	0,43
jó példakép	0,30	0,41	0,39	1,00	0,53	0,47	0,57	0,26	0,34	0,39
jó probléma- megoldó	0,31	0,48	0,59	0,53	1,00	0,49	0,25	0,10	-0,01	0,27
jó vezető	0,38	0,50	0,58	0,47	0,49	1,00	0,39	-0,16	0,15	0,59
megbízható	0,38	0,60	0,57	0,57	0,25	0,39	1,00	-0,02	0,60	0,49
nőies	-0,36	0,06	-0,00	0,26	0,10	-0,16	-0,02	1,00	0,10	0,05
őszinte	0,07	0,33	0,20	0,34	-0,01	0,15	0,60	0,10	1,00	0,37
vonzó	0,13	0,63	0,43	0,39	0,27	0,59	0,49	0,05	0,37	1,00

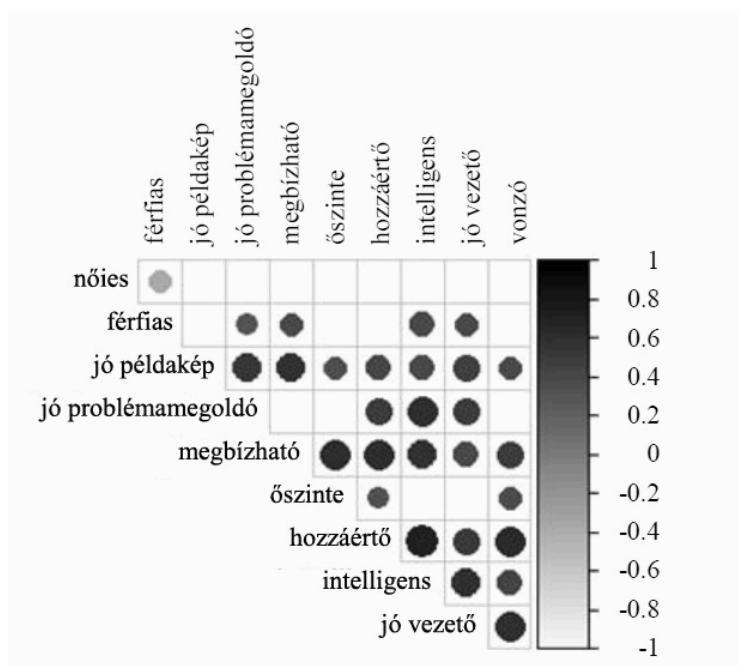
A *vonzóság* szignifikáns korrelációt mutatott a *kompetenciával* ($r = 0,63$), a *megbízhatósággal* ($r = 0,49$), az *intelligenciával* ($r = 0,43$) és a *jobb vezetői képességekkel* ($r = 0,59$). Ezen tulajdonságok összefüggése a vonzósággal ellentmond a női beszélők átlagos alapfrekvenciájáról szóló szakirodalmi előzményeknek. Több korábbi tanulmány (többek között Gocsál – Huszár 2003) is arról számolt be, hogy a vonzóság paraméterének megítélése inkább a magasabb átlagos alapfrekvenciával rendelkező beszélők esetében vesz fel magasabb értékeket, azaz a magasabb hangon beszélő nőt tartják vonzóbbnak. A korábbi eredmények alapján ugyanakkor több olyan tulajdonságot, amely a magasabb társadalmi pozíció betöltéséhez szükségesek – úgy mint az intelligencia, a jó vezetői képességek vagy a hozzáértés – a női beszélők esetében a kísérletben résztvevők nem gondolták a vonzósággal együtt járó paraméternek, sőt. Ezen korábbi kísérletes eredmények alapján a vonzóság és az intelligencia negatív korrelációja a jellemző (Gocsál – Huszár 2003), amelyet a jelen kutatás eredményei nem támasztanak alá.

A korrelációk alapján kirajzolódott, hogy a *férfiasság* megítélése közepes erősségű, fordított korrelációt mutat a *nőiesség* megítélésével ($r = -0,36$). Ez megerősíti a két tulajdonság külön skálán való kezelését, hiszen nem egyértelmű és erős fordított irányú korrelációt látunk, mint amit akkor várhatnánk, ha a két attribútum egyetlen skála végpontja lenne.

A *nőiesség* és a *vonzóság* ($r = 0,05$), *őszinteség* ($r = 0,1$), *megbízhatóság* ($r = -0,02$), a *vezetői képességek* ($r = -0,16$), valamint az *intelligencia* ($r = -0,002$) megítélésével kapcsolatban nem találtunk szignifikáns korrelációt. Mindennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a válaszadók szerint ezek a tulajdonságok tipikusan nem járnak együtt a *nőiességgel*. A kapott korrelációk erősségét a 2. ábrán láthatjuk.

A statisztikai elemzés rámutatott, hogy a résztvevők valóban összetartozóként érzékelnek olyan tulajdonságokat, mint az *intelligencia*, a *kompetencia* és a *vezetői képességek* – ezek a *férfiasság* megítélésével mutattak összefüggést. Ugyanakkor a szakirodalmi előzmények megalapozta várákozásnak ellentmondva ezek a tulajdonságok szervesen összekapcsolódtak a *megbízhatósággal* és a *vonzóság* megítélésével is.

Az eredmények alapján tehát a *férfiasság* nem jelentette azt a kísérleti személyek számára, hogy egy nő nem lehet *vonzó*. Éppen ellenkezőleg: a *férfiassággal* asszociált tulajdonságok inkább pozitív irányba billentették a *vonzóság* megítélését.

2. ábra: Az összes jellemző megítélésének korrelációi egymással (a korreláció erősségét a körök mérete, az irányát pedig a színezés sötétsége mutatja úgy, hogy az erős korrelációt nagyobb körök, a pozitív korrelációt pedig a sötétebb színek jelzik)

3.2. Eredmények nemek szerinti megoszlásban

3.2.1. A nők ítéletei a hangmintákkal kapcsolatban

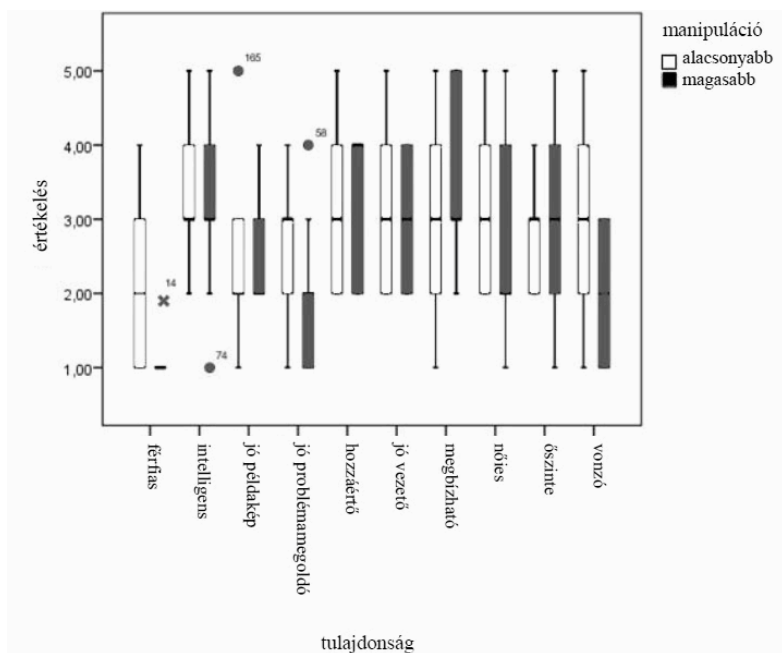
A *férfiasság* és a *nőiesség* alaphangfrekvencia alapján való megítélése szinte azonos volt akkor, ha csak a női résztvevőktől kapott válaszokat vizsgáltuk: a nők a mélyebb átlagos alaphangfrekvenciát asszociálták ugyan a *férfiassággal*, a magasabb átlagos alaphangfrekvenciát azonban egyáltalán nem. Az alacsonyabb átlagos alaphangfrekvenciára manipulált hangot sem tartották erőteljesen *férfiasnak*: a legtöbb válaszadó 2-es értékeléssel látta el ezt a tulajdonságot. Ugyanakkor a mélyebb alaphangfrekvenciát közepes mértékben hozták összefüggésbe a *nőiességgel* is, azaz nem találták a *férfiasságot* és a *nőiességet* azonos skála különböző végpontjainak. A magasabb átlagos alaphangfrekvenciájú beszélőt inkább a *nőiességgel* asszociálták a résztvevők.

A vonzóság megítélése az összesítésben is látott eredményeket támasztja alá: a nők szerint általánosságban *vonzóbb* egy mélyebb hangú nő (3. ábra). A mélyebb átlagos alapfrekvenciájú beszélők esetében a *vezetői képességek* és a *kompetencia* magasabb pontszámmal történő értékelése megjelenik a nők által alkotott ítéletek alapján is, azaz általánosan *jobb vezetői képességekkel* rendelkezőnek gondolják azt a beszélőt (az ügynök azon álcáját), aki alacsonyabb alapfrekvencián beszél. A nők válaszai alapján az *intelligencia* nem tűnik megítélhetőnek az alapfrekvencia különbségei alapján. A *hozzáértés*, az *őszinteség* és a *megbízhatóság* sem mutat jelentősebb eltéréseket csupán a női résztvevők összesített válaszai alapján.

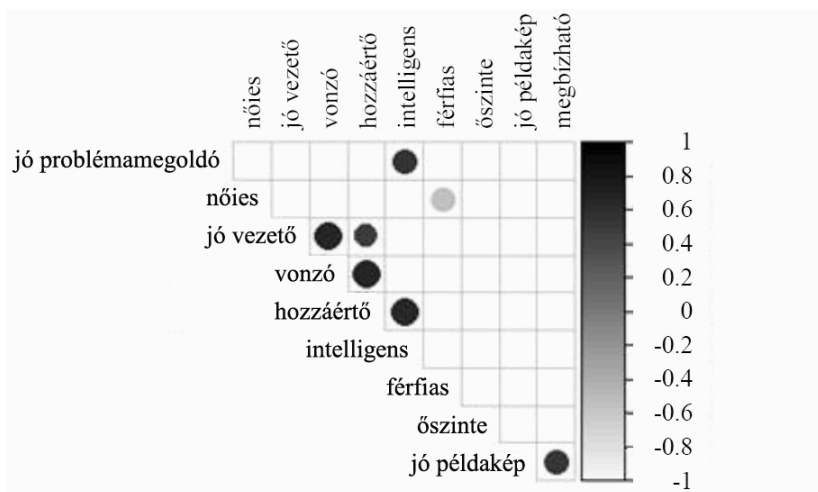
A női megítélők véleményei alapján kirajzolódott korrelációkat a 2. táblázat foglalja össze.

A női megítélők véleményei alapján azt láthatjuk, hogy erős szignifikáns korrelációt mutatnak egymással az *intelligencia* és a *hozzáértés* attribútumai ($r = 0,65$) (4. ábra). A beszélő személyének *vonzósága* szintén szignifikáns erős korrelációt mutat a *hozzáértéssel* ($r = 0,66$), ugyanakkor a *jobb vezetői képességekkel* is. Emellett közepesen erős korrelációt fedezhetünk fel a *megbízhatóság* és a *jó példaképként* való feltűnés esetében is ($r = 0,53$). A *jó problémamegoldó* képesség megítélése összefüggést mutat az *intelligenciával* ($r = 0,54$). A *férfiasság* és a *nőiesség* erős ellentétes irányú korrelációt mutatnak ($r = -0,55$), azaz a női megítélők szerint egy személyen belül nem összeférhető tulajdonságok a *férfiasság* és a *nőiesség*.

Mindezek ellenére kisebb mértékben, de kirajzolódnak a nők esetében is az első hipotézist alátámasztó eredmények: a mélyebb átlagos alapfrekvenciával rendelkező nőket *férfiassággal*, a magasabb átlagos alapfrekvenciával beszélőt inkább a *nőiességgel* hozzák összefüggésbe.

3. ábra: A mélyebb és a magasabb alapfrekvenciára manipulált hangminták megítélése a női kísérleti személyek által

4. ábra: A tulajdonságok korrelációi női résztvevők ítéleteiben a mélyebb alapfrekvenciára manipulált hangminta kapcsán

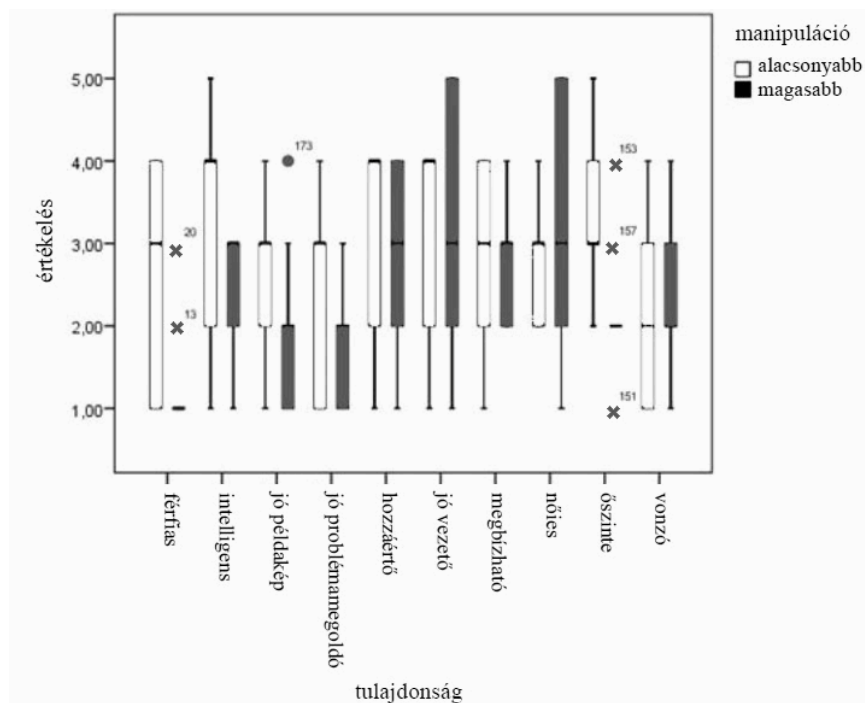
2. táblázat: Az összes jellemző megítélésének korrelációi egymással a női megítélők válasza alapján

	férfias	hozzáértő	intelligens	jó példakép	jó probléma- megoldó	jó vezető	megbízható	nőies	őszinte	vonzó
férfias	1,00	-0,17	0,11	0,08	0,05	0,08	0,31	-0,55	0,17	0,14
hozzáértő	-0,17	1,00	0,65	0,28	0,39	0,49	0,42	0,05	0,01	0,66
intelligens	0,11	0,65	1,00	0,23	0,54	0,42	0,42	-0,04	0,08	0,40
jó példakép	0,08	0,28	0,23	1,00	0,27	0,15	0,53	0,23	0,28	0,06
jó probléma- megoldó	0,05	0,39	0,54	0,27	1,00	0,16	0,02	0,12	-0,25	0,03
jó vezető	0,08	0,49	0,42	0,15	0,16	1,00	0,35	-0,25	0,27	0,66
megbízható	0,31	0,42	0,42	0,53	0,02	0,35	1,00	-0,20	0,37	0,42
nőies	-0,55	0,05	-0,04	0,23	0,12	-0,25	-0,20	1,00	0,00	-0,17
őszinte	0,17	0,01	0,08	0,28	-0,25	0,27	0,37	0,00	1,00	0,27
vonzó	0,14	0,66	0,40	0,06	0,03	0,66	0,42	-0,17	0,27	1,00

3.2.2. A férfiak ítéletei a hangmintákkal kapcsolatban

A férfi résztvevők által adott összes válasz alapján láthatjuk, hogy a férfiak az alacsonyabb átlagos alapfrekvenciával rendelkező nőket általánosságban *jobb vezetőnek* vélték, követendőbb *példaképnek* és *intelligensebbnek* is (5. ábra). A mélyebb átlagos alapfrekvenciára manipulált hangminta esetében a *férfiasság* megítélése széles sávban jelenik meg: 1-es és 4-es értékelés között gyakorlatilag azonos a válaszok aránya, ahogyan a *vonzóságot* is hasonlóan széles sávban jelölik meg ennek a hangmintának az esetében. Azonban a várt tendenciának megfelelően az alacsonyabb alapfrekvenciával rendelkező nőt valamelyest kevésbé találták általánosságban *vonzónak*, ugyanakkor sokkalta *férfiasabbnak* is vélték, mint a magasabb átlagos alapfrekvenciára manipulált hangminta tulajdonosát, akit szinte kivétel nélkül a legkisebb mértékben vélnek *férfiasnak*. A magasabb átlagos alapfrekvenciával beszélő nőt kevésbé *intelligensnek*, gyengébb *vezetői képességekkel* rendelkezőnek gondolták, viszont *őszintébbnek* és *megbízhatóbbnak* is. A férfiak a női válaszadóktól kapott eredményekhez viszonyítva általánosságban alacsonyabb értékelést adtak mind a magasabb, mind az alacsonyabb alap-

frekvenciájú hangminta tulajdonosának a maszkulinitással a korábbi szakirodalmi javaslatok alapján feltételezeten összefüggő attribútumok (*intelligens, jó vezető, hozzáértő, jó példakép, jó problémamegoldó*) esetében.

5. ábra: A mélyebb és a magasabb alapfrekvenciára manipulált hangminták megítélése a férfiak által

A férfi résztvevők válaszai alapján kirajzolódó korrelációkat a 3. táblázat foglalja össze.

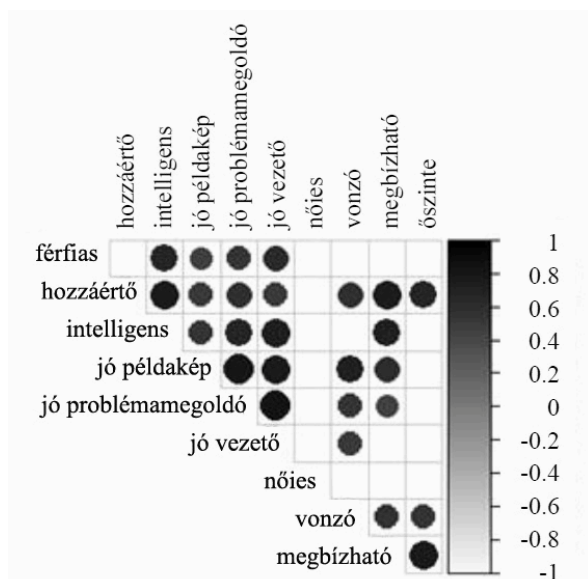
A férfi résztvevők által adott válaszok erős korrelációt mutatnak a korábbi kutatások által is prototipikusan maszkulinnak feltételezett vonásokkal (6. ábra). A *férfiasság* megítélése erős korrelációt mutat az *intelligenciával* ($r = 0,66$), illetve a *jobb vezetői készségekkel* ($r = 0,63$). A *férfiasságra* adott értékelések gyengébb korrelációt mutatnak a *problémamegoldó képességekkel* ($r = 0,55$) és a *jó példaképként* való megjelenéssel ($r = 0,47$) is. A férfi megítélők válaszai alapján a *nőieség* vonatkozásában egyetlen szignifikánsan korreláló vonást sem találtunk.

3. táblázat: Az összes jellemző megítélésének korrelációi egymással a férfi megítélők válasza alapján

	férfias	hozzaértő	intelligens	jó példakép	jó probléma- megoldó	jó vezető	megbízható	nőies	őszinte	vonzó
férfias	1,00	0,13	0,39	0,30	0,31	0,38	0,38	-0,36	0,07	0,13
hozzaértő	0,39	1,00	0,71	0,41	0,48	0,50	0,60	0,06	0,33	0,63
intelligens	0,66	0,76	1,00	0,39	0,59	0,58	0,57	-0,00	0,20	0,43
jó példakép	0,47	0,51	0,54	1,00	0,53	0,47	0,57	0,26	0,34	0,39
jó probléma- megoldó	0,55	0,59	0,67	0,80	1,00	0,49	0,25	0,10	-0,01	0,27
jó vezető	0,63	0,51	0,72	0,76	0,83	1,00	0,39	-0,16	0,15	0,59
megbízható	0,42	0,75	0,71	0,61	0,44	0,43	1,00	-0,02	0,60	0,49
nőies	-0,17	0,03	-0,02	0,32	0,06	-0,09	0,15	1,00	0,10	0,05
őszinte	-0,00	0,66	0,34	0,41	0,26	0,04	0,77	0,30	1,00	0,37
vonzó	0,14	0,59	0,43	0,71	0,54	0,51	0,56	0,36	0,54	1,00

A *jó problémamegoldó* képesség értékelése erős korrelációt mutat a *jó vezetői képességekkel* ($r = 0,83$), valamint a *jó példakép* tulajdonsággal is ($r = 0,8$). A *kompetencia* szignifikánsan erős korrelációt mutatott az *intelligenciával* és a *problémamegoldó* képességekkel a megítélésekben ($r = 0,76$).

A *vonzóság* és a *vezetői készségek* közepesen erős/erős korrelációt mutatnak ($r = 0,51$). A *jó példakép* magasabb értékelése és a *vonzóság* szintén szignifikánsan erős korrelációban áll egymással ($r = 0,71$), illetve a *vezetői képességek* és a *vonzóság* között közepes erősségű korrelációt fedezhetünk fel ($r = 0,51$). Közepesen erős a korreláció a *vonzóság* és a *megbízhatóság* attribútumainak értékelése között is ($r = 0,56$). Ezek mellett továbbá a *hozzaértés* és a *vonzóság* között közepes erősségű korrelációt találunk ($r = 0,59$). A *megbízhatóság* és az *őszinteség* között szignifikáns erős korreláció áll fenn ($r = 0,77$).

6. ábra: A tulajdonságok korrelációi a férfi résztvevők ítéleteiben a mélyebb alapfrekvenciára manipulált hangminta kapcsán

4. Következtetések

Kísérletemben egy női beszélő megítélését vizsgáltam az átlagos alapfrekvencia alakulásának függvényében. Az ügynökmódszerrel végzett kísérlet során egy beszélő hangmintáját kétféleképpen manipuláltam, és ezeknek a beszédmintáknak a megítélésére kértem a kísérletben résztvevőket tíz tulajdonság alapján egy ötfokozatú Likert-skála mentén. A kutatás hipotézisei a következők voltak: (1) Egy női beszélőt a hallgatók *férfiasabbnak* ítélnék akkor, ha mélyebb alapfrekvencián beszél (és *nőiesebbnek*, ha az alapfrekvenciája magasabb). (2) Ugyanazon női beszélőt a hallgatók egyúttal *jobb vezetői képességekkel* rendelkezőnek, *kompetensebbnek*, *intelligensebbnek* és *megbízhatóbbnak* is ítélik akkor, ha mélyebb átlagos alapfrekvencián beszél, mint ha magasabban (amihez pedig jellemzően a *vonzóságot* és az *őszinteséget* fogják társítani), ugyanis a beszélő megítélése a *férfiasság*, illetve *nőiesség* dimenziókon sztereotip kapcsolatban van a beszélő megítélésével ezen skálák mentén. Feltételeztem azt is, hogy (3) egy női beszélővel szemben a férfi és a női adatközlők értékelései eltérőek lesznek.

Általánosságban kirajzolódott az a tendencia, mely szerint a mélyebb átlagos alapfrekvencián beszélő nőt férfiasabbnak, a magasabb átlagos

alapfrekvencián beszélő nőt pedig nőiesebbnek vélték a hallgatók. Ez a kísérlet első hipotézisét támasztotta alá. Az összes eredményt vizsgálva is tükröződött az adatokból a *férfiasság* és a mélyebb átlagos alapfrekvencia összefüggése, ám a magasabb átlagos alapfrekvencia és a *nőiesség* között valamivel gyengébb összefüggést tapasztalunk.

A férfiassággal és a szociális dominanciával társított tulajdonságok – a *vezetői képességek*, az *intelligencia*, a *hozzaértés* és a *problémamegoldó képesség* – megítélése határozottan pozitívabb volt a mélyebb alapfrekvenciára manipulált hangminta esetében, melyet minden esetben minden csoport *férfiasabbnak* is jelölt meg. Ez a második hipotézist részben alátámasztja, hiszen ezeket a tulajdonságokat prototipikusan maszkulinnak felteteleztük. Az eredmények vizsgálata azt támasztotta alá, hogy vannak olyan személyiségjegyek, amelyek inkább a férfiassággal asszociálódtak, ami azt jelenti, hogy ezekben a tulajdonságokban magasabb pontszámra értékelték a kísérletben részt vevők azt a beszélőt, akit férfiasabbnak is tartottak. A *férfiassággal* korrelált az *intelligencia*, a *hozzaértés*, a *jó vezetői képességek*, a *jó példakép* benyomása, illetve a *vonzóság* és a *jó problémamegoldó* képesség is. Jellemzően a *férfiassággal* együtt a *megbízhatóságra* adott értékelések is magasabbak voltak. Ebből azt látjuk, hogy a résztvevőkben léteznek nemekhez kötődő prekonceptiók a tulajdonságok tekintetében, és mindez csupán az alapfrekvencia változtatásának következtében előhívódik az elméjükben. A *nőiesség* és a további tulajdonságok között azonban csupán egyetlen gyenge negatív korrelációt találtunk a *férfiasság* tulajdonság esetében. A második hipotézis alapján arra számítottam, hogy bizonyos tulajdonságok prototipikusan a *nőiességhez* társulnak, de az eredmények nem utaltak ilyen sztereotipikusan összekapcsolt tulajdonságokra.

Ez változó tendenciát mutat a korábbi kísérletekhez képest: korábban a nőiességhez kapcsolódó negatív képzet társításokat férfi beszélőkkel végzett kutatások alátámasztották. Amint arra a bevezetésben már utaltunk, Rácz és Schepács (2013) kísérlete például azt mutatta, hogy a (magasabb átlagos alapfrekvencián beszélő) nőiesebbnek ítélt férfit egyben barátság-talanabbnak és szegényebbnek is tartották a kísérletben résztvevők.

Az a tény, hogy a jelen kísérletben a résztvevők a mélyebb átlagos alapfrekvenciával rendelkező, *férfiasabbnak* ítélt nőt *vonzóbbnak* találták a magasabb átlagos alapfrekvenciájú, nőiesebbnek ítélt beszélőnél, az erős, önmegvalósító nőkép pozitívabb irányba történő elmozdulásáról árulkodhat. Gocsál és Huszár (2003) 18 évvel ezelőtt megvalósított kutatásában ez a tendencia még ellentétes irányú volt: az *okosság* és a *férfiasság* negatív korrelációt mutatott a *szexiességgel* a magyar nyelvhasználók körében.

Jelen kutatás eredményeire alapozva azonban feltételezhetjük, hogy a nők a hangjuk akaratlagos mélyítésével talán veszíthetnek a nőiességük megítéléséből, ám azt a benyomást kelthetik a hallgatóságban, hogy kompetensek, intelligensek és megbízhatóak is.

A harmadik hipotézisemet, mely szerint egy női beszélővel szemben a férfi és a női adatközlők értékelései eltérőek lesznek, alátámasztották az eredmények.

A nők válaszai alátámasztják a kutatás második hipotézisét is: vannak sztereotipikusan megjelenő tulajdonság-csoportok, amelyek megítélése együttesen mozog, ám a férfiaság vagy a nőiesség ezek egyikével sincs figyelem reméltó összefüggésben. Csupán a női résztvevők válaszáadásait vizsgálva is azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy *nőiesebbnek* találták a magasabb átlagos alapfrekvencián beszélő hangminta tulajdonosát, ugyanakkor az ő ítéleteikben nem volt felfedezhető az alapfrekvencia és a *vonzó-ság* megítélése között összefüggés. Ennek a nők esetében az lehetett az oka, hogy a csoporthoz való tartozás más, mögöttes ismeretekkel járulhat hozzá a nők sztereotípiakalkotásához, esetleg tőlük nem követeli meg illedelmességi vagy szociális sémák mozgósítását az ítéletalkotásban (Niedzielski 1999). Azt sejthetjük, hogy a nők kevesebb – vagy egyszerűen egészen más – sztereotípiákkal fordulnak más nők felé. Egyéb ismeretek hiányában ez okozhatja a radikálisabb állásfoglalástól való tartózkodásukat női beszélőkkel kapcsolatban. Szintén elképzelhető, hogy a nők esetlegesen vetélytársnak tekintik a számukra ismeretlen másik nőt. Ez magyarázatot adna arra is, hogy miért mutatta ki több produkciós kísérlet is, hogy a nők más nőhöz mélyebb hangon beszélnek, mint akár azonos szituációban egy férfi beszédpartnerhez (Leongómez et al. 2014), hiszen szakirodalmi előzmények alapján ez a dominancia jelzésének egyik lehetősége.

A férfi adatközlők által adott válaszok alapján az első hipotézis alátámasztást nyert: a mélyebb átlagos alapfrekvencián beszélő hangmintát tendenciaszerűen férfiasabbnak és kevésbé nőiesnek ítélték, míg a magasabb átlagos alapfrekvenciára manipulált hangminta tulajdonosát egyáltalán nem találták férfiasnak, ezzel együtt viszont nőiesebbnek vélték, mint a mélyebb alapfrekvenciájú változatát.

Az adatok részben alátámasztják a második hipotézist, amennyiben csak a férfi résztvevők válaszait vizsgáljuk. A *maszkulinitással* számos tulajdonságot asszociálnak a férfiak, ezek a *hozzáértés*, az *intelligencia*, a *jó problémamegoldó képesség*, a *jó vezetői képességek* és a *jó példakép* tulajdonsága. Azonban a *nőiességgel* nem találunk semmilyen asszociált tulajdonságot, sőt, még ellentétes irányú korrelációt sem, ami arra enged következtetni,

hogy a nőiességhez nem negatívabb vagy valamilyen ok miatt prototipikussá vált feminin vonásokat kapcsolnának, hanem arra, hogy egyszerűen a *nőieség* nem asszociálódik ezen tulajdonságok egyikével sem.

A jelen kutatás eredményei alapján azt láthatjuk, hogy léteznek sztereotipikus asszociációk a nem és bizonyos tulajdonságjegyek között, amelyekből az tükröződik, hogy a magyar beszélők a férfiakat pozitívabb tulajdonságokkal ruházzák fel, mint a nőket. A jelen kutatás eredményei hozzájárulhatnak a mindennapi kommunikáció alaposabb megértéséhez, alátámaszthatják a beszédalkalmazkodás percepciók jelentőségét, és általában hozzájárulnak a személyközi kommunikáció megismeréséhez. Hasonló irányú kutatások felhasználhatóak a szociális érzékenyítéshez, továbbá a nemi diszkrimináció hátterében működő folyamatok megértéséhez is.

Irodalom

- Ajzen, Icek (2001), Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology* 52: 27–58.
- Anderson, Anne H. – Bader, Miles – Bard, Ellen Gurman – Boyle, Elizabeth – Doherty, Gwyneth – Garrod, Simon – Sotillo, Catherine – Isard, Stephen – Kowtko, Jacqueline – McAllister, Jan – Miller, Jim – Thompson, Henry S. – Weinert, Regina (1991), The HCRC map task corpus. *Language and Speech* 34/4: 351–366.
- Apicella, Coren – Feinberg, David – Marlowe, Frank (2007), Voice pitch predicts reproductive success in male hunter-gatherers. *Biology Letters* 3/6: 682–684.
- Azul, David (2013), How do voices become gendered? A critical examination of everyday and medical constructions of the relationship between voice, sex, and gender identity. In: Ah-King, Malin (ed.), *Challenging popular myths of sex, gender and biology*. Springer, Dordrecht. 77–88.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2018), Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.0.43. <http://www.praat.org/>
- Buller, David B. – Aune, R. Kelly (1992), The effects of speech rate similarity on compliance: application of communication accommodation theory. *Western Journal of Communication* 56/1: 37–53.
- Burnham, Terence C. – Chapman, J. Flynn – Gray, Peter B. – McIntyre, Matthew H. – Lipson, Sarah F. – Ellison, Peter T. (2003), Men in committed, romantic relationships have lower testosterone. *Hormonal Behavior* 44: 119–122.
- Campbell-Kibler, Kathryn (2012), The Implicit Association Test and socio-linguistic meaning. *Lingua* 122: 753–763.
- Carothers, Bobbi J. – Reis, Harry T. (2012), Men and women are from Earth: examining the latent structure of Gender. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. doi: 10.1037/a0030437.

- Case, Anne – Paxson, Christina (2008), Stature and status: height, ability, and labor market outcomes. *Journal of Political Economy* 116: 499–532.
- Constantinople, Anne (2005), Masculinity-femininity: an exception to a famous dictum? *Feminism and Psychology* 15/4: 385–407.
- Deme, Andrea – Gugán, Katalin – Sass, Bálint – Mády, Katalin (2017), Towards capturing implicit innovative language attitude using an auditory Implicit Association Test. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 6/1: 3–40.
- Fant, Gunnar (1956), On the predictability of formant levels and spectrum envelopes from formant frequencies. In: Halle, Morris (ed.), *For Roman Jakobson*. Mouton, The Hague. 109–120.
- Faulkes, Paul – Docherty, Gerard – Khatib, Ghada – Yaeger-Dror, Malcah (1999), Sound judgements: perception of indexical features in children's speech. *Journal of Language and Social Psychology* 18/1: 327–356.
- Fitch, W. Tecumseh – Hauser, Marc D. (1995), Vocal production in nonhuman primates: acoustics, physiology, and functional constraints on “honest” advertisement. *American Journal of Primatology* 37: 191–219.
- Forgács József (1989), *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gallardo, Laura Fernández – Weiss, Benjamin (2018), Perceived interpersonal speaker attributes and their acoustic features. *Proceedings of the Conference on Phonetics & Phonology in German-speaking countries*. Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin. 61–64.
- Garrett, Peter (2001), Language attitudes and sociolinguistics. *Journal of Sociolinguistics* 5/4: 626–631.
- Giles, Howard – Smith, Philip (1979), Accommodation theory: Optimal levels of convergence. In: Giles, Howard – St. Clair, Robert (eds), *Language and social psychology*. Basil Blackwell, Oxford. 45–65.
- Giles, Howard (1971), *A study of speech patterns in social interaction: Accent evaluation and accent change*. Unpublished Ph.D. thesis, University of Bristol.
- Gocsál Ákos (1998), Életkorbecslés a beszélő hangja alapján. *Beszéd kutatás '98*: 122–135.
- Gocsál Ákos – Huszár Ágnes (2003), Csábító hangok. *Beszéd kutatás 2003*: 9–18.
- Gósy Mária (2001), A testalkat és az életkor becslése a beszéd alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 478–488.
- Grácsi Tekla Etelka – Bata Sarolta (2010), Megszólalási formák és funkciók az összeszokottság függvényében. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.), *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 28–32.
- Hay, Jen – MacLagan, Margaret (2010), Social and phonetic conditioners on the frequency and degree of „intrusive /r/” in New Zealand English. *A Reader in Sociophonetics*: 41–70.
- Helson, Ravenna (1978), Masculinity and femininity: Their psychological dimensions, correlates, and antecedents. *Psychology of Women Quarterly* 4/1: 144–146.

- Hillenbrand James M – Clark Michael J. (2009), The role of $f(0)$ and formant frequencies in distinguishing the voices of men and women. *Atten Percept Psychophys* 71/5: 1150–1166.
- Hirano, Minoru – Kurita, Shigejiro – Nakashima, Tadashi (1983), Growth, development, and aging of human vocal folds. *Practica Oto-Rhino-Laryngologica* 74/8: 1791–1802.
- Horváth György (2004), A kérdőíves módszer. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Kahane, Joel C. (1982), Growth of the human prepubertal and pubertal larynx. *Journal of Speech and Hearing Research* 25/3:446–55.
- Kassai Ilona (2006), Fonetika. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 789–934.
- Labov, William (1972), The study of language in its social context. In: Giglioni, Pier Paolo (ed.), *Sociolinguistics*. Penguin Books, London. 283–309.
- Lambert, Wallace E. – Hodgson, Richard C. – Gardner, Robert C. – Fillenbaum, Samuel (1960), Evaluational reactions to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60/1: 44–51.
- Leongómez, Juan David – Binter, Jakub – Kubicová, Lydie – Stolařová, Petra – Klapilová, Kateřina – Havlíček, Jan – Roberts, Craig S. (2014), Vocal modulation during courtship increases proceptivity even in naïve listeners. *Evolution and Human Behavior* 35/6: 489–496.
- Lindblom, Björn (1990), Explaining phonetic variation: A sketch of the H & H theory. In: Hardcastle, William J. – Marchal, Alain (eds), *Speech production and speech modeling*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 403–439.
- Markó Alexandra – Gráczki Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor (2015), Tetten érhető-e a beszédalkalmazkodás a glottalizáció gyakoriságában. In: Navracsics Judit – Bátyi Szilvia (szerk.), *Első- és második nyelv: Interdiszciplináris megközelítések. First and second language: Interdisciplinary approaches*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 225–238.
- Markó Alexandra (2017), Hangtan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 75–206.
- Morton, Eugene S. (1977), On the occurrence and significance of motivation-structural rules in some bird and mammal sounds. *The American Naturalist* 111: 855–869.
- Munson, Benjamin – Crocker, Laura – Pierrehumbert, Janet B. – Owen-Anderson, Allison – Zucker, Kenneth J. (2015), Gender typicality in children's speech: A comparison of boys with and without gender identity disorder. *Journal of the Acoustical Society of America* 137/4: 1995–2003.
- Niedzielski, Nancy (1999), The effect of social information on the perception of sociolinguistic variables. *Journal of Language and Social Psychology* 18/1: 62–85.
- Norman, Warren T. (1963), Toward an adequate taxonomy of personality attributes: replicated factor structure in peer nomination personality ratings. *Journal of Abnormal & Social Psychology* 66: 574–583

- Ohara Yumiko (1992), Gender-dependent pitch levels: a comparative study in Japanese and English. In: Hall, Kira – Bucholtz, Mary – Moonwoman, Birch (eds), *Locating power: Proceedings of the second Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley Women and Language Group, Berkeley. 469–477.
- Pawlowski, Boguslaw – Dunbar, Robin – Lipowicz, Anne (2000), Evolutionary fitness – tall men have more reproductive success. *Nature* 403: 156–156.
- Puts, David Andrew (2005), Mating context and menstrual phase affect women's preferences for male voice pitch. *Evolution and Human Behavior* 26: 388–397.
- Rácz Péter – Papp Viktória (2015), Percepts of Hungarian pitch-shifted male speech: Studies in intersectional sociolinguistics. In: Levon, Erez – Mendes, Ronald Beline (eds), *Language, Sexuality, and Power: Studies in Intersectional Sociolinguistics*. Oxford University Press, New York.
- Rácz Péter – Schepács András (2013), The perception of high frequency sibilants in Hungarian male speech. *Acta Linguistica Hungarica* 60/4: 457–468.
- Reitter, David – Moore, Johanna D. (2007), Predicting success in dialogue. In: Zaenen, Annie – van den Bosch, Antal (eds), *Proceedings of the 45th Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics*. Prague,. 808–815.
- Riding, David – Lonsdale, Deryle – Brown, Bruce (2006), The effects of average fundamental frequency and variance of fundamental frequency on male vocal attractiveness to women. *Journal of Nonverbal Behavior* 30/2: 55–61.
- Sándor Klára – Langman, Juliet – Pléh Csaba (1998), Egy magyar „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 8: 29–40.
- Simpson, Adrian P. (2009), Phonetic differences between male and female speech. *Language and Linguistics Compass* 3/2: 621–640.
- Simpson, Adrian P. (2002), Gender-specific articulatory-acoustic relations in vowel sequences. *Journal of Phonetics* 30: 417–435.
- Stranger, Eva – Gustafsson, Joakim (2014), What makes a good speaker? Subject ratings, acoustic measurements and perceptual evaluations. Department of Language Studies, Umeå University, Sweden, CSC, Department of Speech, Music and Hearing, KTH, Stockholm.
- Weirich, Melanie – Simpson, Adrian P. (2018), Gender identity is indexed and perceived in speech. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209226> (hozzáférés dátuma: 2021.12.28.)
- Whitley, Bernard E. Jr., – Gridley, Betty E. (1993), Sex role orientation, self-esteem, and depression: A latent variables analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin* 19/4: 363–369.
- Zerényi Károly (2016), A Likert-skála adta lehetőségek és korlátok. *Opus et Educatio* 3/4: 470–478.
- Zheng, Lijun – Zheng, Yong (2011), The relationship of masculinity and femininity to the big five personality dimension among a Chinese sample. *Social Behavior and Personality* 39/4: 445–450.

A nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia magánhangzó-jelölése¹

Rosenberg Mátyás

Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

This paper looks at the ways in which vowels are represented in the international morphophonemic writing of the Romani language. First, it gives a brief account of the circumstances under which the writing system evolved and of the activities that contributed to its creation. The paper goes on to examine vowel quantity, stress marking rules, the graphic representation of palatalisation and its relationship with centralised vowels, in multiple varieties of Romani but primarily from the perspective of the Lovari variety spoken in Hungary. The aim is to explore the origin of this system of graphic representation and to give some examples to reveal a number of important and serious problems, both theoretical and practical, about this orthography.

Keywords: Romani language, spelling, orthography, standardisation

Kulcsszavak: romani nyelv, helyesírás, ortográfia, sztenderdizáció

1. Bevezető

A romani nyelvet írásban is használók körében régóta felmerült az igény egy egységesített írásrendszer létrehozására. Magyarországon már közel 100 évvel ezelőtt többen kiemelték ennek szükségességét (történeti hátterét részletesebben ld. Arató 2012), a világ többi részén pedig mára számos „elfogadottnak”, „közösnek” vélt romani írásrendszer él párhuzamosan. Ezzel szemben a hétköznapi kommunikációban minden országban spontán módon a többségi nyelv helyesírását használják, azaz egyetlen egységesített nemzetközi írásrendszer sem terjedt el annyira, hogy a romani anyanyelvűek széles körben elkezdjék használni. A nemzetközi, interdialektális kommunikációhoz kifejlesztett helyesírások (pl. 1971-es ábécé, Pan-Vlax, Amerikai Romani ábécé) közül kiemelkedik egy folyamatosan egyre nagyobb teret nyerő változat, amely a nyomtatott könyve-

¹ A tanulmány a K 129378 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által biztosított támogatás segítségével valósult meg. Ezúton köszönöm Friedl Viktóriának a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. Írásomat a 2021-ben koronavírus-járványban elhunyt Marcel Courthiade emlékének ajánlom.

ket tekintve egyes országokban már-már szinte kizárólagossá vált. Ez a Marcel Courthiade nevéhez fűződő nemzetközi morfofonematikus romani helyesírási rendszer – melynek nevét a továbbiakban rövidítve „CSc” (azaz Courthiade-script) formában használok – több olyan megoldást alkalmaz, amely más rendszerekre nem jellemző. Ezek közül most kizárólag a magánhangzó-jelölést érintő megoldásokat veszem górcső alá.

2. Történelmi előzmények

A cigány nyelv első, ideiglenesnek szánt írásrendszerét, az ún. Pan-Vlax rendszert a Cigány Világbizottság (*Komitia Lumiaiki Romani*) I. Roma Világkongresszusán fogadták el 1971-ben (Arató 2012: 38). Courthiade már az 1980-as évektől kezdve sürgette egy közös, végleges írásmód bevezetését. Erre nem is kellett sokat várni, az előbbi szervezet utódja, az IRU² (*International Romani Union*) szárnyai alatt működő Romani Nyelv Standardizációs Bizottsága (*Komisia vas-i standardizacia e rromane čhibaqiricsc*³) 1990 áprilisában a IV. Romani Világtalálkozó alkalmával egy huszonegy pontból álló határozatot fogadott el, ami rendelkezik egy kifejlesztendő „sztenderd romani nyelv” azon morfofonematikai tulajdonságairól, amelyek érintik az ezzel párhuzamosan létrehozandó helyesírási rendszert is. Ezen túl hangtani sajátosságokat és megkötéseket, valamint bizonyos fejlődési szabályalkotási irányokat és elvi törekvéseket határoz meg. Courthiade egymaga dolgozta ki az ábécét 1984-ben, és többször is megreformálta, az elfogadott határozat pedig már ezzel az írásmóddal készült.

A CSc már az elfogadásakor sem aratott osztatlan sikert, és bár számos követője van, azóta is folyamatos kritika éri. Kínálkozik az alkalom, hogy ezeket a kritikai megjegyzéseket is megvizsgáljam – különösen annak fényében, hogy Magyarországon igen sokan fejezték ki nemtetszésüket tudományos (ld. Tálos 1997) és nem tudományos körökből egyaránt (Choli-Daróczi 1997; Szőcsi 1997; Bari 1999, 2000) –, csakhogy ezek a

² A CSc írásrendszerre többen is a *International Romani Union Standard Alphabet* néven hivatkoznak. Az IRU azonban nyilvános anyagaiban nem használta ezt az ábécét sem most, sem az elmúlt évtizedekben, így véleményem szerint az elnevezés félrevezető.

³ A Courthiade-féle ortográfia segítségével írt adatokat alsó indexbe tett jelöléssel adom meg, pl. *čhavocsc*, minden egyéb nyelvi adatot a CSc-vel való összevethetőség érdekében nemzetközi tudományos átírásban adok meg, a hangsúly és a magánhangzó-hosszúság jelölésével, pl. *šǎvo* ’fiú’.

kritikák részletekbe menően nem foglalkoznak a CSc inherens tulajdonságaival. A téma nemzetközileg is meglepően kevés visszhangot kapott, ismereteim szerint szisztematikus kritikai elemzések nem, mindössze rövidebb bírálatok készültek róla (pl. Friedman 1985, 1995, 1999).

1. táblázat:

A nemzetközi morfofonematikus romani ábécé karakterkészlete

	elsődleges karakterek	helyettesítő karakterek
mássalhangzók	b c é ĉh d f g h x j k kh l m n p ph r rr ś t th v z ź ʒ	3
magánhangzók	a e i o u	
morfográfok	q ɕ θ	8
jésítő magánhangzók	ă ě ĭ ō ŭ	
hangsúlyt jelölő magánhangzók	à è ì ò ù	
középen képzett magánhangzók	ä ë ĩ ö ü	
jelek	- !	

3. A nemzetközi morfofonematikus írásrendszer karakterkészlete

A CSc betűrendszere komplexebb más ábécékhez képest, karakterkészletét több csoportra oszthatjuk (ld. az 1. táblázatot). Az előttes mássalhangzó palatalizációját jelző (jésítő) magánhangzók, a hangsúlyt jelölő magánhangzók, a centralizált (középen képzett) magánhangzók és a morfográfok a hagyományos értelemben vett ábécésorrenden kívül helyezkednek el.

A határozat szerint az elsődleges karakterek mellett két esetben megengedett az ún. helyettesítő karakterek használata, ha valamilyen gyakorlati, tipografikus ok nem teszi lehetővé előbbieik lejegyzését: az IPA karakterei közül átvett ʒ (ezh) a cirill 3 (3э) betűvel, a görögből kölcsönzött θ (θήτα) pedig a δ (nyolcas) számjeggyel helyettesíthető.

A nemzetközi romani írásrendszernek ugyan hivatalosan nem része, de létezik egy negyedik morfográf is (ld. az 1. ábrát), ennek a jelölése még a jelenlegi legfrissebb, 2019 májusában elfogadott 12.1-es Unicode szabványt támogató betűtípusokkal sincs megoldva. Bár hivatalosan ezen morfográf használata csak a Courthiade által szerkesztett *Morri angluni rromane ĉhibăqi evroputni lavustik* [Első cigány nyelvű európai szótár-ram] c. szótárra terjed ki (ld. Courthiade 2009: 9), jellegénél fogva jól illeszkedik a morfográfok sorába.

$$\begin{array}{c} \text{p}^\%[\text{n}] \\ \text{mo}[\text{s}] \end{array}$$

1. ábra: Az „elvont” főnevek szuffixumát jelölő „multidialektális” szimbólum

Ez a graféma az elvont főnevek *-pe(n)*, *-be(n)*, *-mo(s)* stb. szuffixumát vonja össze egy karakterben azzal a céllal, hogy a különböző variációkat egy közös szimbólummal lehessen szerepeltetni, hatóköre azonban két okból is korlátozott. Egyrészt a legelterjedtebb szuffixumok mellett a ritkábban előforduló, de az előzőekkel egyenértékű *-pa*, *-pnas* variánsok nem olvashatók ki a szimbólumból, másrészt ezek a szuffixumok bizonyos szemantikai környezetben többesszámjelet (pl. *-bena*, *-mata* stb.), valamint esetragot (*-mas*, *maten* stb.) is kaphatnak. A *p* és a *b* karakter együttes szerepeltetése külön érdekesség, hiszen a *p* (thorn vagy þorn) teljesen más funkcióban a latin betűs óangol, az óészaki és az izlandi ábécé egyik betűje, de megtalálható volt a középgangol néhány nyelvjárásában is. A középkori Skandináviában is használták, míg szerepét később át nem vette a *th* digráf.

4. A nemzetközi morfofonematikus írásrendszer magánhangzói

A CSc elemzéséhez az IRU által elfogadott határozatot veszem alapul, magyar fordítását azonban nemcsak a romani nyelvű szöveg érthetősége miatt szerepeltetem, hanem annak okán is, hogy a magyar fordítás több esetben különbözik az eredetitől, azt magyarázza, kiegészíti, a homályosságot feloldja, olykor viszont további problémákat generál (ld. Courthiade 2009: 496, 498).

„(4) And-i standardutni čhib isi 5 (pans) vokále: a e i o u, nesave si and-i leksikaqi variácia, ama akaja fenomèna na perel and-i fonètika ja fonològia”.⁴

„A standard nyelvben öt magánhangzó van: a, e, i, o, u, néhányuk lexicális variációt mutat, de ez a jelenség nem a fonetika vagy a fonológia hatáskörébe tartozik.”

⁴ A romani nyelvű írógépelt szövegben a rendelkezések nem lettek sorszámmal ellátva, a magyar és az angol fordítások azonban igen, ezért gyakorlati okokból így hivatkozom rájuk. Az idézeteket változatlan formában adom közre, a nyelvi adatokat nem kurziválom.

A negyedik rendelkezés elsőként használja a *standardutni čhib*_{CSc}, azaz 'szabványosított nyelv' kifejezést, azonban ezt nem definiálja – ne felejtjük el, a határozat címe *I khetani rromani čhib*_{CSc} 'A közös romani nyelv' –, így nem egyértelmű, hogy a két kifejezés ugyanazt, vagy eltérő dolgot jelöl-e. A sztenderd változat repertoárjában megadott öt graféma nem határozza meg pontosan a nyelv magánhangzóit. Jóval célszerűbb lett volna az IPA-jelek alkalmazásával konkrétan megadni a hivatkozott hangokat, hiszen az {a e i o u} betűk különböző hangokat jelölnek különböző nyelvekben, egyes helyesírásokban ugyanaz a graféma számos különböző hangtípus jelölésére szolgálhat.

A romani nyelv sok országban, különféle többségi és kisebbségi nyelvi környezetben élő beszélője a saját nyelvváltozatának használata során jóval több magánhangzót használ, mint az öt betű által sejtetett öt magánhangzó. A CSc alapján a beszélő, aki szeretné elsajátítani a sztenderdet, nem tudja meg, mely öt hangot kellene használnia a *standardutni čhib*_{CSc} alkalmazásakor és melyeket nem.

5. Magánhangzókvantitás

„(20) Nane xarne ta uče vokàle and-i opozicia. Savorre si maškarutne (medium).”

„Rövid és hosszú magánhangzóra épülő ellentét nincs. Minden magánhangzó közepes hosszúságú (medium).”

A szerző részletesebben kifejti a *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* c. szótárban (ld. Courthiade 2009: 474):

„1.1.5. Elvben a rromani magánhangzók esetében a hosszúság nem számít megkülönböztető jegynek, vagyis nem találunk olyan szópárokat, ahol az egyetlen különbség a magánhangzó-kvantitás (...). Ez a fajta opozíció a rromaniban csak kivételes esetekben fordul elő, szigorúan lokális jelleggel, a szabály éppen ezzel ellenkező, vagyis bármely lexémában ejthetők a magánhangzók röviden vagy hosszan, anélkül, hogy ez a jelentést megváltoztatná – ilyenkor pusztán regionális vagy egyéni akcentusról beszélhetünk.”

A magyarországi oláh cigány nyelvjárásokban a magánhangzó-hosszúságra épülő ellentét (tehát $\bar{V} \neq V$) nem elhanyagolható, még akkor sem, ha annak szerepe nem hasonlítható a magyarban betöltött szerepéhez, és a fonematikusságát bizonyító minimális párok száma csekély (ld. a 2. táblázatot, Tólos 2007). A magánhangzó-kvantitást a romaniban eredetileg

nem befolyásolják olyan tényezők, mint pl. hangsúly, előző vagy következő szótag magánhangzójának hosszúsága, ezért az esetek legnagyobb részében nem megjósolható, de ezek az általánosságok sem igazak minden egyes romani dialektusra. A magánhangzó-kvantitás jelölése minden Magyarországon használt romani helyesírásban elmarad (ld. Arató 2012). Ennek hiányában a megfelelő kiejtés pusztán olvasással – hasonlóan pl. a román nyelvhez – nem sajátítható el (Tálos 2010).

A romani nyelvben a magánhangzók hossza területeként változik. Egyes nyelvjárásokban, pl. a balkáni oláhigányban és a dél-balkáni csoportokban nincs különbség hosszú és rövid magánhangzó között, azonban az északi, a centrális, illetve a nem balkáni oláhigány dialektusokban – valószínűleg a magyar nyelvvel való hosszú és folyamatos kapcsolattól nem függetlenül – különbséget tehetünk a magánhangzók hossza között. A magánhangzók hossza időnként ingadozó, ezért egyazon szó többféleképp, rövid, félhosszú és hosszú magánhangzóval is ejthető (Tálos 2007: 3). A hosszú magánhangzók egyik oka a kontrahált ejtés kompenzációja, pl. *Dēl* < *Dēvel* 'Isten', vö. *del* 'ő ad'. Az oláhigány beszélőknél azonban gyakori mind a rövid, mind a félhosszú ejtés, pl. a *Dēl*, vagy a *djēs* 'nap' szóban. A monoftongizálódás során is létrejöhetnek hosszú magánhangzók, pl. /av/ → [ā], pl. dél-centrális *āri* < *avri* 'ki-', walesi romani *džunā* < *džunava* 'tudom' (Matras 2004: 60).

Egyrészt érthető tehát az a sztenderd változatot érintő irányelv, mely eltörölni kívánja a számtalan nyelvváltozatból adódó eltéréseket, azonban érdemes fejben tartani, hogy a világon, ezen belül Magyarországon is számos romani nyelvváltozat létezik, amelyben nemcsak eltérő hosszúságúak lehetnek a magánhangzók, hanem valamilyen mértékű kvantitásbeli oppozíció is megtalálható. Másrészt természetesen szó sincs arról, hogy bármely romani nyelvváltozatban előfordulna – beleértve a CSc által preferált normát – az összes magánhangzó félhosszú ejtése.

2. táblázat: Példák a kvantitásbeli oppozícióra (Tálos 2010: 6 alapján)⁵

$\bar{V}$			V	
<i>le s̄ap̄enca</i>	'a kapákkal'	≠	<i>le sap̄enca</i>	'a kígyókkal'
<i>la k̄ap̄asa</i>	'a pokróccal'	≠	<i>la kap̄asa</i>	'a kapával'
<i>le b̄al̄enca</i>	'a disznókkal'	≠	<i>le bal̄enca</i>	'a hajjal'
<i>le š̄av̄onca</i>	'a sávokkal'	≠	<i>le šav̄onca</i>	'a savakkal'
<i>le b̄uk̄enca</i>	'a májakkal'	≠	<i>le buk̄enca</i>	'a falatokkal'
<i>le ḡad̄a</i>	'a ruha'	≠	<i>le gad̄a</i>	'az ingek'
<i>le ḡer̄esa</i>	'a nyavalyással'	≠	<i>le ger̄esa</i>	'a rühvel'
<i>la z̄or̄atar</i>	'az erőtől'	≠	<i>la zor̄atar</i>	'a hajnaltól'
<i>le č̄or̄esa</i>	'a tolvajjal'	≠	(*) <i>le čor̄esa</i>	'a szegénnyel'
<i>le p̄or̄a</i>	'a farkak'	≠	(*) <i>le por̄a</i>	'a belek'
<i>š̄el̄enca</i>	'kötelekkel'	≠	<i>šel̄enca</i>	'százával'
<i>la k̄uč̄asa</i>	'a pohárral'	≠	(*) <i>la kuč̄asa</i>	'a drágával'
<i>m̄an</i>	'már'	≠	<i>man</i>	'engem'

6. Hangsúlyjelölés

„(19) O str̄eso si general agorutno (oxyton). Odothe kaj nane ago-
rutno, sikavel lesqo than i diakritika “gravis”.”

„A hangsúly többnyire az utolsó szótagra esik (oxyton). Ahol ez nem
így történik, diakritikus jellel, »tompá ékezettel« jelöljük: à, è, stb.”

A hangsúly jelölésére több nyelvben alkalmaznak ékezeteket. Míg a spanyolban éles ékezet jelzi a hangsúly helyét (pl. *jamás* 'soha', *rápido* 'gyors'), addig az olasz nyelvben, ha jelölik a hangsúlyt, általában tompa ékezetet használnak (pl. *città* 'város', *Mosè* 'Mózes'). A hangsúlynak megkülönböztető szerepe is van egyes esetekben, így minimális párokat is felállíthatunk, pl. olasz *pero* 'körtefa' és *però* 'de', spanyol *papá* / olasz *papà* 'apa' és *papa* 'pápa; krumpli'. A bolgárban szintén általános a tompa ékezet használata az *a*, *ъ*, *o*, *y*, *e*, *u* betűkön a hangsúly jelölésére, de ez elsősorban gyerekkönyvekben és nyelvtankönyvekben használatos, illetve az olaszhoz hasonlóan, megkülönböztető szerepben, pl. *nàpa* 'gőz, pára' és *napà* 'pénz, érme', *вълна* 'gyapjú' és *вълнà* 'hullám'. A bolgárhoz hasonlóan járnak el az ukránban, a ruszinban, a belaruszban és az oroszban, illetve a hangsúly további értelem-megkülönböztető szerepe-

⁵ A *le čoresa*, *le porà* csak abban az esetben mondható, ha nincs *r* – *ř* oppozíció az adott nyelvváltozatban. A *la kučasa* alak rendkívül ritka, leggyakrabban *la kučunasa* forma használatos.

pével találkozunk a francia, norvég és romans nyelvekben is. A CSc megoldása tehát valójában az Európa-szerte alkalmazott ortográfiák egyik fontos megoldásának adaptációja, a mögöttes elvet pedig így fogalmazhatnánk meg: a hangsúly jelöletlen a megjósolható esetekben, az eltéréseket tompa ékezet jelöli.

A helyzet a romani terén azonban sokkal összetettebb. A hangsúly bármely szótagra eshet, helye (a legtöbb nyelvjárásban) nem függ a magánhangzó-hosszúságtól, egyes szabályok pedig elmozdíthatják a helyéről. Nézzünk meg néhány szót – az egyszerűség kedvéért csak háromszótagúakat –, hogy megvizsgáljuk a hangsúly helyét:

a) oxyton (hangsúly az ultimán, azaz az utolsó szótagon): *ćirikljì* 'madár', *kamipè* 'szerelem, szeretet', *dudulìn* 'eperfa, szederfa', *angrustjì* 'gyűrű' stb.

b) paroxyton (hangsúly a penultimán, azaz az utolsó előtti – jelen esetben középső – szótagon): *mizmèri* 'dél', *murmùnci* 'temető' (< román *mormânti* pl < *mormânt* sg), *rablòvo* 'rabló', *sastjări* 'gyógyító, orvos', *řobija* 'rabság, börtön', *vonàto* 'vonat' stb.

c) proparoxyton (hangsúly az antepenultimán, azaz az utolsó előtti megelőző – jelen esetben első – szótagon): *kàjgodi* 'mindenhol, mindenhová', *tèmlica* 'tömléc, börtön' (< román *tèmnîța*), *vàrisar/vàresar* 'valahogyan' stb.

Mint az a példákon is látszik, a hangsúly helye nem kötött, ráadásul számos esetben az is befolyásolja, hogy az átadó nyelvben melyik szótagra esett a hangsúly, így pl. *kòkalo* 'csont' (< görög *kókalo*), *nùvero* 'felhő' (< román *nùvăr*),⁶ *pètalo* 'patkó' (< görög *πέταλο*), *àndjelo* 'angyal' (< görög *ἄγγελος*) stb., de *destò* 'nyél, markolat, foglalat' (< perzsa *dāste* < kl. perzsa *dasta*), ahogy az is, hogy az átadó nyelvben a szó stabil vagy mobil akcentusparadigmájú-e. Tehát azokban a szavakban, melyek kontrasztív hangsúllyal rendelkező nyelvből származnak, a romani megőrzi a hangsúlyt (hacsak nincs különösebb oka arra, hogy megváltoztassa), míg ahol a hangsúly automatikus – a térségben csak a cseh, szlovák és a magyar ilyen – ott a romani a késői, felszínhez közeli szabállyal adja meg annak jelöletlen helyét.⁷

⁶ A magyarországi beszélők egy része ezeket a 'σσο szerkezetű szavakat újabban *-ura* ~ *-uri* többesszámmal látja el, pl. **nùverura*.

⁷ Tálos Endre szóbeli közlése.

Egyelőre nincsenek tudományos igényű statisztikák, melyek alapján megmondhatnánk, hogy a stabil és a mobil szóképzésben hány százalékból esik a hangsúly az utolsó szótagra – az ingadozásról nem is beszélve –, mindenesetre az a kijelentés, hogy a hangsúly többnyire az utolsó szótagra esik, csak az ind eredetű stabil szókincsre lehet igaz, hiszen ma már a környezeti nyelvekből kölcsönzött, mássalhangzóra végződő szavak hangsúlytalan magánhangzó-végződést kapnak a cigányban. A stabil szókincs pedig nemcsak, hogy töredékét képezi a romani nyelv lexikai elemeinek, hanem a részaránya is gyorsan és folyamatosan csökken a mobil (bolgár, román, magyar, szlovák stb. eredetű) szókincs javára.

A határozat nem tisztázza, hogy azokban az esetekben, mikor a szó hangsúlya elmozdul, a CSc használata során az ékezet is követi-e, pl. *rakloc_{CSc}* 'nem cigány fiú', *gav_{CSc}* 'falú', de **raklêçac_{CSc}* 'fiúval', **gavên-θar_{CSc}* 'falvaktól'. A várakozásokkal ellentétben nem kell követnie, ugyanis a Courthiade által szerkesztett *Morri angluni rromane çhibăqi evroputni lavustik* gyakorlata az, hogy a szavak szótári alakját kell alapul venni és nem a ragozottat, ezért a helyes alak *raklêçac_{CSc}* és *gavênθar_{CSc}*. Ez a megoldás azonban többletterhet ró a felhasználóra, hiszen írás közben a szó ragozott alakjának használata mellett az éppen nem alkalmazott nominatívuszi hangsúlyviszonyokat is fejben kell tartania. Ami ennél is nagyobb probléma, hogy a hangsúlyjelölésnek a ragozás során történő lehetséges kontrasztív funkciója ezzel elvész, pl. *Žuža* Voc 'Zsuzsa!' ↔ *e Žuža* Nom 'Zsuzsa' ↔ *la Žužà* 'Zsuzsát', de mint látható, a kontrasztáló alakok környezete egyébként is feleslegessé teszi a hangsúly jelölését.

Felmerül azonban egy elméleti probléma is: kérdéses, hogy a romani helyesírásban egyáltalán szükség van-e a hangsúly jelölésére, ha az írásrendszer komplexitását növeli, de gyakorlati haszna nemigen mutatkozik. Ezt támasztja alá, hogy a gyakorlati (tehát nem a tudományos, elsősorban a nyelvészetben használt) írásmódok nem jelölik a hangsúlyt, amely szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a beszélők részéről ilyen igény nem fogalmazódott meg.

7. Palatalizáció

„(8) I prejitizàcia sikavel pes e çirikleça ”.”

„A prejitizációt (előjésítést) a ˘ jel (çiriklo) jelöli.”

A CSc egyik alapvető újítása az úgynevezett „előjésítő”, más néven „prejotizációs” magánhangzók bevezetése. Ezt részletesen magyarázza a szótár (ld. Courthiade 2009: 475):

„1.2.6. (...) Ezek a fonémák némiképp módosítják egyes előttük álló mássalhangzó, nevezetesen a t, d, n, l ejtését. A magyar fülnek ez nem okoz problémát, azt mondhatjuk, hogy a tă, tĕ, tĭ, tŏ, tŭ ejtése tyá, tyé, tyi, tyo, tyu. Ugyanez mondható el a dă, dĕ, dĭ, dŏ, dŭ, valamint a nă, nĕ, nĭ, nŏ, nŭ fonémakapcsolatokról, amelyeknek ejtése rendre gyá, gyé, gyi, gyo, gyu, illetve nyá, nyé, nyi, nyo, nyu. Igaz ez a j-sítő magánhangzó előtt álló l-re is, amelynek kiejtése lehet lyá, lyé, lyi, lyo, lyu, vagy ljá, ljé, lji, ljo, lju, ezek tehát szabad ejtési variánsok.”⁸

A prejotizációs jelhez hasonló megoldások ma már csak elvétve jellemzik az európai nyelvek helyesírásait, ez alól kivétel a cseh ě, mely az egykori palatalizáló [jɛ] fonéma maradványa, így a [jɛ, ɛɛ, jɛ] írásmódja *dě, tĕ, ně* (vö. szlovák *d'e, t'e, ňe*), a [bjɛ, pjɛ, vjɛ, fjɛ] írásmódja pedig *bě, pě, vě, fě* (vö. szlovák *bje, pje, vje, fje*). A CSc ortográfia ezen eleme tehát nem egyedülálló, de nem is túl gyakori szokást igyekszik meghonosítani a romaniban, amelynek alkalmazása a palatalizációt tekintve négy esetben ütközik nehézségekbe.

Az egyik, meglehetősen gyakori eset, ha a beszélő nyelvváltozatára nem jellemző a palatalizáció. Ebben az esetben minden nehézség nélkül el tudja olvasni az írásmódot palatalizáció nélkül, pl. *butĭ*_{CSc} [bu'ti] 'munka', *vorbĭndām*_{CSc} [vorbin'dam] 'beszéltünk'. Fordítva azonban nem működik; helyes szöveget csak akkor fog tudni előállítani, ha az összes szó sztenderd írásmódját megtanulja, hiszen a saját nyelvváltozatának birtokában nem tudhatja, hogy más nyelvjárásokban melyik hang palatalizált, és melyik nem. A CSc-t használó szótárakban a szavak nagy részében hiányzik a palatalizáció jelölése, pl. **du(l)mut*_{CSc} 'régen', **postĭn*_{CSc} 'prém', **bengalo*_{CSc} 'ravasz' alakok szerepelnek a várt *dŭ(l)mut*_{CSc}, *postĭn*_{CSc}, *bengălo*_{CSc} formák helyett (vö. Courthiade 2009).

Egy másik – szintén gyakori – eset, amikor a palatalizált mássalhangzót követő magánhangzó a hangsúlyos, ezért a prejotizáció és a hangsúly

⁸ Újra kiemelném, hogy a leírásban szerencsésebb lett volna az IPA jelekkel történő hangleírás, ráadásul az eredeti, Szegő László-féle írásmódban a *j* hang jele és a palatálisok légyságjele is épp *y* volt (Szegő 1983), ami a gyakorlatban egyáltalán nem lelt követőkre Magyarországon (lásd Arató 2012: 38).

jelölése egybeesne, pl. *lindra* ~ *ljindra/ljindri* 'álm', *luma* ~ *ljuma* 'világ' stb. Csak elméletileg jelenthetne megoldást a tudományos írásmódból átvett módszer, a két ékezet egymás fölé operálása: **lũma*_{CSc}, a gyakorlatban ez kivitelezhetetlen, és a határozat sem rendelkezik ilyesmiről. Másik megoldást az jelenthetne, hogy ezekben az esetekben csak a prejotizációt jelölnénk, a hangsúly jelölése elmaradna. De ez újabb problémát generálna, hiszen a jelöletlen hangsúly a CSc szabályai alapján az utolsó szótagra esik. Ebből adódóan ezt a megoldást a határozat is elveti:

„(3) Jekh grafema ja diakritika šaj te ovel la numaj jekh fũnkcia.”

„Egy graféma és diakritikus jel csak egy funkciót tölthet be.”

A határozat és a szótár nem javasol megoldást, azonban a *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* gyakorlata alapján azt figyelhetjük meg, hogy a hangsúly jelölése mindig elsőbbséget élvez az előjésítéssel szemben, ugyanis a *lindra*_{CSc}, *lũm[i]*_{CSc} alakok szerepelnek a szótárban. Ez a megoldás természetesen a palatalizáció jelölési szabályainak megsértésével jár. Tanulságos, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a CSc-t használó szerzők köre hogyan (nem) tudta megoldani a (logikailag lehetetlen) feladatot (ld. a 3. táblázatot):

3. táblázat:

A 'világ' szó írásmódja különböző, CSc-t használó forrásokban

CSc	Forrás
<i>lũm[i]</i> _a	Courthiade 2009: 229
<i>lũmă</i>	Sarău 2000: 126
<i>lum(i)</i> _a	Koptová 2011: 733
<i>lumija</i>	Haliti 2011
<i>lũmja</i>	Yusuke 2018: 139

A *lum(i)*_{CSc} esetében a hangsúly és a prejotizáció jelölése is elmarad, a *lũmja*_{CSc} alakban a hangsúly helyesen szerepel az első szótagon, de az első magánhangzó prejotizációja hiányzik a már tárgyalt okok miatt. Érdekesebb azonban, hogy a szótagzáró magánhangzót is palatalizálva használja, de nem a CSc szabályainak megfelelően. A *lumija*_{CSc} használata esetén felmerül, hogy a szerző tudatosan különböztette meg a VjV helyzetet a C_[+glide] helyzettől, de erről nincs szó, más szavak írásmódja alapján a szerző egyszerűen megfeleltetett a prejotizációs magánhangzók

használatáról. A *lùmă*_{CSc} alakban nincs prejotizáció az első magánhangzón, a többi funkció azonban rendben lenne.

Ezekből a példákból, véleményem szerint, három dologra következtethetünk:

(1) Az idézett szó annak ellenére szerepelt az idézett öt forrásban öt-féleképp, hogy az írásrendszer célja épp az, hogy az ilyen és ezekhez hasonló különbségeket elfedje, sőt, a szerzők minden bizonnyal úgy gondolták, az általuk használt forma megegyezik a többiekével, azaz a „közös” és „egységes” írásmódot alkalmazzák.

(2) Nemhogy a nyelvhasználók széles köre, de még a képzett szakemberek sem tudják a CSc-t „helyesen” használni, mert szabályai rendre ellentmondanak egymásnak, ezért a helyes használata lehetetlen.

(3) A nyelvhasználó tudása és memóriája véges, ezért nem állhat módjában, hogy az összes dialektális variáció lehetőségét ismerje, mindezek fejben tartása pedig kivitelezhetetlen.

(4) A **lùm[i]*_{aCSc}, **lum(i)*_{aCSc}, **lùmja*_{CSc} *lùmă*_{CSc}, *lumija*_{CSc} alakok a CSc szabályai szerint mind hibásak, hiszen az {u} és az {a} grafémáknak is prejotizációs magánhangzóknak kellene lenniük, azonban a **lùmă*_{CSc} írásmód egyrészt nem tenné lehetővé a hangsúlyjelölést, másrészt figyelmen kívül hagyná azt a tényt, hogy a szó diftongussal is ejthető, amit a **lùm[i]*_{aCSc}, **lum(i)*_{aCSc} alakok is sugallnak. A CSc szabályai alapján a legmegfelelőbb alak a **lùm(i)ă*_{CSc} lenne, mely „csak” a hangsúlyjelölés rendelkezéseit sérti meg – mindezek azonban kellően rámutatnak a rendszer használhatatlanságára és az írásképp egyébként rendkívül zavaró mivoltára egyaránt.

A harmadik nehézséget az okozza, hogy bár léteznek olyan romani nyelvjárások, amelyekben a palatalizált hangok csak magánhangzó előtt fordulhatnak elő, a magyarországi nyelvváltozatok döntő többségükben nem tartoznak ezek közé. Épp a legelterjedtebb magyarországi lovári, cerhári, csurári stb. nyelvváltozatot beszélők használnak olyan szavakat, mint *papinj* 'liba', *phenj* 'lánytestvér', *pittj* 'csepp', *hodj* 'hogy' stb. Mivel ezekben az esetekben a palatalizált mássalhangzókat nem követi magánhangzó, amin a prejotizációt jelölni lehetne, a palatalizált mássalhangzóra végződő szavaknak írása lehetetlenné válik, amennyiben a nyelvhasználó szeretne megfelelni a CSc szabályainak.

A negyedik gondot azok a szavak generálják, amik az átadó nyelvben is tartalmaznak palatalizációt, és ezt a romani is megtartotta, pl. *batü-vo*_{CSc} (< magyar *batyu*), *vităzo*_{CSc} 'vitéz' (< román *viteáz*), *năm*_{CSc} 'rokon' (< román *neam*) stb. Ebből ugyanis az következne, hogy azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben nem jellemző a palatalizáció, ezeket depalatalizáltan, *[batuvo], *[vitazo], *[nam] alakban ejtenék, de a valószínűségben ezek nem lehetséges kimenetek. Az első két szó esetében felmerül egyébként a prejotizáció és a hangsúly korábban már tárgyalt egymás mellé kerülése is. A szótár magyarázata ekképp folytatódik (Courthiade 2009: 475):

„1.2.6. (...) Megjegyzendő, hogy Magyarország majdnem minden régiójában a dorzális hangok: a k, a g, és a kh {ty}-vé, {gy}-vé és {tyh}-vá változik az inflexszel rendelkező magánhangzó előtt (ă, ö etc.) pl. *šukărel* 'szárít' {suklyarel}, vagy {sutyarel}, (...) *makhă* 'legyek' {makhya}, vagy {matyha}:

kă, kě, kî, kô, kû: tyá, tyé, tyi, tyo, tyu vagy kyá, kyé, kyi, kyo, kyu
gă, gě, gî, gô, gû: gyá, gyé, gyi, gyo, gyu vagy dyá, dyé, dyi, dyo, dyu
khă, khě, khî, khô, khû: thyá, thyé, thyi, thyo, thyu vagy, khyá, khyé, khyi, khyo, khyu”

A megfogalmazás nem elég pontos, ugyanis a jelenség a dorzális hangok egy részére igaz (/k/, /g/, /k^h/), de nem minden dorzális hangra; nem véletlenül maradt ki a sorból az /x/ veláris frikatíva. A 'legyek' jelentésű szó írásmódja Magyarországon az oláh cigány dialektusokban *măcă*, a kimenet tehát nem csak a felsoroltak közül lehetséges. Egyes dorzális hangok valóban megváltoznak, azonban a dunántúli lovári beszélők között az inflexszel nem rendelkező magánhangzó előtt is megváltozhatnak, pl. *bițjinêl* < *bikinêl* 'elad', *tjiravêl* < *kiravêl* 'főz', de ezek a CSc helyesírás szerint *bikinel*_{CSc}, *kiravel*_{CSc} alakban írandók.

8. Centralizált magánhangzók

„(5) And-i standardutni čhib nane centrisarde vokăle. Araklôn numaj and-e tēkste dialektenqe karatereča. Atōska sikaven pe duje viramen-çar: “ (ă sar rumănikane â thaj ô ta ü sar and-i germanikani čhib).”

„A standard nyelvben nincsenek középen képzett magánhangzók. Csak egyes nyelvjárások szövegeiben találhatók meg, ezt két ponttal (umlauttal) lehet jelölni: ä (mint a román â, az orosz ъ, a lengyel y, a

török *ı* stb.), *ë* (mint a román *ă*, a bolgár *ѣ*, az albán *ë* stb.), valamint *ö* és *ü*, a német (vagy magyar) nyelvhez hasonlóan.”

A határozat tehát annak ellenére trémával jelöli a centralizált magánhangzókat (*ä, ë, ĩ, ö, ü*) az írásrendszerben, hogy azok a sztenderd változatban nem léteznek. Példákat is felhoz, azonban egy közülük nem egészen illik a sorba: a magyar *ö* /*ø*/ előtt képzett kerekített magánhangzó. A centralizált magánhangzók jelölésének szükségességét a szótár függeléke így magyarázza (ld. Courthiade 2009: 475):

„1.2.7. Használatos az *ĩ* és az *ë* betű is, különösen a román eredetű szavakban. A román [â] szerint ejtendő, és azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben standard [i]-t ejtenek, ez pedig azt mutatja, hogy a *k* és a *g* nem változik {*ty*}-vé és {*gy*}-vé előtte, hanem {*k*} és {*g*} marad, például: *kĩnzal* 'elzsibbad' [*kĩnzal*] vagy [*kinzal*], nem pedig {*tyĩnzál*}, *kĩmpo* 'föld (terület)' *kĩmpo* vagy *kimpo*, nem pedig {*tyimpo*} vagy *gĩndinel* 'gondolkodik' [*gĩndinel*] vagy [*gindil*], nem pedig [*gyindil*].”

Ez a megoldás is számos kérdést hagy megválaszolatlanul. Az bizonyos, hogy a romani nyelv több nyelvjárásában /*i*/ > /*i*/ hangváltozás következett be, pl. román *a gândi* 'gondolni' > romani *gĩndil* 'gondol' > *gindil*. Ezekben az esetekben a /*k*/ és a /*g*/ hang etimologikus okokból nem palatalizálódhat – ezt azonban a helyesírás a korábbi rendelkezések alapján sem engedte volna meg, hiszen ahhoz jésítő magánhangzót kellett volna használni, azaz **gĩndil*_{CSe}, **kĩmpo*_{CSe}, **kĩnzal*_{CSe} stb.

A helyzetet bonyolítja, hogy a román /*i*/ kimenete a romani egyes nyelvjárásaiban az /*i*/ mellett /*a*/, /*e*/, /*o*/, /*u*/ is lehet, pl. *randunika* '(füst)fecske' (< román *rândunică*), *hertija* 'papír' (< román *hârtie*), *dòlma* 'part' (< román *dălmă* 'mezsgye'), *vùna* 'ér' (< román *vână*). Ha megnézzünk néhány olyan példát, amelyeknél a kimenet /*i*/, vagy /*u*/, azt látjuk, hogy a centralizált magánhangzók jelöltsége vagy jelöletlensége nem egységes a szótárban (l. a 4. táblázatot). Egyes szavakban jelölt a centralizált ejtés lehetősége (*rrima*_{CSe}, *stĩngo*_{CSe}), más szavaknál jelöletlenül marad, és ez nem függ hangváltozás kimenetétől.

4. táblázat:

Példák a centralizált magánhangzók jelölésére a CSc írásrendszerben

hangváltozás	CSc	tudományos átírás	román forrás	
i > i	<i>rrima</i>	<i>rìma</i>	<i>râmă</i>	'gilisza'
	<i>cincàri</i>	<i>cincàri</i>	<i>țânțar</i>	'szúnyog'
	<i>rito</i>	<i>řito ~ rìto</i>	<i>rât</i>	'rét'
i > u	<i>sțingo</i>	<i>stùngo</i>	<i>stâng</i>	'bal'
	<i>sùnto</i>	<i>s(v)ùnto</i>	<i>sfânt</i>	'szent'
	<i>mùca</i>	<i>mùca</i>	<i>mățã</i>	'macska'

A centralizált magánhangzók jelölésének módja ezen felül ugyanazt a problémát is felveti, amit a palatalizáció- és a hangsúlyjelölés egymás mellé kerülése esetében már láttunk, pl. *gìndo* 'gond' (< román *gând*). A két ékezet egymás fölött a gyakorlati életben nem praktikus: **gìndo*_{CSc}, itt újra megoldás lehetne csak a centralizált magánhangzót jelölni, a hangsúly jelölésének elhagyása mellett. Mivel azonban a 3. szabály tiltja, hogy egy ékezetnek egynél több funkciója legyen, így ez ebben az esetben sincs megengedve. A hangsúly jelöletlensége pedig azt eredményezné, hogy a hangsúly az ultimán van, ami viszont szintén hibás kimenetet eredményezne. A *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* gyakorlatában a középen képzett magánhangzó jelölése mindig elsőbbséget élvez a hangsúllyal szemben, így a *gìndo*_{CSc} alak szerepel a szótárban. A jelöltség fontossági sorrendje tehát a következőképp írható fel:

1. centralizált magánhangzó; 2. hangsúly; 3. palatalizáció

Érthető a határozatot képviselők azon célkitűzése, hogy a sztenderdizált nyelvváltozat lehetőleg ne tartalmazzon olyan elemeket, amelyeket kizárólag egy szűk réteg ismer, illetve használ. Ha azonban a magyar fordítás kiegészítéseként szereplő (pontosabban a romani változatból hiányzó) példaként hozott nyelvek (román, bolgár, albán stb.) centralizált magánhangzóit megnézzük, láthatjuk, hogy nem arról van szó, hogy kevesen ismerik és használnák ezeket a hangokat, hiszen jelenleg Romániában, Oroszországban, Lengyelországban, Bulgáriában, valamint Magyarországon és Németországban él megközelítőleg a világ cigány népességének a fele, így arról semmiképp nincs szó, hogy a középen képzett magánhangzókat csak egy marginális kisebbség használná.

9. A nemzetközi morfofonematikus romani írásmód hatóköre

Az előző fejezetekben vázolt kérdések egy összetettebb problémára is felhívják a figyelmet. A határozat nem konkretizálja, hogy meghozatalakor pontosan mi volt a döntéshozók szándéka, azaz ad-e módot a dialektális sokféleség megtartására és megjelenítésére ez az írásmód, vagy redukálja azt, és ha igen, milyen mértékben. Ezzel kapcsolatban több, egymásnak ellentmondó álláspont is érezhető az elmúlt évtizedek során mind írásban, mind a romani nyelvről szóló különböző diskurzusokban. Ezekből körülbelül négy fő irányvonal körvonalazódik a közösségek nyelvhasználatába való beavatkozás tekintetében a „lazábbtól” a „szigorúbbig”:

- a) a határozat szerint a nemzetközi romani ortográfia összekötő kapocsként funkcionálhat a különböző írásrendszereket használók számára akkor, mikor ennek a kommunikáló felek szükségét érzik, de egyebet a határozat nem érint;
- b) szükség lenne megteremteni a sztenderdizált romanit, annak ábécéjét, nyelvtanát, helyesírási szabályait és szókészletét, tehát egy olyan nyelvjárások feletti nyelvet, amely több meglévő dialektusból táplálkozva nemzetközi összekötő nyelvváltozatként funkcionálhat a nemzetközi cigányság számára, de sem a lokális beszélt, sem a lokális írott nyelvi hagyományokat nem érintenék ezek a célkitűzések;
- c) a sztenderdizált romani ábécé, nyelvtan, helyesírás és szókészlet szükségessége mellett minden (nem sztenderd) romani dialektust is csak a sztenderd ábécével (CSc) kellene írni, azonban a beszélt (intra-dialektális) nyelvi hagyományokat a határozat aktívan nem kívánja befolyásolni, hiszen a cél az interdialektális kommunikációban észlelhető írásbeli különbségek elfedése;
- d) nemcsak, hogy szükség lenne megteremteni a sztenderdizált romanit, annak ábécéjét, nyelvtanát, helyesírását és szókészletét, hanem az egyes dialektusok írásbeli és szóbeli kommunikációját is a sztenderdhez kellene igazítani, meg kellene teremteni a sztenderdizált romani nyelv különböző nyelvi szintjeit. Minden egyéb romani nyelvváltozat is kizárólagosan a közös írásmóddal lenne írandó.

A tapasztalat az – noha erre, mint említettem, főképp Magyarországon nem érkezett megfelelő mennyiségű és minőségű írásos vélemény, leszámítva a 2. fejezetben idézett negatív reakciókat –, hogy ma Magyarországon számos konferencián, műhelybeszélgetésen is az „a” forgatókönyvet támogatják a nyelvet beszélő értelmiségiek, és úgy gondolják, hogy az elfogadott határozat ezt az irányt képviseli. Ennek is tudható be, hogy általában nemcsak, hogy nem támogatják a CSc magyarországi használatát, hanem úgy vélik, minden olyan kérdéssel és problémával, amely a CSc-t érinti, felesleges behatóbban foglalkozni.

A határozat 5. pontja azonban épp a CSc alkalmazását tárgyalja nem sztenderd nyelvváltozatban írt szövegekre, így az IRU és az aláírók a különböző országok nevében valójában a „c”, vagy a „d” forgatókönyvet támogatták. Utóbbit, azaz a „d” forgatókönyvet látszik bizonyítani többek között Andrzej B. Lewkowicz az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történeti, Nyelvészeti és Kulturális Konferencián tartott előadása is (Lewkowicz 1994), aki maga is a Romani Nyelv Standardizációs Bizottságának tagja, a huszonegy pont egyik aláírója. A „d” forgatókönyvet látjuk megvalósulni az elmúlt években megjelent romani nyelvű kiadványokban is, melyek helyi dialektusban íródtak, de nyelvtanuk és lexikai anyaguk gyakran vegyült a sztenderd nyelvváltozattal, írásmódjuk pedig a CSc-t követte (l. Sarău 2000a, 2000b; Paćaku 2004; Rézműves 2006; González – Ortega 2011; Haliti 2011; Haliti et al. 2012; Koptová – Koptová 2011; Yusuke 2018). Egyik mű ortográfiát érintő választása sem a véletlen műve, ugyanis valamilyen mértékben és különböző (szerkesztői, lektori vagy mentori) minőségben Marcel Courthiade mindegyik kiadvány készítésében aktívan közreműködött.

10. Összegzés

A nemzetközi morfofonematikus romani írásmód olyan többé-kevésbé ismert megoldásokat igyekszik a romani nyelvre adaptálni, amelyek más nyelvekben régi hagyományt képviselnek, legitimitásukat akár több évszázados folyamatos használat garantálja. A romani nyelvben való alkalmazhatóságuk azonban kutatásom alapján megkérdőjelezendő, hiszen nehézkesnek vagy feleslegeseknek tűnnek. A szakemberek és a nyelvhasználók egybehangzó véleménye szerint a „helyettesítő karakterek” és a „morfográfok” használata olyasmi, aminek nemigen lenne keresnivalója egy gyakorlati helyesírásban, miközben az CSc írásképe egybehangzó állítások szerint is zavaró. A hangsúlyjelölés következetlen rendszere

nem praktikus, felesleges terhet ró a nyelvhasználóra, miközben előnyei nem mutatkoznak meg. A palatalizációt jelölő gyakorlat több olyan nehézséggel jár, melyek újabb és újabb problémákat generálnak, ráadásul ezek között olyanokat is találunk, amelyek a rendszer hibájának tekinthetők, és nincs rájuk megoldás. A centralizált magánhangzók jelölése pedig nemcsak további gyakorlati nehézségeket okoz, de olyan elméleti kérdéseket is felvet, melyek a vizsgált ortográfiai rendszer hatókörét feszegetik. Bár a nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia használatát Magyarország és Ausztria mindeddig visszautasította, amennyiben tovább növekszik azon személyek és csoportok száma, akik minden nyelvváltozatra ezt az írásrendszert kívánják alkalmazni, hibáinak orvoslása jóval sürgetőbbé válik.

Irodalom

- Arató Mátyás (2012), A romani nyelv helyesírásának fejlődése és sztenderdizációs problémái. In: Trendl Fanni – Cserti Csapó Tibor (szerk.), Romológia „akkor és most” – romológusok első szakmai konferenciája. Gypsy Studies – Konferenciák 28. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 32–44.
- Bari Károly (1999), Cigány folklór – Magyarország, Románia. Gypsy folklore – Hungary, Romania (10 CD + Kísérőfüzet). Magánkiadás, Budapest.
- Bari Károly (2000), Cigány folklór II. Amaro Drom 2000/8.
- Courthiade, Marcel (2009), Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik. Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ – Romano Kher, Budapest.
- Choli-Daróczi József (1997), Üzenet. Amaro Drom 1997/10.
- Friedman, Victor A. (1985), Problems in the codification of a Standard Romani literary language. In: Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings. Gypsy Lore Society, North American Chapter, New York. 56–75.
- Friedman, Victor A. (1995), Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Yaron (ed.), Romani in contact. The history, structure and sociology of a language. John Benjamins, Amsterdam. 177–189.
- Friedman, Victor A. (1999), The Romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives. Acta Linguistica 46/3–4: 317–339.
- González, Nicolás Jiménez – Cañadas Ortega, Araceli (2011), Sar San? ¿Cómo estas? Rromani čhibăqo kûrso. Fundación Instituto de Cultura Gitana, Madrid.
- Haliti, Bajram (2011), Srpsko–romski rečnik – sa gramatikom i pravopisnim savetnikom. Prometej, Novi Sad.

- Haliti, Bajram – Jurič, Petra – Nikolovski, Gjoko – Đonlić, Hazemina (2012), Slovensko–romski slovar. Slovenikano–Rromano alavari. Frekvenca, socialno-kulturno združenje nemirnih in aktovnih, Maribor.
- Koptová, Anna – Koptová, Martina (2011), Slovensko–rómsky, rómsko–slovenský slovník. LAGARTO s. r. o., Košice.
- Lewkowicz, Andrzej B. (1994), Obstacles in language communication among Gypsies (Roms) and perspective of the development of the Gypsy (Romani) language. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.), Cigány néprajzi tanulmányok 2. – Studies in Roma (Gypsy) ethnography. Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 212–217.
- Matras, Yaron (2004), Romani: a linguistic introduction. Cambridge University Press, Cambridge.
- Paćaku, Kujtim (2004, Lavustikorri. Bro-Ngo „Iniciativa 6”, Prizren.
- Rézműves Melinda (2006), O ćorro rrom taj o borzo. Rromane paramici. Cigány mesék. Cigány Ház – Romano Kher, Fővárosi Önkormányzat, Budapest.
- Sarău, Gheorghe (2000a), Limba romani. Editură didactică și pedagogică, București.
- Sarău, Gheorghe (2000b), Dicționar rrom–român. Dikcionaro rromano–rumunikano. Dacia, Cluj-Napoca.
- Sumi, Yusuke (角 悠介) (2018), ニューエクスプレス ロマ(ジプシー)語 (New express Roma (Gypsy) language. Hakukuisha, Tokyo.
- Szegő László (szerk.) (1983), Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak? Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Szőcsi Anna (1997), Tudnak-e cigányul a magyarországi cigány fordítók? Amaro Drom 1997/11: 20.
- Tálos Endre (1997), Nem az írás teszi a nyelvet. Szerény észrevételek a cigány írástervezetekkel kapcsolatban. Amaro Drom 1997/10: 23–24.
- Tálos Endre (2007), A magánhangzóhosszúság szerepe a cigány fonológiai rendszerében. [Kézirat.]
- Tálos Endre (2010), Recenzió Papp János: Sityu romanes! c. könyvéről. [Kézirat.]

Fodor István¹

1943. szeptember 8. – 2021. április 3.

A délvidéki Zentán indult az élete, és Budapesten hunyt ki 78. életévében. Sokan ismertük és szerettük mind a teljes magyar hazában, mind külföldön. Azon ritka emberek egyike volt, akik számára a szakmai munka egyúttal kedvtelésből űzött foglalkozás is volt. Remek beszélgető-partnerként, kitűnő adomázóként ismertem meg, akinek rengeteg élményt sikerült fölhalmoznia sok utazása, számtalan ásatása, politikai hírességeknek múzeumbeli kalauzolgatása és a bürokratákkal való hadakozásai során, amelyekről igen ízesen tudott beszámolni, különösen olyankor, amikor sikerült pár órán át finom borok társaságában tájékoztatnunk egymást magán- és szakmai világunk eseményeiről és rejtelméről. Ezért is érezhetjük sokan úgy, hogy olyan embert, kollégát, barátot veszítettünk el, akinek a hiánya nagyon fájdalmas.

Nyelvészként nem vagyok hivatott arra, hogy hitelesen nyilatkozzam szakmai tevékenységéről, bár igyekszem megkísérelni, hogy méltassam tudományos működését, de leginkább talán csak a kollégáról, a barátról, az emberről szólhatok.

Nyelvészeti érdeklődése is volt, mesélte, hogy tanult törököt és turkológiát az egyetemen, érezhetően rendelkezett uralisztikai ismeretekkel is. Szoros kapcsolat fűzte Hajdú Péterhez, aki meglehetősen sokat foglalkozott őstörténeti kérdésekkel is, így voltak közös szakmai problémáik is. Fodor nézetei komolyan befolyásolták Hajdút abban, ahogy kijelölte az uráli nyelvcsalád őshazájának határait az Urál két oldalán.

1962-ben magyar állami ösztöndíjjal a moszkvai Lomonoszov Egyetemen történelmet és régészetet tanult, leginkább a szkíta, a szarmata és a hun kori emlékek kötötték le a figyelmét. Ezeken kívül foglalkozott a finnugor népek és a volgai bolgárok hagyatékával is. Három évig turkológiát hallgatott Moszkvában a Keleti Nyelvek Intézetében. A régészetet tehát Moszkvában tanulta, ahol igen sok oroszországi szakemberrel ke-

¹ Fodor István gyermekei, Fodor Ilona és Fodor László segítségemre voltak ezen búcsú megírásakor, amit ezúton is köszönök.

rült kapcsolatba, sokszor részt vett azok ásatásain is, tehát közvetlen tapasztalatai voltak a Szovjetunióban és Oroszországban végzett kutatómunkáról. Még életének utolsó éveiben is rendszeresen meghívták konferenciákra az ottani szakemberek, és mindig örömmel utazott oda, sok ottani kollégát barátként aposztrofált.

Életének ez a szakasza alapozta meg magas színvonalú orosz tudását, de jó néhány más nyelvet is kitűnően ismert és használt. Hangsúlyozta, hogy idegen nyelvek alapos ismerete nélkül nem végezhető komoly tudományos munka, és az ősmagyar régészettel foglalkozóknak az orosz nyelv és az orosz nyelvű szakirodalom ismerete elengedhetetlen, ami egyesek esetében sajnálatos módon megrekedt a teljesületlen követelmények körében.

Tudományos tevékenységének középpontjában a magyar őstörténet és a honfoglalás kora állt. Karrierjének fontos állomásaként a Magyar Nemzeti Múzeumba került 1967-ben, ahol pár évnyi segéd-muzeológusi, muzeológusi és tudományos titkári szolgálat után kinevezték a Középkori Osztály vezetőjévé, majd 1986-ban a múzeum főigazgatójává. Fontos kiállításokat szervezett, rendszerezte és átszervezte a múzeum fölöttébb gazdag anyagát. Ezen a téren a legnagyobb vállalkozás talán a honfoglalás millecenáriumi kiállításának létrehozása volt. Ebbéli tevékenységének elismerése volt, hogy nyugdíjazása után címzetes főigazgatói titlussal tüntették ki. Kitüntetésekben egyébként nem volt hiány, tisztában voltak a felelős funkciók betöltői, hogy rendkívül jelentős munkát fejtett ki szakmájában és nemzeti tudatunk formálásában.

Tagja volt egy sereg hazai és nemzetközi tudományos testületnek, ezekben intenzíven képviselte nemzeti tudományos érdekeinket. Nagyon fontos tevékenysége volt, hogy részt vett abban a munkában, amelynek révén felderítették a „felszabadítók” által elrabolt nemzeti értékeinket és lelőhelyüket, közreműködött továbbá legalább egy részüknek a visszaszerzésében. Szegeden az egyetemen bevezette az ifjú régészpalántákat a tudomány művelésébe, de oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és külföldi felsőfokú intézményekben is.

Beszélgetéseink során nagyon gyakran szóba került László Gyula és az ún. kettős honfoglalásról kialakított elképzelése. László Gyulát közelről ismerte, gyakran beszélgetett vele. Sokszor leszögezte nekem, hogy László Gyula epigonjai sokszor elferdítették az eredeti nézeteket.

Abban is jeleskedett, hogy elhunyt kollégákról megemlékezéseket írt. Ezek közül különösen kettő érdemel figyelmet: az egyikben a kitűnő vogulistától, etnográfustól és régésztől, V. Ny. Csernyecovtól köszönt el

egy Erdélyi Istvánnal közösen írt nekrológban, akire részben úgy is tekintett, mint mesterére. A másik A. H. Halikov kazanyi tatár régész volt, akit mindig megkülönböztetett tisztelettel emlegetett.

Köztudott, hogy a magyar őstörténethez, az ősmagyarság kapcsolataihoz kb. annyian „értenek”, mint anyanyelvünk rokonságához és történetéhez. Ez okul szolgált arra, hogy némelykor kommentálta a dilettánsok és a szakmailag (legfeljebb) félműveltek téveszmefuttatásait, amit a megbírált egyének természetesen igencsak sérelmesnek találtak... Még arra is kész volt, hogy nyilvánvalóan dilettánsok (Julku és Csihák) által szervezett rendezvényeken megpróbálja felvilágosítani a résztvevőket a tudományos régészet mibenlétéről.

Szorgalmas résztvevője volt előadásokkal a nemzetközi finnugor kongresszusoknak is, olykor tudósította is ezek eseményeiről a szaktársait.

Bőséges a szakirodalmi termése, háromszáznál is több tétel fűződik nevéhez. Igazi sikerkönyvvé vált a „Verecke híres útján...” című műve, amely két kiadást is megért.

Természetesen otthonosan mozgott mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz területén, erre nagy szüksége is volt a sírbeli leletek kategorizálásakor és egyes leleteknek a hajdaniak hiedelmeiben való értelmezésekor.

Kutatási eredményei mélyen beépültek szakmai tudásanyagunkba.

Fodor István válogatott műveinek jegyzéke *

1971

Valerij Nyikolájevics Csernyecov 1905–1970. Archaeológiai Értesítő 98: 104 (társszerző: Erdélyi István).

1975

Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.

Magyar História. Gondolat, Budapest.

A finnugor régészet fő kérdései. In: Hajdú Péter (szerk.), Uráli népek.

Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Corvina, Budapest. 47–75.

Suomalais-ugrilaisen arkeologian pääongelmia. In: Hajdú Péter (toim.),

Suomalais-ugrilaiset. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

52–77.

* Ennél teljesebb, 2010-ig talán majdnem teljes munkásságjegyzék található a „Rénhírek – Elhunyt Fodor István – Nyelv és Tudomány” című honlapon.

1976

- The Main Issues of Finno-Ugrian Archeology. In: Hajdú Péter (ed.), *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Corvina, Budapest. 49–78.
- Az uráli és finnugor őshaza kérdése (Régészeti áttekintés). In: Gulya János (szerk.), *A finnugor tudományágak és a tudományos ismeretterjesztés*. TIT, Budapest. 21–36.
- The Problem of Uralian and Finno-Ugrian Original Home (Archeological Survey). *Folia Archeologica* 27: 149–170.

1977

- Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrußland (archäologische Beiträge). Mit einem Vorwort von Sámuel Szádeczky-Kardoss. JATE, Szeged.
- Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.), *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–114.
- Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről (Régészeti áttekintés). *Az MTA II. Osztályának Közleményei* 26: 279–302.
- Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. In: Domokos Péter (szerk.), *Uralisztikai olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 107–120.

1980

- Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. *Magyar História*. Második kiadás. Gondolat, Budapest.
- О хозяйстве древних угров. In: Ortutay Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–185.
- К вопросу об этнической интерпретации большеитганского могильника. In: Ortutay Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 228–232.
- Les principaux problèmes de l'archéologie finno-ougrienne. In: Hajdú Péter (éd.), *Les peuples ouraliens*. Corvina, Budapest. 51–83.
- Őstörténet és régészet. *Magyar Tudomány* 141: 346–351.

1981

Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. In: Domokos Péter (szerk.), *Uralisztikai olvasókönyv*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 107–120.

1982

On Magyar–Bulgar–Turkish Contacts. In: Róna-Tas András (ed.), *Chuvash Studies. Asiatische Forschungen* 79. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. 45–81.

Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Corvina Bücher. Corvina Kiadó, Budapest.

1983

Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra – népi társadalom 13: 81–118.

1985

Роль финно-угорской археологии в изучении древней истории венгерского народа. In: Dienes István – Domokos Péter – Kodolányi János – Voigt Vilmos (red.), *CIFU* 6. *Studia Hungarica*. Syktyvkar 1985. Acta sessionum. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest. 19–24.

Korai történelmünk új szintézise. Magyarország története I. 1–2. kötet. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Életünk 1985: 741–752.

1988

A permi népek kialakulásával kapcsolatos újabb régészeti kutatásokról. In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Bereczki Emlékkönyv* (Bereczki Gábor 60. születésnapjára). Uralisztikai tanulmányok 2. ELTE, Budapest. 139–146.

Kazárok és kabarok. In: Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.), *Magyarrá lett keleti népek*. Panoráma, Budapest. 61–105.

1990

Language and Culture in the Ancient History of the Hungarians. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. 1A. Sessiones plenares. Debrecen. 145–156.

1992

Die Anfänge der ungarischen Landfuhre. In: Deréký Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (Hrsg./szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 135–144.

1996–1997

Alfred Halikov (1929–1994). *Archaeológiai Értesítő* 123–124: 179–180.

1999

Az eurázsiai sztyeppe népei. *História* 21: 22–26.

2000

Понятие языка, культуры и этноса в изучении древней истории венгров. In: Голдина, Р. Д. (ред.), Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. Материалы научной конференции. 75 лет со дня рождения В. Ф. Геннинга. Удмуртский государственный университет – Институт истории и культуры народов Приуралья, Ижевск. 20–24.

Az uráli népek őshazája és őstörténete. In: Nanovfszky György (szerk.), *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 19–22.

2001

László Gyula, a régész. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.), László Gyula (1910–1988) Emlékkönyv. Püski, Budapest. 150–270.

Az uráli őstörténet és a régészet. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. *Folia Uralica Debreceniensia* 8. A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 143–162.

Finnugor régészet – egykor és ma. In: Pusztay János (szerk.), *Vade mecum! A huszonötödik óra*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének (1990–2001) jubileumi konferenciája (2001. április 26–27.). *Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 9. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. 53–112.

Muinasungarlased. Ungari Rahvusmuuseum – Ungari Instituut – Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn.

2002

- Európai létünk kezdete. In: Csihák György (szerk.), Magyar történelem. Tízezer év – ezer oldalról. Oktatási segédkönyv. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Tudományos Tanácsa, Zürich – Budapest. 45–54.
- Prehistory of the Uralians (Finno-Ugrians) and Archeology. In: Julku, Kyösti (ed.), The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia. IV. Oulu 18. 8. – 20. 8. 2000. Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu. 143–162.

2004

- A magyar őstörténelem és az őstörténészek. História 26/9: 22–26.

2005

- Az ősi magyar vallásról. In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány I. Molnár Kiadó, Budapest. 11–34.
- Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda. In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány II. Molnár Kiadó, Budapest. 9–37.

2006

- A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. Archaeológiai Értesítő 131: 9–39.
- A X. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, Joskar-Ola, 2005. augusztus 15–21. Archaeológiai Értesítő 131: 236–238.
- A magyarság származása és megtelepedése. In: Karádi Ilona (szerk.), A magyarok története. Officina '96 Kiadó, Budapest. 10–17.
- A magyar művelődés korai szakaszai. In: Kósa László (szerk.), Magyar művelődéstörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 13–51.

2008

- Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története 1. Kossuth Kiadó, Budapest.

2010

- Mire szolgáltak a szkíta aranyszarvasok? In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány III. Molnár Kiadó, Budapest. 7–18.
- Történelmünk kezdetei. Vasi Szemle 64/1: 3–30.

Meghökkenítő „őstörténet” és művelői. In: Honti László – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.), A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–120.

Meghökkenítő „őstörténet” és művelői. In: Honti László – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.), A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 87–124.

К вопросу о религиозных верованиях древних венгров. In: Zaicz Gábor (ed./ред.), Uralistics from Hungary. Уралистика из Венгрии. FU 11, Piliscsaba. 42–57.

A magyarok őstörténelme a kezdetektől 836-ig. Mutatványfüzet „A magyar történelem kronológiája” digitális változatából. Történelmi Tár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2011–2013

Régészeti tárgyak a Néprajzi Múzeum finnugor gyűjteményében. Folia Archaeologica 55: 155–162.

2012

A keleten maradt ősmagyarok. Julianus barát útjáról – új megvilágításban. História 34/2: 3–7.

Őstörténeti viták és álviták. In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány IV. Molnár Kiadó, Budapest. 125–146.

A finnugor népek ősi lakhelyei. História 34/2: 3–9.

2013

Hajdú Péter Hóman Bálint őstörténeti könyvéről. In: Fancsaly Éva – B. Székely Gábor (szerk.), Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia 2012. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 96–104.

2014

Honfoglalás kori magyar temető Cseljabinszk környékén? Magyar Tudomány 175: 562–565.

A rejtélyes 10. század. Korunk 25/8: 3–11.

A „kettős honfoglalás” elméletének forrásvidéke. Korunk 25/8: 75–81.

Elnöki zárszó – Megjegyzések a szekció első három előadásához. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella –

Zsidai Zsuzsanna (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés. MTA BTK MÖT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 55–61.

Néhány széljegyzet Juha Janhunén dolgozatához. *Finnugor Világ* 19/3: 10–16.

2015

A régmúlt kövületeinek vizsgálata a változó időben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.), A történész műhelye. Komp-Press, Kolozsvár. 47–64. Rokonaink-e a szkíták? *History* 5/12: 24–33.

A magyar őstörténet és a honfoglalás kor kronológiája. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

2016

Mikor volt a honfoglalás? A magyar történelem rejtélyei. Kossuth Kiadó, Budapest.

Nyelvek, népek, térképek (néhány észrevétel Juha Janhunén hipotéziséhez). *Archaeológiai Értesítő* 141: 217–229.

Honfoglalás kori tarsolylemezeink és keleti párhuzamaik. *Magyar Tudomány* 178: 723–731.

2017

О древнетюркских заимствованиях венгерского языка. In: Аникиева, Т. А. – Васильев, А. Д. – Курникова, О. М. – Филиппова, Т. А. (сост.), Историческая мозаика Евразии. Сборник статей к 70-летию Дмитрия Дмитриевича Васильева. Институт востоковедения РАН, Москва. 277–282.

Őstörténeti „tovább” képzés finnugristáknak. *Finnugor Világ* 22/3: 50–53. Sámánok voltak-e táltosaink? *Ethnographia* 128: 510–523.

Hajdú Péter őstörténeti munkássága. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 5–36.

2018

Magyar régészek a háborús Kijevben. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

Az Észak-Kaukázus és a honfoglalás előtti magyarság. In: Bathó Edit (szerk.), Jász-kunsági évszázadok. Jász-kunság kutatása 2014. Tudományos konferencia a Jász Múzeumban. Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény. 6–15.

HONTI LÁSZLÓ

Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Maticsák Sándor:
A magyar nyelv eredete és rokonsága.

Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 590 o.

Fontos és időszerű könyvet írt Maticsák Sándor, a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének professzora. Manapság, amikor a hun rokonság gondolata az általános iskolai és gimnáziumi tankönyvekben is felbukkan, feltétlenül szükség van a színvonalas tudományos ismeretterjesztésre.

A szerző az ilyen és hasonló tévhiteket szeretné eloszlatni, és ennek érdekében tudományos módszerekkel mutatja be a magyar nyelv eredetét és rokonságát. Hasonló szándék vezette Zsirai Miklóst is, amikor több mint nyolcvan éve megjelentette *Finnugor rokonságunk* c. művét. Zsirai korszakalkotó könyvét 1978-ban Hajdú Péter – Domokos Péter *Uráli nyelvrokaink* c. egyetemi tankönyve követte. A rendszerváltás után jelent meg a *Finnugor kalauz* c. kötet (1998 és 2001). Ebben a szerkesztő, Csepregi Márta huszonkét szerző munkáját koordinálta. A Finnugor Nép-pek III. Világkongresszusára jelent meg a *Nyelvrokaink* c., Nanovfszky György által szerkesztett sokszerzős kötet. Ez az uráli népek történetének, irodalmának és maguknak a nyelveknek bemutatása mellett több írásban és dokumentumban ismerteti a nemzetközi finnugor mozgalom addigi történetét.

Az uráli és finnugor nyelvtudomány művelői már régóta küzdenek a délibábos nyelvrokonítási nézetek ellen. Ennek újabb terméséből szeretném megemlíteni *A nyelvrokonságról* c. kötetet (2010, főszerkesztő Honti László), amelyben hat hazai és kilenc külföldi szerző veszi fel a harcot a tudománytalan elképzelésekkel. Nem sokkal később Honti László (*Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről*, 2012) közel háromszáz oldalas könyvben mutatta be a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszereit, és cáfolta az egyre szaporodó téves elméleteket.

Maticsák Sándor könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy összekapcsolta a naiv, tudománytalan elméletek cáfolatát a finnugor nyelvrokonság bizonyítékainak teljességre törekvő felsorolásával, továbbá a rokon nyelvek és népek bemutatásával. És szól fontos őstörténeti kérdésekről is. Vagyis tulajdonképpen egy uráli nyelvészeti enciklopédiát alkotott, amelyben minden lényeges kérdéstről szó esik, vagy legalább útmutatást kap az olvasó, hol tud utánanézni az őt érdeklő részletkérdésnek. A szerző (talán némi iróniával) „nyelvészeti-őstörténeti svédasztal”-nak (10)

Nyelvtudományi Közlemények 117: 438–448.

DOI: 10.15776/NyK.2021.117.16

nevezi művét. Végül is elfogadhatjuk ezt a meghatározást, ha egy olyan svédasztalra gondolunk, amin minden megtalálható, többféle hideg és meleg előétel, különböző húsokból készült főételek, sokféle utóétel és desszert, és persze a kávé és a konyak.

Komolyra fordítva a szót, mielőtt a mű részletes ismertetésébe kezdenék, egy fontos dologra szeretném felhívni a figyelmet. Ez pedig a szerző hallatlan didaktikai érzéke. Ezen persze sokéves tanári pályája ismeretében nem kell csodálkozni, engem mégis lenyűgözött az a mód, ahogy lépésről lépésre haladva felépíti gondolatmenetét. Érvelése világos és logikus, könnyen követhető, megállapításai egyértelműek. Remélem, hogy ismertetésemben sikerül hűen követnem a szerző logikáját és példákkal illusztrálnom a mű pozitív vonásait.

A rövid *Előszó* (9–11) egyrészt a szerző motivációjáról szól, másrészt utalásszerűen felveti a mű legfontosabb témáit. Azt hiszem, mindennél többet mond a szerző mentalitásáról, ha idézem az előszó utolsó mondatait: „A nyelvészet nem ítélkezik. Könyvemben azokat a tudományos módszereket mutatom be, amelyekkel kétséget kizáróan igazolni lehet, hogy a magyar nyelv (nem a nép, hanem a nyelv!)¹ finnugor eredetű. A többi az olvasókon múlik” (11).

Az első fejezet (*A magyar nyelv helye a világ nyelvei között*, 13–28) az egész mű nyelvészeti alapvetése. Először felteszi a kérdést: *Kis nyelv-e a magyar?* Meggyőzően, számadatokkal bizonyítja, hogy erre a kérdésre tagadó választ kell adni. Sokak szemében mégis alacsony anyanyelvünk presztízse, és egyesek közülünk talán ezért keresnek dicső rokonságot. A fejezet további részeiben a nyelvek tipológiai rokonságáról, majd a nyelvek eredet szerinti rokonságáról van szó. A fejezet **1.3.** pontjának bevezetéséből ugyan kihámozható, hogy mi is az a nyelvrokonság és az alapnyelv, de adhatott volna a szerző egy rövid definíciót mindkét fogalomról. Ebben a pontban található a fontosabb nyelvcsaládok bemutatása is. A könyv egésze szempontjából az **1.4.** pont alábbi két megállapítása a legfontosabb ebben a fejezetben: „*Az egyazon genealógiai osztályba (nyelvcsaládba) tartozó nyelvek általában ugyanabba a tipológiai kategóriába sorolhatók.*” Illetve „*Az egyazon tipológiai osztályba tartozó nyelvek nem feltétlenül sorolhatók ugyanabba a genetikai kategóriába*”

¹ A szerző később is többször hangsúlyozza, hogy megállapításai a nyelvek (nem pedig a népek) rokonságára vonatkoznak. Ez azért fontos, mert az ellentábor gyakran hangsúlyozza, hogy a finnugristák keverik a nyelvet és a népet, holott éppen ők teszik ezt.

(27). Tehát nem állíthatjuk, hogy olyan tipológiailag hasonló nyelvek, mint a török, a sumér, a japán, a koreai, a baszk pusztán ezen az alapon rokonai lennének a magyarnak.

A második fejezet már címében (*Nép és nyelv nem azonos*, 29–58) közli legfontosabb mondanivalóját, amit a fejezet első mondataiban újra hangsúlyoz a szerző: „A téves rokonságelméletek születésének leggyakoribb oka a nép és a nyelv kategóriáinak összemosása. Amikor a nyelvek rokonságáról beszélünk, az első és egyben legfontosabb feladatunk annak tudatosítása, hogy nép és nyelv nem (szükségszerűen) azonos. A nyelvnek eredete van, a népnek eredetei” (29). A 2.1. pont további részében a népnevek kérdését tisztázza a szerző. Szól a magyarok régi elnevezéseiről, megadja belső és külső elnevezésünk etimológiáját. A 2.2. pont (*Nyelvészet és régészet*) bemutatja a finnugor és az ősmagyar régészet legfontosabb és legújabb eredményeit. A 2.3. pont (*Nyelvészet és genetika*) az archeogenetikáról (vagyis a genetika őstörténeti alkalmazásáról) szól. A szerző erős és megalapozott bírálatban részesíti a genetikai vizsgálatokból levont merész következtetéseket. A fejezetet záró megállapításával teljes mértékben egyetérthetünk: „A géneket nem tudjuk nyelvekhez kötni, „hun” (és egyéb) gének nincsenek, tehát a részben keleti (ázsiai) genetikai jellegből semmiképpen nem következik a finnugor nyelvrokonság cáfolata. Sajnos a mai magyar közvéleményben ez nem tudatosul, sokan csak a finnugor rokonság bukását látják a genetikai kutatások eddigi eredményeiben” (58).

Teljesen logikus, hogy a magyar közvéleménnyel kapcsolatos, idézett megállapítást egy olyan fejezet követi (*A magyar nyelv rokonításának objektív és szubjektív problémái*, 59–74), amelyikben éppen a közvélemény játssza a főszerepet. A harmadik fejezet első pontjában a szerző felteszi a kérdést: *Ha nem értem, nem rokon?* És válaszol is rá. Megmutatja, hogy minél rövidebb ideje távolodtak el a rokon nyelvek egymástól, annál inkább megértik egymást beszélőik. És ez természetesen fordítva is igaz. Az lenne tehát a meglepő, ha négyezer éves különélés után még megértenénk a finneket, amikor a 800 éve írt Halotti Beszédet is nehezen értjük. A fejezet második pontjában (*A nyelvrokonság nyelven kívüli mozgatórugói*) arról van szó, hogy sokan érzelmi okokból utasítják el a finnugor nyelvrokonság gondolatát. Attól sem riadnak vissza, hogy politikai szándékokkal vádolják meg a finnugristákat (Habsburg- és kommunista bérencek egyszerre), és hogy hamis bizonyítékokkal álljanak elő (Trefort-idézet). A délibábos elméletek hívei számára nem léteznek tények és bizonyítékok, ők egyszerűen hisznek valamelyik megalapozatlan

elméletben (vagy egyszerre többen is). Nekem is mondták már óbudai nyugdíjas hölgyek, hogy „mi, magyarok nem jöttünk sehonnan, mindig is itt éltünk”.

A könyv első három fejezete tulajdonképpen megalapozza a következő három fejezetet, felvértezi a figyelmes olvasót a szükséges módszertani és háttérismeretekkel. A negyedik fejezet (*Nem finnugor teóriák a magyar nyelv eredetére*, 75–158) logikusan követi az előzőt, bemutatva néhány érdekesebb alternatív rokonítási elméletet. Jó ötlet volt e fejezet beillesztése, így az olvasók saját szemükkel győződhetnek meg arról, mi csoda légből kapott, fantasztikus ötletekkel rukkolnak elő az alternatív elméletek hívei. És van belőlük (az elméletekből) bőven: a szerző Zsirai Miklós nyomán 39 nyelvet sorol fel (122), amelyekkel rokonság gyanújába keverték anyanyelvünket.

A legrégebbi és napjainkban is újraéledő a hun rokonság téveszméje. Ebben az esetben nyelvrokonságról persze nem beszélhetünk, hiszen a hunok nyelvéből csak néhány szó maradt fenn. Ezek alapján még azt sem lehet megállapítani, hogy nyelvük az iráni vagy a török nyelvek közé tartozott. Egy lelkes hívő ezért közzétette az interneten egy nem létező kólostorból származó nem létező kódex anyagát, amely a magyar szavakhoz nagyon hasonló állítólagos hun szavakat tartalmaz (89). Maticsák ebben az esetben is jó tanár módjára járt el: elmondja, amit a hunokról és Attiláról tudni kell, továbbá áttekinti, hogyan jelenik meg a hun rokonság témája középkori krónikáinkban, a magyar irodalomban egészen a mai szoborállításig. És végül világosan és érthetően megmagyarázza, miért nem vagyunk hunok (91).

Ugyanígyen jól követhető okfejtéssel adja elő a szkíta (szittyá), a héber és a sumér rokonság elméletét. Fontosságának megfelelően foglalkozik a magyar–török rokonítás kérdésével, kitér az urál–altaji nyelvrokonság kérdésére és a honfoglalás előtti magyar–török kapcsolatokra. És szó van persze az „ugor–török háborúról” is. *Egyéb rokonítási kísérletek* cím alatt röviden bemutatja és cáfolja az angol, az egyiptomi, az etruszk, a görög, a japán, a kelta, a kínai, a latin és a német nyelvvel való rokonítási kísérleteket is.

De ez még mind semmi! A hab a tortán a **4.8. pont** (*A magyar mint ősnyelv*). Az itt említett szerzőktől megtudjuk, hogy a magyar a világ legősibb nyelve, minden mai nyelv őse, és ezek után természetes, hogy Jézus Krisztus is magyar volt. Szó van még a gyöknyelvészetéről és az Arvisura-legendáról is. A fejezetet *A rovásírás*-ról szóló rész zárja. Ennek a témakörnek nem sok köze van a magyar nyelv eredetéhez és rokonságá-

hoz, bár vannak halvány őstörténeti vonatkozásai. Talán ezek miatt tárgyalja itt a szerző.

A könyv legterjedelmesebb fejezete az ötödik (*Uráli (finnugor és samojéd) népek és nyelvek*, 159–327).² A szerző bizonyára elgondolkodott azon, hogy az ismertetendő nyelvek és népek listájának összeállításakor milyen kritériumokat alkalmazzon. Gondolatmenetét nem osztja meg az olvasóval, ezért némi csodálkozással tapasztaltam, hogy a svédországi Tornio-völgyben beszélt finn nyelvjárást (meänkieli), a norvégiai finn nyelvjárást (kvén), továbbá az észti nyelv két nyelvjárását (szetu és võru) külön felvette a bemutatandó népek és nyelvek sorába, a kilenc lapp nyelvet és a karjalai nyelv sokak által önállónak tekintett négy nyelvjárását (északi, aunuszi, lúd és tveri) viszont egy nyelvnek tekintette. Tekinthetjük ezt a kis következetlenséget szépséghibának is. Így a szerző összesen 24 uráli nyelvet különböztet meg, köztük két évszázadok óta kihalt nyelvet, a merját és a muromát is.

Az élő nyelveket bemutató részek azonos (és logikus) felépítésűek: lakóhely, politikai státusz, földrajzi viszonyok, települések, vizek. Lélekszám a 2010-es népszámlálási adatok alapján (újabbak nincsenek), a népesség földrajzi megoszlása és az anyanyelvhasználat foka. Következik népnevek magyarázata, majd rövid történelmük, különös tekintettel a mai kulturális és politikai viszonyokra. Ezt követi a nyelv, esetleg nyelvjárások bemutatása, a hangrendszer, a főnév- és igeragozás vázlata és rövid szövegmutatvány, magyar fordítással. Az írásbeliség rövid történetét, amelyben általában külön bekezdést szentel a szerző a tárgyalt nyelv bibliafordításainak, két irodalomjegyzék követi. Az egyik a nyelvről, kultúráról és történelemről szóló szakirodalmat, a másik az illető nyelv fontosabb szótárainak felsorolását tartalmazza. Így egy-egy nyelvre és népre 10–11 oldal jut, ami nem sok, de arra elég, hogy a legfontosabb információkat közölje, és segítséget adjon a további tájékozódáshoz.

A fejezet végén a szerző külön pontban tárgyalja az oroszországi uráli népek és nyelvek helyzetét. Pontos statisztikai adatokkal tárja fel a lehangozó demográfiai képet: 1989-től 2010-ig az uráli népek lélekszáma 30%-kal csökkent. Ez különösen szomorú, ha figyelembe vesszük, hogy egyes török, kaukázusi és mandzsu-tunguz népek lélekszáma 2002 és 2010 között

² Talán szórszálhasogatásnak tűnik, de számomra logikusabbnak tűnt volna, ha a téves elméletek cáfolata után a nyelvrokonság bizonyítékai kerültek volna sorra. A sorrendnek persze nincs különösebb jelentősége, az olvasó tetszése szerinti sorrendben olvashatja a könyvet.

jelentős mértékben növekedett (321). Ennél is szomorúbb, hogy a finn-ugor népesség egyre kisebb arányban ismeri, beszéli anyanyelvét. A beszélők aránya minden uráli nép körében csökkent, van, ahol több mint 20%-kal. Lehangelő következtetéseit a szerző így foglalja össze: „... oroszországi nyelvrokonaink sanyarú körülmények között, a nyelvelhálástól fenyegetve élnek mindennapjaikat, a kisebbségi lét-nemlét határán egyensúlyozva. Nyelvi presztízszük gyenge, és még tovább csökken. A tanulás és a városiasodás paradox módon voltaképpen eloroszosodást jelent, anyanyelvük visszaszorul a kis falvak közösségeibe, sorvadó ősi hitviláguk megreked lakóterületük határain. Mindezt megterhelik az arktikus viszonyokból adódó mentális problémák és a szibériai környezet-szennyezés. Pozitív változást az iskarendszer átalakítása, a valós nyelvi jogok biztosítása, a nyelvi presztízs felemelése, a nyelvi tervezés előtérbe helyezése jelenthetne” (327). A diagnózis helyes, de sajnos kevés remény van arra, hogy az utolsó mondatban felsorolt változások valaha is megvalósulnának. Ehhez döntő fordulatra lenne szükség a hivatalos szervek szándékaiban és magatartásában.

Aligha vitatható, hogy a kitűzött cél szempontjából a könyv hatodik fejezete (*A nyelvrokonság bizonyítékai*, 329–430) a legfontosabb. Ebben azokat a nyelvi tényeket, nyelvek közötti egyezéseket sorolja fel a szerző, amelyek csak egy módon magyarázhatók, a közös eredet, a nyelvrokonság feltevésével.

A bizonyítékok bemutatását a szókészlettel kezdi. Itt fő forrása a Rédei Károly szerkesztette *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, amelyből Bátori István vezetésével elektronikus adatbázis (UEDb) is készült. Ez elérhető az interneten a következő címen: uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html, valamint a Nyelvtudományi Intézet szerverén is: uraloteka.nytud.hu. Később az adatbázisból a Nyelvtudományi Intézetben készült egy tartalmilag lényegében azonos, de külső megjelenésében eltérő változat is, az Uralonet. Ennek elérhetősége: www.uralonet.nytud.hu

A 6.1. pontban (*Az alapnyelvi szókészlet*, 329–345) a szerző szemléletes példák segítségével szól a szavak életéről, a jelentésváltozásokról. Ezt követi a magyarban fennmaradt 704 ősi eredetű szó jelentéstani csoportokba osztott felsorolása. Ez a csoportosítás képet ad az alapnyelvet beszélő közösség életmódjáról, műveltségéről, szellemi színvonaláról.

A 6.2. pont az alapnyelvi szófajokat mutatja be. „A névutó kategóriája az alapnyelvben még éppen csak fejlődésnek indult (később, az egyes nyelvekben terebélyes rendszer jött létre)” – írja a szerző (345). Ehhez

annyit tehetnénk hozzá, biztosak lehetünk abban, hogy az alapnyelvben már voltak névutók, csak éppen nem tudjuk őket rekonstruálni.

A következő pont (6.3.) a szabályos hangmegfelelésekről szól. Tudjuk, hogy ez a legfontosabb fogalom az összehasonlító hangtanban. Indokolt tehát részletes tárgyalása, valamint az is, hogy a szerző germán, újlatin, szláv és török példákat hoz fel, hiszen ebből láthatja az olvasó, hogy itt egy általános módszertani elvről van szó, nem pedig holmi finnugrista trükkéről.

A hangtani bizonyítékok tárgyalása (6.4.) a szakirodalomban szokásos módon történik: mássalhangzók (szó eleji és szó belseji helyzet), magánhangzók (az első szótagban, nem első szótagban). Ebben a pontban a szerző megbízhatóan mutatja be az összehasonlító uráli/finnugor hangtan időtállóan bizonyult, jól megalapozott eredményeit. Külön megemlítenődő, hogy a hangváltozások bemutatásakor nem takarékoskodik a példák-
kal, és szemléletes ábrákon mutatja be az alapnyelvi hangok magyar folytatóit, beleértve a 368. és a 382–384. lapokon található összefoglaló táblázatokat is. Alábbi, részletkérdésekre vonatkozó megjegyzéseim nem befolyásolják a hangtani fejezetről bennem kialakult pozitív képet.

A 353. lapon található táblázat egy oszlopban ábrázolja a 8 alapnyelvi réshangot. Szemléletesebb lett volna három részre osztani ezt a csoportot: szibilánsok (*s, š, ś*), félhangzók (*w, j*) és zöngés réshangok (*δ, ḍ, γ*). A szöveges részben a szerző is ezt a csoportosítást alkalmazza, bár számomra kicsit furcsán hangzik, hogy „*Egyéb, gyakori réshangok*” és „*Egyéb, ritka réshangok*” elnevezéssel látja el a két utóbbi csoportot (371 és 374).

Ugyanott a cím 1) NAZÁLISOK. Ehelyett 6.4.1.1. NAZÁLISOK lenne a helyes.

365. l. A szó belseji hosszú zárhangok tulajdonképpen nem hosszúk, a zár felpattanása előtt van egy rövid szünet, ezt érzékeljük hosszúságnak. Ez a szünet tűnik el a magyarban és néhány más rokon nyelvben.

371. l. A szó belseji -s-nek a magyarból el kellett volna tűnnie. A *ǵeszek* és a *vész-* esetében a közvetlen előzmény *-š- lehetett,³ ami azután szabályosan depalatalizálódott. Az *íz* esetében is lehetséges a palatális előzmény, de az is lehet, hogy egy fonotaktikai szabály akadályozta meg a lekopást.⁴

³ Ez eredeti *-s-ből palatalizálódott a hangkörnyezet hatására.

⁴ Vagyis az ősmagyarban sem léteztek egy magánhangzóból álló főnevek.

376. l. Téves az a megállapítás, hogy a szókezdő affrikáták a permi nyelvekben gyakran zöngésültek. Az esetek többségében zöngétlenek maradtak, csak egy-két példa van a zöngésülésre.

379. l. Nem mondanám, hogy a mássalhangzók szóbelseji helyzetben „szabadon kombinálódhattak”, hiszen a matematikailag lehetséges -CC- kapcsolatoknak csak az ötödrésze van példa. Ugyanitt azt olvassuk, hogy „A magyar folytatásokban kevés szabályszerűséget lehet felfedezni.” Ez így aligha helyes. A szerző példái közt szereplő -k- elemű hangkapcsolatokból a -k- szabályosan lekopott, az -*ńc*- kapcsolat szabályosan denazalizálódott és zöngésült stb.

386. l. Az alapnyelvi magánhangzók táblázatából úgy tűnik, mintha *ē* és *e* is lett volna a fonémarendszerben. Valójában arról van szó, hogy Rédei Károly az UEW-be vaglyagosan vette fel ezt a két magánhangzót.

Az alaktani bizonyítékokat felsoroló 6.5. pontban a következő témákat tárgyalja a szerző: névszóragozás, számjelölés, birtokos személyragok, az igeragozásból a mód- és időjelek és a személyragok, végül ősi képzőink. Az itt előadott ismeretek ugyanolyan megalapozottak és a kutatók körében általánosan elfogadottak, mint a hangtani részben. Bemutatja az alapnyelvi esetragozást, szól a magyar esetragok és számjelek eredetéről stb.

Úgy véli (395. l. láb.), hogy a permi nyelvekben a genitivus ragja eszközhatározóvá értékelődött át. Valóban van ilyen nézet, de a témával foglalkozó kutatók többsége inkább az eredeti locativusból származtatja ezt az esetragot.

A fejezet végén (424–430) 10 ősi névszóképzőt és 7 igeképzőt sorol fel, a velük képzett, mára már elhomályosodott képzésekkel. Vagyis nemcsak ragozási, hanem képzőrendszerünk is ősi eredetű. Még nyilvánvalóbb lett volna ez a következtetés, ha a képzők rekonstruált alapnyelvi alakját is megadta volna. Tehát: -g < *-*ŋk*, -k < *-*kk* stb.

A hetedik fejezet az *Őshazaelméletek* címet viseli (431–462). Ebben Wiedemanntól Veres Péterig, időben 1838-tól 2000-ig mutatja be az uráli/finnugor őshaza helyéről kialakított változatos elméleteket. A szerző korrekt módon ismerteti az egyes feltevéseket, felsorolja a mellettük és ellenük szóló érveket, de óvatosan fogalmaz, nem közli nyíltan, melyik elméletet tartja a leginkább elfogadhatónak. Egy zárójeles félmondata alapján (451) talán mégis az Urál-vidéki őshaza felé hajlik, hiszen ebből a feltevésből kiindulva mutatja be a magyarság vándorlását az Uráltól a Kárpátokig a 7.8. pontban (451–462).

A nyolcadik fejezet (*A finnugor nyelvtudomány rövid története*, 463–472) kisebb csalódást okozott. Nem tudom, milyen megfontolásból lett ez a fejezet ilyen rövid és kiegyensúlyozatlan. Az előfutárok még jól jártak, a XIX. század előtti sejtések, kísérletek hat lapot kaptak, Sajnovics és Gyarmathy is megkapja a nekik járó elismerést. Ezek után a XIX. századi magyar finnugrisztikára négy és fél sor jut, annak is fele az „ugor–török háborúra”. Jobban jártak a korabeli finnek, nekik egy egész lap jutott, és többükről (Castrén, Ahlqvist, Genetz, Donner) érdemi információt és értékelést is kapunk. Idekerült egy rövid bekezdés Reguly Antalról, amihez kénytelen vagyok kommentárt fűzni. A szerző ezt írja: „Jellemző párhuzam, hogy míg őt [Castrént] hazaérkezése után szinte hősként tisztelték, és tanszéket hoztak létre neki, addig hazánkban az ugyancsak tragikusan korán meghalt Reguly Antal (1819–1858) szibériai gyűjtése visszhang és komoly elismerés nélkül maradt” (469). A szerző ugyanolyan jól tudja, mint én, hogy Reguly életében nem publikált semmit az általa gyűjtött értékes anyagból, tehát nem is lehetett visszhangja a ládájában porosodó kéziratoknak. Az összehasonlításból úgy tűnik, mintha Regulynak itthon semmiféle elismerésben nem lett volna része. Ez a feltevés nem helytálló: még Oroszországban volt, amikor az MTA levelező tagjává választották, jelentős anyagi eredménnyel járó országos gyűjtést indítottak javára, hazaérkezése után pedig az Egyetemi Könyvtár főkönyvtárosaként volt biztos állása.

A finn kiterő után mindjárt az 1950-es évek következnek. Az igazán jelentős magyar (Munkácsi, Pápay, Fokos, Beke) és finn gyűjtőkről (Karjalainen, Paasonen, Wichmann, Kannisto) egy szót sem ejt a szerző. Pedig ezek a gyűjtők kihalóban lévő népek pótolhatatlan kulturális és szellemi kincseit őrizték meg az utókor számára.

Meghökkenítő volt számomra az a kijelentés, hogy a két világháború között „e tudományterület szekere kátyúba jutott” (470). Nem tudom pontosan, mit ért a szerző az alatt, hogy „kátyúba jutott”, azt azonban elismerem, hogy az említett időszak egzisztenciálisan igen nehéz volt. A fiatalabb olvasók kedvéért mégis idemácsolom azt a listát, amit Zsirai Miklós állított össze 1937-ben a fiatal magyar finnugristákról: Beke Ödön, Fazekas Jenő, Fokos Dávid, Györke József, Juhász Jenő, Kertész Manó, Klemm Antal, Lakó György, N. Sebestyén Irén. Ha ehhez még hozzávesszük az idősebbeket (Szinyeyi, Munkácsi, Pápay, Zsirai) és a még fiatalabbakat (Kálmán Béla, Hajdú Péter), akkor talán kiegyensúlyozottabbá válik a kép. Sajnálom az utóbbi megjegyzéseimet, amelyek egyébként egyáltalán nem csökkentik Maticsák Sándor könyvének érté-

két, de úgy gondolom, nem helyes sem alulértékelni, sem túlértékelni magunkat.

A könyv jelentős részét teszi ki a kiszolgáló apparátus (473–590). A *Nyelvek* (473–478) c. lista a műben előforduló nyelveket és nyelvcsaládokat sorolja fel betűrendben, megadva róluk a fontosabb információkat (hova tartozik, hol beszélik, élő vagy holt nyelv stb.).

A *Helyek* (479–492) c. fejezetben „...a kötetben előforduló finnugor, szamojéd és magyar vonatkozású helynevek szerepelnek”. Itt említem meg, hogy a listában található a Krasznnojarszki határterület (Красноярский край) és a Permi határterület (Пермский край) elnevezés. Szerintem ezekben az esetekben a magyar fordítás téves, a край (= kraj) főnév jelentése egyrészt ’vidék’, másrészt ’széle, határa’ valaminek. De a közigazgatási egység elnevezésének semmi köze az országhatárhoz. Tehát Permi vidék vagy Permi terület lenne a helyes magyar fordítás.

Az *Emberek* (493–512) a könyvben említett utazók, tudósok, uralkodók, kulturális személyiségek nevét és fontosabb adatait tartalmazza. Ebben a listában csak elhunyt személyek szerepelnek, néhányan azok közül is, akiknek nevét a tudománytörténeti fejezetből hiányoltam.

A *Nyelvészeti alapfogalmak* (513–516) c. fejezet szükségessége aligha vitatható. Utána be lehetett volna illeszteni egy táblázatot a hangjelölésről, hiszen különösen a hatodik fejezetben sok olyan betű és mellékjel szerepel, amelyek a nagyközönség számára ismeretlenek. A szerző időnként főleg lábjegyzetben megmagyarázza egyes betűk hangértékét, de ezek az alkalmi magyarázatok nem pótolják az említett táblázatot.

Lenyűgöző terjedelmű a könyv irodalomjegyzéke (517–568), becslésem szerint legalább 1200 tételt tartalmaz. Sajnos a szerző a jegyzékbe nem vette fel a szövegkiadványokat. Így azok az egyes nyelveket bemutató szakaszok végén sem szerepelnek. Talán úgy gondolta, hogy a nyelvjárási szövegek inkább a folklorisztikához tartoznak.

A *Rövidítésjegyzéket* az *Ábrák és térképek jegyzéke* követi, és a gazdag tartalmú névmutató (573–590) zárja a könyvet.

A kötetet 18 szövegközi térkép egészíti ki. A szépen megrajzolt térképek sajnos nem eléggé informatívak, hiszen csak hozzávetőlegesen állapítható meg belőlük az egyes népek lakóhelye, mert azokat a közigazgatási egységeket ábrázolják, amelyekben az illető nép többsége él, de nem tüntetik fel, hogy ezen belül pontosan hol is élnek. Például a 200. lapon látható a Karjalai Köztársaság térképe. A köztársaság területe 172 400 km². Hogy ezen a nagy területen pontosan hol él a 45 600 karjalai, az a térképről nem derül ki.

A könyv formai oldalával kapcsolatban szólni kell még a lábjegyzetekről. A szerző nyilvánvalóan vonzódik a lábjegyzetekhez. Ezt az előszóban meg is indokolja: „A nyelvtörténeti folyamatok bemutatásához sok adatra van szükségünk, a könnyebb olvashatóság érdekében ezeket, ahol tehetem, lábjegyzetben közlöm” (10). Nemcsak a nyelvi adatokat, hanem sok más információt is lábjegyzetekben helyez el a szerző. Így a lábjegyzetek száma talán az ezret is eléri. Ez pontosan azért nem állapítható meg, mert minden fejezetben újrakezdődik a lábjegyzetek számozása. Nekem a lábjegyzetek száma egy kissé soknak tűnik, de meg lehet szokni. Mindenesetre a lábjegyzetekben olvasható információk és a kiszolgáló apparátus tovább erősítik a mű enciklopédikus jellegét.

Az eddigieket összefoglalva, újra fel kell hívnom a figyelmet a többször emlegetett logikus, didaktikailag jól felépített gondolatmenetre. További érdeme a könyvnek az egyszerű és világos nyelv, a feleslegesen bonyolult beszédmód és az idegen szavakkal terhelt tudományos stílus kerülése. Azt azért nem mondanám, hogy könnyű olvasmány, és persze kell némi szellemi erőfeszítés a mondanivaló megértéséhez. Úgy gondolom, hogy ez a könyv maximális mértékben teljesíti a címében vállalt feladatot, szinte mindent elmond a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról, és még sok minden másról is. Nemcsak a nyelvrokonság iránt érdeklődők forgathatják haszonnal, egyetemi tankönyvnek is kiválóan megfelel, sőt leendő kutatók is használhatják, amikor kutatási témát keresnek maguknak. Évekkel ezelőtt Piliscsabán a Pázmányon egy kolléganő „homályoszlátónak” nevezte a magyar szakosoknak tartott finnugor tárgyú órákat. Úgy gondolom, hogy ma aligha találhatnánk jobb „homályoszlátót” Matcsák Sándor könyvénél.

CSÚCS SÁNDOR

О. Э. Балалаева – Е. П. Сурломкина – Э. О. Уигет:
Голоса Югана. Сборник фольклора Йавэн-Йах.
ООО «Печатный мир г. Сургут», Сургут, 2021. 138 о.

Az alábbiakban bemutatandó kiadvány sokkal jelentősebb annál, mint amit 138 oldalnyi terjedelme alapján sejteni lehet. Ez a karcsú kötet egy három évtizedes gyűjtő-, szervező- és kutatómunka első gyümölcse, melyet remény szerint még több is fog követni. A gyűjtés helye a középső Ob két baloldali mellékfolyójának, a Nagy- és a Kis-Jugan folyóknak a vidéke. Itt él a Jugan népe, a könyv címében hantiul is szereplő *jāwən jaγ*. A szövegek e népcsoport nyelvjárási sajátosságait tükrözik, a keleti hanti szurguti nyelvjárás egyik változatáét. A Juganok mentén, azaz Szurgut városától délre beszélt variáns néhány hangtani és lexikai különbségtől eltekintve megegyezik a Szurguttól északra, az Ob jobboldali mellékfolyói (Pim, Agan, Tromjegan) mentén beszélt nyelvvaltozattal.

A Jugan-menti szöveggyűjtés több, egymással részben összefüggő kutatás keretében történt és történik. Az első gyűjtő a finn Heikki Paasonen volt, aki négy mesét jegyzett le Szurgutban 1901 májusában (Paasonen – Vértes 2001; Csepregi 2003). Ezt követően majdnem egy évszázad telt el a következő nyelvi gyűjtőút megvalósulásáig (néprajzi gyűjtés korábban is folyt, vö. Lukina 2009–2010). 1992-ben egy magyar kutatócsoport töltött egy hetet a Nagy-Jugan felső folyásán a Kurlomkin család szálláshelyén. A családfő, Pjotr Vasziljevics Kurlomkin (1936–2013) híres énekes volt. Az 1992-es felvételtől eddig egy *Jávorének* jelent meg hanti és magyar nyelven (Csepregi 1998: 122–133), valamint egy medveünnepi ének magyar és angol fordításban (Csepregi 1997a: 69–73, 1997b: 304–314). A családfő lánya, Jelena Kurlomkina (1979–) egy hosszabb és két rövid mesét mondott magnetofonba (Csepregi 1998: 82–95, 2011: 11). Ő a jelen könyv egyik szerzője, férje neve után Szurlomkina. Jelena féltestvére, Leontyij Kajukov (1969–) szintén egy mesével gazdagította a gyűjteményt (Csepregi 2011: 12–13).

Ugyanebben az időben, az 1990-es évek elején kezdődött két néprajzkutató, a moszkvai Olga Balalajeva és az Egyesült Államokból származó Andrew Wiget gyűjtőmunkája (Balalajeva 1999; Wiget 1999; Wiget – Balalajeva 2011). A kutatópáros az elmúlt három évtized során nemcsak a Kurlomkin familiával került jó barátságba, hanem a vidék számos lakosával. Támaszpontjuk Ugutban van, ahol 1995-ben létrejött egy nemzeti-ségi alapon szerveződő gazdasági társulás, ún. obscsina (Csepregi 2012,

<https://yaoun-yakh.ru>). A közösség médiaközpontot is működtet, melynek segítségével dokumentálják az anyanyelvű kultúra felélesztését és megőrzését szolgáló törekvéseket, eseményeket. A Balalajeva – Wiget páros saját gyűjtése mellett minden tevékenységében támogatja ezt a közösséget. A most ismertetendő kötet is része ennek a munkának. A folytatás is biztosítva van: Wiget professzor nemrég nyert tekintélyes összeget az amerikai Nemzeti Tudományos Alap (National Science Foundation) pályázatán az obi-ugor medvekultusz kutatására és a hozzá kapcsolódó szertartások revitalizációjára (<https://eloka-arctic.org/bears>).

Az utóbbi évek legjelentősebb szöveggyűjtését Schön Zsófia és L. Ny. Kajukova végezte el. Mintegy hetven mesét és mondát gyűjtöttek 2010 és 2016 között, melynek egy része már hallható és olvasható is glosszázva, angol, német és/vagy orosz fordítással a müncheni egyetem által gondozott obi-ugor adatbázis (<http://oudb.gwi.uni-muenchen.de>) *Yugan Khanty corpus* című oldalán. A gyűjtemény külön kötetben is meg fog jelenni, terv szerint az Erich Kasten vezette Kulturstiftung Sibirien kiadásában 2022-ben, előreláthatólag a „Languages and cultures of Western Siberia” [Nyugat-Szibéria nyelvei és kultúrái] c. sorozat első köteteként, Stephan Dudeck sorozatszerkesztővel (Schön 2020).

A most ismertetendő szöveggyűjteményhez Olga Balalajeva és Andrew Wiget terjedelmes előszót írt (5–19). Ebben a helyszíni földrajzi, gazdasági és mitológiai jellemzőinek vázolása után az adatközlők bemutatása következik. A leírás hangneme a gyűjtők és az adatközlők közti baráti kapcsolatról, a helyiek iránti őszinte tiszteletről árulkodik. A tizenhét szövegből hat a fentebb már említett P. V. Kurlomkintól származik, négy Ny. P. Komplantyjevtől (1945–2000), szintén négy Ny. G. Cinganyintól (1920–1999). Mindhárman a jugani hanti folklórhagyomány jelentős örzői és előadói voltak. A következő nemzedék képviselőitől egy-egy szöveg került a kötetbe, ők Je. L. Kolszomov (1965–2011), O. Je. Arantyejeva (1957–) és Ny. Ny. Kajukova (1959–).¹ Az adatközlők és a lejegyzők képei is szerepelnek a kötetben, ezek többsége A. Wiget felvétele (20–32).

A szövegek metaadataiból kiderül, hogy az 1990-es évek végén a felvételek lejegyzését és fordítását a tromjegani származású uguti tanítónő, R. I. Jermakova (1952–2006) végezte. Később Jelena Szurlomkina (szül. Kurlomkina) vette át ezt a szerepet. Úgy tanult bele a munkába, hogy sa-

¹ Az ő születési éve nem szerepel az antológiában, Schön Zsófiának köszönöm az adatot.

ját apjának énekeit és meséit jegyezte le. Kezdetben papíron dolgozott, majd megismerkedett a számítógép és a különféle betűtípusok használatával is. Tudását a következő nemzedéknek is továbbadja: a kötetben van olyan szöveg is, melynek a lejegyzője és fordítója Jelena legidősebb lánya, Szofija.

A válogatásban a rövid prózai műfajok (közmondások, találós kérdések, jóslatok) és a medveünnepi színjátékok kivételével mindegyik folklór műfaj képviselve van. Az előszóban a szerzők szólnak a kötetben szereplő műfajokról is, melyeknek hanti nyelvű elnevezései P. V. Kurlomkintól származnak. Figyelemre méltó, hogy a felsorolásban nem szerepel a Tromjeganon általánosan használt *аһһаһтар* kifejezés, mely a mitikus énekek összefoglaló neve (az északi hanti és manysi terminológiában a medveünnepi színjátékot jelöli ez a szó). Kurlomkin felosztásában elkülönülnek az istenek énekei (*аһһа арар*) és a medvével kapcsolatos énekek (*рүрү арар*). Erre egy-egy példát találunk a kötetben. Külön kategória a légyölő galóca hatása alatt született ének (*пӕһа арар*), melynek közlése igazi újdonság. Korábban K. F. Karjalainen jegyezte fel hasonlót a Vaszjugan mentén (Csepregi 2020). A gyűjteményből hiányoznak a hősének (*тарһа арар*), ezeknek a tudása a szerkesztők szerint már nem él a Juganok vidékén. A hősökkel kapcsolatos hagyományok prózai formában élnek tovább (*jasəŋ*, ld. alább). Jó példa erre az oroszok ellen harcoló, isteni erejű hős, Tonja mondája, mely a kötetben két változatban is szerepel, úgy, ahogyan a Nagy-Juganon (56–62) és a Kis-Juganon (127–135) ismerik.

Míg a mitikus ének tudása isteni adománynak számít a hantik körében, az egyéni ének emberi csinálmány, innen a neve is, *wärəŋ arəŋ* 'csinált ének'. Ennek is vannak alfajai, mint a kötetben is szereplő bordal, azaz 'részeg ének' (*küt' arəŋ*), és a kötetben nem szereplő dicsekvés (*oraq*) vagy gúnyolódás (*häsəŋ-wikəl*). E két utóbbi terminussal korábban nem találkozott a recenzens.

A prózai epikus műfajok két fajtáját különítik el a hantik. Az elbeszélés, monda (*jasəŋ*) hihető történet, mely valamilyen ismert helyhez vagy személyhez kötődik. Ezzel szemben a mese (*mănt'*) műfaji sajátosságai szélesebbek: a varázsmeséktől kezdve a világban ismert vándormotívumokat felhasználó narratív szövegekig minden megtalálható benne. Nem csoda, hogy a kötetben is meséből van a legtöbb, nyolc szöveg. Emellett két monda és három egyéni ének szerepel a kötetben, a többi műfajt pedig egy-egy szöveg képviseli.

A kötet kétnyelvű, az oldalak kéthasábosak, a hanti szöveg mellett párhuzamosan szerepel az orosz fordítás. Az éneksorok, illetve a prózai szövegek mondatai meg vannak számozva, így könnyű összekötni az eredeti szöveget a fordítással. Nyomdába adás előtt a gyűjtemény elviselt volna egy alapos korrigálást. A hanti részben sok következetlenség és sajtóhiba van, ezeket nincs értelme ebben az ismertetésben felsorolni. A korrektornak egyébként is nehéz dolga lett volna. Döntenie kellett volna abban az örökzöld kérdésben, hogy a „standardizált” szurguti helyesírást vagy a jugani alnyelvjárás fonetikai sajátságait őrző írásmódot választja. Mindkettő mellett és ellen is lehet érvelni. Az egységes helyesírás egy nagyobb közösség írástudását szolgálhatná, a helyi sajátságokat tükröző írásképet pedig talán jobban a magukénak érezhetik a helyi olvasók. Ugyanakkor mindkét írásmód ellenállást is szülhet, de különböző csoportok részéről. Az irodalomban mindkettőre van példa: jómagam az előbbit, Schön Zsófia a *Yugan Khanty corpus*-ban az utóbbit követi. Cirill betűs publikációiban és a tervezett mesekönyvben viszont a standardizált helyesírást használja.

Ha hangtani kutatásra korlátozottan is alkalmas ez a kötet, örövendetesen növeli a vizsgálható szövegek mennyiségét. Elsősorban a prózai műfajok szolgálnak különféle alak- és mondattani jelenségek kutatásának forrásául. A mitikus énekeken – archaikus szókinszük és nehezen megfejtethető képi világuk miatt – másfajta vizsgálatokat lehet végezni. Meg lehet figyelni, hogy a hagyományozódás során milyen változások, esetleg szövegromlások, új értelmezések jelennek meg bennük. Egyes szövegrészek öröklődnek akkor is, amikor az énekes már nem érti pontosan a tartalmát. A publikáláskor pedig a közreadó kénytelen fordítással ellátni az eredeti szöveget. Ezekre a szövegromlásokra és téves fordításokra hozok az alábbiakban néhány példát.

1992-ben P. V. Kurlomkintól négy mitikus éneket gyűjtöttünk. Ezek közül kettőt sikerült vele együtt visszahallgatni és lefordítani úgy, hogy ő maga magyarázta meg a benne lévő hasonlatokat. A hatlábú jávorszarvas üldözéséről szóló énekben többször előfordul a következő sor: *sārka wari* (γ)ānəŋ jəm ɬār qunta ɬuŋʈiɬəmaɬ t̪əŋi 'halrekeszték oszlopainak sorát mintha már rég leverte volna' (Csepregi 1998: 126/76–77). Az énekes szerint ez a kép azt jelenti, hogy az üldözött állatnak már csak a nyomai látszanak, mint a víz felszínén a halrekesztéket tartó cölöpök kiálló végei.

Jelen kötetben is előfordul ez a sor. Egy egyéni énekben, de egyértelműen a „varjúbogó színű égi jávor”-hoz kapcsolódóan: *sōrəq wari qā-*

nəŋ jəma lār quntə luŋtʰiatəmaɭ t̪əyi 'по берегу с запрудами на сырка, когда то уже пробежал (a parton, ahol a marénára állított rekeszték van, valamikor már végigszaladt)' (78/30–31). Az *ənəŋ* 'oszlopos' talán az eléje került hiátustöltő mássalhangzó miatt *qənəŋ* 'part' alakúvá vált, s bár a *luŋtʰ*- 'beszúr, betűz' igét nehéz 'szalad'-nak fordítani, valahogyan meg kellett formálni a mondatot. A szemléletes kép sajnos eltűnt.

A medveünnepi repertoár szókincse és képi világa számos egyezést mutat az obi-ugor folklór egyes darabjaiban. A legutóbbi időkig ezt csak északi és déli hanti meg manysi szövegek, a több mint másfélszáz éve tartó gyűjtések eredménye alapján állítottuk. Hamarosan hozzáférhetővé válik Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése (Csepregi 2020), mely tartalmaz két medvekeltő ének is. Ezek tartalmukban több ponton hasonlítanak a jelen kötetben szereplő énekhez, mely a medve megérkezéséről szól a medveünnepi házba (63–74). A Karjalainen-szövegekben is előforduló kifejezésben (*t̪et̪ w̪əyi, kam w̪əyi loraŋ s̪ij*) a medvét ébresztő csilingelő hangot előidéző nemesfém jelzőjének (*t̪et̪, kam*) jelentése és etimológiája bizonytalan (Csepregi 2018). Az egész kifejezés jelentése viszont világos: a medve nemesfémek csilingelését hallgatja. Éppen ezért nem akadályozza a megértést, ha az eleve ismeretlen szavak hangalakja torzul a most közölt énekben: *seɭ w̪əyi t̪əm w̪əyi loraŋ s̪ij* 'под звон рассыпающихся монет, ценных монет (szétszóródó pénzdarabok, értékes pénzdarabok zengő hangja)' (68/152).

A medveünnepi házban uralkodó hangzavart az obi-ugor folklór a sirályok rikoltozásához hasonlítja. Ez előfordul a Karjalainen által feljegyzett tremjugani énekben is: *lār s̪əri t̪oŋ s̪əri s̪ijaŋ q̪at* 'mocsári tavi csérek, erdei tavi csérek [zajához hasonló] hangos ház' (Csepregi 2020: Trj1/47–49, Trj2/11). Jelen kötet egyik adatközlője, Ny. P. Komplantyjejev, aki az apjától tanulta az éneket, így emlékezett: *lār q̪əri, t̪oŋ q̪əri s̪ijaŋ q̪at* – azaz megőrződtek a *lār* 'mocsári tó', *t̪oŋ* 'erdei tó', *s̪ijaŋ q̪at* 'zajos ház' szavak, de a 'sirály' jelentésű *s̪ər* szó deformálódott: *q̪əri* 'kerekek' lett belőle. Az is lehet, hogy a lejegyző hallotta félre a felvételt. Az orosz fordítás: В шумном доме, в доме круглом, как озеро... 'zajos házban, olyan kerek házban, mint egy tó' (70/222). Az egyik szó hangalakja és jelentése változott, de a szép jelzős szerkezet s vele együtt a medveünnepi hangulat is megőrződött.

Azt reméljük, hogy a most bemutatott kiadványt újabbak követik, melyeket nyelvészek, folkloristák és a hanti kultúra hordozói a legnagyobb megelégedéssel fognak használni.

Irodalom

- Balalajeva, O. E. et al. [О. Э. Балалаева и др.] (1999), Очерки истории традиционного землепользования хантов (Материалы к атласу). Тэзис, Екатеринбург.
- Balalajeva, O. E. [О. Э. Балалаева] (1999), Священные места хантов Средней и Нижней Оби. In: Balalajeva et al. 1999: 139–156.
- Csepregi Márta (1997a), Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.), Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- Csepregi Márta (1997b), Samples from the genres of Ostyak folklore. In: Lázár, Katalin (ed.), Studies on Surgut Ostyak culture. Acta Ethnographica Hungarica 42: 285–348.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2003), Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről. NyK 100: 364–373.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi Márta (2012), Friss hírek a Juganról. Finnugor Világ 17/1:17–20.
- Csepregi Márta (2018), „Az istenek nyelve” – a hanti mitikus énekek fordítási problémáiról. NyK 114: 65–80.
- Csepregi Márta (2020), K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése. Akadémiai doktori értekezés, Budapest. [Kézirat.]
- Lukina, N. V. [Лукина Н. В.] (2009–2010), Ханты от Васюганья до Заполярья. Источники по этнографии. Том 3. Юган. Издательство Томского университета, Томск.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. MSFOu 240. Helsinki.
- Schön, Zsófia (2020), (S)he lives with that legend, with that fairytale till today. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (eds), Ёмас сымыҥ нэ́кве вóртур э́тпост самы́н патум. Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. MSFOu. 275. Helsinki. 348–368.
- Wiget, Andrew [Вигет, Эндрю] (1999), Экономика и традиционное землепользование восточных хантов. In: Balalajeva et al. 1999: 157–214.
- Wiget, Andrew – Balalajeva, Olga (2011), Khanty, people of the taiga: surviving the twentieth century. University of Alaska Press, Fairbanks.

CSEPREGI MÁRTA
ELTE Finnugor Tanszék
Nyelvtudományi Kutatóközpont

**Hans-Hermann Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Matisson,
Judit Molnár, Tiina Savolainen (Hrsg.):**

Kiel joug om šild.

Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler.

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 94.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2020. 441 o.

Eberhard Winkler, a göttingeni Georg-August Egyetem Finnugor Szemináriumának professzora 2020. július 31-én töltötte be 65. életévét. Ebből az alkalomból kollégái ünnepi kötettel köszöntötték, amely a Societas Uralo-Altaica kiadványsorozatában jelent meg. A kötet 28 szerző 26 tanulmányát, valamint az ünnepelt életpályájának összefoglalását (Zum Geleit XI–XVII), publikációinak jegyzékét (1–12) és a gratuláló személyek és intézmények listáját (Tabula gratulatoria XIX–XX) tartalmazza.

A bevezetőben a szerkesztők egyike, Lars-Gunnar Larsson vázolta fel az ünnepelt pályáját. Ebből kiderül, hogy Winkler professzor, aki a müncheni egyetemen végezte finnugrisztikai és germanisztikai tanulmányait, kezdetben német–finn kontrasztív nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott. Érdeklődése később kiterjedt a számi és a balti finn nyelvekre, majd a permi (elsősorban udmurt) és volgai nyelvekre, valamint azok kontaktusnyelveire is (törökségi és balti nyelvek). Filológusként lappangó nyelvemlékeket és kéziratokat rendezett sajtó alá. Feldolgozta többek között a vót nyelv egyik változatának, a mára már kihalt krévin nyelvnek az emlékeit. Az észti Karl Pajusaluval közösen több kötetben adta ki a Rigai-öböl keleti partján élő szálsz-lívek nyelvi emlékeit – szövegeket, nyelvtant és szótárt –, főként A. J. Sjögren és F. J. Wiedemann kéziratok hagyatéka alapján. A göttingeni egyetem könyvtárában őrzött kéziratok közül is többet sajtó alá rendezett, a 18. századi oroszországi expedíciók emlékei közül például J. E. Fischer és H. L. Ch. Bacmeister feljegyzéseit. Ezen kívül szorgalmas recenzióíró, s a szépirodalmi művek ismertetése sem idegen számára. Ezt a széles érdeklődési kört, valamint az ünnepelt nemzetközi elismertségét tükrözi az ünnepi kötet is. A magyar és német kollégákat hat-hat szerző képviseli, a finnek öten, az észtek négyen vannak. Lív, svéd és orosz nemzetiségűből ketten-ketten szerepelnek a szerzők között, rajtuk kívül egy mari kutató írt a kötetbe.

A tanulmányok szinte mindegyike kötődik az ünnepelt munkásságához. A szerzők többsége hivatkozik E. Winklernek egy vagy több publikációjára. Néhány tanulmány szerzője beszámol az ünnepelttől fűződő

viszonyáról, vagy olyan eseményről, melyben mindketten érintettek voltak.

A kötetben a tanulmányok a szerzők neve szerinti ábécérendben követik egymást. Az alábbiakban én témakörök szerint csoportosítom őket. A tanulmányok címét az eredeti nyelven közlöm, amivel a kötet nyelvi sokszínűségét is illusztrálom: tizenhat német, négy észt, három angol, két finn és egy magyar nyelvű közlemény kapott benne helyet.

Tudománytörténet

Hans-Hermann Bartens *Lappland und Lappen in frühen deutschsprachigen Lexica* című tanulmányában 18. és 19. századi német lexikonokból, történeti, földrajzi, gazdaság- és természettudományi munkákból gyűjtötte össze azokat az információkat, melyek Lappföldre és a lappokra (számikra) vonatkoznak (31–47). Ezek a szakkönyvek egy olyan európai népet mutatnak be, melynek életmódja, hitvilága méltán keltette fel a korabeli német olvasók érdeklődését.

Enn Ernits a vótokból kivált népcsoportra, a krévinekre irányuló kutatás történetét foglalta össze (*Kreevinite keele ja kultuuri uurimise ajaloo*, 95–112). A vótoknak ez a csoportja a 15. század folyamán hadifogolyként került a Kurland-félszigetre, a mai Lettország területére, és évszázadokon keresztül őrizte nyelvét és kultúráját. Bár mára már beolvadtak a lett népességbe, finn és észt kutatók (A. J. Sjögren, F. J. Wiedemann, Lauri Kettunen) dokumentálták nyelvüket és szokásaikat, legutóbb pedig E. Winkler szentelt tekintélyes monográfiát a témának (1997).

A fentebb említett A. J. Sjögrennek a finn nyelvről és irodalomról szóló művét mutatja be Marja Järventausta (*Anders Johan Sjögrens „Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur”* (1821), 174–192). A mű keletkezési körülményeinek és recepciójának tárgyalásán túl a szerző részletesen elemzi Sjögren nyelvтанát is. A 19. század elején a pétervári akadémikusnak kevés fogódzója volt egy nem indoeurópai nyelv leírására. A Kalevala előtti finn irodalom bemutatása is érdekes tudománytörténeti csemege.

Korai grammatikákat vizsgál Sirkka Saarinen is, a mari nyelvről írottakat (*Die Darstellung der Substantivdeklinaton in den frühen Grammatiken des Mari*, 325–336). Az elsőt Veniamin Pucek-Grigorovič jegyezte (1775), a másodikat Andrej Al’binskij (1837). E két nyelvтан szemléletén érződik az orosz nyelvтанok hatása, a névszóragozást az orosz esetrendszernek megfelelően írták le. M. A. Castrén (1845) és F. J. Wiedemann

(1847) nyelvtanai viszont tartalmazzák azokat az ismereteket és tapasztalatokat, amelyeket a különböző finnugor nyelvek leírása során szereztek a kutatók.

E. Winkler korábban tanulmányt szentelt egy 18. századi svéd papi di-nasztia, az Öhrling család bemutatásának (2005). Lars-Gunnar Larsson ehhez kapcsolódva elemzi Johan Öhrling és Erik Lindahl 1780-ban meg-jelent számi–svéd–számi szótárát (*Johan Öhrling und das „Lexikon Lap-ponicum”*, 217–236).

Számi témájú Florian Siegl írása is, aki Halász Ignác 1885. évi „svéd-lapp” szövegközlését veszi górcső alá (*Zu den Texten von Ignác Halász aus der Gegend von Arvidsjaur. Eine dialektologische Annäherung samt kritischer Analyse*, 351–379). A címben jelzett dialektológiai megközelí-tés azt jelenti, hogy valójában nehéz eldönteni, a kérdéses három szöveg pitei-, umei- vagy lulei-lapp nyelvű-e. A kritikus elemzés keretében a szerző a három szöveg egyikét glosszázva és jegyzetekkel ellátva újra-közlí. A kilenc mondatnyi szöveghez – a szövegközlés óta eltelt 135 év összes nyelvi, nyelvészeti és módszertani ismeretének birtokában – 59 (!) megjegyzést fűz. Végül pedig megállapítja, hogy Halász Ignác munkája minden szempontból használhatatlan. A recenzens méltánytalannak tartja a szerző eljárását.

E. Winkler több tanulmányában foglalkozott J. E. Fischer 18. századi szógyűjtésével, a Göttingenben őrzött *Vocabularium Sibiricum* kérdéseivel (1997, 1999, 2014). Ehhez kapcsolódik Maticsák Sándor tanulmánya (*G. F. Müller und J. E. Fischer: Wissenschaftler für- und gegeneinander*, 237–259), amelyben a szerző áttekinti Müller és Fischer tevékenységét, valamint egymáshoz való viszonyukat. A szentpétervári akadémia 1733-ban indította útnak azt az expedíciót, melynek G. F. Müller is tagja volt. J. E. Fischer 1740-ben csatlakozott hozzájuk. Mindketten gyűjtöttek anyagot a Volga-vidéki és a szibériai népek nyelveiből, de különböző módszerekkel és intenzitással. A tudománytörténészek később megállapították, hogy Fi-scher a *Vocabularium Sibiricum* összeállításakor a nála iskolázottabb és módszeresebb gyűjtő Müller anyagát is felhasználta. Ennek illusztrálásá-ra Maticsák Sándor a szótár mordvin fejezetéből hoz példákat.

Forráskutatás és szövegközlés

A tanulmánykötetben két olyan írás kapott helyet, melyek a forráskutatás körébe sorolhatók: egy lív és egy számi nyelvű szövegemlék közlése. Re-nâte Blumberga a Finn Nemzeti Archivumban bukkant rá egy lív nyelvű

lutheránus istentiszteleti liturgia szövegére (*Liivinkielinen jumalanpalvelusjärjestyksen käsikirjoitus 1930-luvulta*, 49–61). A kézirat egy finn lelkész, H. K. Erviö hagyatékából került elő, aki az 1930-as években misziói szolgálatot végzett a lív tengerpart egyházközségeiben. Itt a hívek korábban csak lett nyelvű istentiszteleteken vehettek részt. A liturgia fordítása 1931-ben készülhetett, a fordító feltehetőleg a nemzeti mozgalom vezetője, a nagy hatású író, költő, Körli Stalte és Lauri Kettunen finn nyelvész volt. Minderre a szerzőnek csak közvetett bizonyítékai vannak, de okfejtése meggyőző. A szerző közli a szertartás teljes szövegét, így aki kíváncsi arra, hogy hangzik a Hiszekegy vagy a Miatyánk lív nyelven, ebből megtudhatja.

Cecilia Hedlund tanulmánya is egy lelkészhez, a fentebb már említett Johan Öhrlinghez kapcsolódik (*A short congratulatory text*, 141–153). Öhrling 1742-ben védte meg latin nyelvű magiszteri dolgozatát az uppsalai egyetemen. A disszertáció a lapp nyelv helyesírási kérdéseit tárgyalta. A végén van egy rövid lapp nyelvű köszöntés. Szerzője Olof Hedenstedt, aki nyomban alkalmazta is Öhrling helyesírási elveit. Cecilia Hedlund ezt a köszöntőt közli szó szerint, glosszázva és angol fordítással, valamint lexikai és grammatikai megjegyzéseket fűz hozzá.

Etimológia, nyelvi kontaktusok

Agyagási Klára és Eberhard Winkler közösen fejezték be Bereczki Gábor mari etimológiai szótárát, valamint együtt adták ki August Ahlqvist csuvas nyelvi feljegyzéseit. Agyagási Klára tanulmánya (*Paarige russische Lehnwörter im marischen Vokabular*, 13–29) ehhez a közös munkához kapcsolódik. Három orosz eredetű mari szó (*вóчко* 'hordó' < *бочка*; *кадила* 'füstölő edény' < *кадило*; *мольо* 'halfajta' < *малёвка*) történetét írja le. Az adatgazdag, részletes etimológiák tartalmazzák a szavak összes nyelvjárási változatát, és szólnak a jelentések művelődéstörténeti háttéréről is.

Két másik tanulmány témája is a szókölcsonzés. Patrick O'Rourke és Karl Pajusalu lív jövevényszókat talált a déli és délnyugati észti nyelvjárásokban (*Liivipärane sõnavara eesti keelealal*, 301–314); Lembit Vaba pedig egy lett nyelvjárási szótárban fedezett fel balti finn nyelvi elemeket (*Läänemeresoome keeleaines läti keele Vainiži murde sõnaraamatus*, 397–413). Nemcsak lexikai, hanem hangtani, morfológiai és szóképzéssel, szóösszetétellel kapcsolatos kontaktushatás nyomai is felfedezhetők a vainiži lett szókincsben.

Az uráli nyelvcsalád határait feszegeti Vladimir Napol'skich *Jukagirisch und Uralisch: Was bleibt übrig?* című tanulmányában (279–299). A szerző az uráli–jukagír nyelvrokonság hipotézisét veti össze az újabb etimológiai szakirodalom állításaival. Felhívja a figyelmet arra, hogy a közös eredetűnek feltételezett szavak vokalizmusa számos esetben további magyarázatra szorul. Foglalkozik a magánhangzóváltakozással és a szóvégi magánhangzó eltűnésének kérdésével is.

Jüri Viikberg (*Endisaigne meistrimees palper*, 415–423) az alnémet eredetű *palper* 'borbély' szó történetének kapcsán oszt meg érdekes művelődéstörténeti információkat az olvasóval. A borbély, ahogyan mindennütt Európában, sebészorvosi teendőket is ellátott a régi időkben, így a szónak 'felcser' jelentése is lett. Ez a szó a mai észt nyelvben már nem használatos. Kiszorította a *habemeajaja*, szó szerint 'borotváló', azaz 'férfifodrász' foglalkozásnév. A folklór szövegek viszont őrzik a *palper* szó emlékét.

Nyelvészet, nyelvi változások

A szűken vett nyelvészeti témájú tanulmányok közül kettő a társhatározó kérdését érinti. A germanista Dieter Cherubim, az ünnepezt göttingeni kollégája közös utazásait felidézve elmélkedik a comitativus kifejezésről az indoeurópai és a finnugor nyelvekben (*Ich mit ihm. Versuch einer sprachlichen Rekonstruktion von Verbundenheit*, 63–77). A tanulmány második részében az inkluzív személyes névmások (*ő és én, mi ketten, mi*) kérdését tárgyalja. Szintén a comitativus a témája Wagner-Nagy Beáta és Alexandre Arkhipov tanulmányának, de távolabbi rokon, azaz szamojéd nyelvek összefüggésében: *Comitative constructions in Nganasan and Selkup* (425–441). A szerzők kutatásaikat az öröndetes módon rendelkezésre álló adatbázisokra támaszkodva végezheték. Mind a nganaszan, mind a szelkup nyelvben esetraggal és névutóval is ki lehet fejezni a társhatározót. A nganaszanban ezen kívül van szociatív és konnektív-reciprok képző (ez utóbbi a rokonságnevekhez kapcsolódik). A szerzők vizsgálták a számbeli egyeztetés kérdését is, és megállapították, hogy a két szamojéd nyelv különböző stratégiát követ a társhatározót tartalmazó mondatok állítmányainak formálásában.

Szórendi kérdésekkel foglalkozik Chris Lasse Däbritz (*Bemerkungen zur Wortstellung und Informationsstruktur im Wepsischen. Archaismus und Innovation*, 79–94). A szerző a vepsze korpusz alapján azt tapasztalta, hogy fele-fele arányban fordulnak elő SOV és SVO szórendű szerke-

zetek. Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy mivel a balti finn nyelvekben az SVO a domináns szórend, az SOV szórendű mondatok megőrzött régiségként maradtak fenn a balti finn előtti nyelvállapottól.

Winkler professzor egyik magyar nyelvű publikációjához (*Az uráli nyelvek habeo-szerkezetének történetéhez*, *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 195–207) kapcsolódik Honti László, amikor áttekinti a predikatív birtokos szerkezeteket az uráli és a szláv nyelvekben (*Beiträge zum Verhältnis der prädikativen possessiven Konstruktionen im Uralischen und im Slawischen*, 155–172). A finn *minulla on* és az orosz *у меня есть* 'nekem van' szerkezeti hasonlóságáról többen azt a következtetést vonták le, hogy az oroszban a létigés birtoklás finnugor szubsztrátum. Honti ezt azal cáfolja, hogy más szláv nyelvekben is előfordul a létigés birtoklás. Arra pedig, hogy a finn *minulla on sinut* 'nekem [itt] vagy te' szerkezetben miért kerül a személynévmás accusativusba, az eddigi irodalom Honti szerint nem ad elegendő magyarázatot. Ennek a kérdésnek a megoldásához további, komplex vizsgálatokra van szükség.

Gerson Klumpp tanulmánya (*Kein Mann, der gestohlenen Branntwein trinkt. Kurze Erörterung eines udmurtischen partizipialen Relativsatzes*, 193–203) Eberhard Winkler udmurt nyelvtanához (2011) kapcsolódik. A szellemes írásban a szerző egyetlen, Munkácsi Bernát által feljegyzett mondat alapján tárgyalja a participiális jelzős szerkezetek, a vonatkozó mellékmondatok, a tagadás, a tárgyjelölés, a topik és fókusz kérdését – igen szórakoztató módon. Mindezt tágabb elméleti keretbe is helyezi, s ugyanakkor egy érdekes udmurt lakodalmi szokással is megismerteti az olvasót.

Molnár Judit tanulmányát a kontrasztív nyelvészet körébe sorolhatjuk (*A tárgy elmaradása a magyarban és a mordvinban*, 261–277). A szerző vizsgálatának anyagát magyar novellák erza és moksa fordításaiból gyűjtötte. A végeredményben nem az a meglepő, hogy a magyar és a mordvin eltérő stratégiát alkalmaz a tárgy jelölésében, inkább az figyelemre és további kutatásra méltó, hogy a két mordvin nyelv is jelentősen különbözik egymástól ebben a tekintetben.

Alkalmazott nyelvészet, etnolingvisztika, szociolingvisztika

Tiina Savolainen tanulmánya alkalmazott nyelvészeti témájú, szűkebben a nyelvoktatás kérdéseivel foglalkozik (*Zur Didaktisierung des Nominaltypensystems im Finnischen*, 337–350). A szerző a finnül tanulók és taní-

tók dolgát próbálja megkönnyíteni azzal, hogy didaktikai szempontokat figyelembe véve osztályozza a finn névszótövek bonyolult rendszerét.

A kötetben két etnolingvisztikai tanulmány kapott helyet. Valts Ernštreits lív–észt és lív–lett összehasonlításban gyűjti össze a térbeli tájékozódást segítő irányok, égtájak, szélirányok elnevezéseit (*Sailing Livonian Seas: Direction terms around the Livonian gulf*, 113–126). Kiderül, hogy a Lív-öböl mentén ezek a terminusok a tenger és a szárazföld térbeli viszonyai szerint változnak nyelvenként és nyelvjárásonként.

Pusztay János érzékeléssel, érzékszervekkel, testrészekkel kapcsolatos metaforákat gyűjtött össze a nyenyec nyelvben (*Augen(scheinliche) Metaphern von der nenzischen Arktis*, 315–323). Forrásul Lehtisalo (1956) és Tereščenko (1965) szótárát használta. A legrészletesebben a *sew* 'szem' szóval kapcsolatos metafora bokrárt bontja ki, de érinti a nyelvi tabu kérdését is.

Két tanulmányt a szociolingvisztika körébe lehet sorolni. Beszédese az a különbség, és a nyelvek jövőjét is előre vetíti, ami e két tanulmány hangneme között megfigyelhető. Kirsti Siitonen *Puhuttu ja kirjoitettu suomen kieli – muutos ja variaatio* (381–395) című összefoglalásában megpróbálja felsorolni azt a számtalan variációt, melyben a finn nyelv funkcionál – állandó változásban. A finn nyelv különféle változatai jelennek meg a beszélt és írott nyelvben, a finnországi finnek és más anyanyelvűek beszédében, a Finnország határain túl élő közösségek nyelvében. Megjelennek életkori és földrajzi különbségek, változik a nyelvi viselkedés, a szókincs és a stílus. Mindez a nyelv életképességének a jele. Ezzel szemben Margarita Kuznecova azt vélelmezi a mari nyelvi helyzet elemző, egyre romló adatokat felvonultató tanulmányában, hogy a 21. század végére elfogynak a mari beszélők (*Marisch: Was ist zu erwarten?* 205–216).

Irodalom

A tanulmánykötet egyetlen irodalmi témájú cikkét Cornelius Hasselblatt jegyzi: *Die Leiden des jungen Igor. Zu Igor Brodskis wepsischem Roman „Kalarand”* (127–139). Ebben a szerző az 1968-ban született, anyai ágon vepsze származású Igor Brodski regényét mutatja be mint „a fiatal modern vepsze próza” első megnyilvánulását. A regényben alig valami utal arra, hogy hősei vepszék lennének. Sokkal inkább olyan általános emberi érzésekkel küzdenek, mint például a reménytelen szerelem. A világiro-

dalmi párhuzamok közül leghamarabb Goethe hőse, az ifjú Werther jut a szerző eszébe, erre utal a tanulmány címe is.

A kötet címe

Kīel joug om šīld 'A nyelv folyója [olyan, mint egy] híd' – ez a lív nyelvű mondat a kötet címe. A bevezetőben Lars-Gunnar Larsson ezt a metaforát az ünnepeltre vonatkoztatja, aki különböző nyelveken folytatott beszélgetéseivel és megszólalásaival építi a hidat népek és emberek között.

CSEPREGI MÁRTA

ELTE Finnugor Tanszék
Nyelvtudományi Kutatóközpont

**Н. Г. Зайцева, Очерки вепсской диалектологии
(лингвогеографический аспект).**

Карельский научный центр РАН, Петрозаводск, 2016. 339. о.

Nyina Grigorjevna Zajceva¹ vepsze nyelvjárástana, melynek címét *Vázlatos vepsze nyelvjárástan (nyelvöldrajzi szempontból)*-ként fordíthatnánk, fél évtizede jelent meg. Ismertetését mégis aktuálissá teszi, hogy nem tudunk egyetlen ismertetéséről sem magyarországi, sem nemzetközi szakfolyóiratban. A kötet egyfelől a vepsze nyelvjáráskutatás eddigi eredményeinek, különösen a vepsze nyelvatlasz (Zajceva 2019) tanulságainak összefoglalása, ugyanakkor 53 térképlapjával egyrészt ízelítő a nyelvatlaszból, másfelől önmagában is egy kisebbfajta, az értelmezést segítő információkkal bőségesen kiegészített nyelvatlasznak tekinthető.

A mű egy előszóból, öt számozott és egy számozatlan, a mellékleteket tartalmazó fejezetből áll. Az előszó a nyelvatlasz készítésének fő problémáit írja le a céloktól a térképlapok felépítésén és az alkalmazott átiráson át az anyaggyűjtés problémáig. Az első, bevezető fejezet (7–16) a nyelvjárástanról, a nyelvöldrajzról, illetve a vepsze nyelvről tartalmaz általános tudnivalókat. A második fejezet (17–58) a vepsze nyelvjárástan forrásaival foglalkozik. A harmadik fejezet (59–174) a tulajdonképpeni nyelvjárástani vázlat, a vepsze nyelvjárási jelenségek és eloszlásuk leírása, gyakori hivatkozással az egyes térképlapokra. A negyedik fejezet (176–299) tartalmazza a térképlapokat és a hozzájuk tartozó jelmagyarázatokat. Az ötödik fejezet az összefoglalás (300–320), de ez tartalmazza a rövidítés- és irodalomjegyzéket is. Az utolsó, számozatlan fejezet (321–391) a térképek jegyzékét, szövegmutatványokat, illetve a nyelvatlasz kérdéssorát tartalmazza. Az alábbiakban részletesebben ismertetjük az egyes fejezeteket.

¹ Nem tévesztendő össze Marija Ivanovna Zajcevával (1927–2011), aki többek közt 1972-ben Marija (máshol Anna-Marija) Ivanovna Mullonennel közösen készített vepsze szótárának, illetve 1981-ben kiadott vepsze nyelvtanának köszönhetően ismert. Nyina Grigorjevna Zajceva (1946–) vepsze nyelvjárástani munkái mellett vepsze szótárakat, olvasókönyveket írt, bibliarészleteket és a teljes Kalevalát lefordította vepszére, és többek közt a *Kodima* (Haza) című újság főszerkesztője is volt (1993–1999). 2002-ben védte meg doktori értekezését a vepsze igeragozásról. 1997 óta az Orosz Tudományos Akadémia Karjalai Nyelvtudományi, Irodalmi és Történeti Intézetében a Nyelvtudományi Osztály vezetője.

Az előszó, mint a fentiekből kiderül, meglehetősen vegyes témákat tárgyal. Ezek közül az átírás érdemel különösebb figyelmet, egyfelől mert ez problematikus, másfelől az alább idézett adatok értelmezéséhez ezekkel mindenképpen érdemes tisztában lenni. A transzkripció lényegében megegyezik a hagyományos finnugor átírással, a bevezető a palatalizáltság jelölésére tér ki. A mássalhangzók palatalizált voltát az aposztróf (') jelöli, de kizárólag akkor, ha fonematikus megkülönböztető szerepe van (pl. *kel* 'ki-ADE' vagy 'harang' vs. *kel'* 'nyelv'). Elöl képzett magánhangzók (azaz *i*, *e*, *ü*, *ö* és *ä*) előtt a vepszében általában minden mássalhangzó palatalizálódik, ezért csak ott jelölik, ahol nyelvjárás-megkülönböztető szerepe van, pl. *tata'l'e* vs. *tata'l'e* 'apa-ALL'. (Az *e*, illetve az *i* a hátrébb ejtett *e*, illetve *i* jele, valószínűleg technikai okokból használják a hagyományos átírásban szokásos *e* vagy *e*, illetve *i* vagy *i* helyett.) Természetesen ez rögtön azt is mutatja, hogy *e* és *i* (fonéma) előtt a mássalhangzó nem feltétlenül palatalizálódik. Felmerülhet persze a kérdés, hogy célszerű-e szembenálló mássalhangzó-fonémákat csak az utánuk álló magánhangzók allofónjaival megkülönböztetni, de ha figyelembe vesszük, hogy ezzel a módszerrel a palatalizáltság jelölésétől nagyon sokszor tekinthetünk el, gyakorlati szempontból az eljárás igazolhatónak tűnik.

Bár nincs róla említés, a klasszikus finnugor átírásban a hosszú magánhangzókat mellékjellel (makron) szokás jelölni, de a kötet gyakorlata ettől eltér: a finn és az észt helyesírást követve ezt az átírásban is betűket-tőzés jelöli: *hiinäl'e* (*hīnāl'e* helyett) 'széna-ALL' (bár ez alól is van kivétel, pl. a 161. oldalon: *Jumā* 'Isten'). Hosszú magánhangzók azonban a nyelvjárások többségében (ill. az irodalmi nyelvben) nem fordulnak elő, így ez a jelölés viszonylag ritka.

A finnugor átírásban szereplő adatokat kurzívan szokás szedni. Ez a jelen kötetben is így van, kivéve akkor, amikor a betűk külön szerepelnek, hangokat vagy fonémákat jelölnek: ilyenkor a könyvben félkövér álló betűk szerepelnek. Ez a megoldás az oroszországi szakirodalomra sem jellemző.

Az első fejezet két különböző témát tárgyal: egyfelől a dialektológiát és a nyelvföldrajzot (bár előbbi külön kitér a finnségi nyelvek ilyen szempontú kutatásaira), másfelől a vepszéket és nyelvüket. Az előbbi részből a két fogalom viszonya az érdekes, különös tekintettel a kettő különbségére. A nyelvföldrajz a nyelvi jelenségek térképre vitele, és e térképek segítségével a nyelvek tanulmányozása – és mint ilyen, a nyelvek nyelvjárási tagolódása tanulmányozásának fő eszköze. (Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a nyelvföldrajz nem feltétlenül egy nyelv változatai-

ra vonatkozó adatokat dolgoz fel, illetve a nyelvjárási kutatásnak sem mindig célja, hogy egy-egy jelenség területi elterjedtségét is feltárja.)

A fejezet második része a *vepsze* etimonnal, illetve a vepszék más önnevezéseivel, a vepsze nyelvcsaládbeli helyzetével, a vepsze nyelvterülettel, a nyelv kutatásának történetével, illetve a vepsze írásbeliség történetével foglalkozik – témánként néhány bekezdésben.

A második fejezet a vepsze dialektológia forrásait ismerteti. Forrástípusok szerint felsorolja, hogy milyen anyagok állnak a vepsze nyelvjárássok kutatóinak rendelkezésére.² A megkülönböztett forrástípusok a következők: 1. vepsze nyelvjárási szövegmutatványok (itt kizárólag a kiadott gyűjtések szerepelnek); 2. a tudományos archívumok nyelvjárási anyagai (hanganyagok és elektronikus források – az utóbbiakon korpuszok értendők); 3. szótárak és atlaszok nyelvjárási adatai (itt nemcsak vepsze szótárakról, hanem pl. a finnégi nyelvek etimológiai szótáiról is szó van – atlasz az ALFE, illetve a már említett Zajceva 2019); 4. vepsze nyelvjárástani tanulmányok. Bár a források csoportosítása vitatható (nagyon szerencsés helyzet, ha az archívumokban tényleg nem hevernek kiadatlan szövegjegyzések), a lehetséges források összegyűjtésének és jellemzésének köszönhetően ez a fejezet nagyon fontos tájékozási pont bárkinek, aki vepsze nyelvjárástani (vagy csak egyszerűen vepsze nyelvészeti) kérdéseknek szeretne utánajárni.

A harmadik fejezet a tulajdonképpeni vepsze nyelvjárástan. A jelenségeket Zajceva három csoportban tárgyalja: fonetikai, grammatikai és lexikai. A *fonetikai* az oroszországi terminológiában gyakran olyan jelenségeket is magában foglal, melyeket a nyugati hagyományban inkább fonológiaiként szoktunk tárgyalni – bizonyos esetekben azonban nem könnyű a kettőt megkülönböztetni... A tárgyalt „fonetikai” jelenségek a következők: elülső magánhangzók az első és a második szótagban: a harmónia nyomai; az *ü* delabializációja; a magánhangzók hosszúsága; az *ai*, *äi* diftongusok minőségének változása; a finnégi szókezdő *j* reflexei; a mássalhangzók geminációja (a jelen idejű, egyes szám 3. személyű igealakok példáján); tövégi mássalhangzó-váltakozások (*m/n*, *h/z*); mással-

² Meg kell jegyezni, hogy ezeket a forrásokat az atlasz készítéséhez is felhasználták. Ez az eljárás tökéletesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a vepsze nyelvterület az utóbbi évszázadban radikálisan csökkent (vö. Grünthal 2015: 12). Ugyanakkor módszertanilag mégsem problémátlan, hogy a térképeken a több évtizedes különbséggel gyűjtött adatok úgy jelennek meg, mintha az általuk tükrözött jelenségek egy időben lettek volna jelen.

hangzók palatalizációja (az adessivus és az allativus ragjának lágyulása alapján); a többes szám harmadik személyű személyes névmás hangalakja.

A grammatikai jelenségek a gyakorlatban morfológiai jelenségeket takarnak. A tárgyalt nyelvjárási sajátosságok a következők: a prolativus és a comitativus ragja; az adessivusrag alakjai; a gyűjtőnévképző alakja; a kijelentő mód jelen idejű, egyes szám harmadik személyű igealakok utolsó magánhangzója; az igék múlt idejű tagadó alakjai egyes számban; a kijelentő mód jelen idejű, többes szám első személyű igealak végződése; a kijelentő mód jelen és múlt idejű, többes szám harmadik személyű igealak végződése; a kijelentő mód múlt idejű, többes szám harmadik személyű tagadó igealak formája; az aktív befejezett melléknévi igenév többes számú alakja; a passzív melléknévi igenév végződése; a visszaható igék infinitivusának végződése.

A lexikai nyelvjárási jelenségek sokkal kevésbé tűnnek informatívnak, mint a hangtani és nyelvtani jellegzetességek. A következő jelentésekben használt szavak földrajzi megoszlásáról esik szó: 'kígyó', 'fűj (szél)', 'sár', 'por', 'szemét', 'át' (a 'falon át' kifejezésben), 'mindjárt, nemsokára', 'vér', 'arc', 'haj', 'erdőből származó mitikus betegség' 'sír (ige)', 'szép', 'puha', 'síkos, csúszós', 'forró', 'esküvő', 'vőlegény',³ 'Isten', 'élesztő', 'dob, hajít', 'beszél', 'űz, kerget, kihajt', 'siet', 'elfárad'. Azokon a területeken, ahol több, azonos jelentésű etimon is megtalálható, esetenként jelentéskülönbség is kialakult (vagy megőrződött). Így pl. a *tuhu* inkább az úton, a *pölu* (*pelu*) inkább a házban, ruhán összegyűlő port jelenti; a *murdod* inkább az asztalon, a *rujod* a padlón heverő szemét. Ugyanakkor az adatközlők ezekben az esetekben bizonytalanok a különbségben. Az igékkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a térképre az infinitivusi formák kerültek fel, és kaptak külön jelet – tárgyalásuk is ennek megfelelően történik. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egyes esetekben csak arról van szó, hogy az infinitivusban megmarad vagy kiesik-e a tövéghangzó: más alakokban a különbözőnek mutatott nyelvjárások egyeznek. A különbségek tehát nem a lexikai egységek közt, hanem azok morfofonológiai viselkedésében vannak. Az azonban nem derül ki, hogy

³ Kulturális szempontból is érdekes lehet, hogy az atlasz adatközlőinek gyakran gondot okozott a jelentés elkülönítése a 'kedves, szerelmes, szerető' (tehát az érzelmileg közel álló, de a leendő férj státuszával nem rendelkező személy) jelentéstől, éppen ezért végül az atlasz munkatársai a két jelentés megkülönböztetéséről is lemondtak.

a különbségek valamilyen általános nyelvjárási morfofonológiai megoszlás (a tövéghangzó megmaradása/kiesése az adott helyzetben) eredménye, vagy az adott nyelvjárásokban is a vizsgált igék sajátos jellemzője (e lehetőségek kombinációiról nem is szólva).

A negyedik fejezet tartalmazza a térképekhez tartozó „jelmagyarázatokat” és a térképeket, ebben a sorrendben (tehát a „jelmagyarázat” (легенда) mindig megelőzi a térképet). Az idézőjel azért indokolt, mert a magyarázatban maguk a jelek nem szerepelnek, hanem azok a térképre helyezett apró jelmagyarázatokban vannak feloldva. A térképet megelőző szöveg nem is magyarázat vagy kiegészítés, hanem lényegében ugyanaz az információ, mint ami a térképről leolvasható, esetenként némi pontosítással.

A pontosítás elsősorban a fonetikai és grammatikai jellegzetességeket bemutató térképek esetében jelentős, ekkor ugyanis rögtön az elején fel vannak sorolva azok a szóalakok, amelyeken a jelenségeket megfigyelték, ráadásul az összes előforduló változatban. Ezt követné a tulajdonképeni térképjel-magyarázat (легенда карты), de ez csak a térképjelekhez tartozó jelenségek (hangok, (toldalék)morfémák, lexémák stb.)⁴ számozott felsorolását tartalmazza. Ráadásul míg a térképjelek általában tükrözik a jelenségek kisebb vagy nagyobb különbségeit (az inkább összetartozó jelenségekhez azonos alakú, csak eltérő színezetű vagy orientációjú jelek tartoznak), addig itt a felsorolásban ilyesmiről nincs szó (nincs tehát 1a, 1b stb.). A felsorolás még kétszer megismétlődik, különböző adatokkal kiegészítve. Az egyik a jelmagyarázat nyelvjárási bontása (расшифровка легенды карты по диалектам), ahol nyelvjárásokra bontva fel van sorolva, hogy a jellel jelölt jelenséget mely gyűjtőpontnál találjuk meg a térképen. A bontás csak az északi, a középső és a déli nyelvjárást különbözteti meg, a középső nyugati és keleti alnyelvjárását nem, holott több esetben ezek is markánsan elkülönülnek. A gyűjtőpontok itt csak egy-három betűs rövidítésükkel feltüntetve szerepelnek. Ezt követi a számozott index (цифровой индекс), mely lényegében az előzővel megegyező felsorolás, csak hiányzik annak a jelzése, hogy a gyűjtőpont melyik nyelvjáráshoz tartozik, viszont fel van tüntetve a (térképen is látható) száma. Nem világos, miért van szükség három ilyen felsorolásra, hiszen

⁴ Ezek álló betűkkel vannak szedve, és általában alá vannak húzva. Az aláhúzások időnként hiányoznak, időnként csak a fél nyelvi adat van aláhúzva. Ezek funkciója nem világos, de ahhoz képest az ingadozások feltűnően gyakoriak, hogy egyszerűen technikai hibának tekintsük őket.

ha a másodikban fel lenne tüntetve a gyűjtőpontok száma, vagy az utolsóban a nyelvjárások is jelölve lennének, akkor egyetlen lista is mindent tartalmazna. Sőt, a harmadik lista így is tartalmaz mindent, hiszen a gyűjtőpontok száma meghatározza, melyik nyelvjárásba tartoznak, és még a nyugati és a keleti is megkülönböztethető: 1–17. északi, 18–44. nyugati, 45–57. keleti, 58–74. déli.

Ezt követi egy másik felsorolás, amelyből nem az olvasható ki, hogy mely adatok hol fordulnak elő, hanem az, hogy az egyes pontokon milyen szóalakokat rögzítettek. A gyűjtőpontokat itt csak a számuk képviseli. Ahol nincs adat, ott a нет сведений 'nincs adat' felirat követi a számot. Mivel nem ritka, hogy a gyűjtőpontok jelentős részéről nem sikerült adatot begyűjteni, időnként ez meglehetősen sok helyet foglal, célszerűbb lett volna rövidíteni (н.с.), vagy az adat hiányát valamilyen jellel (pl. Ø) jelölni. Sajnos a nyelvi adatok nincsenek kurziválva, pedig ez nemcsak általában véve lenne indokolt, hanem jelentősen megkönnyítené az egy bekezdésbe tömörített adatok közötti eligazodást is. (Nem lett volna indokolatlan a nyelvjárás csoportok alapján három vagy négy bekezdésbe tördelni a felsorolást.) Itt van feltüntetve az a fontos információ is, ha valamely adatot nem az atlasz készítését célzó terepmunka során rögzítettek, hanem más forrásból került az atlasz anyagába.

Mint azt korábban jeleztük, ez a fejezet önállóan is megállná a helyét mint egy kisebb nyelvatlasz. Ugyanakkor az előző fejezet alfejezetei annyira szorosan kötődnek egy-egy térképhez, hogy az olvasó számára mindenképp hasznosabb, de legalábbis kényelmesebb lett volna a két fejezet összedolgozása oly módon, hogy a térképek és a hozzájuk kapcsolódó elemzések egymás mellé kerülnek. Törvényszerű ugyanis, hogy az elemzések közben az olvasó hátralapoz a térképekhez – a kötet egész szellemisége ezt követeli meg, jó lett volna, ha a felépítése is ezt támogatja.

Az ötödik fejezet egy összefoglalás, mely külön is számba veszi az északi, a középső és a déli nyelvjárás főbb jellemzőit. Zajceva szót ejt arról, hogy milyen kapcsolatok kötik össze az északi, illetve a déli nyelvjárást a középső nyelvjárás nyugati, illetve keleti csoportjával, továbbá külön figyelmet szentel a karjalai hatásnak (ezekre az egyes jelenségek tárgyalása kapcsán is folyamatosan kitér). A fejezetet a rövidítés- és irodalomjegyzék zárja.

Az első melléklet egy táblázat, mely megmutatja, hogy az adott térkép és a hozzájuk fűzött kommentárok hol találhatóak a kötetben. Ha már ezek nem lettek egymás mellé szerkesztve, célszerűbb lett volna a szó-

vegben és a térképek mellett elhelyezni egy utalást a másik helyére, aligha lesz ugyanis olvasó, aki előbb keresi ki ezt a táblázatot, mint a szöveget vagy a térképet. Ráadásul a táblázatból nem derül ki, hol melyik jelenségről is van szó.

A második melléklet egy szövegmutatvány-gyűjtemény. Ennek az a jelentősége, hogy az Orosz Tudományos Akadémia Karjalai Nyelvtudományi, Irodalmi és Történeti Intézetének hangarchívumában szereplő, korábban nem publikált anyagokról van szó. A lejegyzés alapjául szolgáló felvételek 1958 és 1970 között készültek, tehát tulajdonképpen már nyelvtörténeti dokumentumokról van szó. Bár egy ilyen mutatványgyűjtemény általában jól illik egy nyelvjárástani munkába, az olvasónak óhatatlanul az az érzése, hogy ezek a szövegek csak azért kerültek bele a kötetbe, mert publikálni szerették volna (ami tökéletesen érthető), de nem volt lehetőség külön kiadni őket. Ezt a benyomást az anyag egyenetlensége kelti. Az északi nyelvjárásokat egyetlen hosszú szöveg képviseli (11 oldal); a középsőket nyolc rövidebb (összesen 21 oldal; ebből 4-4 nyugati és keleti, 7 és fél, ill. 13 és fél oldal), a délieket viszont megint csak kettő, azok is rövidek (másfél oldal). Csak az adatközlők születési helye, illetve, ha eltér, a felvétel készítésének helye van megadva, azonban az adatközlők életútjáról semmi. Így aztán nem világos, hogy az adatközlő meddig élt a születési helyén, a felvétel helyén lakott-e (vagy esetleg egy alkalmi látogatása során vették fel tőle a szöveget), illetve hogy egyáltalán melyik települést és mennyiben reprezentálja.

A szövegközlés formája nem a legszerencsésebb, de találkozni sokkal rosszabbakkal is. A vepsze szöveg bekezdését még ugyanabban a bekezdésben követi az orosz fordítás. Ez ugyan nem túl esztétikus, de legalább nem kell a fordításért lapozgatni. Ugyanakkor szokatlan és érthetetlen módon a vepsze szöveg (azaz a nyelvi adat) álló betűkkel van szedve, míg az orosz fordítás kurzívval. Időnként hibák is előfordulnak, pl. a 327. oldalon több bekezdés után hiányzik a fordítás, majd a következő bekezdés végén ezek ömlesztve szerepelnek. A 332. oldalon egy helyen csak az orosz fordítás szerepel, a vepsze eredeti hiányzik. A 344. oldal tetején egy helyen hiányzik az orosz fordítás, illetve az azt követő vepsze szakasz, aminek az orosz fordítása úgy szerepel, mintha az előző vepsze szakasz fordítása lenne. Ugyanitt az oldal közepén zavaros a szöveg – néhány mondat fordítása biztosan kimaradt. Az oldal alján a következő vepsze szöveg szerepel: *Koume sizart oli: Duńka, Okša, Usteń, Ol'onk...* úgy tűnik, az adatközlő azt állítja, hogy három nővér volt, de négy nevet sorol fel. Az orosz fordítás szerint *Три сестры было: Дунька, Окся, Аленка...*

– azaz itt már csak három név van felsorolva, az *Usteń* megfelelője (vagy ha esetleg a nagybetű ellenére ez mégsem név, fordítása) hiányzik.

A szövegekben nemcsak az orosz eredetű szavak száma magas, de az is feltűnő, hogy amikor az adatközlő másokat idéz, gyakran olyan helyzetekben is oroszul idéz, ahol nem várnánk. Például a 328. vagy a 331. oldalon az esküvői szokások felidézésekor hangzik el oroszul, hogy ki mit mond – hiába feltételeznénk, hogy legalább családi körben a vepszét használják. Legtöbbször az orosz kifejezések is a vepszéhez használt átírással szerepelnek, de bizonyos esetekben – főképp a nagyobb egységekben – a szokásos orosz helyesírással.

A harmadik, utolsó melléklet a vepsze nyelvjárási atlasz kérdőíve. Ez 395 számozott kérdésből áll, de ebből az 1–3. kérdések metaadatok: a gyűjtő, az adatközlő, illetve annak a településnek a fő adatai, melyekre a gyűjtés vonatkozik. A 4–6. kérdések arra vonatkoznak, hogy az adatközlő(k) hogy nevezi(k) magukat, nyelvüket, illetve hogy hívják őket az oroszok. A 7–83. kérdések „fonetikaiak”, itt lényegében vepsze szavak vannak megadva, és arra vonatkoznak, hogy ezek mely variánsa van meg a nyelvjárásban. (Ezekre azért a kérdőív alapján elég nehéz lehet úgy rákérdezni, hogy ne befolyásoljuk az adatközlőt.) A morfológiai kérdések a 84–129. számot viselik, itt szintén meg vannak adva a várt formák, de már szerepelnek olyan orosz nyelvű példamondatok is, melyeknek lefordításával a várt alakok előhívhatóak. A fennmaradó kérdések mind lexikaiak, és témakörök szerint vannak csoportosítva (bár időnként ebbe belezavarnak a szófaj szerinti csoportosítások): 130–155. növények, 156–190. állatok, 191–209. égtájak és időjárási jelenségek;⁵ 210–224. táj, térszinformák; 225–228. térre vonatkozó határozószók; 229–234. időre vonatkozó határozószók; 235–248. ember; 249–254. betegségek; 255–258. érzelmi állapotok; 259–265. emberre vonatkozó melléknevek; 266–269. általános melléknevek; 270–281. rokonsági terminusok; 282–285. szociális terminusok; 286–290. mitológiai-vallási terminusok; 291–295. absztrakt fogalmak; 296–300. munkavégzés; 301–304. szövés-fonás; 305–313. földművelés; 314–319. állattenyésztés; 320–328. szénagyűjtés; 329–331. vadászat; 332–339. halászat; 340–344. lakóház; 345–349. gazdasági épületek és részeik; 350–353. háztartási eszközök; 354–357. ruházzkodás; 358–366. étkezés; 367–370. közlekedés; 371–386. igék; 387–395. határozószók, névutók, kérdőszók. Látható, hogy a csoportosítás nem túl követ-

⁵ Ezek nem feltétlenül illenek össze, ráadásul itt szerepel a 'szemét' is, ami nem igazán érthető.

kezetes, időnként túlságosan részletező (pl. a vadászat és a halászat könnyen összevonható lett volna), de tulajdonképpen ennek nincs jelentősége.

Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy a kötet fontos összefoglalása a vepsze nyelvjárásokra vonatkozó ismereteknek, és sok újdonságot is nyújt. Bár nem alkot szerves egészet, a különböző részek összedolgozatlansága inkább elszalasztott lehetőségnek, mint valódi hiányosságnak tekinthető. A kiadvány tipográfiaiilag is megállja a helyét. Kiemelendő, hogy a kötet viszonylag kis formátuma (kb. A5) ellenére a térképek jól olvashatóak. Bár a már említetteken túl is előfordulnak sajtóhibák (pl. kurziválás elmaradása vagy felesleges alkalmazása), és ezek száma ugyan a kívánatosnál magasabb, nem éri el azt a szintet, hogy rendkívül zavarónak mondhassuk. Ugyanakkor a megjelenés előtt érdemes lett volna a szöveget alaposabb ellenőrzésnek alávetni, mert vannak benne olyan hibák, melyek nyilván figyelmetlenségből adódnak, de könnyen kiszűrhetők lettek volna. Így például a finn címek fordítása többször pontatlan. A *Tieteen matkamiehenä* 'A tudomány utazója(ként)' pl. *Путешественником в науку*-ként (kb. 'A tudományba utazó(ként)') van fordítva (23.), holott a pontos fordítás *Путешественником науки* lenne. A *Lähisukukielten lukemisto* (kb. 'A közeli rokon nyelvek olvasókönyve') fordítása, a *Материал для чтения на родственных языках* (kb. 'Olvasnivaló rokon nyelveken', 24.) is megtévesztő, hiszen a kötet anyaga kifejezetten a finnségi nyelvekre korlátozódik, így a *Материал для чтения на близкородственных языках* lenne az adekvát fordítás. Hasonló probléma van a *Lähisukukielet* ('A közeli rokon nyelvek') cím fordításával (*Родственные языки*, helyesen *Близкородственные языки*, 25.). A 88. oldalon az olvasó arról értesül, hogy a vepsze iránt olyan észti és finn tudósok is érdeklődtek, mint – többek között – *X. Хунфалви*. Hunfalvy nemcsak sem finn, sem észti nem volt, de H. sem, hanem Pál. Mindez felkelti annyira a magyar olvasó kíváncsiságát, hogy megnézzé a bibliográfiában, milyen munkáról is lehet szó. Ilyet azonban nem talál, de felbukkan Ujfalvi, Ch. E. *Essai de Grammaire vèpse ou tchoude du Nord* című műve. Túl azon, hogy *Ujfalvi* nem *Хунфалви*, hanem *Уйфальви* (az átírási szabályok következtében lágyságjellel!), és ő is y-nal írta a nevét: *Ujfalvy*. Magyarul pedig *Károly Jenő* volt, franciául a *Charles-Eugène*-t használta, tehát a *X.* helyett a *K. (Й.)* vagy (különös tekintettel arra, hogy a szerző franciául publikált, még inkább) a *Ш. (Э.)* lenne indokolt. Szintén a 88. oldalon bukkan fel *X. Басильер* neve: őt a bibliográfiában *Hj. Basilier*-ként azonosíthatjuk. Mivel a Hjalmar név ejtése megközelítőleg [jalmar], ennek

átírása pedig *Ялмар*, a helyes alak *Я. Басильер* lenne. Az ilyen filológiai pontatlanságok nyilván elhanyagolhatóak a könyv érdemei mellett, ugyanakkor szó nélkül sem lehet hagyni őket.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a kötet a vepsze, illetve a finnségi nyelvek tanulmányozásához olyan nélkülözhetetlen alapl mű, mely nem hiányozhat egy finnugor nyelvészetre specializálódott szakkönyvtárból sem. A legcélszerűbb persze az lenne, ha szabadon hozzáférhetővé válna az interneten.

Irodalom

- ALFE = Tuomo Tuomi (päätoim.) (2004), *Atlas Linguarum Fennicarum* 1. Päätoimittaja Tuomo Tuomi. 1. osan vastaava toimittaja Seppo Suhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Vammala.
- Grünthal, Riho (2015), *Vepsän kielioppi*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Wiik, Kalevi (1989), *Vepsän vokaalisointu*. Suomen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Zajceva, Ny. G. [Зайцева, Н. Г. (ред.)] (2019), *Лингвистический атлас вепсского языка*. Нестор-История, Санкт-Петербург.

FEJES LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Péntek János – Benő Attila:
A magyar nyelv Romániában (Erdélyben).

(A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén. VI.)
Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár – Budapest.
2020. 474 old.

A 2020-as Kolozsvári Magyar Napok keretében került sor Péntek János és Benő Attila *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* című kötetének bemutatójára. Megjelenésével teljessé vált *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* nevű kutatási program és könyvsorozat, melynek célkitűzése a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyarok nyelvhasználatának panoramikus leírása és szociolingvisztikai elemzése volt. A sorozat első kötete, mely a kárpátaljai magyarok nyelvi helyzetét tárgyalja, 1998-ban jelent meg, ezt rövidesen követte a vajdasági (1999) és a felvidéki (2000) kötet. Hosszabb idő eltelte után látott napvilágot az ausztriai és szlovéniai (2012), majd a horvátországi (2016) kötet, végül a sorozatot a 2020-ban megjelent *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* kiadvány zárja. Ez a legnagyobb poszttraumás trianoni kisebbség, az erdélyi magyar nyelvközösség nyelvhasználatának leírását tartalmazza. A kutatásban és a sorozat elkészítésében részt vevő határon túli és magyarországi kutatók azonos szerkezetben tárgyalták a kisebbségi magyarok földrajzi és demográfiai jellemzőit, politikai, gazdasági, kulturális és valósi helyzetét, a nyelvi törvényeket és nyelvi jogokat, a magyar nyelv szerepét az oktatásban, a közigazgatásban, a kultúrában és a tömegtájékoztásban.

A romániai magyar nyelvi helyzetet bemutató szociolingvisztikai monográfia szerkezetében és koncepciójában is igazodik a sorozat többi kötetéhez, így leírásaiban elsősorban azt az 1995–1996-os empirikus terepkutatást veszi alapul és elemzi részletesen, amelyet a sorozat készítői minden Kárpát-medencei magyar kisebbségi területen elvégeztek a környező országokban. Ugyanakkor különbözik is tőlük, mert ezt a kutatást ki is egészíti egy 2009-es erdélyi szociológiai vizsgálat nyelvi adataival, eredményeivel, tehát nemcsak a 20. század végének romániai magyar nyelvhasználatát, hanem a rendszerváltás óta eltelt három évtized nyelvi fejleményeit is feldolgozza. A korábban megjelent kötetekhez hasonlóan a romániai magyar nyelvhasználatot elemző munka is leszámol azzal a kutatási koncepcióval, mely a kisebbségi kétnyelvű magyarok nyelvhasználatát az anyaországbeli egynyelvű magyarok mércéjével mérte. Így lett

teljes a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok által beszélt nyelvváltozatok megismerése és leírása, melynek fő célkitűzését a sorozatszerkesztői előszóban Kontra Miklós így fogalmazta meg: „a szomszédos országokban élő magyarok nyelvi otthonosságának növelése és bizonytalanságuk csökkentése” (20).

Az átfogó, monografikus kiadvány feltérképezi a korábbi kutatásokat, és a Romániában élő más nemzetiségű csoportok társadalomtörténetébe ágyazva tárgyalja az erdélyi magyar nyelvközösség helyzetét. Ahhoz ugyanis, hogy megértsük e közösség nyelvi helyzetének jelenét, múltját, jövőbeli perspektíváját, szükséges egy szélesebb körű betekintés az erdélyi magyarság, románság és szászság korábbi évszázadaiba, társadalom- és művelődéstörténetébe, demográfiai változásaiba. A régmúlt és az elmúlt száz év társadalmi és nyelvi következményeinek részletes elemzése mellett a szerzők felvázolják az erdélyi magyar nyelv jövőbeli lehetőségeit, kijelölve azokat a stratégiákat, amelyekkel a bemutatott helyzetkép javítható, a hátrányok leküzdhetők, a magyar nyelv használatának negatív folyamatai lassíthatók. Nyelvtörténeti, dialektológiai, oktatásügyi, társadalomszerkezeti elemzések, irodalomtörténeti megközelítések is szerepelnek benne, és a nyelvnek a kibertérben megnyíló lehetőségeiről is beszél. A kötetben érvényesülő multidiszciplináris szemléletnek megfelelően számba veszik a különböző társadalomtudományi diszciplínáknak a romániai magyar nyelvi helyzetet is érintő kutatásait az elmúlt évtizedekből.

Amint azt a szerzők az előszóban is megfogalmazzák, a romániai magyar kisebbség nyelvi helyzetével azért kell kiemelten foglalkozni, mert az erdélyi magyar nyelvközösség az egyik legnagyobb nyelvi és etnikai kisebbség Európában, Romániában pedig a legnagyobb. Ez a nagyszámú kisebbség zavaró tényezőnek számít nemcsak az európai és a román, hanem a magyar nemzetpolitikában is, mert a többi határon túli magyar kisebbségi közösség jóval kisebb a romániaihoz képest, így a többi országra érvényes kisebbségvédelmi szabályozás nem feltétlenül érvényesíthető az erdélyi magyar nyelvközösség esetében. De Romániában is a legnagyobb számú kisebbség, így a többségi államhatalom nem tud megfelelő módon viszonyulni hozzá. Ennek következtében a magyar közösség tagjait gyakran éri hátrányos megkülönböztetés anyanyelvhasználatukban és nyelvi jogaik gyakorlásában.

Mivel az erdélyi nagyrégió, ahol a romániai magyarok zöme él, nyelvileg, kulturálisan és a magyar nyelvjárások, néprajzi tájak tekintetében

is rendkívül változatos, tagolt, ennek megfelelően a kutatás is – az anyanyelvi beszélők arányát tekintve – három nagy régióra osztja az erdélyi magyar nyelvközösséget: székelyföldi tömbhelyzet, átmeneti régió, szóróványvidék. Ezt a változatosságot, tagoltságot tükrözik a kutatási eredmények is.

Az első fejezet széleskörű visszatekintés Erdély múltjára, történetére. A 10. századi megtelepedéstől a fontos történelmi eseményeken, háborús megrázkódtatásokon, különböző korszakokon át (fejedelemség kora, reformáció, Osztrák–Magyar Monarchia, 20. századi események) egészen az 1989-es rendszerváltásig részletesen tárgyalja a magyar–román–német nyelvi kapcsolatok alakulását. Ennek során nemcsak a magyar nyelvbe kerültek be a 11. századtól kezdve, és szaporodtak el jelentősen a 18. századra a román és német szavak, hanem fordítva is működött a nyelvi kölcsönhatás: a magyarból is kerültek át szavak a románba és az erdélyi szászba. Külön kitér a fejezet a reformáció, a hitélet és a kultúra anyanyelvűsítésének szerepére, az első erdélyi magyar nyelvemlékekre, a könyvnyomtatásra, a bibliafordításokra, a hitvitákra és a vallási megoszlásra, a Habsburg Birodalom alatti németesítésre, rekatolizálásra, ellenreformációra – mindezek nyomán jelentősen megváltoztak az etnikai viszonyok. A 19–20. század fordulójára jogi státuszában megszilárdult és minden nyelvi funkció betöltésére alkalmas magyar nyelv felemelkedésének és kiteljesedésének korszaka az 1920. június 4-i trianoni békekötéssel ért véget. Ezt követően az erdélyi magyar nyelvközösség és a nyelv is kisebbségbe, alárendelt jogi státuszba került, és ez más irányba terelte a nyelvi folyamatokat is. Az új helyzetben a többségi államhatalom kötelezővé tette a kétnyelvűséget, ebben dominánssá tette az államnyelvet, aszimmetrikussá a nyelvi kapcsolatokat és a kommunikációt. Megindult „a magyar nyelv máig tartó területi és funkcionális térvészítése, és a korábbi nyelvi egységet megbontó divergens folyamat indult el” (57). Így a magyar nyelvnek kisebbségi, kétnyelvű változatai jöttek létre államnyelvi átvételekkel, archaikusabb jelleggel, feltűnőbb nyelvjárásiassággal, és ez a folyamat napjainkban is tart.

A második fejezet az erdélyi magyar nyelvközösség 21. századi jellemzőivel foglalkozik a felgyorsult demográfiai változások tükrében. A népszámlálási adatokat tekintve az erdélyi magyarok száma 1930 óta folyamatosan nőtt, csúcspontját a 80-as évek végén érte el. 1990-től azonban folyamatosan csökkenőben van a magyarság aránya. Mivel a 20. század második felében a gazdasági-társadalmi szerkezet is jelentősen meg-

változott, a magyar középosztály és értelmiség is erősen csökkent. „Hagyományos magyar nyelvi szinterek számolódtak fel, szaknyelvi regiszterek épültek le, és a funkcionális nyelvvesztés jeleként tapasztalhatóvá váltak a nyelvi hiány tünetei a magyar szaknyelvi kommunikációban” (66). A 2011-es népszámlálás szerint legalább egyharmaddal kisebb az aránya a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyeknek a romániai magyarok körében, mint a román nemzetiségűeknek a román közösségekben. Ez az aszimmetria tükröződik a foglalkozási szerkezetben és a társadalmi státuszokban is, így a vezetők, szakértők, technikusok, értelmiségiek, tudományos foglalkozásúak körében is alulreprezentáltak a magyarok. A fejezet külön kitér az erdélyi magyarok sajátos azonosságtudatára, magyar identitástudatára is, melyben nem az állampolgárságnak, hanem a szimbolikusan felértékelődő anyanyelvnek van meghatározó szerepe. A kutatások alapján egyfajta kettősség érzékelhető a magyar nyelvhez való viszonyulásban, teljesen más a magyar nyelv belső és külső értékelése. Miközben az erdélyi magyarok az ő anyanyelvüket találják a legértékesebbnek, a többségiek mindenféle elmarasztaló jelzővel illetik a magyar nyelvet. Emellett a belső felértékelés is gyakran inkább szimbolikus jelentőségű. Az erdélyi beszélők pozitív viszonyulása a saját regionális nyelvváltozatukhoz nincs összhangban a mindennapi gyakorlattal, hisz sokszor a törvény által biztosított nyelvi jogaikkal sem élnek, vagy román iskolába íratják a gyerekeiket olyan településen is, ahol lenne lehetőség magyar oktatásra. Ugyanez a fejezet tárgyalja az etnicitás, a nyelv és a vallás szoros kapcsolatát is az erdélyi magyar nyelvközösségben, kitér a magyar nyelvű cigányok identitás szerkezetére és a román identitásra, melyben a közös domináns államnyelvnek és az állampolgárságnak van meghatározó szerepe.

A harmadik, a nyelvváltozatokat és regisztereket tárgyaló fejezet szintén történeti keretben mutatja be a magyar nyelv közös változatának kialakulását, melyben Erdélynek is évszázadokon át fontos szerepe volt, azonban a régió 20. századi elszigeteltségében és alárendeltségében a standard használati köre leszűkült, archaikus és regionális színezete lett. Hazai példákon keresztül szemlélteti a nyelv- és nyelvjárásszigetek esetében lezajló sajátos nyelvi folyamatokat is a nyelvterület peremén. Helyet kapott a tíz magyar nyelvjárási régió bemutatása is, melyekből három a maga egészében Románia területére esik. Az erdélyi magyar nyelvközösség tekintélyes részét kitevő szórványterületek tárgyalása során a szerzők hangsúlyozzák az őshonos szórvány és a migrációs diaszpóra közötti kü-

lönbséget. Tárgyalják a nagyvárosi elszórványosodás fogalmát is, hisz Erdélyben a szocialista iparosítás és az erőltetett urbanizáció következtében, Székelyföld kivételével, a korábban magyar többségű városok román többségűvé váltak. A szaknyelvekkel foglalkozó alfejezet fontos megállapítása, hogy az erdélyi magyar szaknyelvekre is a térvesztés és leépülés jellemző. Például az erdélyi magyar jogi szaknyelv nagy hiányokkal küzd, és sokszor gyakorló magyar jogászok is keveréknymelven beszélnek egymás között. A fejezet fontos eleme az erdélyi magyar beszélő szociológiai profiljának és verbális repertoárjának felvázolása. Ennek értelmében a tipikus erdélyi magyar beszélő 40 év körüli, középiskolai végzettséggel rendelkező szakmunkás vagy szolgáltatásbeli dolgozó, aki városban él, magyar házastárssal, és a munkahelyén a román nyelvet is használja. Elsődleges nyelvváltozata a saját (többségében székely vagy mezősegi) anyanyelvjárása, mely köznyelvi megnyilatkozásaiban is érvényesül. Nyelvhasználatában archaikusabb nyelvi formák, megőrzött régiségek is megjelenhetnek. Legalább társalgási szinten ismeri és használja a román nyelvet, de mind a magyar, mind a román nyelvhasználatában megmutatkozhatnak a nyelvi bizonytalanság jelei, kétnyelvűségére az anyanyelv-dominancia jellemző.

A negyedik fejezet a román állam kisebbségpolitikáját és a domináns nyelvi ideológiákat mutatja be a homogén nemzetállam eszméjén keresztül, mely az egy állam – egy hivatalos nyelv ideológiájára épül, jellemzői a lingvicizmus, nyelvi ekvitizmus, nyelvi nacionalizmus, nyelvi homogenizmus, majoritizmus, aszimmetrikus kétnyelvűség. Romániában a kisebbségi nyelvek másodrendűek, használatuk korlátozható, különféle feltételekhez, körülményekhez köthető. Az alkotmány alapján csak a román nyelvnek lehet hivatalos státusza, és ezt a rendelkezést módosítani sem lehet. Az állampolgári egyenlőség államnyelv alapú, a többségi szemlélet a kisebbség számára is az államnyelvet tekinti kiindulópontnak, ahhoz viszonyítja az esélyegyenlőséget. A román nyelvpolitika leginkább a kisebbségi nyelvek közterületeken való írásos megjelenésének korlátozásában, tiltásában, a személynévhasználat és a földrajzi nevek szabályozásában nyilvánul meg, a helységnevekhez kapcsolódik a legtöbb konfliktus, táblaháború is. A kisebbségpolitika gazdasági szempontból is meghatározó, a nyelv élet- és versenyképességét ugyanis meghatározza a nyelvközösség gazdasági helyzete, versenyképessége, ugyanakkor nincs szoros összefüggés a gazdasági fejletlenség és a szórványhelyzet között. A kutatások szerint a kétnyelvűség gazdasági értéke, munkapiaci előnye nem

váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis a nyelvtudás előnye nem képes ellensúlyozni a magyarokkal szembeni előítéleteket és azt a hátrányt, amely a magyar nyelv alárendelt jogi státuszából fakad. A kisebbségpolitika legszorosabban az oktatáspolitikával függ össze, ugyanis a magyarság megmaradásának legbiztosabb záloga az anyanyelvi oktatás lehetősége minden szinten. A magyar oktatás hiánya és az elszórványosodás közti összefüggést az bizonyítja leginkább, hogy a legtöbb esetben a helyi iskola megszűnése után 50-60 évvel eltűnik a településen élő magyar közösség is. Az óvodától az iskolán, középiskolán át a felsőfokú oktatás felé haladva egyre csökken a magyarul tanulók aránya. 1990 után a magyar felsőoktatás is követte a román felsőoktatás intézményi, regionális és létszámbeli bővülését, expanzióját, ami együtt járt az oktatás színvonalának csökkenésével. Mivel azóta sem indulhatott el az állami finanszírozású önálló magyar egyetem, egyházi háttérrel, magánegyetemi státuszban kezdett el működni a Partiumi Keresztény Egyetem, majd a Sapientia Erdélyi Tudományegyetem. A 20. század jelentős részében az erdélyi magyar kultúrának folyamatosan el kellett szenvednie a román nacionalista állampolitika korlátozásait. A háttérben voltak nem hivatalos szakmai mozgalmak, melyek folyamatosan gyűjtötték és megőrizték a tánc- és zenei hagyományt, például a Mezőség archaikus értékeit. Ezek megismertetésében fontos szerepe volt a Kritérium által az egyes régiókról megjelentetett monográfiáknak. 1990 után az értékek feltárása, kutatása felerősödött, a kolozsvári egyetemen újraindult a néprajzi képzés. Újraszervezték az EMKE-t, újra működhet a Kriza János Néprajzi Társaság, a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság. A kisebbségpolitika szoros összefüggést mutat a hitélettel is. Noha az egyházak elsődleges szerepe a kultikus, liturgikus szerep, amiben a nyelv csak eszköz, Romániában az államhatalom viszonyulását valamely egyházhoz meghatározza az is, hogy milyen a hozzáállása azokhoz a nyelvekhez, amelyeket a különböző egyházak használnak. A román állam egyházpolitikája mindig az ortodox egyházhoz viszonyult kedvezően.

Az ötödik fejezet az erdélyi magyar nyelvközösség helyzetét a nyelvhasználati színterek szempontjából is megvizsgálja, mert a nyelvhasználat szabadsága a nyilvánosságban kezdődik. A magyar nyelv az oktatásban két vonatkozásban fontos: magyar nyelven történő oktatás, illetve a magyar nyelv és irodalom tantárgy oktatása. Mivel az erdélyi magyarság nyelvi helyzete régióként különbözik, az országosan egységes tantervek nem jelentenek megoldást az egyes régiók problémáira. A korszerű ma-

gyar tantervek szerint az anyanyelv tanításában a nyelv funkcionális és társas szemléletének kell érvényesülnie, mely a nyelv változatosságát és változatait hangsúlyozza, szemben a román nyelv tanításában még mindig uralkodó standardközpontú szemlélettel, amely stigmatizálja a nyelvjárási változatokat is. Gondot jelent a magyar oktatásban használható színvonalas tankönyvek hiánya is. A felsőoktatásban is még mindig hiányos a magyar nyelvű képzés, a magyarul érettségizettek kb. fele tanul magyarul a felsőoktatásban, a magyar pedagógusképzésnek nincs semmilyen önállósága. A szakképzésben is alig vannak kellő magyar szaknyelvi kompetenciával rendelkező szaktanárok, a felsőoktatásban szaknyelvi hiánnyal küzdenek a magyar oktatók. Ugyanakkor megőrizte és egyre erősíti fontos szerepét a magyar nyelv a különféle tudományok művelésében, mert egyre több a bekapcsolódási lehetőség az anyaországi és a nemzetközi kutatóhálózatokba. Fontos megállapításokat tartalmaz a fejezet a kultúra és a nyelv kapcsolatáról is: eszerint az erdélyi magyar kultúra regionálisan és vertikálisan is tagolt. Inkább a magaskultúrát művelik magyar nyelven, a populáris kultúrához az erdélyi magyarok vagy a magyarországi, vagy a román populáris kultúrán keresztül kapcsolódnak. A moldvai magyarok csak írásbeliség nélküli paraszti kultúrájukkal kapcsolódnak a magyarsághoz, de a kultúra köznapi és magas szféráját számukra a helyi román kultúra jelenti a romándomináns kétnyelvűségük miatt. Így kultúrájukban kettős kötődésük: ha Erdélybe jönnek, román vidéken a románsághoz asszimilálódnak, Székelyföldön a magyarsághoz. Figyelmet kell szentelni a székelyek sajátos csoportidentitásának, a kalotaszegi kistrégióknak, és a sajátos nyelvi és néprajzi hagyománnyal rendelkező Mezőségnek, míg a Partium és a Bánság kulturálisan szorosabban kapcsolódik az anyaországi régiókhoz.

A könyvkiadás szintén fontos szereplője a magyar nyelvű kultúra közvetítésének, a Kritérium 1969-es indulása óta több mint 110 könyvkiadói vállalkozás jött létre. Ami a hitélet és anyanyelv viszonyát illeti, Románia területén érintkezik a keleti és nyugati kereszténység, megtalálható a szinte államvallás jellegű ortodoxia, az egyetemességet hordozó katolicizmus, valamint a belső tagolódásában és hivatalos nyelvhasználatában is etnikai jellegű protestantizmus. A református egyház nyelvhasználatát még mindig az első, a 16. század végi teljes protestáns Bibliafordítás, a Károlyi-biblia nyelve határozza meg, a református közösségek számára ez évszázadok óta egyfajta nyelvi eszményt, nyelvi mintát jelent. A több évszázados történelmi múlt a református vallás és a magyar nyelv szerves

összetartozását alakította ki, így a református egyház magyar nyelvű. A katolikus egyház fokozatosan ismerte fel az anyanyelv liturgikus használatának jelentőségét. A moldvai magyarokat a katolikus egyház és az anyaország is magukra hagyta már a 16. századtól, elszigeteltségük egyre fokozódott, mára identitásuk elsősorban katolikusságukban nyilvánul meg. Az egyház nyelvi gyakorlatával kapcsolatban nagyon fontos tényezőre hívják fel a figyelmet a szerzők: bár a szórványhelyzet kényszerében sokféle oka lehet az egyházon belüli kétnyelvűségnek, a magyarnyelvűségről való lemondással az egyház hosszú távon önmagát számolja fel, mert a nyelvben való megmaradás a hitben, a vallásban való megmaradásnak is feltétele. „A nyelv és a lélek, a hit és az anyanyelv két olyan alaptényezője az etnikai identitásnak, amely Erdélyben mindig egymást erősítette. Az asszimilációs nyomás és veszély a vallásra, az anyanyelvre és a nemzetiségre egyaránt kiterjedt, egyik a másik nélkül csak kivételesen maradhatott meg” (223). Az egyházi közösségek egyben nyelvi közösségek is, az anyanyelven történő vallásgyakorlás az anyanyelvi kultúrát is gyarapítja. A moldvai magyaroknál és az erdélyi protestáns közösségekben is van példa arra, hogy a végbement nyelv váltás után is az isztentiszteleten, misén az anyanyelvet használják egyfajta szakrális nyelvként.

A magyar nyelvű médiának mindig nagyon fontos volt a szerepe az erdélyi magyar nyelvközösséget érintő folyamatokban, és a 20. század nagy részében is állandóan korlátozták a sajtó tartalmát és nyelvhasználatát. 1990 után a nyelvhasználat szabadságával átalakult a média, új lehetőségek nyíltak meg, a magyar sajtó központi termékei Bukarestből Erdélybe kerültek át vagy megszűntek, regionális és helyi kiadványok indultak el. A felszámolt magyar rádiók is újraindultak, kibontakozott a kereskedelmi rádiózás, elindult a magyar újságíróképzés, megalakult az Ady Endre Sajtókollégium, majd az Audiovizuális Tanács. Az erdélyi magyar sajtónyelv a standardra épülő magyarországi sajtónyelvtől főként közvetett kontaktusjelenségeiben és regionális színeiben tér el, ennek megfelelően a rádióműsorok nyelvhasználatában is előfordulnak regionális elemek és kontaktusjelenségek. A rádiónak és tévének fontos szerepe van az erdélyi és anyaországi nyelvhasználat közelítésében, egységesítésében, határtalanításában, ebben évtizedeken át kiemelt jelentősége volt a Duna Televíziónak. A magyar nyelv helyzetét a nyilvános nyelvhasználat színterein nagyban meghatározza az, hogy 1990 előtt hiányzott a közlés társadalmi szintje, mert csak a család szintjén és intellektuális szinten az

intézményekben volt használatban. Székelyföldet kivéve szigorúan a román volt a hivatali-politikai-ideológiai nyelv, a közszolgáltatás és kereskedelem nyelve, és minden szakmai nyelvváltozat. 1990 után jelentősen megnőtt a magyar nyelv közéleti használata, publikus jellege, de a közélet szereplői nyelvileg erre nem voltak felkészülve. A fontos állami funkciókat betöltő személyek nyelvhasználatát a törvények határozzák meg, a bíróságokon és más állami hatóságoknál csak a román nyelv engedélyezett, román nyelvűek a hivatalos iratok, nyomtatványok is. A magyar többségű önkormányzatok gyakorlatában megjelenő kétnyelvű nyomtatványok általában a román nyelvű szövegek fordításai, sokszor nehezen érthető mondatokkal, szerkezetekkel.

A hatodik fejezet a romániai magyarok kétnyelvűségének leírása, a kétnyelvűség fogalmának, típusainak, erdélyi változatainak meghatározása. A romániai magyar népesség valóságos nyelvtudásáról csak hozzávetőleges adatok vannak, mert a felmérésekben önértékelés van. A 2009-es felmérésekben több kérdés is vonatkozott a nyelvi tudásra. A válaszok szerint az erdélyi magyarok 80-90 százaléka kétnyelvűnek minősül, de sokan leértékelik a román nyelvtudásukat, nem tartják magukat kétnyelvűnek, annak ellenére, hogy román sajtót is olvasnak. A kétnyelvűség típusa, a nyelvi dominancia, a nyelvi környezet és nyelvhasználati szintek meghatározzák a nyelvhez való viszonyulást. Ugyanakkor szorosan kapcsolódik a kétnyelvűségi helyzethez a nyelv presztízse, értéke, értékelése, mert az anyanyelv presztízisének döntő szerepe van abban, hogy egy kétnyelvűsödési folyamat hozzáadó (additív) jellegűvé válik, vagy felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség lesz belőle. Ilyen téren jelentős különbség van a tömbhelyzetben és a szórványban élő magyarok kétnyelvűvé válásában. Az utóbbi esetben erőteljes a funkcionális nyelvvesztés, és meghatározó az oktatás nyelve. Tehát a hozzáadó kétnyelvűség kialakulását hosszú távon csak az anyanyelvű oktatás biztosíthatja. A fejezet felvázolja két különböző erdélyi magyar beszélőtípus szociológiai profilját a normatúdát és a nyelvi attitűd szempontjából. Az első magyar iskolába járt, etnikai-nyelvi többségi helyzetben él, a történelmi egyházak valamelyikéhez tartozik, a családban kizárólag magyarul beszél, magyar beszélőtárs esetén nem vált át románra. A második román iskolába járt, szórványhelyzetben él, nem feltétlenül tartozik történelmi egyházhoz, a családban is románul beszél, magyar beszédében is előfordul a románra való átváltás. A kétnyelvűség fogalma, típusai, erdélyi változatai tekintetében megkülönbözteti a népi (közösségi) és elit (egyéni) kétnyelvűséget. Erdélyi-

ben többnyire egyoldalú népi kétnyelvűség van, ami városban nagyobb mértékben jellemző, mint vidéken. A nyelvcsere mindig kétnyelvűség előzi meg, de a kétnyelvűség nem vezet törvényszerűen nyelvcserehez. A nyelvvesztés mindig funkcionális síkon kezdődik. Az anyanyelv előbb a hivatali, közigazgatási és közéleti nyelvhasználatból, majd a szolgáltatásokból, kereskedelemből, az egészségügyi ellátásból, oktatásból, írásbeliségből szorul ki, és egyre inkább visszaszorul az egyházi nyelvhasználatba és a család intim szférájába, végül a belső beszédbe. Ezzel párhuzamosan egyre gyengül a beszélő anyanyelvi kompetenciája, zsugorodik nyelvi korpusza, szókincse, frazeológiája. A kontaktusjelenségek alakítják át a teljes nyelvi rendszert a szórendtől, hangképzéstől, intonációtól kezdve a raghasználatig, a nyelv mélyebb rétegeiig, később a nyelvcsere strukturális szinten is végbemegy. A másodnyelvi anyanyelvűség a nyelvcsere végpontja és az asszimiláció fontos komponense, mely a nemzeti és felekezeti önfeladással a teljes asszimiláció felé vezet.

Az összegzést megelőző, hetedik fejezet a magyar–román nyelvi interferencia kontaktusnyelvészeti kérdéseit taglalja. A magyar és a román mind genetikai, mind tipológiai szempontból idegen egymástól, tehát egy uráli (finnugor) és egy újlatin nyelv kontaktusáról van szó. A magyar–román nyelvi kölcsönhatás kutatásában 1990 után felerősödött a közvetlen nyelvi kontaktusok vizsgálata, az élőnyelvi kutatások kiterjedtek a szemantikai vonatkozásokra is. Különbséget tesz a fejezet a történetileg fontos langue-értékű kulturális kölcsönzések és az alkalmi parole-kölcsönzések között. Az aktív kétnyelvűek beszédében potenciálisan bármi előfordulhat a másik nyelvből, nemcsak szavak, hanem románból fordított frazémák, frazeológiai egységek, tükörszavak, tükörkifejezések is, amelyek közvetlenül érintik az átvevő nyelv morfológiai, szintaktikai és szemantikai struktúráit. A kétnyelvű beszélők bizonytalanságokkal, frusztrációkkal küzdenek a két nyelv között „ingázva”. A lemaradás és szétfejlődés a magyar szaknyelvi terminológiában a legjelentősebb, mert nemcsak a kisebbségi magyar nyelvváltozatok módosultak a 20. század folyamán, hanem a magyarországi nyelvváltozat is különfejlődött a peremrégiók nyelvhasználatához képest. A relatív kontaktusjelenségek egy része előfordul az egynyelvű beszélők nyelvhasználatában is, de a külső régiókban gyakrabban, többféle nyelvváltozatban és regiszterben jelentkezik. Az 1996-os RSS-kutatás magyarországi adataival való összevetésből az derül ki, hogy a romániai magyar beszélők számára elfogadottabb az analitikus szerkezetek, a feminizálás, a kicsinyítés és a többes szám eltérő

használata, mint a magyarországi adatközlők válaszaiban. A kontaktushelyzet következményei különböző mértékben jelentkeznek az egyes belső nyelvváltozatokban és egyes régiókban. Külön tárgyalja a fejezet a szókészleti jelenségek között a közvetlen lexikai átvételeket, példákön keresztül megvilágítva a tulajdonképpeni szókölcsönzés (kulturáspecifikus fogalmak), hangalakkölsönzés, szóhasadás, hiperkorrekció, kölcsön-homonimák, visszakölsönzés, betűszókölsönzés, tulajdonnév-kölsönzés fogalmát. A közvetett lexikai hatások között is gazdag példaanyag illusztrálja a jelentésbeli kölcsönzők, tükörszők, tükörkifejezések, hibridszavak, hibridszó szerkezetek jelenségét a romániai magyar nyelvváltozatokban. A kontaktushatások között figyelemre méltók a hangtani, alaktani és grammatikai jelenségek is, mint például a reflexivitás eltérő kifejezése. Fontos megállapítás, hogy az elterjedő idegen szó úgy honosodik meg, hogy alkalmazkodik az átvevő nyelv szóteremtő eljárásaihoz és szabályaihoz. A mondattani kontaktusjelenségek közül a vonzatkölsönzést, a mondat szerkezeti jelenségeket, a szenvedő (passzív) grammatikai jelentést kifejező, létigével használt határozói szerkezetet, az alany és állítmány szintjén, illetve a tagmondatok határán érvényesülő kontaktusjelenségeket emelik ki a szerzők, hangsúlyozva, hogy a mondat szintű kontaktusjelenségek feltárásához még további kutatásokra van szükség. A fejezet bemutatja a kódváltást is a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatának sajátosságaként.

Az utolsó, összegző fejezet fontos irányvonalakat, cselekvési lehetőségeket jelöl ki az erdélyi magyar nyelvközösség és nyelv jövőjét illetően. Mivel a nyelvmegtartás, nyelvvédelem nem önmagáért a nyelvért, hanem a közösségért és a nyelvet használó emberért van, a nyelvvel az fog történni, ami a nyelvközösséggel is történik. Az elmúlt száz évben az erdélyi magyar nyelvhasználat archaikus, regionális színezetet kapott, de megőrizte funkcionális teljességét, regionális és társadalmi változatait, szakmai és irodalmi regisztereit. Az államnyelvtől eltérő identitást, elkülönülést és az ebből fakadó konfliktusokat a kétnyelvűség kölcsönösségével, nyitottsággal és elfogadással, jogegyenlőséggel, a magyar nyelv alárendeltségének megszüntetésével, az anyanyelv teljes körű használatának biztosításával lehet áthidalni. A magas szintű, hozzáadó, anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség jelentheti a stabil kétnyelvűséget, ezért meg kell változtatni az anyanyelv-pedagógia egynormájú szemléletét is, hogy nyitottá, befogadóvá váljon a hozzáadó kétnyelvűség érdekében. Javítani kell a nyelv belső és külső megítélését, és el kell fogadni, hogy a kétnyel-

vű környezetben élő magyarok nyelvhasználata eltér az anyaországi egy-nyelvűekétől.

A téma megközelítésének szakszerűségét, kidolgozottságát, adatainak megbízhatóságát alátámasztja a fejezetekbe illesztett számos táblázat, ábra, térkép, a kérdőívek kérdéseire adott válaszok és a kutatásban részt vevő adatközlők társadalmi és nyelvi helyzete közötti összefüggések kimutatása. Multidiszciplináris jellegéből adódóan nemcsak szociolingvisztikai és nyelvjárási térképek szerepelnek benne, hanem történelmi etnikai-nemzetiségi térképek, népszámlálási kimutatások, demográfiai adatok, nemzetiségi, nyelvi és felekezeti statisztikák, oktatási, beiskolázási, egyetemi statisztikák, az erdélyi magyar nyelvközösség korcsoportok, képzettség, foglalkozás, nyelvtudás szerinti összetételére vonatkozó adatok is. A kötet végén szerepelnek a kutatás alapjául szolgáló 1996-os RSS-kutatás kérdőívei, kereszttáblái, ezt gazdag történelmi, szociológiai, pedagógiai, szociolingvisztikai, nyelvjárástani, nyelvpolitikai szakirodalom követi, majd alaposan kidolgozott név- és tárgymutató zárja.

Magas tudományos színvonala, szakmai jellege mellett különleges értéke a kötetnek olvasmányossága, közérthetősége, amely által nemcsak a hazai és nemzetközi társadalomtudományok számára nyújt hasznos leírást és forrásanyagot a magyar nyelv helyzetéről, hanem a romániai magyar nyelvközösség minden tagjához szól. Ezért is rendkívül fontos az utolsó fejezetben megfogalmazott üzenet: a magyar nyelv jövőjét illetően a legnagyobb felelősség az erdélyi magyar nyelvközösségen van. Így a megmaradás legfőbb eszköze az anyanyelv vállalása minden lehetséges helyzetben, egyéni és közösségi szinten egyaránt.

SÓFALVI KRISZTINA

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem

Borbély Anna (szerk.):
Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon.
Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2020.

2020-ban internetes felületen, pdf-formátumban,¹ Borbély Anna szerkesztésében jelent meg a Nyelvtudományi Intézet Többszervezési Kutatóközpontjának kiadványa. A kötet a 2019 áprilisában ugyanitt rendezett Nyelv és kulturális találkozások a 21. századi tudásszervezésben című konferencia egyik alprogramjának (A nyelvi tájkép elmélete és gyakorlata – Magyarországi nemzetiségi körkép) 13 előadását tartalmazza. A kötet célja, hogy eddigi eredményeivel, hiányaival, számos problémás kérdésével, de a lehetséges továbblépések kijelölésével is megmutassa, hogyan jelenik, hogyan jelenhet meg a nyelvi tájképben a magyarországi nemzetiségek nyelve, kultúrája, identitása, attitűdje. Magyarország 13 nemzetisége közül 10 nyelvi tájképének kutatási eredményeiről olvashatunk a 15 szerző, szerzőpáros tanulmányában (beás: Gergye Eszter; bolgár: Menyhárt Krisztina; horvát: Bockovac Tímea – Várnai Zsuzsa; német: Erb Mária – Pachné Heltai Borbála; örmény: Avanesian Alex; roma: Rézműves Melinda; román: Borbély Anna; szerb: Lásztity Péro – Káplán Szófia; szlovák: Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet; szlovén: Lukácsné Bajzek Mária; ukrán: Stefuca Viktória).

A kötet megjelenését – a jelzett pályázatok mellett – több és többféle előzmény tette lehetővé. Maga a 2019-es, Borbély Anna szervezte tudományos műhelykonferencia is egy újabb állomását jelentette annak a 2001-ben elindított együttműködésnek, melynek eredményeképpen az akadémiai intézet munkatársai a nemzetiségek kutatóival együtt vizsgálhatták a magyarországi kisebbségek nyelvhasználatát, nyelvi jelenségeit, s eredményeikről hazai és nemzetközi konferenciákon, fórumokon, tudományos műhelyekben számolhattak be. (Borbély Anna bevezető tanulmányában összefoglalja a magyarországi nemzetiségek közös és összehasonlítható nyelvészeti kutatásának két évtizedét, felsorolja fórumait, megadja bibliográfiáját.) Az együttműködés egyik legfontosabb, a továbblépést is biztosító eseménye volt 2011-ben a Magyarországi Kisebbségi Kutatóintézetek Platformja (MKKP) megalakulása. Az elméleti és módszertani

¹ http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html

szempontból is fontos 2013-as tanácskozáson² főleg a határokon túli, különböző történelmi, nyelvi, kulturális háttérű kisebbségi közösségek vizuális nyelvhasználatának vizsgálatáról számoltak be a kutatók. A 2019-es műhelykonferencia már valamennyi előadásával a magyarországi nemzetiségek nyelvi tájképére fókuszált, más perspektívából feltárva a többségi és kisebbségi közösségek bonyolult, számos tényező által meghatározott viszonyát, a nyelvek státuszát. A most bemutatandó kiadvány a kutatóknak a témához kapcsolódó, igen jelentős számú publikációja (köztük a 20. Élőnyelvi Konferencia tudományos műhelyének előadásai, vö. Borbély 2020; Erb 2020; Pachné Heltai 2020; Tuska – Uhrin 2020) mellett a magyarországi vizuális nyelvhasználatot vizsgáló együttműködés első önálló tanulmánykötete.

A *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon* kötet cím előlegezi, hogy a tudománytörténeti előzményekről, az 1997 (Landry – Bourhis) óta számon tartott nyelvítájkép-kutatások egyre bővülő elméleti, terminológiai, tematikai és módszertani kérdéseiről is átfogó képet kapunk. Az újabb megközelítések közül azt, hogy „a nyelvi tájkép többnyelvű és multimodális repertoár; kommunikációs eszközként használható” (vö. Borbély, 61) vagy „a nyelvi tájkép összetett, dinamikusan változó jelenségként, állandóan újrakonstruálódó diskurzus eredményeként ragadható meg” (vö. Bockovac – Várnai, 40), a kötet tanulmányai igazolják.

A nyelvi tájképet formálisan törvényi rendeletek határozzák meg: Magyarországon a 2011. évi CLXXIX. törvény rendelkezik a nemzetiségekről, a nemzetiségek jogairól, a helység- és utcanevet, közhivatalokat megjelölő táblák feliratairól. (Lásztity Péro és Káplán Szófia a nemzetiségi település- és utcanév használatának történetét is áttekinti az 1898-as magyarosítási törekvésektől a 20. századi központi ideológiai hangsúlyokat érvényesítő, a helyi hagyományokat háttérbe szorító tendenciákon át, az 1958-tól már lehetséges, de valójában csak az 1970-es évektől felgyorsuló kétnyelvű feliratok megjelenésén keresztül a 2011-es törvényig, vö. Lásztity – Káplán, 125–127.) A kötet tanulmányai idézik a törvény adta lehetőségeket, de több szerző láttatja az ellentmondásokat, „mutatja a törvényi rendeletek érvényesülését és egy nyelv tényleges arculatát” (Gliha et al. 2016: 8 – idézi Lukácsné Bajzek, 150).

Borbély Anna bevezető tanulmányában szintén szól a nemzetközi szakértői bizottságok azon véleményéről, „hogy a törvényi keretekhez vi-

² A nyelvi tájkép elmélete és gyakorlata: Kárpát-medencei kisebbségi körkép, <http://www.nytud.hu/nyelvitajkep/program.html>

szonyított magyarországi nemzetiségi nyelvek használatára vonatkozó gyakorlati végrehajtás javításra szorul” (Borbély, 9). A törvények adta lehetőségek és azok megvalósítása közötti nem teljes megfelelés a nyelvi tájképek esetében is felveti a *de jure* és a *de facto* ellentétét (vö. Rézműves, 215). Különösen igaz ez a többi magyarországi nemzetiségi nyelvtől eltérő történetű, azokkal összehasonlítva sztenderdizációs és presztízsbeli különbségeket mutató, „kétoldali elfogadást váró” romani és beás nyelvek esetében. (Ehhez vö. „...a hivatalos dokumentumok szintjén sincs kellőképpen tisztázva, hogy Magyarországon legalább [...] két csoport és két nyelv van: a romák, akik a romani nyelvet beszélik és a cigányok, akik a beás nyelvet”; Gergye, 109.) Idézhetjük Rézműves Melinda (nem csak a romani és beás nyelvre vonatkoztatható, a kötet több tanulmányából is kiérezhető) kérdéseit: „Miért nem lehet a nemzetiségi jogoknak a gyakorlatban teljes mértékben érvényt szerezni? Az erre vonatkozó rendeletek, előírások betartása, alkalmazása ma kinek lenne a feladata?” (Rézműves, 209). A kérdések egyikére („...kinek lenne a feladata?”) maga a szerző is válaszol: „A nyelvi tájképet alakító legfontosabb szereplők általában az államigazgatás, az önkormányzatok és azok intézményei, továbbá a vállalkozói és a civil szféra” (Rézműves, 215). Több szerző külön is hangsúlyozza a nemzetiségi önkormányzatok szerepét. (Vö. pl. „A helyi nemzetiségi önkormányzatok lehetővé teszik a szimbolikus politikai reprezentációt még akkor is, amikor a demográfiai arányok jelentősen lecsökkennek [...] Lehetővé teszik, hogy a [...] közösség részt vegyen a döntéshozatal folyamatában az őket érintő kérdésekben, így a helyi nyelvi tájképet érintő döntésekben is”; Lásztity – Káplán, 132.)

Lásztity Péro és Káplán Szófia a magyarországi szerb nyelvi tájkép vizsgálatakor kérdőíves felméréssel a település és a helyi nemzetiségi közösség vezetőinek attitűdjét is elemezte. A szerzők rámutatnak, hogy már maga a kutatás, a felmérés is „aktivításra sarkallt”, hiszen „a nyelvi tájképben a nemzetiségi hagyományok megjelenítésének a hiányát nem a negatív előítéletek motiválják, inkább egyfajta érdektelenséggel és tájékozatlansággal kell számolnunk” (Lásztity – Káplán, 146). Ugyanakkor a problémák érzékeltetése mellett valamennyi szerző több példát mutat be a nemzetiségi önkormányzatok, civil szervezetek, egyesületek összefogásának eredményeiből. A kutatások és az együttműködés folytatásának reményében soroljunk is fel ezekből! Így az örmény kőkeresztek, az örmény genocídium 100. évfordulója (magyarországi és európai örmény közösségek, örmény apostoli egyház, városvezetőségek); horvát digitális archívum, nemzetiségi közösségi temetők fenntartása és védelme-projekt

(Magyarországi Horvátok Tudományos Kutatóintézete); a kétegyházi román Gyűjtemények Háza (civil kezdeményezés), a méhkeréki ortodox hittanterem (magyarországi román ortodox egyház, iskolavezetés); magyarországi német tanösvények (Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, települési német nemzetiségi önkormányzatok); „Ulmi gálya” (Magyarországi Németek Általános Művelődési Központja, magyar, osztrák, német magánszemélyek, magyarországi német egyesületek, önkormányzatok); vémeédi beás-magyar nyelvű kopjafa, emlékmű (civil összefogás, településvezetők); a rábavidéki szlovének lakta területen turisztikai információk (uniós projektek); rendezvények plakátjai (Budapesti Szlovének Egyesülete, Rábaközi Szlovén Nyugdíjas Egyesület, Rába-vidéki Szlovén Kulturális és Turisztikai Egyesület); a bolgárkertészeten emléket állító köztéri alkotások, Cirill és Metód szobra (bolgár kisebbségi önkormányzatok, Bolgár Országos Önkormányzat); Hodászi Roma Tájház (civil kezdeményezés), Nagypám Kincse Program roll-up-jai (Közművelődési és Vidékfejlesztési Programiroda Egyesület); ukrán emléktáblák, szobrok, az Ukrán Ehínség Áldozatainak emlékművei (Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület, ukrán nemzetiségi önkormányzatok, Dunaferr Zrt.); Békéscsaba szlovákok általi újratelepítésének 300 éves jubileumi ünnepe (képviselőtestület, emlékbizottság, nemzetiségi önkormányzat, Csabai Szlovákok Szervezete, Magyarországi Szlovák Fiatalok Szervezete).

„A nemzetiségek történelmi, nyelvi, kulturális, társadalmi és demográfiai szempontból eltérnek a többségtől éppúgy, mint egymástól, és ugyanígy van ez a nyelvi tájképüket illetően is” (Borbély, 10). Mindez kijelöli a vizuális nyelvhasználat interdiszciplináris megközelítésének szükségességét, az alkalmazott módszerek változatosságát. Ennek megfelelően a tanulmányok többségében olvashatunk az adott települések múltjáról, korábbi etnikai viszonyairól, az egyes nemzetiségek földrajzi elhelyezkedéséről, történelméről (többek között az örmények vagy bolgárok eddig kevésbé kutatott betelepüléséről). Tanulmányozhatjuk a demográfiai adatok alakulását (legrészletesebben a horvátok, szerbek, szlovákok, bolgárok esetében); betekinthetünk a nemzetiségek kulturális életébe (pl. örmény, német, roma, ukrán irodalom, szlovák egyházi énekek, roma kulturális jelképek); életmódbeli sajátosságaiba (pl. Bolgárkerék-emlékmű, ivókutak; jellemző, hagyományos foglalkozások a német tanösvényeken). Megismerkedhetünk a helyi hagyományok őrzésének lehetőségeivel (pl. roma fálvédők, fafaragás, román falfestés, sokác textília stb.).

A tanulmányokban a nyelvi tájkép számos (kommunikatív és szimbolikus funkciójú) eleme jelenik meg. A hagyományosabb (pl. a közterüle-

tek, közintézmények hivatalos elnevezései; mikrotoponimák; szobrok, emlékművek; temetkezési, vallási helyszínek; információs, turisztikai táblák), a kötetben sokféle módon, sokféle szempontból elemzett elemek mellett említünk meg néhányat a tanulmánykötetben bemutatott különlegesebb nyelvitájkép-összetevőkből is! Ilyen a Borbély Anna által vizsgált, „szemiotikai asszemblázsnak” tekinthető Gozsdu-udvar, „ahol feliratok, emléktáblák, intézmények, objektumok, emberek stb. állnak össze, kimutathatóan rejti/őrzi a társadalom időben egymásra rakódott rétegeit, »diverzitás-fedvényeit«” (Borbély, 69).

Erb Mária a nemzetközi minta alapján megvalósult, komplex megjelenésű és funkciójú tanösvényeket mutatja be. A nyolc magyarországi német tanösvény mint „speciális ismeretterjesztő forma” kétnyelvű tábláival, kísérőfüzeteivel, installációival a helyi kötődés és regionális identitás erősítését szolgálja. A településeken belüli tanösvények mindegyike rendelkezik valamilyen vezérmotívummal, mottóval, amelyeket – önmagukat is jellemezve – az adott német nemzetiségi közösségek maguk határoztak meg (pl. szőlőművelés, bányáskultúra, de elvontabbak is, pl. nádasdi néplélek, erények, idő, gyökerek; vö. <http://www.lehrpfad.hu>). A bajai országos magyarországi német tanösvény „A múltnak jövője van” jelszavával az Ulmi gálya hordozta „szimbolikus potenciálra” alapozva és azt sok tartalommal kiegészítve a magyarországi németeket összekapcsoló jellemzőkre épít (Erb, 90–104).

Békéscsaba szlovákok általi újraalapításának 300 éves jubileumi ünnepségsorozata az ún. személyközi terek (amelybe a rendezvények is beletartoznak) dimenzióinak vizsgálatára adott lehetőséget. Tuska Tünde és Uhrin Erzsébet a nyelvválasztás, a nyelvi hierarchia, a szabályozások szempontjából elemezte az ünnepségsorozat előkészületeit, meghívóit, programfüzeteit; a szlovák nyelv reprezentációján kívül a nyitóünnepség, a felvonulás, a templom újrászentelése, a különböző műsorok, beszédek, sőt az ünnepségre készített ajándéktárgyak szlovák elemeit, szlovák vonatkozásait (Tuska – Uhrin, 249–258).

A dicséretes példák mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az adatokat, megállapításokat sem, amelyek – megoldást is sürgetve – a nemzetiségi nyelvi tájkép elemeinek csökkenő számát, hiányát mutatják (vö. pl. Lásztity – Káplán, 146; Lukácsné Bajzek, 162; Menyhárt, 175). „Hodászson a közhivatalokon nincsenek romani nyelvű feliratok, ahogyan nincsenek utcanév- és falunévtáblák sem. Romani nyelvű feliratok sem az iskolában, sem a két óvodában nem találhatók” (Rézmű-

ves, 215). Szintén a nemzetiségi nyelvi feliratok hiányáról szól Tuska – Uhrin (243).

A tanulmányok többségében szükségszerűen felvetődik a nyelvi tájképben megjelenített nyelvek/nyelvváltozatok milyenségének, presztízsének kérdése. Az egyik legfontosabb, hogy a virtuális nyelvhasználat eszköze az anyaország mai, kodifikált szabályrendszerű és helyesírású standard nyelvváltozata-e (esetleg mégis a normától eltérő formában), vagy az attól térben és időben elkülönült és elkülönülő helyi, kisebbségi nyelvjárás. Az előfordulást a kronológián kívül, valamint a nyelvi tájkép kommunikatív, illetőleg szimbolikus funkcióján túl számos – a fentiekben is vázolt – tényező befolyásolhatja, valószínűleg nemzetiségi nyelvenként, településenként, közösségekként más és más jellemzőkkel. Lukácsné Bajzek Mária (152–162) a rábavidéki szlovének mentális és valóságos nyelvi tájképének ellentmondásairól ír. A 20. század eleji nyelvi állapotot megőrző rábavidékiek mentális nyelvi tájképében (a sírfeliratok [Gáj-féle helyesírással is], a temetői sírversek, de a napjainkban is dokumentálható, a helyi nyelvjárásban írt magánhirdetések tanúsága szerint is) más él, mint amit a mai szlovén helyesírási és nyelvi szabályok szerint megalkotott település- és köztisztviselési nevek, plakátok (157) jelezte nyelvi tájkép mutat. Adott tehát a feladat: az „elidegenítő elemek” helyett „a szlovén nyelvhasználat ösztönzéséhez [...] fel kellene használni a mentális térképeket” (Lukácsné Bajzek, 162), s „amennyiben a nyelvi tájképben széleskörűen megjelenne a szlovén nyelvjárás, segítségével közelebb lehetne vinni az unokákat a nagyszüleik anyanyelvéhez” (uő, 163). A rábavidéki temetők sírfelirataihoz hasonlóan a mentális és a valóságos nyelvi tájkép különbségeit hordozzák a hodászi roma temető feliratai is, amelyeken – a hivatalos névhasználattól eltérően – az elhunytak becenevei, ragadványnevei is megjelennek: „... ezek kötik igazán az embereket, a közösség tagjait az elhunythoz” (Rézműves, 221). De több, az identitást erősítő kezdeményezésről is beszámolnak a szerzők. Például „a horvát nyelvűek között több olyan feliratot is találunk, amelyek nem a horvát köznyelvi normának megfelelően, hanem a magas presztízsértékű helyi tájnyelven íródtak” (Bockovac – Várnai, 48, 52, 55).

Erb Mária mutatja be, hogy a német tanösvények egyik kísérőfüzetében „a szüretnél használatos szerszám, eszköz rajza, valamint ezek megnevezése helyi nyelvjárásban és a német standard nyelvváltozatban szerepel, ezeket kell megfeleltetni egymásnak” (Erb, 97). A békéscsabai ünnepségsorozatra olyan pólókat nyomtattak, amelyeken a helyi szlovák nyelvváltozat szavai, kifejezései jelennek meg (Tuska – Uhrin, 255).

Pachné Heltai Borbála azt emeli ki, hogy „a német nemzetiségi iskolákban jó lehetőséget kínálnak a helyi német változatokat beemelő feladatok a nyelvi játékra és a nyelvi változatosság tudatosítására”, ezek összekapcsolhatják „a gyerekek mindennapi élményeit az iskola világával” (Pachné Heltai, 196). A szerző eredményei arra is felhívják a figyelmünket, hogy a német (és minden bizonnyal más) nemzetiségi fiatalok „mentális és valóságos nyelvi tájkép”-hez kapcsolható attitűdje mintegy fordítottja az idősebb, a szlovén nemzetiségieknél elemzettekének, hiszen náluk „a helyi változat azonosítódik »furcsa«, »érdekes« változatként, míg a tankönyvben megjelenő sztenderd a normaként, amihez minden mást viszonyítunk” (Pachné Heltai, 196).

A fenti megállapítások alapján itt kell szólnunk arról, hogy a tanulmányok rávilágítanak arra, az egyes közösségek (ill. az interjúzás módszerével az egyes beszélők) nyelvi tájképhez kapcsolódó nyelvi ideológiája milyen nyelvi és nyelven kívüli összefüggéseket tár fel a települések szociolingvisztikai sajátosságairól, a többségi és nemzetiségi csoportok együttélésének milyenségéről, hierarchiájáról; továbbá hogyan kapcsolódik mindez nyelvpolitikai kérdésekhez, s hangsúlyozottan a nyelvörzés, a nyelvmegtartás, a nyelvcsere problematikájához (vö. pl. Bockovac – Várnai, 39; Gergye, 108; Lukácsné Bajzek, 160; Pachné Heltai, 187; Tuska – Uhrin, 242). A nyelvi ideológiák „egy-egy közösségben rendszerint nem vagy nem mindig tudatosak, azaz a közösség tagjai nem feltétlenül beszélnek róluk explicit módon” (Pachné Heltai, 187), de a nemzetiségi nyelv nyelvi tájképben megjelenő, vizuálisan is magas presztízse jelentős mértékben hozzájárulhat a nyelvmegtartáshoz. Fontos hangsúlyozni, hogy a vizuális nyelvhasználat vizsgálata oda-vissza ható eredményeket hozhat: „az adott nyelv helyzetének, beszélői attitűdjének pontos ábrázolását nagyban árnyalhatja, új adalékokkal színesítheti... És fordítva is így van, egy kisebbségi nyelv, kultúra, közösség láthatósága nemcsak mutatója, hanem mozgatórugója is vitalitásának, erejének, fenntartásának, terjedésének” (Bockovac – Várnai, 40; erről a kérdéskörrel ld. még pl. Erb, 104; Lásztity – Káplán, 125; Rézműves, 225).

Ha figyelembe vesszük – többek között – a magyarországi nemzetiségek demográfiai adatainak, a nyelvcsere több szerző által is említett folyamatainak alakulását vagy a fiatalok – fent is jelzett – attitűdjét, természetesnek és indokoltnak tarthatjuk, hogy a nyelvítájkép-kutatások kiemelt eleme lehet az iskola, az *iskolai nyelvi tájkép*. Jelen kötet több tanulmányának szerzője kutatásai előzménye vagy eredményei kapcsán utal a nyelvi tájkép és az oktatás összefüggéseire (vö. Erb, 106; Lukácsné

Bajzek, 152, 163; Rézműves, 212, 213), három tanulmány pedig részletesen mutatja és elemzi az iskolai vizuális nyelvhasználat eredményeit, hangsúlyozza meghatározó oktatási erőforrás voltát, a nyelvi és kulturális szocializációban betöltött, identitásformáló szerepét; felhívja a figyelmet arra, hogy „jelentőségét széleskörűen, társadalmilag ismertté kell tenni” (Borbély, 86).

Borbély Anna (69–86) a méhkeréki román nemzetiségi kétnyelvű általános iskola külső és belső tereinek és ortodox hittantermének vizuális elemeit az iskolai műveltség és a román nyelv használata szempontjából mutatja be alulról felfelé (a tanulók szempontjából) és felülről lefelé mutató aspektusból (a tanárok iskolai tájképet alakító szerepe szerint). Tér-idő-szereplők konstellációjában megvalósuló terepmunkájában többféle módszerrel (pl. fényképezés, diskurzusadatok) dolgozott. Az énkép-rajzok, önértékelések, vizuális dizájnok stb. elemzése számos tanulással szolgál: elsősorban a diákok személyiségének fejlesztési lehetőségeit, a román nyelv jelenlétét, az iskola utáni társadalmi életre való felkészítést mutatja. A gyerekek eszközein, de az utcai táblákon is megragadható a transzlingvális beszédmód.

Gergye Eszter (108–119) a pécsi egyetem Romológiai Tanszékén, a Gandhi Gimnáziumban, a kétújfalui általános iskolában és egy komlói tanodában végzett – a biculturális szocializáció elméleti hátterére épülő – kutatásai alapján mutatja be a szimbolikus és oktatási, nevelési funkciójú nyelvtájkép-elemeket. Kutatásának kiinduló tézise: a Magyarországon beszélt beás és romani „nyelv fennmaradásának és presztízsének kulcsfontosságú kérdése, hogy megjelennek-e a többségi társadalom által is fenntartott formális terekben” (Gergye, 109). Kutatási kérdései: hogyan, milyen mértékben és minőségben jelennek meg azok; pozitív hatással vannak-e a roma és a cigány gyerekek iskolai sikerességére; formálják-e a többségi társadalom pozitív attitűdjét?

Pachné Heltai Borbála (185–207) Geresdlakon, a német nemzetiségi általános iskolában megtalálható nyelvi és más vizuális elemek tipikus üzeneteit vizsgálta. A nyelvi tájképet a tanulás segédeszközeként, az iskola és az iskolán kívüli világ összekötőjeként, „kulturális kapocsként” és a személyközi kapcsolatok formálójaként elemzi, nagyon sok példát, tanácsot adva a tanulók és a tanárok munkájához. „... az iskola falaira, tereibe kerülő dekorációs és szemléltető eszközök nem pusztán merev háttérként szolgálnak, hanem a mindennapi oktatási gyakorlatok függvényében explicit vagy implicit módon formálják a diákok, pedagógusok elgondolásait nyelvekről, tanulásról, társas világunkról” (Pachné Heltai, 207).

A *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon* című tanulmánykötet kiváló mutató a nem nagy múltra visszatekintő, de máris jelentős eredményeket felmutató nemzetiségi nyelvitájkép-kutatásból. A szerzők a legújabb elméleti és módszertani háttérrel tárják fel a többségi és a kisebbségi nemzeti közösségek együttélésének jellemzőit, sok – az új kutatási terület adta – lehetőséggel, szemponttal kiegészítve a nyelvek státuszáról, vitalitásáról, a közösségek attitűdjéről való ismereteinket. A szerkesztőt idézve: „Előtérbe kerülnek emellett a nemzetiségi nyelvi tájképhez kapcsolódó jövőbeli feladatok is, amelyek megvalósítása erősen függ a nemzetiségi nyelvek folyamatos és szisztematikus menedzselésétől” (Borbély, 12). A recenzens nem vállalkozott, nem is vállalkozhatott minden tanulmány részletes bemutatására, az egyes kutatásokban található számtalan értékes, izgalmas eredménnyel való megismerkedés lehetőségét meghagyja a kötet olvasóinak. Nem fognak csalódni.

Irodalom

- Borbély Anna (2020), Többs nyelvű és multimodális repertoár – a budapesti románok nyelvi tájképéről. In: Heltai – Oszkó, 402–417.
- Erb Mária (2020), Történelem és sors a nyilvános térben: betelepülési emlékművek magyarországi német településeken. In: Heltai – Oszkó, 418–439.
- Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.) (2020), Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Landry, Rodrigue – Bourhis, Richard (1997), Linguistic landscape and ethno-linguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.
- Pachné Heltai Borbála (2020), A szemiotikai tájkép szerepe a kommodifikációs folyamatokban. In: Heltai – Oszkó, 440–453.
- Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (2020), A 300 éves Békéscsaba rendezvénysorozatának nyelvi tájképe. In: Heltai – Oszkó, 454–463.

P. LAKATOS ILONA

Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a Nyelvtudományi Kutatóközpont. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: Nyelvtudományi Kutatóközpont,
10032000–01731732–00000000
megrendeles@nytud.hu

Nyelvtudományi Közlemények is published by the Hungarian Research Centre for Linguistics. It can be ordered at the following address:

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank): 232–90173–1738
megrendeles@nytud.hu

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor